JUOZAS BRAZAITIS

RAŠTAI

VI

JUOZAS BRAZAITIS

RAŠTAI

VI

VIENŲ VIENI
REZISTENCIJA

Į LAISVĘ FONDAS
LIETUVIŠKAI KULTŪRAI UGDYTI

REDAKCINĖ KOMISIJA:
ALINA SKRUPSKELIENĖ IR ČESLOVAS GRINCEVIČIUS

Aplankas ir viršelis ADOS SUTKUVIENĖS

Iliustracijos tekste PAULIAUS JURKAUS

Leidinys Nr. 17

Spausdino „Draugo" spaustuvė,
4545 W. 63 St., Chicago, IL 60629

KODĖL

vienų

vieni?

DABAR ten tik motina
Skalbia, skalbia ir skalbia
Kultuve klevo
Sūrų nuo ašarų vandenį,
Nužudytų sūnų
Kruvinus marškinius.

Ir nei laumės,
Nei drobių audėjos
Neateina talkon.

Kazys Bradūnas

TARP ŽODŽIŲ, kuriuos paliko pirmasis pasaulinis karas, šviesiausias buvo *"tautinis apsisprendimas"*, pagarsintas prezidento W. Wilsono "Keturiolikoje punktų". Tarp žodžių, kuriuos iškėlė antrasis pasaulinis karas, tokio garso žodis buvo *"rezistencija"*. Nuo 1940 birželio 23, kada gen. de Gaulle jį tarė iš Londono, rezistencijos žodis išgarsėjo kaip okupuoto krašto gyventojų pasipriešinimas okupantui, kaip pavergtos tautos žmonių valios pasireiškimas.

Aureole apgaubti rezistencijos žygiai Norvegijoje, Danijoje, Olandijoje, Prancūzijoje, Jugoslavijoje, Čekoslovakijoje ir kt. prieš nacinės Vokietijos okupaciją. Okupacija ten baigės, ir rezistencija ten virto tik istorijos šviesiais herojiniais vaizdais.

Mažiau išgarsinta kita rezistencijos dalis *rezistencija prieš Sovietų Sąjungos okupaciją*. Pasaulio opinija leidosi sukrečiama rezistencijos prieš Sovietų okupaciją vėlai — tik su rytų Vokietijos sukilimu 1953, Lenkijos 1956, o labiausiai jau Vengrijos sukilimu 1956. Tais metais ir žurnalas *Time* Vengrijos laisvės kovotoją paskelbė metų "ryškiuoju žmogum". Vakarai tada atkreipė dėmesį į rezistenciją prieš sovietinio komunizmo okupaciją.

Mažiausia betgi pasauly garso susilaukė rezistencija Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose, nors ten rezistencija prasidėjo tuo pačiu metu, kaip vakarų Europoje, o, prasiveržusi 1941 ginkluotu sukilimu, paskui ginkluota rezistencija, truko daugiau kaip dešimtį metų. Tik nesulaukusi Vakarų paramos nei dėmesio, sudėjo ginklus. Rezistencijos dvasia betgi ir tada nežuvo: pakeitė uždavinius, metodus, bet neatsisakė valios ir pastangų išlaikyti lietuvių tautos dvasią savarankišką.

Tokis Lietuvos ir kitų Baltijos kraštų rezistencijos likimas kelia specialų klausimą: *kodėl ši rezistencija nebuvo išgirsta Vakaruose; kodėl ji buvo apeita ir apeinama tylom tarptautinės opinijos forumuose?*

Rezistencijos likimas Lietuvoje liečia jau ne tik lietuvius. Liečia ir tuos, kurie stebi globalines rungtynes tarp Rytų ir Vakarų. Šiose rungtynėse laisvasis pasaulis yra virtęs tik rezistuojančia puse prieš agresyvų ir veržlų Rytų komunizmą. Lietuvos rezistencija, pradžioje buvusi tik vakarų Europos rezistencijos dalim, Vakarų rezistencijos pirmuoju avangardu prieš Rytų komunizmo prasidėjusią slinktį į Europos vakarus, šiandien yra virtusi globalinės rezistencijos prieš komunizmą dalim, nors to laisvasis, prieš komunizmą tebesispiriantis pasaulis ir nenori žinoti.

Tos rezistencijos akivaizdoje iškyla tad ir bendriniai klausimai: *kas įkvepia tautas rezistuoti, kokia rezistencijos prasmė?*

Atsakyti į tai gali konkretūs Lietuvos rezistencijos faktai.

Faktai ne tik atsako ir padeda suprasti. Faktai patraukia, įpareigoja, uždega veikti. Faktai daros

svarbus kovos ginklas. Lietuvių tautos priešas dėl tô siekia lietuvių tautą ir šiuo atžvilgiu nuginkluoti— paveikti, kad rezistencijos faktai būtų užmiršti; jei faktai negali būti nuskandinti tyloje, siekia faktų ginklą atšipinti — informaciją apie rezistencijos faktus iškreipti, kad juos padarytų atšaldančius ir atstumiančius. Kova prieš rezistenciją tada įeina į naują tarpsnį — *į kovą jau dėl rezistencijos istorijos.* Ir ta kova dėl Lietuvos rezistencijos istorijos jau eina visu aštrumu.

Priešui nepasiseks tos kovos laimėti tol, kol lietuvių atminime stovės rezistencijos faktų tikrovė — gyva, neiškreipta, svetimos propagandos nesuteršta. *Tikrovei palaikyti žmonių atminime* — tam ir sutelkiami šiame rinkiny lietuvių rezistencijos ryškieji faktai, jų istorinė raida.

I

slinktis į vakarus

LIETUVOJE komunistinės Rusijos okupacinė valdžia nustatė, kad Lietuvos-Rusijos santykių istorija turi būti aiškinama šia kryptimi: istorinėje praeityje rusų tauta rodžiusi draugiškumą, pagalbą ir globą lietuvių tautai, kurios gerovė reikalavo ir tebereikalauja jungtis su rusų tauta ir pasitikėti jos vadovavimu . . .

Šią sovietinę tezę tenka patikrinti primenant esminius Lietuvos-Rusijos santykių faktus, sužymėtus šiam reikalui istoriko S. Sužiedėlio.

1. *PIRMI LIETUVIŲ IR RUSŲ SUSITIKIMAI*

Lietuviškų genčių susidūrimas su rusiškom istorijos šaltinių suminimas tiktai X amžiaus gale. Tai buvo Kijevo kunigaikščių karo žygiai prieš jotvingius (983, 1038), pietines lietuvių gimines. Lietuvos (rus. Litva) vardas pirmą kartą paminėtas kunigaikščio Jaroslavo žygyje (1040). Tie karo žygiai rodo

pirmą rusų ekspansiją, nukreiptą į Lietuvą. Lietuviai tvirčiau susivienija, atremia puolimus ir netrukus patys patraukia į karo žygius prieš rusų kunigaikščius. Tam buvo dvi palankios aplinkybės: rusų kunigaikščių kivirčai tarp savęs ir totorių puolimai, nuo kurių rusai neįstengė gintis. Lietuva tada pasidaro rusų gynėja nuo totoriškos Aukso Ordos (1236-1556). Tų grumtynių pradžia sutampa su Lietuvos suvienijimu vieno galingo ir popiežiaus vainikuoto karaliaus Mindaugo valdžioje (ca 1236-1263).

2. *RUSAI LIETUVOS VALDŽIOJE*

Didieji Lietuvos kunigaikščiai, pradedant nuo Mindaugo ir baigiant Kazimieru (1440-1492), užvaldo didelius rytų Europos plotus tarp Baltijos ir Juodųjų marių. Ypačiai stambi Lietuvos valstybė išauga Vytauto Didžiojo laikais (1392-1430). Tiesiogiai arba vasalų ryšiais su Lietuva buvo sujungta kone visa ano meto Rusija, išskyrus Maskvos kunigaikštystę. Bet ir Maskvoje valdė Vytauto duktė našlė Sofija su sūnumi Vosyliumi Tamsiuoju (1415-1462), kurio protektorium buvo Vytautas Didysis. Tie Lietuvos valdymo laikai turėjo dvi būdingas žymes: viena, rusam buvo palikta jų tvarka, papročiai ir ortodoksų tikėjimas — žodžiu, vadinama "senovė" (starina); antra, valstybės įstatymų visi gyventojai buvo lygiai traktuojami. Lietuvos valstybė nesismelkė vykdyti nei siauros nacionalistinės nei konfesinės (cuius regio, eius religio) politikos.

Kitaip viskas apvirto, Maskvai ėmus stiprėti, telkti aplink save rusiškas žemes ir pasvirus į naują ekspansiją prieš Lietuvą.

3. *RUSIJOS OFENZYVA PRIEŠ LIETUVĄ*

Maskvai iškilti ir pasidaryti Rusijos vienijančiu centru padėjo trys veiksniai:

Rytų Bažnyčios vyriausios vadovybės perkėlimas iš Konstantinopolio, kurį užėmė turkai (1453); nusilpimas totorių, Vytauto Didžiojo įveiktų ir apramintų; Lietuvos unija su Lenkija, kurioje įsivyravo diduomenės savanaudiškumas, persimetęs ir į Lietuvą.

Maskva nuo XV a. galo pereina į ofenzyvą prieš Lietuvą, ypač nuo laikų Jono Žiauriojo (1533-1584), kuris užpuola ir niokoja Livoniją (latvių ir estų žemes prie Baltijos). Lietuva tą puolimą atrėmė ir didžiąją dalį Livonijos nuo Maskvos apgynė.

Antras didysis Maskvos prasiveržimas įvyko Aleksiejaus Romanovo laikais, kai 1655-1661 rusai pirmąjį kartą giliai įsibrovė į Lietuvą, masiškai žudė žmones ir degino miestus bei pilis. Lietuvos sostinė Vilnius degė 17 dienų. Buvo sunaikinti neįkainojami kultūros lobiai ir pastatai visame krašte.

Po trečiojo siaubingo įsiveržimo Šiaurės karo metu (1701-1721), valdant carui Petrui Didžiajam, rusų kariuomenė iš Lietuvos nebeišėjo ir laikė Lietuvoje savo "bazes" ligi pat Lietuvos senosios valstybės galo (1795).

4. *LIETUVOS PADALINIMAI*

Lietuvos valstybės griovimas prasidėjo vadinamuoju "Nebyliu seimu" (1717), kuriam Maskva padiktavo priimti Rusijos priežiūrą vidaus tvarkai palaikyti ir sumažinti kariuomenę.

Po nesėkmingo priešinimosi ginklu ir reformų

bandymų jungtinė Lietuvos-Lenkijos respublika trim atvejais (1772, 1793, 1795) buvo išsidalyta Rusijos, Prūsijos ir Austrijos. Lietuva atiteko Rusijai, išskyrus Sūduvą, kurią trumpai valdė Prūsija (1795-1807). Lietuvos valstybė buvo Maskvos užgniaužta tuo metu, kai pasiskelbė nepriklausomos Jungtinės Amerikos Valstybės (1776) ir kai didžioji Prancūzų revoliucija kėlė demokratinius laisvės, lygybės ir brolybės šūksnius. Rytų Europoje ir Lietuvoje, priešingai, buvo sustiprintas rusiškasis absoliutinės monarchijos režimas (dieržavije).

Rusijos carinis valdymas reiškėsi trim neigiamais bruožais: užimtų kraštų provoslavinimu, rusinimu ir žmonių laisvės atėmimu. Carienė Kotryna II (1729-1796), vykdžiusi visus tris Lietuvos-Lenkijos padalinimus, žiauria prievarta grąžino į ortodoksų bažnyčią mases unitų, pasunkino baudžiavą, atėmė ir savo generolam išdalino daug Lietuvos žemių (dvarų), įvedė rusiškąją gubernatorių administraciją ir įstaigose rusų kalbą. Laisviau kiek valdė jos sūnus caras Povilas I (1796-1801) ir Aleksandras I (1801-1825), tačiau po nelaimingo imperatoriaus Napoleono žygio į Rusiją (1812), kai Lietuva bandė atkurti nepriklausomą valstybę, Rusijos režimas sukietėjo. Buvo smogta laisvės siekusiai Lietuvos diduomenei: jos žemės apdėtos penkeriopai didesniais mokesčiais negu Rusijoje ir, negalint išmokėti, nusavintos rusų kolonizacijai.

5. *SUKILIMAI*

Slėgimo, persekiojimo ir okupacijos buvo bandyta nusikratyti dviem nenusisekusiais sukilimais

(1831, 1863), kurie rusų priespaudą dar padidino. Po pirmojo sukilimo uždarytas Vilniaus universitetas, vienintelis Lietuvoje (kaip aukštoji mokykla jis veikė nuo 1569, anksčiau už pirmąjį rusų universitetą Maskvoje 1755), daug vidurinių mokyklų, vienuolynų, cerkvėmis paversta visa eilė bažnyčių, panaikinti senieji Lietuvos įstatymai (Lietuvos statutas, veikęs nuo 1529). Po antrojo sukilimo represijos buvo dar žiauresnės. Jas vykdęs Vilniaus gubernatorius Muravjovas (1863-1865) apskaitė, kad tik per vieną mėnesį nubaudė mirtimi 129 asmenis, išsiuntė į katorgą 972, į Sibirą — 1,427 (pirmieji masiniai trėmimai Sibiran), į kitas Rusijos sritis — 1,529, prievarta kolonizavo Rusijoje 4,096, kitom bausmėm nubaudė 1,209, viso 9,361. Tai apėmė tik nežymią dalį aukų. Sunaikinti ištisi kaimai — žmonės ištremti, sodybos sudegintos (Ibėnai, Užpaliai, Miškaičiai). Konfiskuoti 1,794 dvarai, uždaryti visi vienuolynai ir jų žemės nusavintos, iš Žemaičių vyskupijos ištremti 66 kunigai, kitiem atimta judėjimo laisvė ir susižinojimas su Roma, likviduotos visos nevaldinės (daugiausia parapinės) mokyklos, užginta tikybos mokyti lietuviškai, uždrausta lotyniškais rašmenimis spauda (1864) , kad įstiprintų rusiškąjį alfabetą, dvasią ir provoslaviją; pagaliau, iš žemėlapio ištrintas Lietuvos vardas, pakeitus į "Šiaurės vakarų kraštą" (Sievero-Zapadnyj Kraj).

Ir tai buvo daroma jau tais laikais, kai vakarų Europoje stiprėjo tautinis bei demokratinis judėjimas, o Jungtinėse Amerikos Valstybėse buvo išlaisvinti vergai (1861-1865). Rusija ir jos pavergti kraštai buvo dar užsklęsti nuo Vakarų pasaulio carinės "geležinės sienos", draudžiant į užsienius laisvai keliauti ir santykiauti.

6. *REZISTENCIJA*

Pavergtai lietuvių tautai tebuvo įmanoma dvasios rezistencija. Ji vis labiau plito dėl spaudos uždraudimo ir katalikų Bažnyčios persekiojimo. Pirmiausia pasireiškė kietas pasipriešinimas provoslavinimui ir rusinimui. Liaudis tvirtai laikėsi katalikų tikėjimo ir kunigų, kurie liko beveik vienintelė vadovaujanti šviesuomenė. Vysk. Motiejus Valančius (m. 1875) ėmėsi spausdinti slaptai maldaknyges užsienyje (Mažojoje Lietuvoje, vokiečių valdomoje) ir gabenti į Lietuvą. Keturiasdešimtį metų ėjo ta lietuviškų knygų kontrobanda, kurios nežino nė vienas kitas kraštas pasaulyje. Kaimo žmonės nei rusų rašto nei kalbos ilgai nesimokė nei savo vaikų į rusiškas mokyklas neleido; veikė slaptos kaimo mokyklos. Tiktai vėliau, pristeigus rusam daugiau gimnazijų ir, kito kelio mokslui siekti nesant, pradėjo rastis inteligentų pasauliečių, bet tiktai dalis jų tegalėjo įsijungti į rezistencinę kovą, kadangi ne visiem buvo leidžiama savo profesija verstis Lietuvoje.

7. *IŠKOVOTOS LAISVĖS*

Rusų priespaudos palengvėjimas atėjo tiktai su caru Nikalojumi II (1894-1918). Rusų administracija pagaliau įsitikino, kad Lietuvoje ji negali palaužti nei katalikų tikėjimo nei sulaikyti draudžiamosios spaudos: slaptai buvo iš užsienio įgabenamos ne tiktai knygos, bet ir periodiniai laikraščiai. Didesnė laisvė katalikų Bažnyčiai buvo atgauta po kruvino gynimo Kęstaičių (1886) ir ypač Kražių (1893) bažnyčių. Spauda lotyniškais rašmenimis atgauta 1904. Užvesta teisme byla atidengė, kad draudimas buvęs

neteisėtas — tik administracinis. Po rusų-japonų karo kilusi revoliucija (1905) Lietuvoje atsiliepė judėjimu, siekusiu lietuviškų mokyklų, savivaldybių ir krašto autonomijos, už kurią pasisakė didysis Vilniaus seimas (1905). Seimo metu labiau išryškėjo politinės lietuvių srovės (socialistų, liberalų, krikščionių), tačiau nedaug jos turėjo laisvės partinei veiklai, nes caro valdžia atsigriebė, teleidusi rinkti aprėžtą parlamentą (Dumą). Ligi pirmojo Didžiojo karo (1914) lietuviai ir toliau tesigynė daugiau religiniais bei kultūriniais ginklais: katalikų tikėjimu, mokyklomis, draugijomis, spauda. Ūkininkai, kurie visą laiką išliko patys atspariausi, rusus lenkė geresniu žemės įdirbimu. Pramonės krašte buvo maža, miestai suskurdę ir apleisti arba paversti tvirtovėmis, kuriose nebuvo laisvės miestui augti. Nemaža lietuvių buvo priversti darbo ieškoti Rusijoje arba emigruoti į Jungtines Amerikos Valstybes, kur savo ruožtu jungėsi į organizacijas ir kovą už Lietuvos laisvę.

8. *NEPRIKLAUSOMYBĖ IR SOVIETŲ RUSIJA*

Lietuvos laisvė buvo atkovota tiktai pirmojo pasaulinio karo pabaigoje (1917-1918), kada Rusijoje prasidėjo revoliucija, pašalinusi caro valdžią, o pati Lietuva buvo okupacijoje Vokietijos, bet jau karą aiškiai pralaiminčios. Nors prezidento W. Wilsono "14 punktų" (1918.I.8) paskelbtas tautinis apsisprendimas buvo populiarus visame pasauly; nors 1918.2. 16 Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas reiškė lietuvių tautos apsisprendimo aktą, bet jo nenorėjo pripažinti nei kaizerinė Vokietija nei carą pakeitusi komunistinė Rusija. Komunistinė Rusija siekė Lietuvą

atgauti iš besitraukiančių vokiečių. Tam tikslui 1918. 12.16 dienos data Minske paskelbė Lietuvos-Gudijos socialistinę respubliką ir jos priekyje pastatė komunistą V. Mickevičių Kapsuką. Tai vyriausybei įtvirtinti Lietuvoje pasiuntė raudonosios armijos mases. Lietuvių savanorių kariuomenei 1919-20 pasisekė nepriklausomybę nuo Rusijos apginti, ir Maskva, užmiršusi savo paskelbtą Kapsuko valdžią, pasirašė su Lietuva taikos sutartį (1920.7.12), atsižadėdama "visiem laikam" bet kurių teisių į Lietuvos teritoriją.

Tada nebuvo suprasta, jog "visiem laikam" reiškė: iki Sovietų karinė jėga sustiprės ir iki bus patogios tarptautinės aplinkybės agresijai pakartoti. Tos aplinkybės atėjo su antrojo pasaulinio karo išvakarėm. Tada atsinaujino komunistinės Rusijos agresija naujom formom. Atsinaujino ir lietuvių tautos pasipriešinimas agresijai, paskiau okupacijai.

II

lūžiai
iki sukilimo

SOVIETŲ SĄJUNGA, pasirašiusi 1920 taikos sutartį su Lietuva, agresijos planų prieš Lietuvą neatsisakė. Palaikė Lietuvoje komunistinį pogrindį, siunčiojo į Lietuvą pogrindžio veikėjus, kurie buvo labiausiai skirti brautis į darbininkus. Nuo 1930 sustiprino Lietuvoje dar kultūrinę infiltraciją tarp intelektualų — sovietinės parodos, sovietinės literatūros knygynas, Lietuvos intelektualų ekskursijos į Sovietus, rašytojų, žurnalistų, teatro žmonių priėmimai Sovietų atstovybėje Kaune, sovietinių tautų kultūrai pažinti draugijos suorganizavimas. Visa ta prosovietinė akcija buvo vadinama Lietuvoj kultūrbolševizmu. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Sovietai pasiruošė jau ir naujam žygiui — karinei Lietuvos okupacijai, kurios eiga atskleidžia sovietinius tautų okupacijos metodus, o taip pat lietuvių pasipriešinimo pastangas.

1. "TAIKINGOS" OKUPACIJOS KELIAS

a. Pirmas veiksmas: Lietuvos padalinimo slapti protokolai

Vokietijai okupavus Čekoslovakiją 1939 ir grasant Lenkijai, Anglijos bei Prancūzijos atstovai derėjosi 1939 pavasarį Maskvoje dėl sąjungos prieš galimą Vokietijos agresiją. Derybom užsitęsus, iniciatyvą susitarti su Maskva perėmė Hitleris. 1939.VII.26 slaptame Vokietijos ir Rusijos agentų susitikime Berlyne, restorane, vokiečiai davė suprasti, kad jie patenkins tuos sovietų norus, kurių nesutiko tenkinti Anglija ir Prancūzija: už Rusijos neutralumą galimame kare tarp Vokietijos ir Lenkijos Vokietija galėtų pripažinti Rusijai žymias rytų Europos sritis. Tai patyręs, Molotovas kreipėsi į anglų bei prancūzų atstovus: ar jie sutiktų pripažinti Rusijos įtaką į Baltijos valstybes ir paveikti Lenkiją bei Rumuniją, kad jos įsileistų Rusijos kariuomenę karo su Vokietija atveju? Nesulaukę teigiamo atsakymo, rusai priėmė Berlyno siūlymus. Maskvoje 1939.VIII.23 Vokietijos užs. reik. ministeris Ribbentropas ir Sovietų komisaras Molotovas pasirašė nepuolimo sutartį. Drauge pasirašė slaptą protokolą dėl įtakos sferų rytų Europoje: Baltijos valstybėse, Lenkijoje, Rumunijoje. Baltijos valstybėse įtakų riba sutarta Lietuvos šiaurinė siena, t.y. *Sovietų įtakai tenka Suomija, Estija ir Latvija, Vokietijos — Lietuva.*

Nepuolimo sutartimi užsitikrinusi Rusijos neutralumą, Vokietija 1939.IX.1 pradėjo karo žygį į Lenkiją. Vokietija tikėjo, kad šiame kare prieš Lenkiją natūralus sąjungininkas bus Lietuva. Ribbentropo biuro atstovas dr. Peter Bruno Kleist 1939. IX. 8-14 tris kartus kreipėsi į atstovą K. Škirpą, kad Lietuva

skelbtų karą Lenkijai ir atsiimtų savo sostinę Vilnių. Pažadėjo Lietuvai karinę Vokietijos pagalbą, užtikrino saugumą nuo galimo Sovietų pavojaus. Paskutiniame pasimatyme perdavė Ribbentropo žodžius: "Litauen muss rasch handeln, rasch marschieren — rasch, rasch, rasch!" (Lietuva turi skubiai veikti, skubiai žygiuoti — skubiai, skubiai, skubiai). Lietuvos vyriausybė per savo atstovą Berlyne 1939.IX.11 pranešė savo neutralumą Vokietijos-Lenkijos kare. Tai pakartojo ir IX.16. Ribbentropas pats IX.21 išsikvietė atstovą K. Škirpą į Zoppotą prie Danzigo ir pakartojo Kleisto pareikštus siūlymus. Žadėjo derybose su Rusija paveikti, kad Rusijos kariuomenė, kuri buvo užėmusi Lenkijos rytinę dalį ir Vilnių IX.17 (vykdydama slaptąjį protokolą), Vilnių perleistų Lietuvai. Kvietė tam reikalui atvykti Lietuvos užs. reik. ministerį Urbšį. Lietuvos vyriausybė per atstovą Zechliną Kaune pakartojo savo neutralumą ir dar daugiau — davė prieglobstį besitraukiantiem Lenkijos kariam. Tada Ribbentropas pranešė, kad Urbšio kelionė būtų beprasmė. Lietuvos pasirinktas neutralumas sustiprino Rusijos pretenzijas savo įtakos sferą praplėsti ir į Lietuvą. Vokietija nebesipriešino. 1939. IX.28 Maskvoje Ribbentropas ir Molotovas pasirašė antrą slaptą protokolą, kuris pataisė pirmąjį ta prasme, kad *"Lietuvos valstybės teritorija pereina į U.S.S.R. įtakos sferą"*. Bet: *"kai Sovietų Sąjungos vyriausybė imsis specialių priemonių Lietuvos teritorijoje savo interesam apsaugoti, dabartinė Lietuvos-Vokietijos siena bus pataisyta, kad ji būtų natūralesnė ir paprastesnė ir tam reikalui Lietuvos teritorija į pietų vakarus nuo žemėlapy pažymėtos linijos priklausytų Vokietijai"*.

Pagal Molotovo planą Vokietija turėjo pasirašyti

sutartį su Lietuva dėl Lietuvos teritorijos dalies perleidimo Vokietijai tuo pačiu metu, kai Sovietai pasirašys sutartį su Lietuva dėl Vilniaus perdavimo Lietuvai. Vokiečiai suprato šią propagandinę klastą pristatyti Vokietiją kaip teritorijas "atimančią", o Sovietus kaip "duodančią", ir planas nebuvo vykdomas — Vokietija paskiau atsisakė nuo to Lietuvos ruožo už Sovietų pažadą sumokėti 31.5 mil. markių.

(Slaptieji protokolai pirmu kartu viešumon iškilo 1946.V. 21-22 Niurnbergo teisme. Nepaisydamas Sovietų prokuroro Rudenko protestų, teismas įtraukė juos į bylą, o Amerikos prokuroras Thomas J. Dodd perdavė jų nuorašą spaudai. Oficialiai paskelbti 1948 valstybės departamento leidiniu Nazi-Soviet Relations).

b. Antras veiksmas: savitarpinės pagalbos sutartis ir min. Urbšio diplomatinis priešinimasis

Lietuvai atsisakius dėtis su Vokietija į karą prieš Lenkiją, Molotovas perėmė iniciatyvą Lietuvą įjungti į Sovietų Sąjungą. Nelaukdamas nė antro slaptojo protokolo pasirašymo, 1939.IX.26 pakvietė atvykti į Maskvą Urbšį. Pagrindas: dabar esą Sovietų ir Lietuvos sienos susieina, tad reikią peržiūrėti santykius. 1939.X.2 nuvykusiam Urbšiui ir nieko nežinančiam apie Berlyno ir Maskvos slaptus protokolus, Molotovas pasiūlė pasirašyti savitarpinės pagalbos sutartį. Esminis tos sutarties dalykas — *duoti Rusijai karines bazes Lietuvos teritorijoje.* Urbšys svetimos kariuomenės buvimą Lietuvos teritorijoje suprato kaip pasikėsinimą į Lietuvos nepriklausomybę, juo labiau Molotovui pasakius, kad Lietuva turės perleisti dalį savo teritorijos Vokietijai. Urbšys pertraukė derybas ir 1939.X.5 grįžo instrukcijų iš vyriausybės. Vokie-

tijos atstovas Zechlinas, į kurį kreipėsi ministeris, pareiškė, kad anas Lietuvos teritorijos perleidimas Vokietijai jau nebeaktualus, tačiau dėl Maskvos reikalaujamų įgulų Vokietija nieko negalės daryti nei sakyti; Lietuva pati turinti apsispręsti. Nei kiti Vakarų valstybių atstovai nedavė jokios vilties diplomatiškai paremti. Urbšys grįžo į Maskvą X.7 su vyriausybės kontrapasiūlymu — sudaryti savitarpinės pagalbos sutartį, bet be įgulų, su Sovietų kariniais atstovais Lietuvos kariuomenėje. Kitą dieną Stalinas atmetė visus kontrasiūlymo punktus, tesutikdamas įgulų skaičių iš 50,000 sumažinti iki 20,000. Urbšiui dėstant naujus argumentus, Stalinas pertraukė: "Vy slyškom mnogo dokazyvajete" (Jūs perdaug įrodinėjate). Urbšys dar kartą dramatiškai apeliavo į Staliną priimti Lietuvos kontraprojektą. "Niet" — buvo atsakymas. Urbšys dar ir dabar nesutiko pasirašyti. Informavo savo vyriausybę, kuri atsiuntė papildomai ministerio pirmininko pavaduotoją K. Bizauską ir kariuomenės vadą gen. St. Raštikį. Tuo metu Sovietai jau buvo sutelkę tankus prie Lietuvos sienos, ir X.10 delegacijai buvo pateiktas naujas sutarties tekstas griežtesnės redakcijos (pvz. praleistas ankstesnis pareiškimas, kad bazių buvimas ribojamas karo pavojaus metu). Molotovas nesileido į diskusijas dėl teksto, nes tokis esąs jau priimtas komisarų taryboje. Tokiom aplinkybėm min. Urbšio desperatiškasis priešinimasis diplomatiniu būdu buvo palaužtas, ir sutartis buvo pasirašyta X.10 Urbšio ir Molotovo. Kad Lietuvoje įspūdis būtų palankesnis sutarčiai, Rusija pažadėjo perduoti Vilnių ir jo apylinkes. Tačiau tas Vilniaus grąžinimas bolševikų sąlygom Lietuvoje buvo įvertintas populiaria pašaipa: Vilnius mūsų, o mes rusų.

c. Trečias veiksmas: ultimatumas po propagandinės akcijos

Savitarpinės pagalbos sutartyje buvo įrašytas nesikišimas į vienas kito vidaus reikalus, suverenumo gerbimas. Molotovas aukščiausiam soviete 1939. X.31 tai pakartojo: "...sutartys su Baltijos valstybėm jokiu būdu neimplikuoja Sovietų Sąjungos kišimosi į Estijos, Latvijos ir Lietuvos vidaus reikalus.. Mes stovime už garbingą mūsų pasirašytų susitarimų vykdymą abipusiškumo pagrindu ir pareiškiame, kad kvailos kalbos apie Baltijos valstybių sovietinimą yra naudingos tik mūsų priešam ir visokios rūšies priešsovietiniam provokatoriam".

Bazės išsilaikė Lietuvoje pusę metų ramiai, Sovietam į Lietuvos gyvenimą akivaizdžiai nesikišant. Tačiau 1940.II.12 Suomijos-Rusijos karą baigus sutartim, Lietuvos atstovas Maskvoje dr. L. Natkevičius netrukus pajuto augant nedraugiškas Maskvos nuotaikas ir priekabingumą, kuris gegužės mėn. virto oficialiu demaršu: 1940.V.25 Molotovas įteikė notą, kurioje kaltino, kad Sovietų įgulų du vyrai Nosov ir Šmavgonec buvę lietuvių saugumo pagrobti, trečias, Butajev, nužudytas. Lietuvos vyriausybė V.26 atsakė sudariusi komisiją dingimo įvykiam ištirti ir paprašė papildomų davinių apie dingusius. Vietoj atsakymo Molotovas leido "Izvestijose" paskelbti kaltinimus: Lietuvos vyriausybė nesilaikanti savitarpinės pagalbos sutarties. Lietuvos vyriausybė V.30 pavedė Urbšiui vykti į Maskvą išsiaiškinti, bet Maskva pareikalavo, kad jo vietoj atvyktų min. pirm. Merkys. Pastarasis, lydimas gen. M. Rėklaičio ir dr. P. Mačiulio, nuvyko VI.7. Pasikalbėjime Molotovas kaltino Lietuvos vyriausybę, kad ji nesanti prosovietinė, o vidaus reikalų ministeris ir saugumo departamento

direktorius aiškiai antisovietiniai, nes policija organizuojanti sovietų kareivių grobimą, suimanti žmones, reikalingus sovietinių įgulų kareivinių statybai. Bet labiausiai kaltino dėl Baltų karinės santarvės, kuri esanti nukreipta prieš Sovietų Sąjungą, taigi priešinga savitarpinės pagalbos sutarčiai. Molotovas neleido Merkiui aiškinti dėl Sovietų dingusių kareivių, o kitos dienos pasikalbėjime pareiškė nepasitenkinimą pačiu Lietuvos ministeriu pirmininku. Merkys tada paprašė prezidentą Smetoną, kad atsiųstų vyriausio sovieto pirmininkui Kalininui laišką, reikšdamas lojalumą; kad atsiųstų Urbšį paaiškinti dėl Baltų karinės santarvės. 1940.VI.11 ir paskesniuose pasikalbėjimuose Urbšys kartojo vyriausybės lojalumą sutarčiai ir norą bendradarbiauti su Maskva, pranešė prezidento nusistatymą pakeisti tam reikalui visą vyriausybę. Visa tai nepatenkino Molotovo: nesąs įtikintas dėl Baltų santarvės, komisija dingusiem kariam ištirti esąs tik biurokratiškas būdas reikalui vilkinti. 1940.VI.14 Merkys jau buvo išvykęs, kai Molotovas pasikvietė Maskvoje likusį Urbšį ir jam paskaitė ultimatumą.

Ultimatumo pirmoje dalyje kartojo kaltinimus Lietuvos vyriausybei su išvada, kad ji nevykdanti savitarpinės pagalbos sutarties. Tai esą nepakenčiama — ir dėl to eina antra dalis ultimatumo su reikalavimais: 1. kad vidaus reikalų ministeris Skučas ir saugumo departamento direktorius Povilaitis būtų atiduoti teismui; 2. kad būtų tuojau sudaryta Lietuvoje vyriausybė, kuri "užtikrintų ir sugebėtų vykdyti savitarpinės pagalbos sutartį ir griežtai sutramdytų tos sutarties priešus"; 3. kad būtų įsileisti į Lietuvos teritoriją tuojau Sovietų Sąjungos kariniai daliniai, kurie svarbiausiuose Lietuvos centruose "už-

tikrintų savitarpinės pagalbos sutarties vykdymą". — Terminas Lietuvos vyriausybei atsakyti iki VI.15 10 val. ryto. Urbšys paprašė pratęsti terminą, nes buvo belikę tik 10 valandų. Molotovas atsakė, kad toks esąs jo vyriausybės sprendimas, ir jis negalįs jo pakeisti. Įspėjo: *nepaisant, koks bus Lietuvos vyriausybės atsakymas, Sovietų kariuomenė vis tiek įžygiuos į Lietuvos teritoriją*.. Įspėjo taip pat, kad Lietuvos vyriausybė turinti būti prosovietinė, o Skučas ir Povilaitis galėsią būti teisiami Sovietų teisininkų už išdavimą.

Lietuvos vyriausybės nariai Kaune apie ultimatumą patyrė tik VI.15 2 val. ryto. Posėdyje pas prezidentą mažuma vyriausybės narių su prezidentu pasisakė už ginkluotą pasipriešinimą, dauguma už ultimatumo priėmimą. Tada prezidentas nesiryžo prisiimti atsakomybės už pasipriešinimą ir pavedė gen. St. Raštikiui sudaryti naują vyriausybę. Tačiau jos paskelbti neteko, nes Urbšys perdavė iš Maskvos Molotovo pareiškimą, kad Raštikis nepriimtinas ir kad atvyksiąs į Kauną jo pavaduotojas Dekanozovas, kuris pasirūpinsiąs naujos vyriausybės sudarymu. 1940.VI. 15 prezidentas A. Smetona perėjo sieną į Vokietiją, pavedęs min. pirmininkui Merkiui jį pavaduoti. Merkys per radiją paragino gyventojus sutikti Sovietų kariuomenę draugiškai, o apsaugos min. V. Vitkauskas išvyko jos pasitikti. Taip baigės dramatiškas min. Urbšio pasipriešinimas diplomatiniu keliu. Jis negalėjo sulaikyti Maskvos agresijos, kada pasipriešinimo neparėmė efektyvi ginkluota jėga.

d. *Ultimatumo pagrindas: faktai ar provokacijos?*

Maskvos ultimatumo pirma dalis yra kaltinimai Lietuvos vyriausybei. Vienas — Lietuvos saugumas

organizavo sovietinių karių grobimą ar pabėgimą iš bazių ir juos panaudojo karinėm paslaptim išgauti. Lietuvos vyriausybės sudarytai komisijai ištyrus, faktai taip atrodė: 1940.V.7 trys raudonarmiečiai atvyko pas ūkininką ir paprašė valgyti. Pavalgę ir gavę dar išsigerti, du išėjo o vienas, Smavgonec, pasiliko dar dvi dienas. Trečią dieną atvyko vienas iš jo draugų jo ieškoti. Jis atsisakė grįžti. Tada atvyko 10 ir jį išsivedė prievarta. Tai ir buvo Smavgonec, apie kurį kalbėjo Molotovas. 1940.V.10 du raudonarmiečiai Alytuje atėjo į restoraną. Gerai išsigėrę nuvyko pas prostitutę, kur praleido keturias dienas. Ketvirtą dieną išvyko. Tarp jų buvo ir Molotovo nurodytas Pisarev. 1940.III.4 Lietuvos administracija gavo pranešimą iš sovietinės įgulos komendanto, kad dingęs iš bazės raudonarmietis Butajev. Prašė padėti suimti. 1940.V.12 Vilniaus policijos viršininkas gavo žinių, kad kažkoks raudonarmietis gyvena pas vieną merginą Vilniuje. Apsuptas lietuvių policijos, raudonarmietis nusišovė. Ten ir buvo Butajev. Galima manyti, kad tie dingusieji kariai buvo atsitiktinis dezertiravimas. Bet galima manyti, kad jis buvo specialiai sovietų organizuotas provokaciniais tikslais. O taip manyti duoda pagrindo faktas, kad kai Lietuvos vyriausybės sudaryta komisija tyrė Smavgoneco ir Pisarevo reikalą ir prašė Sovietus bendradarbiauti, — jie atsisakė; kai prašė sudaryti bendrą mišrią komisiją — atsisakė. Išaiškinti jiem nebuvo svarbų. Svarbu buvo kaltinti.

Antras kaltinimas — Baltijos valstybių karinė santarvė, nukreipta prieš Sovietus. Faktas, kad 1923 Estija ir Latvija buvo sudarę apsigynimo sąjungą. Lietuva jai nepriklausė. Nei viešai nei slaptai. Kai Sovietai paėmė Baltijos valstybių užsienių reikalų

ministerijų archyvus, nepaskelbė jokio dokumento tokiai santarvei įrodyti.

Trečias kaltinimas — Lietuvos saugumas masiškai suiminėjo darbininkus, technikus, kurie dirbo prie sovietų kareivinių statybos, "turėdamas tikslą ne tik padaryti neįmanomą sovietinės kariuomenės buvimą Lietuvoje, bet taip pat sukelti Lietuvoje priešiškus nusistatymus Sovietų kariuomenei ir paruošti agresiją prieš sovietų karinius vienetus". "Masiniai suėmimai" Lietuvoje nebuvo praktikuojami — tai sovietinė praktika. Ir šiuo atveju buvo suimti 7 darbininkai už kriminalinius nusikaltimus, o statybą trukdė ne policijos, kaip Molotovas tvirtino, bet komunistų surengtas streikas. Tai liudijo Sovietų NKVD majoras Ilja Molin, specialiai atsiųstas į Baltijos valstybes deportacijų vykdyti. Jis tvirtino, kad Maskva įsakiusi Lietuvos komunistam rengti provokacijas prieš Sovietų įgulas. Šitie sovietiniai kaltinimai iliustravo sovietinę taktiką — rengti provokacijas, kad galėtų atsakomybę už tas provokacijas suversti vyriausybei tos valstybės, prieš kurią rengia Sovietai agresiją.

2. *ĮJUNGIMO PROCESAS*

a. Pirmas veiksmas: liaudies vyriausybė ir teisės klastojimas

G. Dekanozovas atvyko į Kauną 1940.VI.16 su uždaviniu įjungti Lietuvą į Sovietų Sąjungą ir įvesti Lietuvoje sovietinę sistemą. Tai turėjo būti atlikta sudarant įspūdį, kad reformos vykdomos teisėtai, pagal krašte veikiančius įstatymus, ir demokratiškai, vykdant Lietuvos liaudies valią. Pirma Dekanozovui

teisinė kliūtis buvo ta, kad pagal konstituciją naują ministerį pirmininką skiria prezidentas. Prezidentas buvo išvykęs, ir Sovietų pastangos sugrąžinti jį iš Vokietijos nuėjo niekais. Tebuvo VI.15 prezidento pasirašytas aktas, kuriuo pagal konstitucijos 71 str. pavedė min. pirm. A. Merkiui jį pavaduoti prezidento pareigose. Tokios pareigos, kaip naujo min. pirm. skyrimas, min. pirmininkui, pavaduojančiam prezidentą, pagal 72 str. priklauso tik tada, kai prezidentas yra miręs ar atsisakęs. Tada Dekanozovas įsakė aiškinti prezidento VI.15 išvykimą kaip prezidento atsistatydinimą. Taip buvo Eltos ir paskelbta VI.16. Tuo šuoliu per teisinę tvarką buvo padarytas tariamai teisinis pagrindas Merkiui skirti naują min. pirmininką.

1940.VI.16 pasitarime su Dekanozovu Merkys siūlė į min. pirmininkus kelis kandidatus, bet juos Dekanozovas atmetė. Rytojaus dieną Merkiui Pozdniakovas telefonu padiktavo pagrindinius vyriausybės narius: min. pirmininkas Justas Paleckis, jo pavaduotojas, užsienių r. min. ir švietimo ministerijos laikinis valdytojas Vincas Krėvė Mickevičius, teisingumo Povilas Pakarklis, žemės ūkio ir laikinai vid. r. m. valdytojas Matas Mickis, finansų ir laikinai susisiekimo Ernestas Galvanauskas, sveikatos Leonas Koganas. Merkys tuos skyrimus pasirašė, ir jo rolė buvo baigta. Paleckis, jau tariamai eidamas prezidento pareigas, vyriausybę papildė naujais žmonėm. Jų didžioji dalis buvo komunistai (J. Paleckis, M. Gedvilas, L. Koganas, M. Mickis, L. Adomauskas, Junča-Kučinskas, Grosmanas-Didžiulis), komunistų simpatikai (A. Venclova, V. Vitkauskas); iš vyriausybės tuojau pasitraukė liberalai demokratai (E. Galvanauskas, Krėvė-Mickevičius); ir liko vyriausybė tokia, kokios reikalavo Molotovas — prosovietinė.

b. Antras veiksmas: "liaudies" suorganizavimas

Prosovietinei vyriausybei reikėjo sudaryti ir prosovietinę visuomeninę atramą. Tam vidaus reikalų ministerio 1940.VI.25 buvo formaliai legalizuota komunistų partija, turėjusi apie 700 narių, nors faktiškai partija rengė mitingus jau nuo 1940.VI.19. Komunistų partija buvo leista vienintelė "liaudies valiai" reikšti. Visos kitos politinės grupės, visuomeninės, kultūrinės, ideologinės, religinės organizacijos VII. 1 buvo uždarytos. "Nėra vietos Lietuvoje kitom partijom, kurios ilgą laiką kovojo prieš liaudį ir prieš Lietuvos nepriklausomybę" (L. Aidas VI.26). Komunistų partija "liaudies vyriausybei" VII.1 iškėlė reikalavimus sunaikinti tą visuomenę, kuria lig tol rėmėsi Lietuvos gyvenimas, ir sukurti naują visuomenę: sudaryti profesinių sąjungų tinklą, pramonėje ir žemės ūkyje atimti iš žemės savininkų žemę, gyvą ir negyvą inventorių ir išdalyti bežemiam ir mažažemiam, padaryti rinkimus į ligonių kasas demokratiškesnius, parūpinti geresnę medicininę globą, įvesti senatvės apdraudą, aprūpinti darbu bedarbius ir pakelti gyvenimo standartą, atskirti Bažnyčią nuo Valstybės ir įvesti civilinę metrikaciją, panaikinti "klastotą" Lietuvos konstituciją, suimti visus liaudies priešus ir sukonfiskuoti jų turtą, išvalyti administracijoje, policijoje, kariuomenėje visus liaudies priešus. Liaudies priešais buvo laikomi visi, kas nesutiko su komunistų partijos valia; taigi, kas nesutiko su Maskvos valia.

Liaudies vyriausybė NKVD priemonėm anų partijos reikalaujamų akciją vykdė visose srityse: nuo VI.24 ėmė gausiai atleidinėti vadovaujančius karininkus, apskričių viršininkus, burmistrus, policijos viršininkus ir pačią policiją pavadino milicija, atleidi-

nėjo teisėjus, mokyklų direktorius ir vedėjus. Nuo VII.1 uždarė visas organizacijas, VI.27 laikraščius; tuojau Lietuvos Aidą sukomunistino, XX Amžių, ir Lietuvos Žinias paliko savo kontrolėje, kol visai uždarė. Lietuvos Aidas buvo pakeistas Darbo Lietuva, dar paskiau Tarybų Lietuva. Nutraukė santykius su Vatikanu; uždarė teologijos-filosofijos fakultetą, perėmė vienuolynų ir kitas privatines mokyklas. Išvykę į užsienius po 1940.VI.15 ar išvykę anksčiau ir atsisakę grįžti paskelbti liaudies priešais, ir jų turtas konfiskuotas. Tada atėjo žmonių likvidavimo eilė: suėmimai ir deportacijos. 1940.VII.7 A. Sniečkus, saugumo departamento direktorius, pasirašė NKVD paruoštą įsakymą suimti vadus ir aktyviuosius narius tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockininkų, soc. demokratų, šaulių, taip pat buvusių vyriausybių narius, spaudos veikėjus ir kt. Tai įvykdyta VII. 11-12 naktį.

Pirma deportacijų auka buvo A. Merkys, kurio deportacijos įsakymas buvo pasirašytas Paleckio ir Gedvilo VII.16. Rezultatas po kelių savaičių: "Mes turime savo liaudies vyriausybę, kuri trumpu laiku atliko milžinišką uždavinį: per 20 dienų sugriovė tai, kas per 20 metų buvo padaryta — liaudžiai išnaudoti ir skriausti" (Vilniaus Balsas. 1940.VII.9). Tačiau nebuvo lengva tuos "liaudies priešus" pakeisti "liaudies valios" reiškėjais, komunistais, nes jų tebuvo 700 ir tai daugumas nelietuviai. Net ir paskiau "jau beveik po metų savo viešpatavimo, kai į komunistų partiją stengėsi pakliūti nemaža karjeristų, jos narių skaičius, kaip iš Lietuvos komunistų partijos centro komiteto sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinio pranešimo V-ajam LKP (b) suvažiavime 1941.II. 5 matyti, tesiekė tik vos 3,000, taigi jie tesudarė vos

tik apie 0.1 procento visų Lietuvos gyventojų. Ir tai apie 75 proc. tų komunistų partijos narių sudarė žydai, likusius — Lietuvos rusai, lietuviai ir kitų tautybių žmonės" (A. Garmus, Lietuvių Archyvas).

c. Trečias veiksmas: "liaudies" seimas ir tautos valios klastojimas

Propagandoje buvo vengiama kalbėti apie pagrindinį akcijos tikslą — Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą ir Lietuvos gyvenimo sovietizaciją. Priešingai, Mečys Gedvila savaitė po savo paskyrimo vid. reik. min. kalbėjo: "Mūsų šalies santvarkos esminiai pagrindai tebėra nepakitę. Į teisėtą privatinę nuosavybę ar turtą niekas nesikesina. Raudonoji armija atėjo į mūsų kraštą ne mūsų gyvenimo santvarkos pakeisti, o tik apsaugoti nuo karo pavojaus ir padėti mums išlaikyti nepriklausomybę" (Cit. L. Arch. 184 p.). Tuos, kurie kalbėjo, jog Lietuvoje bus įvesta Stalino konstitucija, Gedvilas vadino "pikčiausiais priešais" ir Stalino konstitucijos įvedimą laikė pasikėsinimu nuversti dabartinę vyriausybę. Mickis vadino provokatoriais tuos, kurie sakė, jog Lietuvoje bus įvesti kolchozai. Net rengiantis "liaudies seimo" rinkimam, partijos paskelbta rinkimų programa neužsiminė apie Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą ir Lietuvos sovietizaciją. To betgi neslėpė Molotovas nuo Krėvės Mickevičiaus, kuris prisiprašė priimamas Maskvoje VII.2. Molotovas jam kalbėjo, kad "jūsų Lietuva drauge su kitom Baltijos tautom, įskaitant ir Suomiją, turės įsijungti į garbingą Sovietų Sąjungos šeimą. Dėl to jūs turėtumėt dabar jau įvesdinti savo tautą į sovietinę sistemą, kuri ateity visur viešpataus, visoje Europoje... jūsų liaudis nėra grasinama jų laisvės praradimu. Jos bus atsiklausta būdu,

patvirtintu sovietinių respublikų, ar ji nori įsijungti į Sovietų Sąjungos šeimą. Jūs pamatysite, kad nepraeis keturi mėnesiai, Baltijos valstybės balsuos už inkorporaciją" (Cit. Report on the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States in the U.S.S.R., III, 342-4 p.).

Kai Krėvė Mickevičius grįžo, Paleckis sukvietė vyriausybės posėdį, ir jame komunistiniai balsai nutarė skelbti seimo rinkimus. Krėvės Mickevičiaus ir E. Galvanausko atsistatydinimas nesukliudė Maskvos plano vykdyti. "Liaudies vyriausybė" paskyrė seimo rinkimus VII.14 dienai. Jų pobūdį VII.14 komentavo Eltos direktorius Kostas Korsakas: "Šiandien Lietuvos liaudis, eidama S.S.S.R. laisvų tautų, vadovaujamų didžiojo Stalino, pavyzdžiu, renka seimą demokratiškiausiu būdu. Tiesa, kad šitie rinkimai nėra buržuazinės demokratijos rinkimai" (L. Žinios 1940.VII. 15). Tuo pavyzdžiu Lietuvai paskelbtas rinkimų įstatymas pavedė rinkimų kontrolę, kandidatų siūlymą grynai komunistų partijai. Vyriausia rinkimų komisija buvo paskirta prezidento, min. pirmininkui pristačius; jau vyriausios komisijos skyrimo keliu buvo sudaromos apygardinės rinkimų komisijos ir t.t. Kandidatus siūlyti galėjo "kultūrinės, švietimo, darbo ir kitos viešosios organizacijos arba įmonių sąjungos, turinčios leidimą legaliai tęsti savo veikimą". Tačiau visos organizacijos, išskyrus komunistines bei jų padalinius, buvo uždarytos. Siūlomiem kandidatam buvo dviguba kontrolė: juos siūlė komunistų patikimos organizacijos; juos tvirtino vyriausia rinkimų komisija. Tačiau komunistų partija nesiryžo rinkimuose rodytis savo vardu — buvo paskelbta balsuotojus mažiau baidanti fiktyvi Darbo Lietuvos Sąjunga ir jos siūlomų

kandidatų eilėse įrašyta nekomunistų populiaresnių aktorių, gydytojų, rašytojų. Rinkiko rolė buvo nedidelė: jis turėjo "pareigą" balsuoti už jam siūlomą sąrašą. Suklysti nebuvo galima, nes *sąraše buvo tiek kandidatų, kiek turi būti išrinkta.* Rinkikai buvo propagandos įspėjami: "Asmens, kurie nebalsuoja . . yra liaudies priešai. Tokiem asmenim nėra vietos darbo Lietuvoje" (Vilniaus Balsas VII.9).

Rinkimų programoje Darbo Lietuvos Sąjunga VII.6 nieko neminėjo taip pat apie Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą nei apie sovietizaciją. Tai buvo nutylima. Ir net paneigiama. Kreipiantis į ūkininkus, programoj buvo sakoma: "Mes raginame neklausyti nepagrįstų gandų, skleidžiamų liaudies priešų, kad liaudies vyriausybė vers stoti į kolchozus ir kad ji persekios tuos, kurie išpažįsta savo tikėjimą" (Vilniaus Balsas VII.11). Rinkikui asmeniškai priterorizuoti buvo paskelbta, kad balsavimas bus žymimas pase.

Tos visos priemonės VII.14 nepajėgė sutraukti pakankamai rinkikų prie urnų. Rinkimai buvo pratęsti antrai dienai. Vyriausioji rinkimų komisija pirmos dienos vakarę per radiją kaltino, kad "Smetonos klikos liekanos" kai kuriose apylinkėse mėtė ant žemės rinkikų sąrašus ir "kitaip kliudė žmonėm išreikšti jų siekimus" (XX Amžius 1940. VII.15). Buvo įsakyta milicijai atgabenti nebalsavusius. Po antros balsavimo dienos paskelbė, kad rinkimai praėjo "laisvai" ir "su entuziazmu". Vyr. rinkimų komisijos VII.17 skelbimu buvo paduoti 1,386,599 balsai, arba 95.1 proc. turėjusių teisę balsuoti. Tačiau iš tikrųjų turėjusių teisę balsuoti skaičius nebuvo žinomas, nes balsuotojų sąrašai nebuvo sudaromi, o balsavo taip pat ir ne Lietuvos piliečiai, raudonarmiečiai. Paleckio intymiu

pareiškimu, balsavo 15-16 proc. (A. Garmus, Liet. Arch. 13 p.). Tarp 79 "išrinktų" buvo apie 58 formalūs komunistai.

Tik rinkimų davinius paskelbus, buvo padiriguota nauja mitingų banga, kurioje jau buvo skelbiama tai, kas prieš rinkimus buvo nutylima ir paneigiama — "liaudies" reikalavimai įvesti Lietuvoje Stalino konstituciją ir paversti Lietuvą Sovietų Sąjungos dalim. Laikraščių antraštės skelbė: "Kariai reikalauja Lietuvą dėtis į Sovietų Sąjungą, suvalstybinti fabrikantų ir visų kapitalistų turtus", "Darbininkų masės reikalauja suvalstybinti fabrikus, bankus, dvarus" ir t.t. Tai buvo įvykdyta labai greitu tempu. "Liaudies seimas" susirinko VII.21 ir po valandos nuo atidarymo priėmė "dekliaraciją apie valstybės santvarką", kuria "Lietuvoje įvedama tarybų santvarka. Lietuva skelbiama Socialistine Tarybų Respublika". Kitą dieną antroj dekliaracijoj nutarta "prašyti Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos Aukščiausiąjį Sovietą priimti Lietuvos Sovietų Socialistinę Respubliką į Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos sąstatą sąjungine respublika tais pačiais pagrindais, kuriais įeina į SSRS Ukrainos, Gudijos ir kitos sąjunginės respublikos".

Aplinkybes, kuriom tos dekliaracijos buvo paskelbtos, nušvietė 8 buvę to "liaudies seimo deputatai" 1942.VIII.30 pareiškime — tie "deputatai", kurie nebuvo komunistų partijos nariai. Dekanozovo ir Pozdniakovo buvo reikalaujami balsuoti už Lietuvos įjungimą; balsai nebuvo skaitomi; balsavo ir pašaliniai asmenys (enkavedistai), kurie buvo pasodinti tarp deputatų. A. Garmaus specialus pareiškimas apie atsilankymą pas Dekanozovą VII.17-18 pasitikrinti gandų dėl Lietuvos nepriklausomybės. Į jo paklausi-

mus Dekanozovas nusišypsojo ir atsakė: "O ar jūs matote, kas vyksta už lango? ... Matote, jei jau ne ši minia, kuri nušlavė jūsų nepriklausomybę, tai *šie tankai rodo, kad Lietuva jau nebegali būti nepriklausoma"*. Kai Garmus pareiškė nebalsuosiąs už Lietuvos prijungimą, Dekanozovas į tai: "Tik pamėginkite. Yra priemonių daryti taip, kaip mes norime, o jų mes pakankamai turime" (Liet. Arch. 16 p.).

Paskutinis Lietuvos įjungimo aktas buvo Maskvoje 1940.VIII.3: Sovietų Sąjungos aukščiausias sovietas nutarė "patenkinti Lietuvos prašymą" ir priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungos šeimą tokiom teisėm, kaip Ukrainos ir Gudijos respublikos, perimant iš Gudijos ir prijungiant prie Lietuvos Švenčionių rajoną, Vidžių, Godubiškio, Rodūnios ir kitų rajonų lietuviškai kalbančias dalis.

Kas Maskvon važinėjo ir ten buvo priversti būti Lietuvos nepriklausomybės duobkasiais? Tai kompartijos paskirti "prašymui" į Maskvą vežti — J. Paleckis, M. Gedvilas, L.Adomauskas, M. Mickis, A. Venclova, L. Gira, V. Vitkauskas, M. Šumauskas, Grosmanas-Didžiulis, P. Cvirka, Salomėja Nėris, K. Petrauskas, P. Zibertas, S. Vaineikienė, Meskupas—Adomas, V. Ditkevičius, P. Petrauskas, J. Dembskis, M. Kutraitė. B. Abdulskaitė. Gedvilas nenuvyko, turėjo Lietuvoje pavaduoti Paleckį, tad nuvyko jo vietoj G. Paleckienė (Dirva 1963.1.25).

Lietuvos okupavimo ir įjungimo į Sovietų Sąjungą procesas buvo baigtas. Liko antras uždavinys — Lietuvos sovietizacija, kuriai reikėjo daugiau laiko.

3. *SOVIETINIMO PROCESAS*

a. Pramonės, prekybos, namų, bankų sovietizacija, kaip visuomenės nuskurdinimo priemonė

"Liaudies seimas" posėdžiavo 3 dienas. Be dekliaracijų apie Lietuvos pavertimą "tarybine respublika" ir Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, jis paskelbė žemės, bankų, pramonės, prekybos įmonių *nacionalizavimą*. Tai buvo pagrindas sovietinei sistemai įvesti į Lietuvos ūkinį gyvenimą jau atskirais įstatymais bei instrukcijom. Ypač po 1940.VIII.25, kada buvo paskelbta sovietinė konstitucija.

1940. VII.26 paskelbtas pramonės įmonių nacionalizacijos įstatymas valstybino tas įmones, kuriose buvo per 20 darbininkų, arba tas, kuriose buvo 10 darbininkų ir automatiniai varikliai. Praktiškai buvo nacionalizuotos visos, kurias numatė vietiniai nacionalizacijos vykdytojai. IX.27 prekybos nacionalizacijos įstatymas įsakė "nacionalizuoti visas privatines prekybos įmones, kurių metinė apyvarta siekia 150, 000 litų ar daugiau" (Cit. Liet. Arch. 261 p.). Keliom bangom buvo nacionalizuotos 1,593 prekybos įmonės, kurių 1,320 priklausė žydam, 147 lietuviam, 65 buvo mišrios (žydų ir lietuvių), 33 lenkų, 28 vokiečių. Nenacionalizuotos smulkios prekybos krautuvėlės buvo aprūpinamos prekėm tik po to, kai jom jau buvo aprūpintos valstybinės. — Bankai nacionalizuoti visi. Namai — tie, kurių naudojamas plotas yra didesnis kaip 220 kv. metrų didžiuosiuose miestuose, ir didesnis kaip 170 kv. metrų mažesniuose.

Nacionalizacijos procese buvo daug chaoso, savivalės, turto eikvojimo, gamybos sulėtinimo. Tačiau pro tą netvarką buvo aiškus siekimas ne tik turtui bei kapitalui duoti naują savininką valstybės vardu, bet ir

specialus sadistinis siekimas sunaikinti buvusius privatinio turto savininkus. Pvz. nacionalizuojant buvo perimamos ne tik įmonės ir su jom susijęs kapitalas, bet ir asmeninės savininko ar jo šeimos einamosios sąskaitos. Jei įmonė turėjo skolų, jas padengti turėjo buvęs savininkas. Skolas, užtrauktas namus statant, turėjo mokėti buvęs namų savininkas. Buvo uždėta papildomų mokesčių už įmonių praėjusius metus, ir tuos mokesčius turėjo mokėti vėl buvęs savininkas.

Kitas socialistinis siekimas — *nuskurdinti visus taupytojus.* Nacionalizavus bankus, pradžioje indėlininkam buvo leista atsiimti iš bankų po 1000 litų mėnesiui, paskiau po 250 litų su specialiu komisaro leidimu, o nuo 1941.III.25 indėliai buvo nusavinti, paliekant teisę atsiimti iš viso 1,000 rb. 12,000 indėlininkų tokiu būdu buvo atimta 38 mil. rb. — Priemonė nuskurdinti privačiai turintiem daugiau pinigo, o taip pat priemonė visam gyvenimo standartui numušti buvo lito pakeitimas į rublius santykiu 10:9. Rinkoje litas buvo lygus 3-5 rb; taigi piliečių perkamoji galia sumažinta 3-5 kartus. Bet toks kursas buvo labai patogus okupaciniam pareigūnam ir jų šeimom už rublius pigiai apsirūpinti Lietuvos prekėm ir jas gabenti į Rusiją. Tą dieną, kai rublis buvo įvestas vietoje lito, rinkoje buvo 223 mil. litų. Už juos buvo gauta 200 mil. rublių vietoj realios vertės 700-800 mil. Tiek buvo nuskurdintas visas kraštas.

Trečias siekimas: *palaipsniui įjungti Lietuvos ūkinio gyvenimo atskiras šakas į Sovietų Sąjungos ūkinę sistemą.* Taip Lietuvos Bankas, geležinkeliai, užsienio prekyba buvo išimta iš Lietuvos ministerijų žinios ir perduota Sovietų Sąjungos atitinkamiem komisariatam, kurie turėjo savo įgaliotinius prie vadinamos LTSR vyriausybės. Dėl to Lietuvos prekyba su

Vakarais sustojo ir buvo pasukta į Leningradą, Maskvą, į sovietinius kraštus, nors iš "Tarybų Sąjungos nieko kita pirmai pradžiai nebuvo galima gauti kaip ...arbūzų 'badaujančiai Lietuvai' " (Tarulis, Liet. Arch. 223 p.). Nacionalizuotų prekybos, pramonės įmonių administracijai, kuriai buvo sudaryti du komisariatai, prekybos ir pramonės, buvo taip pat skirta rusų kontrolė — "vnieštorgo" atstovui Morozovui dar liepos pradžioje turėjo būti įteiktas sąrašas prekybos įmonių su 150,000 litų apyvarta ir pramonės įmonių su daugiau kaip 20 darbininkų. Morozovas paskyrė ir pavaduotojus minėtų komisariatų komisaram.

Ketvirtas siekimas: *pastatyti okupacinius pareigūnus privilegijuotoje padėtyje ir butų atžvilgiu.* Butų trūkumas Kaune buvo didelis. Nacionalizavus namus, statyba sulėtėjo ir dėl to 1941, Gedvilos pareiškimu, buvo numatyta atiduoti naudotis 1,148 nauji butai. Tai buvo tik trečdalis, palyginti su normaliai pastatomais butais (1939 — 3,376). Butų pareikalavimas padidėjo raudonarmiečiam įsikūrus. V. Knyvos pareiškimu, gerieji butai buvo reikalingi "išlaisvintojai — raudonajai armijai ir naujom tarybinėm įstaigom". Dėl to nustatytas suglaudinimas — vienam asmeniui 9 kv. metrai, o VIII. 9 vidaus reikalų ministerija pavedė pirmaeilių ir antraeilių miestų burmistram iškraustyti iš butų ir iš miestų tuos asmenis, kuriem nėra būtino reikalo gyventi miestuose. Į jų skaičių buvo įskirti "nedarbo žmonės": dvasininkai, buvę namų savininkai, prekybininkai, pensininkai, bedarbiai, šeimos vyrų, turinčių tarnybas ne Kaune. Jie buvo iškeliami ir turėjo susirasti gyvenimo vietą patys priemiesčiuose.

Naikindama buvusius kapitalo ar nekilnojamo turto savininkus, sovietinė sistema turėjo atsiremti dar-

bininkais, fabrikų ir žemės ūkio. VIII.7 paskelbtas darbininkų ir tarnautojų atlyginimo pakėlimas 5-30 proc. Didesniu procentu pakeltas mažesnis atlyginimas, o gaunantiems 315 litų mėnesiui visai nekeliamas. VIII.9 paskelbtas ir žemės ūkio darbininkam (bernam, mergom, kumečiam) atlyginimo pakėlimas 20 proc. Tačiau didindama atlyginimą, valdžia pareikalavo ir *didinti darbo našumą.* Pirmas tą reikalavimą paskelbė Paleckis kalboje iš Maskvos, kai ten jis buvo nuvykęs prašyti, kad Lietuvą priimtų į Sovietų Sąjungą: "Kuo mes galime atsakyti į tuos didelius ir džiaugsmingus įvykius? Geriausias atsakymas į tai— mano ką tik gautoji Alytaus mūrininkų-statybininkų telegrama, kurioje rašoma, kad dėl šių įvykių jie nutarė pasižadėti padidinti gamybą 250 procentų" (Cit. Liet. Arch. 252 p.). Tai buvo signalas agitacijai už gamybos didinimą ir soclenktynes. Tačiau Lietuvoje praktikuotas atlyginimas už išdirbtą laiką nebuvo palankus darbo našumui kelti. Dėl to VIII.24 įstatymas numatė "vienetinį darbo atlyginimą" geležinkelių, vandens kelių, uostų statybos ir išlaikymo, gatvių grindimo, kelių tiesimo, kanalizacijos, miškų kirtimo ir pan. darbam. "Taigi kas kapitalistinėje sistemoje buvo laikoma darbininkų išnaudojimo priemone (Akkord ist Mord), dabar buvo pritaikyta" (A. Tarulis, Liet. Arch. 254 p.).

Kiek realiai darbininko uždarbis pakilo, rodė centrinis statistikos biuras: 1940 birželio mėn. nekvalifikuoto darbininko vidutiniškas uždarbis buvo 5.98 litai už 8 valandų darbo dieną, arba 153.21 mėnesiui. 1941 biržely vidutinis dienos uždarbis buvo 8.54 rb., arba 218.72 mėnesiui. Bet per tą laiką pragyvenimo minimum buvo pakilęs iki 195.11 per tą laiką. Dėl to palyginti su šiuo pragyvenimo minimumu uždarbis

buvo santykiu 1:1.11. Žeminant pragyvenimo standartą, darbininkas nukentėjo nuo to, palyginti, mažiausiai.

b. Žemės ūkio sovietizacija, kaip priemonė ūkininkų klasei sunaikinti

Žemės ūkyje dirbo, apytikriai, du trečdaliai Lietuvos gyventojų. Dėl to prieš "liaudies seimo" rinkimus Dekanozovo planas reikalavo nekalbėti apie žemės nusavinimą ir kolchozus. Priešingai, visi gandai apie tai buvo paneigiami. Žemės ūkio min. Mickis 1940.VI.22 užtikrino: "Toji jūsų žemė, kurią jūs esate amžiais persunkę savo prakaitu ir krauju, yra jūsų ir pasiliks jūsų". Bet VII.1 žemės reformos direktorius St. Elsbergas prasitarė apie ruošiamą projektą: bažnyčių, vienuolynų, religinių organizacijų ir kitų šiai šakai artimų įstaigų bei organizacijų žemės nusavinimą. Privatiems savininkams paliekama iki 50 ha... Tačiau paliekama tik tiem, kurie buvo lojalūs darbo žmonėms ir liaudžiai... Tokia žinia buvo per ankstyva, ir VII.2 Lietuvos Aide buvo pranešta, kad ši informacija esanti pramanyta ir Elsbergas atleidžiamas. Ūkininkų Patarėjuje, redaguojamame M. Meškauskienės, VII.4 buvo įspėta: "Niekas nemano ir nesiruošia be atodairos plėšyti taip pat bažnytinių, klebonijų bei vienuolynų žemių." Darbo Lietuvos Sąjungos rinkiminiame atsišaukime VII.10: "Neklausykite mūsų liaudies priešų skleidžiamų gandų, nepagrįstų gąsdinimų, esą liaudies vyriausybė versianti jus kurti kolchozus ir persekiosianti tikinčiuosius". Mickis per radiją VII.14: "Niekas nesiruošia versti ūkininkus dėtis į kolchozus".

Slėpimas ir užsigynimas iš dalies dingo "liaudies seimo" dekliaracijoje VII.22: "Liaudies seimas paskel-

bia visą Lietuvos žemę su jos gelmėmis, visus miškus ir vandenis priklausančiais liaudžiai, t.y. valstybės nuosavybe". Seimas nutarė palikti valdyti 30 ha normą, kitas žemes paimti į fondą ir išdalyti bežemiam ir mažažemiam. Dekliaracijoje apie kolchozus betgi dar sakoma ir toliau: mėginimai "prieš darbo valstiečių valią primesti jiems kolchozų organizavimą bus griežtai nubausti".

Žemės fondui iš 28,000 savininkų, kurie turėjo 1, 240,000 ha, paimta 603,589 ha, arba 15% visos žemės. Liko nepaliesti 61,000 ūkių 20-30 ha ir 40,000 ūkių 15-20 ha. Iš žemės fondo bežemiam ir mažažemiam paskirta 381,000 ha (nepriklausomos Lietuvos žemės reformoje buvo paskirta 452,746). Prašymų žemei gauti buvo apie 200,000, paskiau jų apie 4,492 atsisakė. Nepasisekė paimtos žemės išdalyti, kaip buvo numatyta. Dėl to 1940.VIII.29 komisarų taryba vėl įpareigojo neišdalytų ūkių savininkus atlikti rudeninę sėją savo lėšom.

Žemės reforma, palikusi privatinių ūkių sistemą, turėjo pereinamosios prasmės. Ji siekė ne privatinių ūkių skaičių padidinti, bet suskaldyti ūkininkų klasę, kuri būtų naikinama tolimesnėm priemonėm: nepakeliamais mokesčiais ir rekvizicijom. Pvz. 1941 kovo mėn. pagal nustatytas normas 30 ha ūkis, kuris turi 20 ha ariamos žemės, o taip pat samdomų darbininkų, turėjo duoti 150 cn. grūdų, 110 cn. bulvių, 4680 lt. pieno, 390 kg. mėsos, 13 kg. vilnų. Vietos vykdomasis komitetas galėjo tai padidinti 30 proc. Už visus tuos rekvizijom skirtus produktus ūkininkas turėjo gauti apie 2500 rb., nors rinkoje tai atsiėjo 15,500 rbl. Iš 33,451 ūkio tik 8,040 atliko tas prievoles, 25,400 nepajėgė ir turėjo būti baudžiami. Dalis jų patys pasitraukė iš ūkių (5601), dalis buvo deportuo-

ti su pirmąja deportacijų banga (1566). Privatinių ūkių terorizavimas turėjo vesti į naują sovietinimo stadiją — į kolchozus. Bet pirmos okupacijos metu nespėjo.

c. *Kultūros sovietizacija kaip priemonė vertybėm pakeisti*

Sovietizacijos naujus tikslus Lietuvos kultūroje labiausiai paryškino mokyklų likimas. "Pas mus vyksta didžiausia socialinė revoliucija... Toji revoliucija verčia mus visas vertybes pervertinti. Tai, kas vakar buvo kilnu ir gerbiama, šiandien atrodo žema ir paniekinimo verta; kas vakar buvo gražu, šiandien — biauru. Viskas radikaliai pasikeičia... Kiekvienas mokytojas, šviesuolis turi aiškiai suprasti, kad liaudis pasiryžo eiti nauju keliu". Tie vidaus reik. min. M. Gedvilo žodžiai Lietuvos mokytojų suvažiavime 1940.VIII.14 buvo gairė naujai švietimo praktikai: niekinti, kas reiškė tautinę ir religinę Lietuvą, aukštinti, kas reiškė komunistinę Rusiją. Gairės turėjo laikytis visa mokyklinė praktika. Iš mokyklų pašalintas kryžius ir valstybinė emblema; šalia Basanavičiaus, Kudirkos atsirado Stalino, Lenino, Markso paveikslai. Paskubom paruoštose programose pradžios mokyklai išmestos tikybos pamokos, įvestos rusų kalbos; tam tikrose klasėse iš programos išmesti Daukantas, Baranauskas, Pietaris, Basanavičius, Vaičaitis, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, Smetona, Simonaitytė, o įvesti Leninas, Stalinas, Gira, Nėris, Boruta, Venclova, Cvirka, Gorkis, Katajevas. Vietoj himno — internacionalas. Išleistuose "Literatūros skaitymuose" kupiuruoti ir paliktieji autoriai. Pvz. Kudirkos "Maniesiems" praleista visa strofa: "Lietuva mano! priešui ant tavęs įnirtus, privalai hidra tapti..." Senieji

vadovėliai netiko, o naujų pagaminti nespėjo. Švietimo liaudies komisaras 1940.IX.30 aplinkraščiu patarė naudotis kai kuriais senaisiais vadovėliais—"geriausia yra netinkamus puslapius iškirpti", vartoti be pataisymų draudžiama. Iš bibliotekų išimtos knygos, nepriimtinos režimui. Mokiniam perauklėti organizuojamas komjaunimas, kiekvienai mokyklai paskirtas partijos komsorgas. Mokytojam perauklėti gimnazijose po pamokų įvestas VKP (b) istorijos skaitymas ir aiškinimas, rengiamos mokytojų konferencijos, kuriose šalia lietuvių partinius dalykus aiškino ir rusai lektoriai. Universitete įvestas specialus konstitucijos kursas. Pakeista ir pati mokyklos sistema pagal sovietinį pavyzdį — vietoj veikusio pradžios ir aukštesniojo mokslo 13 metų, įvestas sovietinis tipas — 10 metų. Įvesta speciali programa rašytojam perauklėti: kas ketvirtadienis buvo dialektinio materializmo paskaitos, kurias skaitė rusai profesoriai Kaširinas ir Kursanovas; beveik kas šeštadienis atvykdavo kas nors iš Stalino laureatų. Tačiau originalinės kūrybos nebuvo sulaukta; buvo tenkinamasi vertimais iš rusų — kaip ir teatro repertuarui.

d. Genocidas sovietizacijos spartinimo įrankis

Okupacija buvo vykdoma raud. armijos smurtu, sovietizacija saugumo, NKVD, teroru. Saugumo priekyje stovėjo komisaras vyr. majoras Gladkov ir jo pavaduotojas majoras Bykov. Apskrityse saugumo priekyje buvo taip pat enkavedistai rusai. Jų diriguojami ir įsakomi formaliai veikė A. Sniečkus kaip saugumo departamento direktorius, paskiau A. Guzevičius kaip vidaus reikalų komisaras.

Deportacijos iš Baltijos kraštų buvo suplanuotos Maskvoje iš anksto. 1939.X.10, kada Kremliuje buvo

surengtas priėmimas Lietuvos delegacijai, pasirašius savitarpinės pagalbos sutartį, tuo pačiu metu buvo rašomos NKVD instrukcijos, pasirašytos 1939.X.11 apie priešsovietinio elemento likvidavimą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Pagal tas instrukcijas paskiau buvo rašomi kiti įsakymai rusų ar lietuvių vardu: A. Sniečkaus 1940.VII.7, A. Guzevičiaus 1940.XI.28 apie antisovietinio elemento sąrašų sudarymo trūkumus, Gladkovo 1941.VI.16 ir V.17 apie antisovietinio elemento surašymus, Serovo 1941.VI.4 apie antisovietinio elemento suėmimą ir deportavimą. (Tie įsakymai, vertimai, yra paskelbti Report... III.)

Žinias apie antisovietinį elementą rinko per partijos narius, komjaunuolius, namų valdytojus, specialius prievarta verbuotus agentus kiekvienoje įstaigoje, įmonėje, profesijoje. O priešsovietiniu elementu buvo laikomi toki asmens:

1. Visi buvę prieštarybinių politinių partijų, organizacijų ar grupių nariai: trockininkai, dešinieji eserai, menševikai, socialdemokratai, anarchistai ir p.

2. Visi buvę tautinių—šovinistinių prieštarybinių partijų organizacijų ir grupių nariai: tautininkai, jaunalietuviai, voldemarininkai, liaudininkai, krikščionys demokratai, nacionalistų teroristų 'Geležinis Vilkas' organizacijos nariai, katalikų teroristų 'Baltojo Žirgo' organizacijos nariai, studentų aktyvistų korporacijos nariai, Šaulių Sąjungos aktyvas ir pan.

3. Buvę žandarai, policininkai, buvę tarnautojai politinės ir kriminalinės policijos ir kalėjimų prižiūrėtojai.

4. Buvę caro, baltosios, Petliuros ir kitų armijų karininkai.

5. Buvę Lietuvos ir Lenkijos armijų karininkai ir karo teismo nariai.

6. Buvę politiniai banditai, baltosios ir kitų prieštarybinių armijų savanoriai.

7. Išbraukti iš komunistų partijos ir komsomolų nusikaltusieji partijos nariai.

8. Visi perėjūnai, politiniai emigrantai, reemigrantai, repatriantai ir kontrabandistai.

9. Visi svetimų valstybių piliečiai, svetimų valstybių firmų atstovai, svetimų valstybių įstaigų bendradarbiai, buvę svetimtaučiai; buvę užsienio valstybių, firmų koncesijų ir akcinių bendrovių tarnautojai.

10 Asmens, turį asmeninių susirašinėjimų su užsieniu, pasiuntinybėmis ir konsulatais, esperantistai ir filatelistai.

11. Buvę valstybių departamentų tarnautojai (nuo referento ir aukščiau).

13. Buvę Raudonojo Kryžiaus darbininkai ir Lenkijos tremtiniai.

13. Įvairių konfesijų dvasininkai (popai, kunigai), sektantai ir religinis aktyvas.

14. Buvę bajorai, dvarininkai, pirkliai, bankininkai, prekybininkai (kurie naudojasi samdomu darbu), įmonių valdytojai, viešbučių ir restoranų laikytojai" (Biržų NKVD viršininko P. Liso raštas 1941.I.30).

Pirma masinio suėmimo banga buvo 1940.VII. 11-12 naktį. Buvo suimta 2,000 veikėjų pagal A. Sniečkaus patvirtintą 1940.VII.7 slaptą "Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikš. demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir k. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinį likvidacijos planą", įvykdytą "vienu laiku visoj Lietuvoj,

naktį iš liepos 11 į 12, 1940 m." Suimtieji buvo laikomi kalėjimuose ir paskui nuteisti už akių sunkiesiem darbam į Rusijos tolimuosius rytus ar šiaurę daugumas 8 metam. Toliau suimtųjų skaičius buvo didinamas individualiai.

Antras masinis suėmimas ir jau tiesiog deportavimas į Rusiją buvo 1941.VI.14-18, išvežęs 34,260 įvairaus amžiaus vyrų, moterų ir vaikų bestiališku žiaurumu. "Drauge, kenčiame neapsakytai, trūksta vandens ir oro, bet didžiausias smūgis — mūsų šeimas suskaldė, nežinau, ar išlaikys mūsų širdys". Kitas savo draugui komisarui: "Daktare, sveikinu iš paselencų ešelono. Gyvename blogesnėse sąlygose negu gyvuliai: trūksta oro, trokštame, badaujame. Už ką? Pagaliau, jei jau mums tūkstančiams suaugusių kiek galėtų taikinti bausmę, tai už ką kenčia maži vaikai? Jei jau norėjote mus išžudyti, tai reikėjo rasti gražesnį būdą — skiepijimą bacilomis ir būtų iškart baigta" (Iš laiškų, cit. L. Arch.).

Buvusio komisaro Glušausko liudijimu, *Maskva buvo pareikalavus išgabenti 700,000 lietuvių*. Naujas deportacijų bangas nutraukė užėjęs Vokiečių karas su Sovietais. Tačiau karo pradžioje kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose laikomus kalinius bolševikai ėmė masiškai žudyti — Kretingoje, Petrašiūnuose, Pravieniškėse, Panevėžyje, Raseiniuose, Sargėnuose, Rainių miškely, Smėlynėje prie Červenės rašta nužudytų lietuvių 1,114.

Deportacijom vadovauti buvo atkomandiruota speciali NKVD karininkų grupė iš Maskvos. Visos akcijos patikrinti buvo atvykęs slapta į Rygą ir Stalino asmeninis sekretorius Malenkovas, įsakydamas vartoti šautuvus ir kulkas, jei nėra pakankamai vagonų suimtiesiem pervežti. Po deportacijų operacijos

grįžusius į Maskvą NKVD karininkus priėmė Stalinas ir Kalininas ir apdovanojo ordinais (Ilja Molino, buvusio NKVD majoro, dalyvavusio toje akcijoje, liudijimas).

4. *TAUTINĖ REZISTENCIJA*

a. Diplomatinė: Lietuvos atstovų protestai

"Liaudies" seimui 1940.7.21 nutarus prašytis į Sovietų Sąjungą — galutinai aiškėjo sovietinė klasta. Tada 1940.7.21-23 Lietuvos atstovai Berlyne, Berne, Buenos Aires, Londone, Romoje, Stockholme, Washingtone, Vatikane, Vichy įteikė notas, protestuodami prieš Sovietų Sąjungos agresiją ir okupaciją. Tai pirmas formalus diplomatinis pasipriešinimas, nes vyriausybė nebuvo to padariusi, Sovietam Lietuvą okupuojant. "Savo protestais Lietuvos diplom. atstovai, kurie tada dar visi buvo savo diplomatiniuose postuose, iš vienos pusės — formaliai nunuogino prieš visą pasaulį tą sovietinio okupanto mėginimą užmaskuoti jau prieš tai jo įvykdytą agresiją prieš Lietuvą, iš antros pusės — autoritetingai pažadino pačią lietuvių tautą nepasiduoti nevilčiai ir ruoštis visuotiniam pasipriešinimui jos laisvės žudikams" (K. Škirpa, Į Laisvę, N. 27 -64).

K. Škirpa taip pat mini, kad žinia apie diplomatų protestus pasiekė ir Lietuvos žmones. "Lietuvos dipl. protestą Berlyne įteikiau Vok. Užs. Rkl. Min-jai liepos 22 d. ir pasiunčiau Kaunui atvirą (nešifruotą) telegramą sekančio turinio: 'Dabartinį seimą, kaip rinktą po svetima militarine okupacija ir svetimos valstybės priespauda, užslopinant kitokios negu komunistų partijos nuomonės reiškimą, skaitau nekompe-

tetingu reikšti bet kuriuo klausimu mūsų tautos tikrąją valią. Protestuoju prieš jos padarytus liepos 21 d. nutarimus įvesti Lietuvoje Sovietų santvarką ir Lietuvą įjungti į Sovietų Rusijos sąstatą, tuo panaikinant Lietuvos valstybinę nepriklausomybę. Sakytus nutarimus, kaip nekompetetingo organo priimtus, priešingus esančiai krašto konstitucijai ir mūsų tautos ir valstybės interesams, skaitau neteisėtais, mūsų tautai, valstybei ir man, kaip teisėtam nepriklausomosios Lietuvos valstybės atstovui, neprivalomais".

"Kadangi telegrama buvo sensacingo turinio ir atvira, tai laiškanešys ne tik pats ją perskaitė, bet davė ir kitiems ją pasiskaityti, ką tik sutiko pakeliui eidamas į Užs. Rkl. Min-ją, jų tarpe p. E. Galvanauskui, kurį sutiko einantį Laisvės Alėja. To pasėkoje žinia apie mano pareikštą protestą paplito Kaune žaibo greitumu" (Į Laisvę Nr. 27-64).

Jungtinėse Amerikos Valstybėse pirmiausia rado atgarsio diplomatiniai Lietuvos protestai. 1940.7.23 valstybės sekretoriaus pavaduotojas Sumner Welles paskelbė oficialų pareiškimą, kad Baltijos valstybių jėga įvykdyto įjungimo į Sovietų Sąjungą nepripažįsta. To pareiškimo autoritetas buvo sustiprintas prezidento F.D. Roosevelto, kuris atsilankusiai Amerikos Lietuvių Tarybos delegacijai 1940.10.15 pareiškė: "Sakoma, kad Lietuva neteko savo nepriklausomybės. Yra klaida taip sakyti. Lietuva nėra praradusi savo nepriklausomybės; Lietuvos nepriklausomybė tik laikinai sutrukdyta. Laikas ateis, ir Lietuva vėl bus laisva". Nors kiti ir kitiem prezidento pareiškimai skyrėsi, tačiau kovoje prieš okupaciją jis buvo svarus propagandinis argumentas.

Jungtinių Valstybių pareiškimas turėjo įtakos kitom Vakarų valstybėm. Jos susilaikė nuo demonstra-

tyvaus aneksijos pripažinimo, išskyrus Vokietiją ir Švediją. Anglija nei aneksijos nepripažino nei atstovybės Sovietam neperdavė. Italija, Prancūzija Lietuvos diplomatines ir konsularines atstovybes Sovietam perdavė, bet nuo formalaus pripažinimo susilaikė. Šveicarija atstovybės ir konsulato veiklą suspendavo, o turtą pati paėmė globoti. Išliko atstovybės dar Vatikane ir Buenos Aires, iš kurio paskiau atstovybė persikėlė į Montevideo, Urugvajų. Tokiu būdu Lietuva tarptautinės teisės požiūriu išliko okupuota, bet suvereninė valstybė.

Prieš šitą Lietuvos de jure nepriklausomybę bus nukreiptos nuolatinės ilgų laikų sovietinės pastangos, lig šiol laimėjimo Maskvai nedavusios.

b. Visuomeninė: oportunizmas ir pasipriešinimas

Lietuvos valdžios įstaigos, kaip seimas, ar valstybinio pobūdžio organizacijos, kaip Šaulių Sąjunga, skautai, o taip pat politinių grupių vadai prisistatė J. Paleckiui, pareikšdami lojalumą ir tikėdami, kad tokiu būdu sulaikys ar sušvelnins represijas prieš asmenis. Šis oportunistinis siekimas nepasiteisino, nes, viena, J. Paleckis ar Gedvilas tebuvo tik ekspozitūros be realios įtakos, antra, sovietinis tikslas ir buvo sunaikinti asmenis, kurie buvo šulai visuomenės, iš anksto komunistų pasmerktos likviduoti, kad jos vietoje galėtų sukurti kitą visuomenę — "liaudį", t.y. komunistų partiją.

Gyventojų masė ir inteligentija iš karto žiūrėjo į okupantą bei jo režimą su pašaipa, panieka, nuogąstavimu ir rodė pasyvią rezistenciją — sovietinių reikalavimų boikotą. Šviesuomenė buvo paruošta nepasitikėti. Kultūrbolševikinę infiltraciją, vykdytą per Kultūros žurnalą, per Trečią Frontą, iš dalies per

Literatūros Naujienas ir Literatūros žurnalą, buvo suspėjusi demaskuoti ir intelektualinę pažangią šviesuomenę savo įtakoj laikyti J. Keliuočio žurnalas Naujoji Romuva, politinę antikomunistinę liniją ir nuotaikas prieš pataikūnus sovietam buvo sudaręs XX amžius, redaguojamas dr. Ig. Skrupskelio, Kauno organizuotoji darbininkija, vadovaujama dr. P. Dielininkaičio ir kt. buvo aktyviai pasireiškusi prieš komunistų infiltracijas, jau tuo metu, kada Lietuvoje buvo raudonosios armijos įgulos. Taigi sovietai neturėjo visuomeninės atramos nei tarp intelektualų nei tarp darbininkų.

Monumentaliausios pasipriešinimo demonstracijos buvo "liaudies seimo" rinkimų boikotas, Lietuvos mokytojų suvažiavimas 1940.8.14-15, kuriame vietoj internacionalo mokytojai giedojo Lietuvos himną ir liaudies dainas, neleisdami raudonarmiečių chorui reikštis su rusiškom dainom. Vėlinės su karių kapų puošimu, draudžiamų Kalėdų švenčių šventimas, 1941 sausio rinkimų boikotas, raudonųjų gurguolių (pyliavų demonstratyvus vežimas su raudonom vėliavom ir orkestru) boikotas ir tt. Mažesnio masto ir uždaro pobūdžio demonstracijos vyko kariuomenės daliniuose (žr. St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos I), mokyklose, ypač Vilniaus universitete, kurio rektoriui M. Biržiškai atėjo įspėjimas net iš Maskvos. Kaimo reakcija yra taikliai atvaizduota V. Ramono veikaluose "Kryžiuose" ir "Dulkėse raudoname saulėlydy".

Lietuva buvo atitverta nuo užsienio geležine uždanga. Tad užsieny ir Lietuvoje rezistencija vyko nepriklausomai. Amerikos Jungtinėse Valstybėse 1940. VIII.10 lietuvių pagrindinės organizacijos susijungė į Lietuvai gelbėti tarybą, kuri paskiau pasivadino Amerikos Lietuvių Taryba. Romoje įvykusioje rugsėjo

antroje pusėje diplomatų konferencijoje buvo sudarytas Lietuvos Tautinis Komitetas, vadovaujamas E. Galvanausko (vicep. S. Lozoraitis, nariai K. Škirpa ir E. Turauskas). Šalia jo kilo veiksmingesnis ir judresnis sąjūdis, kurio priekyje stovėjo K. Škirpa ir kuris nuo 1940 lapkričio 17 formalaus steigiamojo 28 asmenų susirinkimo buvo vadinamas toliau Lietuvių Aktyvistų Frontu.

LAF siekimai buvo dvejopi: kovoti už nepriklausomybės atgavimą, paruošti programą atstatytai valstybei tvarkyti. Antrasis siekimas tebuvo teorinio pobūdžio ir neaktualus, kol pirmasis nelaimėtas. Tad pirmasis ir buvo tas, kuris visus jungė. Anot K. Škirpos, "atbėgėlių tarpe buvo taip pat ir buv. Lietuvos valstybės vyrų, žinomų veikėjų, kultūros darbuotojų, buv. karininkų ir tt. Jie visi pilnai pritarė mano pradėtai LAF veiklai, nežiūrint to, kad seniau priklausė skirtingom partijom" (Į Laisvę Nr. 27-64). Pirmajam siekimui LAF ir rūpinosi palaikyti ryšį su Lietuvos pogrindžiu, parūpinti jam informacijos, reikalingos sukilimui pasiruošti.

c. *Pogrindinė: NKVD liudijimas apie ją*

Lietuvoje pogrindinės grupės ir organizacijos atsirado anksti. Jų tikslą, asmenis, veiklos metodus bei priemones plačiai atpasakojo NKVD raportas, pasirašytas vidaus reikalų ministerio A. Guzevičiaus ir NKVD skyriaus viršininko Todes 1941.4.14 (žr. Report on the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. III, 472-494 p.) Raportas pradedamas:

"Nuo momento, kada sovietinė tvarka buvo įsteigta Lietuvoje, kontrarevoliucinis nacionalistinis

elementas išplėtojo aktyvią antisovietinę veiklą, pasirinkdamas pagrindiniu metodu savo priešiškam subversyviniam darbui antirevoliucinių lapelių ir anoniminių laikraščių platinimą."

Ko tas vadinamas antirevoliucinis elementas siekė? — "Apskritai, lapeliai ragino nuversti sovietinę valdžią, sabotuoti, boikotuoti rinkimus į Sovietų Sąjungos aukščiausią sovietą; platino piktus melus apie partijos ir vyriausybės vadus ir skelbė provokacinius gandus apie būsimą karą tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos etc."

Ar tai buvo vieno asmens darbas? — "Masinis kontrarevoliucinių lapelių platinimas buvo apėmęs visas sovietinės Lietuvos apskritis".

Kas buvo tie platintojai ir autoriai? — "Autoriai ir platintojai antirevoliucinių lapelių, laiškų, kurie buvo gauti eilėje įstaigų, pasirodė esą nariai kontrarevoliucinių padalinių ir buvusių antisovietinių politinių partijų bei organizacijų, nacionalistinis mokyklinis jaunimas ir universiteto studentai".

Toliau raportas kalba apie veiklą atskirose apskrityse — jų mini 17. Mini dvejopus veiklos ženklus: viena, lapelius bei jų turinį; antra, suimtųjų platintojų bei autorių pavardes. Sustojame tik prie vienos vietovės — kaip raportas vaizduoja "antirevoliucinę" veiklą Kaune. Sutrauktas tokis vaizdas:

Antisovietiniai lapeliai Kaune pakliuvo į NKVD rankas nuo 1940 rugsėjo mėn., vadinas, nuo mokslo metų pradžios. Jie sistemingai — kalba raportas — buvo platinami gatvėse, mokyklų patalpose. Jų rasta apie 50. Susekta ir sulikviduota antisovietinė organizacija. Jos nariai buvo gimnazijų mokiniai ir vadinosi LNP, kuri turėjo savo skyrius Kauno, Vilniaus, Ukmergės ir kitų miestų gimnazijose. Buvo suimti 26

aktyvūs organizacijos nariai. — Nuo spalio mėn., kai Kaune buvo rinkimai, suimtas ir rotatorinis laikraštis Laisvoji Lietuva. Suimti 4 asmenys, Laisvosios Lietuvos Sąjungos nariai. — Gruodžio, sausio mėn. lapeliai rodėsi universitete, pasirašyti Lietuvos partizanų aktyvistų skyriaus Kaune. Vasario 16 suimti studentai ir gimnazistai, rengę demonstraciją prie Nežinomo kareivio kapo.

Panaši veikla ir kitur.

Dar klausimas: ką tie lapeliai, atsišaukimai skelbia? — "Tegyvuoja nepriklausoma Lietuva", "Šalin komunistų teroras", "Lietuva lietuviams", "Lietuviai, nepasiduokime maskoliams", "Tautiečiai, lankykite bažnyčias, klausykite kunigų, būkite katalikai", "Tegyvuoja Smetona", "Tegyvuoja Vytis", "Šalin komunistai banditai", "Šalin Stalinas", "Brangūs broliai ir sesers lietuviai, nebalsuokite už tuos driskius. Šalin Stalino konstitucija", "Šalin komunistai, Lietuvos pavergėjai. Jie žadėjo nemokamą mokslą, o iš tikrųjų įvedė mokestį", "Kovokite prieš draugą Staliną, prieš žydus, už Hitlerį ir Smetonos grąžinimą", "Prieš Staliną, komunistų partiją, žydus — už ministerį Raštikį ir prezidentą Smetoną".

Raporto duomenys rodo, kad:

— Antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje kilo nuo pat okupacijos pradžios ir greitai apsėmė visą Lietuvą, miestus ir kaimus.

— Aktyvaus pasipriešinimo ėmėsi labiausiai jaunimas — gimnazistai, studentai, darbininkai, tarnautojai. Raportas nesuminėjo dar karių, labiausiai jaunųjų karių, karininkų.

— Pasipriešinimas kilo prieš svetimą okupaciją, už nepriklausomą Lietuvą. Vienas antras atsišaukimas su šūkiais už Hitlerį, už Smetoną, už Raštikį ir tt.

terodo, kad šūkiai nebuvo iš viršaus padiktuoti ir sukirpti pagal vieną pavyzdį, kaip tai daroma su komunistiniais atsišaukimais. Skirtingi tekstai ir šūkiai rodė, kad jie buvo redaguojami žmonių iš masės. Jie rodė simpatijas tam, kuris jų akyse simbolino nepriklausomą Lietuvą, arba tam, kuris galėjo tuo metu pašalinti užgriuvusį slogutį — okupaciją.

d. Pogrindžio centras: Liet. Aktyvistų Frontas

Paskirai veikiančias pogrindžio grupes jungti ir joms vadovauti imta nuo 1940.10.9 Kaune įvykusio slapto pasitarimo, kuriame buvo sutarta:

"a. apjungti tautą tokiu tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti aktyvųjį tautos elementą, b. ruoštis būsimam karui, kad juo pasinaudodami, atgautume nepriklausomybę" (L. Prapuolenis, Draugas 1951 birželio 23).

"Pogrindžio rezistenciją centralizuojant, pirmiausia reikėjo žiūrėti, kad būtų galimai užkirstas kelias NKVD provokacijoms. Todėl pasirinkta mažų vienetų-penketukų-organizacinė schema. Pats organizacijos centras padalintas tarp Kauno ir Vilniaus. Vilniuje sutelktas karinis-politinis štabas, Kaune — organizacinis. Kai 1941, pavasarį, Vilniaus štabą skaudžiai palietė NKVD areštai, Kauno štabas, nedaug tepaliestas, galėjo nedelsdamas perimti Vilniaus štabo uždavinių tolimesnį vykdymą ir sukilimo plano galutinį parengimą. Saugumo sumetimais provincijos daliniams buvo palikti jų savarankiški vardai: Apsaugos Gvardija, Geležinis Vilkas, Laisvės Armija ir kt., nors Kauno ir Vilniaus štabai veikė Liet. Aktyvistų Fronto vardu" (L. Prapuolenis, Į Laisvę Nr. 25-62).

e. Ryšiai su užsieniu: herojizmo pavyzdžiai

Geležinei uždangai atsiradus tarp Lietuvos ir Vakarų, ryšius su Berlyne veikiančiu LAF vadu pulk. K. Škirpa tebuvo galima palaikyti per ryšininkus, kurie mėgino uždangą pralaužti. "Pirmąjį ryšį su LAF štabu užmezgė kpt. (Albertas) Švarplaitis, iš kurio 1940 m. gruodžio 15 d. pirmą kartą gavome išsamesnes informacijas apie Lietuvos Tautinio Komiteto ir LAF veiklą" (L. Prapuolenis, Draugas 1951.VI.23). "Labai reikalingos ir laukiamos žinios buvo apmokėtos brangia kaina — ryšininko gyvybe. Grįždamas atgal, vyko per Šakius, kur turėjo pažįstamą ūkininką, nerepatriavusį vokietininką, kuris jau buvo užverbuotas sovietų slaptosios policijos NKVD. Ūkininkas ryšininką sužeidė kirviu ir atidavė pasienio sargybiniams. Sužeistas ir kankinamas ryšininkas nieko neišdavė. Karui su vokiečiais prasidėjus, buvo išvežtas iš Kauno kalėjimo ir sušaudytas" (A. Damušis, Į Laisvę, Nr. 25-62).

"Antrasis ryšininkas, per kurį kontaktas buvo palaikomas ligi 1941 m. gegužės mėn. pradžios, buvo kpt. Bronius Michelevičius, kuris pats asmeniškai du kartu buvo pralaužęs geležinę sieną.

"Pirmasis ryšininkas iš LAF vyr. štabo narių į LAF štabą ušsienyje 1941 m. prasimušė dabartiniu metu JAV gyvenąs Mykolas — "Kumpis 24", kurio didvyriškumui pažymėti noriu pateikti kai kurias jo atlikto žygio smulkmenas. "Kumpis 24", painformavęs užsienio LAF štabą apie LAF vyr. štabo projektus ir pasirengimus pravest sukilimą, paskelbti nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą ir sudaryti vyriausybę, berods, balandžio 13 d. mėgino iš Vokietijos sugrįžti į Lietuvą. Pasienio palydovui nurodžius visai

netinkamą sienai pereiti vietovę, "Kumpis 24", nugalėjęs vielų tvoras.. už keleto šimtų metrų buvo pastebėtas rusų sargybinių, kurie tuoj pat į jį atidarė ugnį. "Kumpis 24" atsišaudydamas bandė grįžti Vokietijon, bet peršautas per kairiąją krūtinės pusę ir dešinę koją. Kad ir sužeistas, nušovęs jį puolančius pasienio sargybinių šunis, leidosi miškelio kryptimi. Pamiškėje gavo antrą šūvį į krūtinę. Sukaupęs visas jėgas, pasiekė tankumyną, kur kitą dieną sovietų sargybiniai jį rado be sąmonės ir pristatė Tauragės ligoninėn. Tauragės ligoninėj "Kumpis 24" atgavo sąmonę ir jį slaugančiai gailestingai seselei-ryšininkei suspėjo perduoti dalį iš min. Škirpos atneštų žinių: 1. Vokiečių karas prieš Sovietus prasidės tarp 1 ir 10 gegužės, 2. LAF nariai karo sukilimo metu ant rankovių dėvi baltus raikščius su juodom TDA (Tautinė Darbo Apsauga) raidėm, 3. Užsienio LAF štabo pageidavimus dėl kai kurių asmenų įtraukimo į laikinąją vyriausybę... Po šių informacijų 'Kumpis 24' vėl neteko sąmonės, o paskiau prie jo seselei ryšininkei prieiti jau nebepavyko, nes rusams susigriebus visa jo priežiūra buvo perduota NKVD. Po keleto dienų 'Kumpį 24' įmetę į sunkvežimį nežinoma kryptimi išvežė. Ir tik birželio 23 d. sužinojome, kad 'Kumpis 24', visus kankinimus didvyriškai pakėlęs, yra gyvas ir iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo ligoninės buvo pervežtas į Zacharino ligoninę" (L. Prapuolenis, Draugas 1951.6.23).

Šis atsitikimas "geriau negu poetiški aprašymai pavaizduoja, koks buvo gilus LAF kovotojų patriotizmas ir kiek herojizmo buvo jų veiksmuose jau prieš birželio sukilimą" (K. Škirpa, Į Laisvę, Nr. 27-64).

f. Sukilimui pasiruošimas: viltys ir nusivylimai

"Lietuvoje veikė du Liet. Aktyvistų Fronto štabai, kurių vienas buvo Kaune, antras Vilniuje. Abu štabai planavo sukilimą pradėti savajame mieste ir sukilimui vadovavimą perimtų toji vietovė, kur susidarytų palankesnės sąlygos... Štabai sutarė užimti ir saugoti nuo išsprogdinimo svarbiuosius mazginius susisiekimo ir ryšio taškus, kaip telegrafo ir telefono stotis, elektros jėgainę.. Kaunas pasiruošė pasinaudoti radijo stotimi ir radiofonu sukilimą skelbiant, pasirūpino kelis trumpų bangų radijo siųstuvus, jei reguliariosios radijo stoties nepasisektų užimti.... Laukta, kad Kauno radiofonas ir stotis karo pradžios suirutėje bus susprogdinti. Pagal iš anksto sudarytą planą reikalingų dalių atsargos buvo paruoštos ir laikomos saugioje vietoje.

"Sukilimui pasiruošta gegužės 1, kai per ryšininkus gauta žinia, kad karas prasidės gegužės pradžioje. Vėliau teko nusivilti ir sukilimo datą atidėlioti. Nors birželio mėn. Sovietų įvykdyti masiniai trėmimai ryšius apardė, bet kartu sukėlė didelį pasipiktinimą visoje tautoje dėl okupanto žiaurumo" (A. Damušis, Į Laisvę Nr. 25-62).

Kai kurie pogrindininkai per trėmimus neišsilaikė vietoje ir pasitraukė į miškus, susikovę su enkavedistais. Tai liudija NKVD komisaro Gladkovo slaptas raštas 1941.6.21, kuriame informavo: "Tam tikra priešiško elemento dalis perėjo į nelegalią padėtį ir įsijungė į banditinių grupių dalinius tuo metu, kada veikė respublikos valymo operacija" (žr. Report III).

Gladkovas minėjo žuvusius NKVD pareigūnus susidūrime su partizanų daliniais birželio 16-18 Rokiškio, Šiaulių, Utenos, Mariampolės rajonuose. Prie-

nų apylinkėje buvęs 20 asmenų dalinys su dviem kulkosvydžiais ir kitokiais ginklais.

"Masinių deportacijų metu papildomai gautas pranešimas, kad karas tikrai prasidėsiąs birželio 18-26 laikotarpyje. Susisiekus su vilniečiais buvo spėliojama tiksli data. Kadangi sekmadienis buvo nacių mėgiama puolimo diena, nuspręsta tą sekmadienį, birželio 22, ypatingai budėti. Vilniaus ir Kauno LAF štabų buvo sutarta Lietuvos nepriklausomybės skelbimą įvykdyti ten, kur bus palankesnės sąlygos. Pasitarime paaiškėjo, kad Kauno LAF štabo planas sąmyšio metu perimti savo žinion Kauno radiofoną ir stotį buvo realus. Nuspręsta, kad Kauno Lietuvių Aktyvistų štabas tuo atveju veiktų Vyriausios Lietuvių Aktyvistų Fronto vadovybės vardu, skelbtų Lietuvos nepriklausomybę ir Laikinąją Vyriausybę. Nebuvo tai lengvas uždavinys. Leonas Prapuolenis, kuris buvo LAF įgaliotinis, turėjo slapstytis, nes buvo NKVD gaudomas, ir jo gyvenvietė nebuvo saugi. Visas pasiruošimo svoris krito studentijos grupei ir jos vadovui Pilypui Naručiui, LAF štabo nariui. Birželio 18 LAF štabas vieną senelių prieglaudą pasirinko vyriausio štabo būstine" (A. Damušis, Į Laisvę Nr. 25-62).

g. Sukilimo pradžia: Kaune

"Didvyriškos veiklos valanda atėjo sekmadienį, 1941 birželio 22 dienos rytui auštant. Ryšininkų pranešimai ir mūsų spėjimai pasitvirtino. Aktyvistų daliniai, kurie dėl artėjančios lemiamos valandos buvo įspėti, dideliu ryžtingumų ir pasitikėjimu pradėjo vykdyti numatytus uždavinius. LAF štabo įgaliotinis Leonas Prapuolenis su štabo dalimi įsikūrė senelių prieglaudoje. Kita štabo dalis susitelkė Chemijos Institute. Nors Chemijos Institute budėjo ir komjaunuolių

dalinys, bet studentija rūsiuose suslėpusi dvi milicijos nuovadas, kurios su ginklais perėjo pas aktyvistus. Su jais ryšius palaikė okupacijos meto studentai aktyvistai. Aktyvistų ginkluotosios jėgos padidėjo. Studentų medikų grupė, turėjusi savo žinioje greitosios pagalbos mašinas, veikė labai tiksliai. Jie greitosios pagalbos mašinomis suvežė radijo specialistus, atsargines dalis, ir bolševikų sugadintas radiofonas per naktį iš sekmadienio į pirmadienį buvo sutaisytas. Ši sukilėlių grupė per visą sukilimo laiką sudarė saugiausius ryšininkus, o vėliau teikė greitąją pagalbą sužeistiesiems.

"Naktį iš sekmadienio į pirmadienį iš Chemijos Instituto buvo išleista ryžtinga ginkluota aktyvistų grupė; kuriai skirtas uždavinys sunaikinti sovietų armijos ryšio stotį. Uždavinį įvykdę, jie dar išsprogdino karišką telefono centralę Vilijampolėje. Toji grupė užėmė centrinio pašto rūmus ir telefono-telegrafo centrinę. Sovietų karo komendanto klaidinimui paskambinta telefonu, kad vokiečių desantininkai jau Kaune. Aktyvistų patikėtiniai išjungė ir sustabdė telefono ir telegrafo stočių veikimą. Tas turėjo prisidėti prie panikos sukėlimo. Vidurnaktyje jau pastebėtas intensyvus sovietinių pareigūnų bėgimas iš Kauno. Tas reiškinys didino ir stiprino mūsų viltis.

"Toji naktis buvo klaiki: Kauno gatvės buvo pilnos sovietų kariuomenės, lygiai kaip ir apsiginklavusių sukilėlių. Su štabu senelių prieglaudoje kurį laiką ryšį palaikėme telefonu, o jį išjungus asmeniniu ryšiu pats nuvykdamas. Pirmadienio rytą gautas pranešimas LAF štabe, kad radiofonas sutvarkytas Lietuvos nepriklausomybės skelbimui. Kauno LAF štabo narys su būriu sukilėlių jau buvo įsitvirtinę radijo stotyje. Nors aktyvistai sukilėliai dar neturėjo ginkluotos kon-

trolės visame Kaune, bet nutarta nedelsti su Lietuvos nepriklausomybės skelbimu. Pirmadienį, birželio 23, apie 9 val. rytą Lietuvių Aktyvistų Fronto štabo nariai iš senelių prieglaudos nuvyko į Kauno radiofoną, kuris buvo aktyvistų būrio saugomas.

"9 val. 28 min. Lietuvių Aktyvistų Fronto Vyriausiojo štabo vardu LAF įgaliotinis Leonas Prapuolenis paskelbė Nepriklausomos Lietuvos atstatymą ir Laikinosios Lietuvos Vyriausybės sudėtį. Sugiedotas Lietuvos himnas. Sukilimas užvirė visame krašte.

"Nepriklausomybę per radiją paskelbus, ginkluoti Kauno aktyvistų daliniai puolė ginklų sandėlius. Ginklų sandėlius užėmus, greitosios pagalbos mašinomis ginklai išvežioti į svarbiuosius punktus. Tuo pačiu metu sukilo sovietų priespaudoje ir kontrolėje buvę lietuvių kariuomenės daliniai. Kaune aktyvistų daliniai pradėjo pulti Panemunės, Geležinkelio ir Aleksoto tiltus, kad juos apsaugotų nuo išsprogdinimo. Bet pasiekė kitą nenumatytą tikslą — iššaukė skubotą susprogdinimą. Bet tas tiltų išsprogdinimas gal išgelbėjo Kauną nuo sunaikinimo, nes iš Suvalkijos bėganti kariuomenė buvo priversta aplenkti Kauną. Petro Vileišio vardo tiltas per Nėrį į Vilijampolę didvyriška Vyties Kryžiaus Kavalieriaus mirtimi liko išgelbėtas. Ligi pasiaukojimo pasišventęs drąsuolis užbėgo ant tilto, nukirpo elektros laidus, bet žuvo nuo sovietų kulkosvaidžių ugnies pareigą atlikęs. Kautynės virte virė visą pirmadienį ir antradienį...

"Tris dienas Kaunas buvo pilnoje aktyvistų kontrolėje. Vokiečių kariuomenės daliniai pasirodė tik ketvirtadienį. Jie neatnešė laisvės, dėl kurios kovota, bet iš jų rankų jos gauti ir nesitikėta.

"Taip buvo įvykdytas pirmasis Laisvės Kovų veiksmas, kurio siausme daug Lietuvos sūnų ir dukterų krito ir amžinam poilsiui atsigulė į gimtąją žemę" (A. Damušis, Į Laisvę, Nr. 25-62).

h. Sukilimo reikšmė: demaskuota sovietinė apgaulė

Sukilimo tiesioginis tikslas buvo pasiektas — Lietuva paskelbta nepriklausoma, valdoma savos tautinės vyriausybės, prieš ateinant naujai okupacijos jėgai. Tikslas pasiektas didelėm aukom. St. Raštikio knygoje (Kovose dėl Lietuvos) žuvusių minima 2,000; dr. A. Damušio, vieno iš sukilimo organizatorių, kalbama apie 4,000 (Į Laisvę 1954, Nr. 3-40). Pastarąjį skaičių mini ir E. J. Harrisono knygelė (Lithuania's Fight for Freedom). Tais dvejopais skaičiais operuoja ir kiti leidiniai. Pirmasis skaičius reiškia tiesiogiai kovose žuvusius, antrasis skaičius prijungia dar išžudytus pirmom bolševikų bėgimo dienom kalėjimuose, koncentracijos stovyklose, deportuojant į Rusiją. Šiaip ar taip tos kelių dienų aukos buvo gausesnės nei 1919-21 laisvės kovose (Z. Ivinskis).

Laikinosios vyriausybės atstovas J. Ambrazevičius birželio 26, laidojant Kaune žuvusius laisvės kovotojus, jų aukos didumu ir gausumu apibūdino pačios tautos moralinius bei psichologinius nusiteikimus:

"Nebe pirmas kartas šioje vietoje prasiveria duobės, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei.

"Tačiau niekados toji duobė nebuvo tokia didelė kaip šiandien. Tai rodo, kiek Lietuvos žemė yra ištroškusi laisvės. Tai rodo, kokia stipri tėvynės meilė yra išaugusi jos vaikų širdyse, kad ištisi jų būriai

šimtai ir tūkstančiai — savu noru ryžtasi mirti, kad svetimiems nevergautų.

"Pajaučiam šių gilių kapų akivaizdoj visos tautos pasiryžimą gyventi per mirtį".

Kai Amerikos lietuvių spaudos dalyje tada kilo abejonės, ar reikėjo tos kraujo aukos, įsikišo, Lietuvos atstovas P. Žadeikis pareiškimu:

"O betgi lietuvių ištvermė nepalaužta, ypač Lietuvos jaunimo dvasia: prie pirmos progos Lietuvos kariai, šauliai ir moksleiviai sukilo prieš Sovietų tiraniją ir visam pasauliui parodė komunistų propagandos melagystę — būk Lietuva savo noru pasidavusi Sovietams, parodė ir tai, kaip buvo nepakenčiamas Lietuvos liaudžiai rusiškas bolševizmas" (Darbininkas 1941.VII.8).

Tais žodžiais iškelta jau sukilimo politinė prasmė — lietuvių tautos krauju paliudytas pasisakymas už nepriklausomybę prieš sovietinę okupaciją. Šis politinės prasmės argumentas paskiau buvo gausiai vartojamas lietuvių diplomatinėje ir informacinėje akcijoje griaujant sovietų tvirtinimus, kad lietuvių tauta laisvu noru įsijungusi į Sovietų Sąjungą.

Šia politine prasme sukilimas buvo priimtas ir užsieniuose. Likimo ironija, kad toną tokiai prasmei pirmasis davė... Sovietų užsienių komisaras Molotovas. Birželio 23, "kada Molotovas... prabilo iš Maskvos per radiją... jis nebesusivaldė: paskutiniais žodžiais išsikeikė ant mūsų tautos sukilėlių. Tuo jis per vieną iš galingiausiųjų pasaulyje radijo stočių uždokumentavo visam laisvajam pasauliui, jog Lietuvoje įvyko gyventojų sukilimas prieš nepakenčiamą sovietinę santvarką... Tačiau už poros dienų susigriebė ir Maskva, susiprato, jog Molotovas padarė politinę kvailystę... Todėl kitas Maskvos bolševi-

kinės užsienių politikos galva—vicekomisaras Lozovskis — griebėsi Molotovo padarytąją klaidą atitaisyti. Sušaukęs užsienio spaudos atstovus, jis dėstė jiem kad neva lietuviai sukilę visai ne prieš sovietinę santvarką... bet prieš jiems gresiantį pavojų iš nacių pusės. Esą paskelbimu Lietuvos nepriklausomybės ir sudarymu kitos vyriausybės jie tikisi nuo tokio pavojaus apsisaugoti... toks iš lietuvių pusės pasielgimas esąs naivus, nepagelbėsiąs jiems nuo nacių apsisaugoti ir todėl sukilimas buvęs visai ne vietoje ir nereikalingas" (K. Škirpa).

(Vicekomisaro Lozovskio pareiškimas verčia aukštyn kojom dabartinius sovietinius aiškinimus, kad sukilimas buvęs hitlerininkų darbas!).

Sukilimo moralinė ir psichologinė reikšmė ateičiai buvo ta, kad tauta atgavo savim pasitikėjimą, kuris buvo reikalingas naujom okupacijom pakelti. "Mumyse vyravo ta pati kovos dvasia, kuri 1941 metais biržely pasireiškė sukilimo forma, ta pati, kuri per keleris metus spyrėsi rudųjų okupantų užmačioms". Tai nuotaikos tų, kuriem teko pakelti antrąją bolševikų okupaciją (J. Daumantas, Partizanai, 48 p.).

Dėmesio verta pažiūra to, kuris ne tik ano sukilimo įvykiuose nedalyvavo, bet niekad nėra matęs nė Lietuvos ir kuris tik iš dokumentų, kruopščiai rūpestingai surankiojęs faktus, 20 metų nuo sukilimo perspektyvoje atsiliepė apie to sukilimo prasmę. Tai Algirdo M. Budreckio "degree of Master" darbas, 1962 apgintas Rutgers universitete, vardu "The Lithuanian National Revolt of 1941". To darbo išvadose autorius kalba:

"Per kelias kovų dienas žuvo per du tūkstančiu laisvės kovotojų. Tai didesnis skaičius negu aukos

per trejis metus kovose dėl nepriklausomybės (1918-21). Žuvusių didžioji dalis buvo jaunimas — jauni kariai, studentai, darbininkų vaikai ir net aukštesniųjų mokyklų mokiniai. Tos aukos liudija lietuvių tautinės sąmonės intensyvumą. Nors nepriklausomybės metais buvo trūkumų, šios sukilimo aukos rodo, kad nepriklausomos Lietuvos jaunimas žinojo, kaip mylėti laisvę ir savo kraštą ir kaip aukotis už tuos idealus" (231 p.).

III

pasyvusis pasipriešinimas

LIETUVOS žmonės greitai įsitikino, kad nacinė Vokietija nepagerbs tai, dėl ko vyko sukilimas prieš sovietinę okupaciją — Lietuvos nepriklausomybės. Tačiau tebetikėjo, kad karo eiga nusilpnins Sovietų Sąjungą ir Vokietiją ir Lietuvai bus panaši proga nepriklausomybei atgauti kaip pirmojo pasaulinio karo gale. To laukdami, lietuviai stengėsi vokiečių okupaciją išgyventi su kuo mažiausiom žmonių aukom, nesitraukdami nuo nepriklausomybės principo. — Antra, patirtis jiem rodė bolševikų ir nacių okupacijų skirtumą: bolševikai leido lietuviam turėti kai kurias politinės laisvės formos fikcijas — vadintis respublika, turėti ministerių ar komisarų titulus, bet nepaliko politinės laisvės turinio — valstybinio savarankumo nei pilietinių asmens teisių: minties, ideologijos, asmens gyvenimo laisvės. Nacinės okupacijos vykdytojai apie politines formas nekalbėjo, bet paliko daugiau asmens laisvės turinio, neprievartaudami jo įsitikinimų. — Patirties palyginimas padarė išvadą: Lietuvos priešas Nr. 1 yra Sovietų Sąjunga, priešas Nr. 2 yra nacinė Vokietija,

kovojanti su Lietuvos priešu Nr. 1. Tokia išvada lėmė lietuvių rezistencijos nacinei Vokietijos okupacijai pobūdį — pasyvus stiprėjantis pasipriešinimas, į pabaigą išvirtęs net ginkluotu pasipriešinimu. Jo istorijoje dvi dalys: Laikinosios vyriausybės ir "Zivilverwaltungo".

1. *LAIKINOSIOS VYRIAUSYBĖS ŠEŠIOS SAVAITĖS*

a. Darbo įkarštis: administracijos sudarymas, nusovietinimas, socialinės lygybės siekimas

1941 birželio 24 dienos rytą, Kauno gatvėse tebeaidint paskiriem šūviam, paskelbtieji laikinosios vyriausybės nariai rinkosi pirmo posėdžio Žaibo spaustuvėje, Donelaičio gv., priešais universiteto rūmus. Nedaug čia jų susirinko. Nebuvo paskelbto ministerio pirmininko K. Škirpos, užsienių reikalų ministerio R. Skipičio, apsaugos ministerio gen. St. Raštikio — jie dar tebebuvo laukiami iš Berlyno. Nebuvo nei vidaus nei prekybos ministerių — jie buvo jau deportuoti dar prieš sukilimą. Nebuvo darbo ministerio J. Pajaujo, finansų J. Matulionio, žemės ūkio B. Vitkaus — jie dar buvo provincijoje, daugumas bolševikų užimtoje. Bet laukti jų nebuvo galima, kaip nebuvo galima nė svarstyti, ar paskelbtieji prisiima pareigas. Momentas buvo tokis, kad kiekvienas jautėsi mobilizuotas ir įpareigotas skubiai veikti, nors tebuvo čia susirinkę tik komunalinio ūkio ministeris V. Žemkalnis Landsbergis, kontrolės ministeris Pr. Vainauskas, pramonės ministeris A. Damušis ir švietimo — J. Ambrazevičius. Taip pat dar buvo LAF įgaliotinis L. Prapuolenis, Z. Ivinskis, St. Lušys, Pr. Padalis ir eilė kovotojų, ku-

rie buvo pasiryžę ginklu veikti, jei būtų mėginama veržtis į vyriausybės užimtą patalpą.

Pradžiai pirmininkaujančio pareigos priskirtos švietimo min. J. Ambrazevičiui. Tikėtasi, kad tai truks dvi tris dienas, iki atvyks ministeris pirmininkas K. Škirpa. Kai paskiau viltys nepasiteisino, pirmininkaujantis mėgino įsiūlyti tas pareigas atsiradusiam jau finansų ministeriui, politikoje daugiau patyrusiam J. Matulioniui, dar paskiau iš Berlyno atvykusiam su dideliu vyriausybinės praktikos stažu apsaugos ministeriui gen. St. Raštikiui. Bet nei vienas nei kitas nesutiko esamo fakto keisti, jau matydami, kad tėra neilgo laiko klausimas.

Pirmas laikinosios vyriausybės uždavinys buvo — pastatyti atvyksiančius vokiečius prieš įvykusį faktą, kad Lietuva yra nepriklausoma ir jos vyriausybė jau yra atstačiusi tvarką įstaigose bei įmonėse. Teko tad skubiai papildyti vyriausybės narių sudėtį administracijos reikalui. Buvo sutarta tuojau pat kooptuoti pasiekiamus telefonu ar kitu būdu prišaukiamus asmenis: buvusį sovietiniame kalėjime, bet jau anksčiau laisvą M. Mackevičių — teisingumo ministerijai, tik pasirodžiusį iš saugumo kalėjimo rūsių pulk. J. Šlepetį — vidaus reikalų ministerijai, inžinierių A. Novickį — susisiekimo, atsvyravusį tiesiai iš devintojo forto kalėjimo dr. Pr. Dielininkaitį — darbo ministerijai, iki atsiras dr. J. Pajaujis, dr. K. Vencių — sveikatos, Pr. Vainauskui pridėti prie kontrolės dar prekybos ministerio pareigas, S. Lušiui perduota finansų ministerija, iki atvyks J. Matulionis. V. Grudzinskas pakviestas maisto tiekimo valdytoju. Tą pat dieną, dar vykstant kovom su bolševikais, buvo paskirta ir paskelbta ginkluotom partizanų jėgom koordinuoti bei vadovauti

krašto gynimo taryba — gen. S. Pundzevičius, gen. M. Rėklaitis, pulk. J. Vėbra, o taip pat Kauno miesto komendantas pulk. J. Bobelis ir Kauno burmistras K. Palčiauskas. Jau paskiau darbo eigoje buvo paskirti bendru susitarimu viceministeriai: švietimo J. Rainys, vidaus pulk. J. Narakas, prekybos dr. Pr. Padalis, pramonės J. Mikaila, teisingumo Kurklietis, susisiekimo K. Germanas, komunalinio ūkio arch. V. Švipas, žemės ūkio J. Venclova, informacijos direktorius J. Senkus, kuris priskirtas prie darbo ministerijos. O dr. Z. Ivinskis buvo tarpžinybinis talkininkas įvairiom ministerijom ryšiuose su vokiečių įstaigom. Jau atskiros ministerijos sudarinėjo toliau administracinį aparatą provincijai.

Sudarytoji vyriausybė bei jos visas aparatas nebuvo koalicija ta prasme, kad vyriausybės nariai nebuvo partijų ar grupių deleguoti. Koalicija betgi buvo kita prasme — buvo sutelkti įvairių ideologijų ir politinių nusistatymų žmonės darbo ir kovos reikalui.

Antras vyriausybės uždavinys buvo atpalaiduoti kraštą nuo sovietinio režimo pėdsakų. Formaliai atpalaiduoti nebuvo sunku. Lietuvos įjungimo į Sovietų Sąjungą juk lietuvių visuomenė nepripažino ir jį laikė pasibaigus su sovietinės okupacijos dingimu. Sukilimo faktas dar aktyviai pabrėžė atsikratymą nuo bolševikinės okupacijos ir jos sistemos. O žodžiais tai dekliaravo sukilimą vykdęs Aktyvistų Frontas birželio 23 ir laikinoji vyriausybė į tautą atsišaukime, kuris buvo surašytas greitosiom tą pat birželio 24-5 naktį Žaibo spaustuvėje ant išmėtytų "Tarybų Lietuvos" komplektų, rytą vyriausybės narių papildytas, aprobuotas ir tą pat dieną paskelbtas dienraštyje Į Laisvę Nr. 2.

Tačiau gyvenime teko susidurti su eile sovietinių įstatymų, kuriais jau buvo tvarkomas praktinis gyvenimas ir kuriais įstaigos buvo sukurtos ar panaikintos. Vyriausybei teko skelbti atskirus sovietinius įstatymus negaliojant, grąžinti įstatymus, veikusius Lietuvoje prieš okupaciją, o kur gyvenimas reikalavo, teko leisti naujų potvarkių. Jais buvo griežtai atsiribota nuo sovietinių gyvenimo formų. Vietoj "liaudies teismų" ir jų įstatymų grąžinta buvusių Lietuvos teismų santvarka; vietoj nacionalizacijos ir kolektyvizacijos valstybinis gyvenimas vėl grindžiamas privatine nuosavybe ir privatine iniciatyva, grąžinant žemės, namų, įmonių, kapitalo privatinę nuosavybę. Grąžintas švietimo srity 12 metų mokslas vietoj sovietų degraduoto į 10 metų. Bet palikta sovietų sukurta Mokslų Akademija, o universitetai Vilniuje ir Kaune papildyti trim naujais fakultetais — filosofijos, miškininkystės, teologijos.

Atsiribodama nuo Sovietų Sąjungos ir jos gyvenimo formų, laikinoji vyriausybė nieku nesiangažavo Vokietijos atžvilgiu. To ypačiai vengė, nežinodama, koki santykiai yra Berlyne tarp min. pirmininko bei užsienių reikalų ministerio ir Vokietijos vyriausybės. Tad tenkinosi dviem aiškiais pasisakymais: pasisakymu už Lietuvos nepriklausomybę, pritarimu Vokietijos kovai prieš bolševizmą.

Trečias vyriausybės siekimas buvo pasireikšti su savu socialiniu veidu. Ūkiniame gyvenime, pabrėždama privatinės nuosavybės ir privatinės iniciatyvos principą, ji betgi neišleido iš akių socialinės lygybės reikalo. Rūpindamasi šalinti socialinės nelygybės pagrindą, privačios nuosavybės dydį apribojo; pvz. žemės ūkyje vietoj Steigiamojo Seimo nustatytos normos 80 ha, o vėlesniais laikais pakeltos iki

150 ha, laikinoji vyriausybė nustatė 50 ha (pažymėtina, kad ir antrosios sovietinės okupacijos laikais partizanų vadovybės buvo pasisakyta už 50 ha); stambioji pramonė, prekyba, kapitalas — visa tai grąžinta privatinei nuosavybei, bet apdėta progresyviniais mokesčiais. Tais pat socialinės lygybės sumetimais sumažintas skirtumas tarp tarnautojų aukštųjų ir žemųjų kategorijų atlyginimo. — Istorinėje perspektyvoje matyti ryšys tarp laikinosios vyriausybės dekliaracinių pareiškimų, rodančių jos socialinį veidą, ir tarp tų idėjų, kurios buvo anksčiau skelbiamos programoje "Į organiškosios valstybės kūrybą". Tai darės nesąmoningai, savaime, nes eilė laikinosios vyriausybės žmonių kaip tik buvo išaugę tos programos idėjose.

Tačiau ir laikinosios vyriausybės socialinei programai vykdyti ir pačiai vyriausybei išsilaikyti greitai paaiškėjo kliūtys, pastatytos vokiečių reicho.

b. *Kliūtys Berlyne: jokios nepriklausomybės ir jokios vyriausybės*

Lietuvių visuomenė vokiečių kariuomenę sutiko palankiai. Tačiau iš pat pirmųjų dienų ėmė neraminti vokiečių žygiai. "Birželio 24-ąją, t. y. trečiąją karo dieną, pietumis Kauno radiofone pasirodė dviejų kareivių lydimas vokiečių karininkas. Kai jis savo daliniui vokiškai pranešė: "Čia leitenantas Flohret, ką tik užėmiau Kauno radiofoną ir ant Kauno muzėjaus bokšto iškėliau reicho vėliavą", Kauno siųstuvas jau pusantros paros sėkmingai veikė sukilėlių vadovybėje. Simptominga, kad visiškai nutylint Kauno sukilėlių aukas, tos dienos vokiečių kariniame OKW (Oberkommando der Wehrmacht) pranešime Flohret "žygdarbis" buvo specialiai įvar-

dintas, paminint jo pavardę. Dar daugiau: armijos vadas (vėliau feldmaršalas) Friedrichas Wilhelmas von Kuechler, kuris į lietuvių sukilėlių išlaisvintą Kauną galėjo birželio 25 d. žygiuoti beveik paradinės rikiuotės tvarka, už tai buvo apdovanotas geležinio kryžiaus riterio ordinu" (Z. Ivinskis, Į Laisvę 1962 Nr. 29-66, o taip pat St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 293-4 p.).

Visa eilė tolimesnių vokiečių kariuomenės veiksmų stebino laikinosios vyriausybės narius, nes jie nežinojo tikrojo Vokietijos nusistatymo dėl sukilimo ir dėl laikinosios vyriausybės paskelbimo. Žinios atėjo tik su pirmaisiais K. Škirpos atsiųstais ryšininkais ir su gen. St. Raštikiu, kuris atskrido į Kauną birželio 28. Tos žinios atskleidė vokiečių vyriausybės pažiūras ir veiksmus Berlyne. Iš nežinios kilo aikštėn toki faktai:

(1) K. Škirpa, kaip buvęs karo attache, buvo painformavęs Vokietijos karinę vyriausybę apie LAF sukilimo planą ir prašė, kad vyriausybė įsakytų žygiuojantiem per Lietuvą daliniam nepalaikyti bolševikų kariais lietuvių sukilėlių. Karinė vyriausybė tai buvo padariusi.

(2) Balandžio mėn. K. Škirpa lankėsi pas pasiuntinį von Grundherr, kuris buvo Baltijos ir Skandinavijos skyriaus vedėjas, ir painformavo apie galimą sukilimą ir vyriausybės sudarymą, bet nuomonės iš pareigūno nesusilaukė.

(3) Birželio 14 pas K. Škirpą atvyko vienas buvęs Lietuvos saugumo valdininkas, tuo metu tarnavęs vokiečių saugume, ir pranešė, kad Vokietijos vidaus reikalų ministerija reikalauja karo atveju, vokiečių kariuomenei žygiuojant per Lietuvą, neskelbti nepriklausomybės ir nesudaryti vyriausybės.

(4) Per pažįstamus mėgindamas pasimatyti su kuo nors iš užsienių reikalų ministerijos, K. Škirpa birželio 17 tegavo pasimatyti su dr. Peter B. Kleist, partijos pareigūnu prie Ribbentropo biuro; iš jo patyrė, kad Baltijos kraštų klausimas Vokietijos vyriausybės dar nesąs išspręstas.

(5) Pasidaręs išvadą, kad Lietuvos klausimas gali būti sprendžiamas be Lietuvos valios, K. Škirpa dar mėgino ir gavo pasimatyti su von Grundherr birželio 19. Jam K. Škirpa įteikė memorandumą, kuris buvo pritartas ir gen. St. Raštikio ir kurio išvadoje pasisakoma už lietuvių tautos kovą dėl nepriklausomybės, dėl sukilimo ir vyriausybės. Memorandume įspėjo, kad "jei Lietuvos vyriausybė nebūtų suformuota iš anksto, tai nebūtų jokios garantijos, jog sukilę lietuviai patys nepaskelbs naujos Lietuvos vyriausybės" (Raštikis, Kovose... II, 150 p). Memorandumas buvo priimtas, tačiau jokio į jį atsakymo.

(6) Birželio 22, prasidėjus karui, K. Škirpa gavo iš Lietuvos Tautinio Komiteto pirmininko E. Galvanausko parašą raštui, kad jam pavedama sudaryti Lietuvos vyriausybę. Tokios vyriausybės sudėtį jis iš anksto jau turėjo paruošęs. Kai birželio 23 Kauno radijo žinia pasiekė Berlyną, kad Lietuvoje įvyko sukilimas ir paskelbta laikinoji vyriausybė, K. Škirpa vėl buvo priimtas von Grundherr. Pastarasis pareiškė nepasitenkinimą ir susijaudinimą, kad paskelbta vyriausybė. Škirpa tada prašėsi audiencijos pas užsienių reikalų min. von Ribbentrop ir norėjo prisistatyti jam kaip ministeris pirmininkas. Kai audiencijos viltys nebuvo patenkintos, tą pat dieną K. Škirpa parašė laišką Hitleriui ir pasiuntė jį komandos keliu — per užsienių rei-

kalų ministeriją. Prašė leisti jam vykti į Lietuvą perimti min. pirm. pareigų. Parašė dar ir kitą raštą užsienių reikalų ministerijai, prašydamas leisti veikti Lietuvos pasiuntinybei Berlyne. Kreipėsi ir į karinę vadovybę su pranešimu, kad jis neišleidžiamas į Lietuvą.

(7) Birželio 25 į visas tas K. Škirpos pastangas atėjo atsakymas — jis buvo pakviestas į saugumą, ir saugumo valdininkas dr. Legat painformavo, kad K. Škirpai skiriamas namų areštas — toks esąs užsienių reikalų ministerijos patvarkymas.

K. Škirpą izoliavus, reicho valdžia mėgino Lietuvos reikalu veikti per kitus asmenis lietuvius. Būtent:

(8) Birželio dar 24 dieną išvyko į Kauną dr. Pranas Germantas - Meškauskas, kaip sakėsi, organizuoti nacionalsocialistų partijos Lietuvoje, pavesdamas savo pavaduotojui Berlyne V. Alantui pakviesti į tą akciją ir gen. St. Raštikį.

(9) Birželio 26 saugumo pareigūnas Kurmies susirado gen. Raštikį pas K. Škirpą bute ir nusigabeno pas dr. Greffe, buvusį Rytprūsių gestapo viršininką, ir dr. P. B. Kleistą, Ribbentropo biuro rytų reikalų referentą. Iš pasikalbėjimo su jais gen. St. Raštikis patyrė:

"Vokiečiai buvo supykę, kad Škirpa, nesusitaręs su jų centrinėmis politinėmis instancijomis, įsakęs jo vadovaujamiem Lietuvių Aktyvistų Fronto nariam Lietuvoje paskelbti Lietuvos vyriausybę su juo pačiu prieky . . . Esą ponas Škirpa, užuot draugiškai ir geruoju kalbėjęsis su vokiečiais, pradėjęs svetimos valstybės diplomatui neleistiną, netoleruotiną ir pavojingą žaidimą, net skųsdamas vieną vokiečių įstaigą prieš kitą. Tokioms sąlygoms esant, Škirpa negalįs

būti išleistas į Lietuvą ir su juo iš viso dabar nebūsią kalbama Lietuvos reikalais. Vokiečiai, esą, nenorį gadinti santykių su lietuviais, bet Škirpos vadovaujama Lietuvos vyriausybė negalinti būti vokiečių pripažinta, ir kariuomenės vadovybė nekalbēsianti su ja. Tuo tarpu mano vardas vokiečių kariuomenės vadovybei esąs gerai žinomas. Todēl mano buvimas Lietuvoje esąs labai reikalingas. Kol politiniai reikalai Lietuvoj paaiškēsią, vokiečių karinēs valdžios atstovai Lietuvoje galēsią pasitarti su manimi" (St. Raštikis, Kovose dēl Lietuvos II, 167 p.).

To pasikalbėjimo rezultatas:

(10) Birželio 27 tuo pačiu lėktuvu iš Berlyno buvo išgabenti lietuvių gen. St. Raštikis, latvių gen. Dankers ir estų dr. Mae. Jie persiskyrė nuo Karaliaučiaus, ir gen. Raštikis buvo atlydėtas į Kauną dr. Greffes. Tik Kaune gen. St. Raštikis konkrečiai patyrė tikrą Lietuvos padėtį ir vokiečių jam planuojamą rolę. Ir jis ir kiti laikinosios vyriausybēs nariai galutinai įsitikino, kad vokiečiai yra apsisprendę ignoruoti Lietuvos nepriklausomybę, nušalinti vyriausybę ir ją pakeisti savo skirtais patikētiniais (vertrauensmannais).

c. *Karinė vadovybė ir Lietuva: bejėgės simpatijos Lietuvai*

Laik. vyriausybės atstovai (J. Šlepetys, V. Landsbergis-Žemkalnis, L. Prapuolenis, Z. Ivinskis ir St. Lušys) birželio 25 d. rytą prie Kauno rotušės ant žolyno prisistatē Kauno karo lauko komandantui gen. von Pohl. Komendantas pasisakē, kad su laikinąja vyriausybe jis negalįs kalbētis; tai esąs politinis reikalas, ir tam jis neturįs įgaliojimų. Bet su tos vyriausybēs paskirtu Kauno komendantu pulk. J. Bobeliu palai-

kyti santykius jis nematė kliūčių. Taip pulk. J. Bobelis ir tapo ryšininku technikiniam reikalam. Parvykęs apsaugos ministeris gen. St. Raštikis jau galėjo tuos ryšius plėsti ir politiniais klausimais tiek su gen. von. Pohl, tiek paskiau su gen. Justu ir kitais aukštaisiais vokiečių karininkais.

Iš pasikalbėjimų su gen. von Pohl, kuris įsikūrė buv. užsienių reikalų ministerijos rūmuose, aiškėjo, kad jis rodė korektiškumo ir neslepiamo respekto laikinosios vyriausybės atžvilgiu "Daugiau, nei jam buvo leidžiama. Čia jau reiškėsi ir toliau labiau ryškėjo skirtinga kariuomenės ir partijos linija ar bent taktas" (Z. Ivinskis, Į Laisvę 1955 Nr. 6-43). Tuo dar aiškiau įsitikino gen. St. Raštikis iš pasikalbėjimų su savo buvusiu profesorium vokiečių karinės akademijos viršininku gen. lt. Eugen Mueller ir su savo taip pat senu pažįstamu pulk. lt. Graebe, vokiečių armijos rytuose vadovybės nariu Kaune. Ir vienas ir kitas apie lietuvių nusiskundimus žadėjosi informuoti savo vadovybę, tačiau Graebe "patarė mums nebūti dideliems optimistams. Esą, Škirpa visą laiką daręs vieną klaidą — jis per daug tikėjęs, pasitikėjęs ir per daug laukęs iš vokiečių . . Beveik visi vokiečių kariai labai gerai suprato mūsų reikalus ir buvo pasiryžę mums padėti, bet visi jie skundėsi, kad tie reikalai išimti iš vokiečių karinės vadovybės kompetencijos ir juos tvarkė reicho vidaus reikalų ministerija" (St. Raštikis, Kovose . . .II, 296 p.).

d. Greffe ir Kleisto direktyvos: išsiskirstyti ar persikrikštyti

Gen Raštikiui teko ryšys ir su vokiečių partiniais pareigūnais, kurie jį buvo atgabenę į Kauną. Pirmiausia su dr. Greffe, "Hauptamt der Sicherheits

polizei und SD" nariu. "Tuo laiku, kada kiti vokiečiai Kaune vengė kalbėtis apie Lietuvos politinius reikalus, jau nuo pirmos dienos pradėjo apie juos kalbėti SS majoro uniformą dėvėjęs dr. Greffe. Atrodė, kad jis tik vienas buvo įgaliotas kalbėtis tokiais reikalais... Aš pas jį nebuvau nuvykęs nė vieno karto, bet jis vis surasdavo reikalų atvykti pas mane, dažniausiai į laikinosios vyriausybės būstinę naujuose Lietuvos taupomųjų kasų moderniuose rūmuose Laisvės Alėjoje, prieš valstybės teatrą... Pasikalbėjimuose dr. Greffe iš pradžių vengdavo net žodžių "Lietuvos Vyriausybė" ar "ministeriai" ir sakydavo: "diese Herren" — tie ponai. Bet vėliau po truputį priprato.

"Ko gi vokiečiai norėjo? — Jiems Lietuvos laikinosios vyriausybės atsiradimas buvo labai nepageidaujamas, tuo labiau, kad nei latviai nei estai tuo metu nebuvo paskelbę savo vyriausybių... Vokiečiams reikėjo nepageidaujamą Lietuvos vyriausybę pašalinti arba paversti ją kokiu nors kitu vokiečiams paklusniu organu. Griebtis prieš lietuvius labai radikalių priemonių, ypač po pavykusio lietuvių sukilimo prieš bolševikus, vokiečiai nedrįso. Jų priemonės buvo kitokios...

"Pirmiausia vokiečiai reikalavo, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė pati išsiskirstytų. Jos vieton turėjo būti sudaryta pasitikėjimo taryba — Vertrauensrat, nuo 4-rių iki 11-kos narių... Iš pradžių dr. Greffe gan rezervuotai minėjo J.E. vyskupo V. Brizgio kandidatūrą į tarybos narius ar gal net į jos pirmininkus. Vėliau buvo pradėta siūlyti man, kad sutikčiau būti tokios tarybos pirmininku. Buvo žadėta man visiška laisvė pasirinkti tarybos narius ir net jų skaičių. Vokiečiai buvo pasilikę sau tik vieną rezer-

vą, būtent, į tarybą būtinai turėtų įeiti dr. Germantas-Meškauskas... Aš nesutikau" (S. Raštikis, Kovose ...II, 298-9 p.).

Liepos 11 į Kauną atvyko dr. Peter B. Kleist iš partijos (NSDP) užsienių politikos biuro. "Akivaizdoje visos savo gausios svitos jis pareiškė J. Ambrazevičiui ir Z. Ivinskiui (kuriuos pažinojo asmeniškai iš ankstesnio nepriklausomybės laikais atsilankymo Kaune. Aut.), kad LL vyriausybė negali būti toleruojama; ji turi persiformuoti į kokį komitetą ar tarybą prie vokiečių valdžios; kad iš pulk. K. Škirpos, kuris tuo metu sėdėjo Berlyne, nieko nesitikėtų, nes su juo vokiečių vyriausybė nepalaiko ryšio" (Z. Ivinskis, Į Laisvę 1955 Nr. 6-43). Jau privačiai tiem patiem asmenim dr. Kleist pridėjo, kad jam pačiam uždrausta susitikti su K. Škirpa, nes jis padarąs iš to nereikalingų išvadų, o dėl laikinosios vyriausybės tai tegul tik jos nariai pakeičia savo vizitines korteles, bent kreipdamiesi į vokiečių įstaigas. Gen. St. Raštikio išvada dėl dr. Kleisto misijos: "Taigi vokiečių buvo sugalvotas naujas variantas Lietuvos vyriausybei likviduoti — vyriausybė ne išsiskirsto, bet tik persikrikštija ar persitvarko į tarybą. Šis reikalas buvo svarstytas vyriausybės posėdyje, ir... buvo nutarta atmesti vokiečių siūlymą. Šiam vokiečių pasiūlymui atkritus, liko vėl pirmasis jų reikalavimas — Lietuvos vyriausybė turi pati išsiskirstyti" (St. Raštikis, Kovose ...II, 299 p.).

"Kai laikinoji vyriausybė nesiskubino paklausyti, Greffe ėmėsi grasinti represijomis ir davė pusės dienos terminą jo reikalavimam įvykdyti. Po karštų pasitarimų, ar eiti oportunizmo keliu ir priimti tai, kas stipresniojo "geruoju" siūloma, ar stovėti savo užimtoj idealistinėj pozicijoje, laikinoji vyriausybė pasi-

rinko antrąjį kelią. Per gen. Stasį Raštikį ji atsakė Greffei: jeigu vokiečiai būtinai nori, jie gali laikinąją vyriausybę panaikinti, o savo valia ji nesutiks pasitraukti ir išduoti nepriklausomybės, laimėtos sukilėlių kraujo ir gyvybės aukomis. Dr. Greffe išvyko į Berlyną savo grasinimo neįvykdęs. O laikinoji vyriausybė tuo tarpu, norėdama pasitikrinti savo pozicijas, sukvietė įvairių politinių grupių atstovus ir visuomenės veikėjus (viso apie 60, tarp jų buv. prez. K. Grinius, buv. min. pirm. A. Tumėnas. Red.)., kuriems išdėstė vokiečių reikalavimus ir savo atsakymą. Laikinosios vyriausybės nusistatymui buvo visuotinis pritarimas. Tokis pat pritarimas rezoliucijų formomis pradėjo plaukti iš Kauno fabrikų darbininkų ir provincijos" (Į Laisvę 1961 Nr. 2-63).

"Vyriausybė matė, žinojo ir jautė, kad ji yra ne viena, kad tauta pritaria jai. Todėl ji galėjo laikytis drąsiai" (St. Raštikis, Kovose... II, 302 p.).

Žinojo tai ir vokiečiai. Gal dėl to jie ir vengė smurto prieš atskirus vyriausybės narius. Gal kaip tik dėl to jie ir ėmėsi skaldyti lietuvių visuomenę, kad sudarytų įspūdį, jog laikinoji vyriausybė nėra visuomenės remiama. Metodas buvo tas pats kaip ir bolševikų — skaldyti lietuvių rankom.

e. Kurmies ir kurmiai tarp lietuvių: Prašome nepripažinti laikinosios vyriausybės...

Vokiečių akcijos lietuvių rankom sutrauktai galima minėti tokią įvykių eilę:

(1) SS generolas Staleckeris, atvykęs į Kauną pirmom karo dienom, rūpinosi likviduoti žydus ir tam darbui patelkė Klimaičio vadovaujamą partizanų grupę, nesančią LAF priklausomybėje, iki laikinosios vyriausybės Klimaitis buvo iškviestas ir gen. St. Pun-

dzevičiaus ir gen. M. Rėklaičio buvo paveiktas nuo tos akcijos ir priklausomybės Staleckeriui atsisakyti.

(2) Gestapo leitenantas klaipėdietis Kurmies metė politinę meškerę į vadinamuosius voldemarininkus. "Daugumas jų buvo sėdėję bolševikų laikais kalėjimuose, jei nebuvo suspėję pabėgti į Vokietiją. Su karo pradžia išleisti į laisvę, jie negalėjo susiorientuoti politinėje padėtyje. Prie jų prisidėjo būrys avantiuristų. Jie visi pakliuvo į klaipėdiečio SD pareigūno Kurmies įtaką ir, jo (bei kitų SD pareigūnų) vadovaujami, pradėjo,... organizuoti lietuviškus nacionalsocialistus" (Į Laisvę 1961 Nr. 26-63). Ir liepos 9, Kurmies, "suradęs keliolika politinių nenuovokų, kurių tarpe buvo ir paties gestapo agentų, paėmė iš jų parašus po vienu raštpalaikiu" (K. Škirpa), kuriame buvo: "a. Prašoma, kad sukilėlių paskelbtoji Lietuvos laikinoji vyriausybė vokiečių nebūtų pripažinta, nes ji sudaryta ir paskelbta be lietuvių nacionalistų ir jų vado žinios. b.) Siūloma iš viso nepripažinti jokios Lietuvos vyriausybės, kol į Lietuvą negrįžo prof. Voldemaras. c.) Prašoma, kad iki tam laikui, t. y. iki prof. Voldemaro grįžimo, visa valdžia Lietuvoje būtų sutelkta vokiečių karinės vadovybės rankose".

"Rinkdami lietuvių parašus, iniciatoriai įtikinėjo, kad laikinoji vyriausybė pražudysianti Lietuvą, eidama su Vokietija į konfliktą, o vienintelis kelias jai išsigelbėti eiti išvien su Vokietija" (Į Laisvę 1961 Nr. 26-63). — Argumentas lygiai tokis pat, kaip ir Justo Paleckio, įtikinėjusio eiti išvien su Sovietų Sąjunga.

Kurmio suorganizuotas raštas tuojau buvo pristatytas į Berlyną. Spaudos konferencijoje užsienių reikalų ministerijos spaudos šefas dr. Schmidt, pak-

laustas, kada bus leista K. Škirpai vykti į Lietuvą, atsakė turįs žinių, jog "ne visi lietuviai pripažįsta tą vyriausybę, kurios prieky tapau pastatytas" (K. Škirpa). Tai buvo aliuzija į Kurmio raštą, nors pats raštas nebuvo čia cituotas.

Tuo raštu vadinamų voldemarininkų veikla nesibaigė. "Voldemarininkai, kurių vieni buvo išėję iš komunistinių kalėjimų, kiti atvykę iš Vokietijos, buvo priešingi laikinajai vyriausybei ir skelbė, kad jiems, voldemarininkams, yra atėjęs laikas perimti vadovavimą lietuvių tautai. Jie esą nuo seniai jau buvę vokiečių nacionalsocialistų draugai, kai tuo tarpu laikinojoje vyriausybėje beveik visi esą aiškūs antinaciai. Tokios nuotaikos vyravo viename ekstremistiniame voldemarininkų sparne".

"Voldemarininkams apraminti buvo padaryta visa eilė pasitarimų, net siūlant įvairių vietų vyriausybėje, bet su viena sąlyga, kad jie atvirai ir viešai remtų Lietuvos nepriklausomybės mintį. Pirmuose pasitarimuose jie su ta sąlyga sutiko, bet vėlesniuose atsimetė. Pajutome, kad jie neturi savarankiškumo ir sprendimo galios, bet yra saistomi kažkokio užkulisio" (A. Damušis Į Laisvę 1955, Nr. 7-44).

Netruko tas užkulisis išaiškėti. Tai buvo nacių saugumas, anom dienom iškilęs aikštėn vėl Kurmio figūra.

(3) Kurmio akcijos naują veiksmą vykdė lietuviškos rankos — majoro J. Pyragiaus, atvykusio iš Berlyno, vieno iš LAF steigimo aktą pasirašiusių asmenų. Liepos 23 popiet temperamentingame pasikalbėjime su laikinosios vyriausybės pirmininkaujančiu ir kitais laikinosios vyriausybės būstinėj J. Pyragius dėstė mintis ir jom paremti argumentus kaip ir Kur-

mio organizuotame memorandume. Kada laikinosios vyriausybės žmonės tuo klausimu nesileido į diskusijas, J. Pyragius atsistojo demonstratyviai pareiškė, kad nuo šiol krašto likimą į savo rankas perimąs jis, pasakė Heil Hitler ir dingo.

Tą pat naktį, liepos 23-4 Pyragiaus ir jo draugų voldemarininkų grupė (Taunys, V. Stanevičius, J. Vokietaitis ir kt.) surengė pučą prieš laikinąją vyriausybę.

"Tą naktį voldemarininkai, patraukę į savo pusę kai kuriuos Kauno lietuvių komandantūros jaunuosius karininkus ir kareivius, pakeitė komendantūros bataliono vadovybę, pašalino bataliono vadą pulkininką B.[utkevičių], jo vieton pastatydami majorą Šimkų, apsupo lietuvių komendantūrą ir reikalavo, kad atsistatydintų pulkininkas J. Bobelis. Jam nesutikus to padaryti, sukilėliai paskyrė naują savo komendantą kapitoną Kviecinską. Tą naktį apie 3 val. 30 min. Pyragius paskambino man telefonu į butą ir sukilėlių vardu pareikalavo, kad aš įsakyčiau pulkininkui Bobeliui nesipriešinti ir perduoti pareigas kpt. Kviecinskui (Mat, pulk. Bobelis buvo atsakęs Pyragiui, kad vykdys tik savo vyriausybės įsakymus, ir telefonu visą naktį palaikė ryšį ar su apsaugos ministeriu ar su vyriausybei pirmininkaujančiu. Aut.). Kada aš pradėjau griežčiau kalbėti su Pyragium, jis telefonu mane įspėjo, kad jie tai darą su vokiečių (Gestapo) pritarimu. Aš atmečiau Pyragiaus reikalavimą. Kadangi buvo aišku, kad šis sukilimas buvo vokiečių Gestapo inspiruotas ir remiamas, reikėjo būtinai išvengti pačių lietuvių kraujo praliejimo, nes Gestapas tokio incidento tik ir laukė... Apie sukilimą aš tuoj pranešiau vokiečių karo komendantui generolui von Pohl. Ir jis buvo labai atsargus su

visagaliu Gestapo ir patarė baigti incidentą be šūvių" (St. Raštikis, Kovose...II, 302 p.).

Pulk. Bobelis komendantūroje išsilaikė visą naktį. Anksti rytą, kaip buvo telefonu sutarta su vyriausybės atstovais, pulk. Bobelis paliko komendantūrą, jos niekam neperduodamas. Tada ją užėmė kpt. Kviecinskas. "Kpt. Kviecinsko, kaip sukilėlių paskirto komendanto, generolas von Pohl nepripažino ir su juo nebendravo, o buvusiam lietuvių komendantui pulkininkui Bobeliui gen. v. Pohl atsiuntė gražų padėkos raštą. Tai buvo gen. mjr. von Pohl delikatus protestas prieš Gestapo kombinacijas" (St. Raštikis, Kovose... II, 302 p.). Mėginusieji užimti LAF štabą tą pačią naktį patys buvo suimti ir LAF štabe internuoti.

Liepos 24 rytą, tęsdami savo akciją "perimti krašto likimą į savo rankas", voldemarininkai mėgino užimti ir Į Laisvę dienraštį, kuris formaliai buvo leidžiamas Lietuvių Aktyvistų Fronto. Atsiuntė naują tam dienraščiui redaktorių Stepą Vykintą Povilavičių. Tačiau Į Laisvę redaktorius pareiškė, kad neperduos, kol iš vyriausybės negaus įsakymo. Paskambino telefonu laikinosios vyriausybės pirmininkaujančiam, ir tas atsisakė tokį įsakymą duoti. Atvykusieji buvo išprašyti, ir prie redakcijos durų pastatyta aktyvistų sargyba. Toliau dar buvo ilgos ir varginančios pastangos perimti LAF štabą, pakeisti jo vardą ar bent jį suskaldyti.

Kai liepos 24 dieną popiet laikinosios vyriausybės būstinėje "einąs ministerio pirmininko pareigas pareiškė vienam iš tų 'perversmininkų' (V. Stanevičiui), jog jie sukompromitavo lietuvių tautą, ir tegul jie dabar perima laikinosios vyriausybės pareigas ir atsakomybę prieš tautą, tada jis nenorėjo imtis vyriausybės pareigų, nes jas pasiimti ir toliau

ginti nepriklausomybės siekimus būtų nusikaltimas prieš Gestapą, o sutikti nepriklausomybės išsižadėti būtų nusikaltimas prieš lietuvių tautą. Nei vieno nei kito jis nenorėjo" (Z. Ivinskis, Į Laisvę 1955 Nr. 6-43). Paskui tas pats asmuo ir kiti ėmė aiškinti, kad tai buvęs sukilimas ne prieš vyriausybę, o tik prieš komendantą Bobelį. Į tokį susisiaurinimą buvo atsakymas paklausimu: "O kam tada paėmėt iš namų ir nugabenot į kalėjimą vidaus reikalų ministerį pulk. J. Šlepetį? Kam suėmėt ir nusigabenot į nacionalistų štabą LAF įgaliotinį L. Prapuolenį?"

"Mūsų vėliau pasitvirtinusiu spėjimu, voldemarininkams eiti į laikinąją vyriausybę nepatarė vokiečių saugumas" (A. Damušis, Į Laisvę 1955 Nr. 47-44). Priežastis ypačiai išryškėjo paskutiniame Kurmio vaidybos veiksme, pora dienų po pučo.

(4) Po poros dienų nuo pučo "liepos mėn. 26-27 d. per porą įtakingų voldemarininkų man buvo pranešta, kad J. Ambrazevičius ir aš esame kviečiami atvykti pas 'didelį lietuvių draugą' Kurmį. Jis . . . noris susitikti su lietuvių 'katalikų antisovietinės rezistencijos' atstovais. Pas jį būsią ir voldemarininkai".

"Apsvarstę nusprendėm, kad Juozui Ambrazevičiui, einančiam laikinosios vyriausybės ministerio pirmininko pareigas, nedera ten vykti. Tą misiją atlikti buvo pavesta prof. Zenonui Ivinskiui ir man . . . Pasikalbėjimas turėjo vykti Donelaičio gatvėj už pirmųjų universiteto rūmų dantų gydytojos Damijonaitienės namuose, pirmame aukšte, kuris buvo rekvizuotas Kurmio būstinei. Lygiai 8 valandą vakaro ten nuvykę, jau radome Vytautą Reivytį, Vyt. Stanevičių, dr. Pr. Meškauską-Germantą, J. Vokietaitį, Taunį ir dar porą kitų . . . Kurmis pasikalbėjimą pradėjo taip: 'Vokiečiai pageidauja, kad katalikiškasis lietuvių jau-

nimas, kurio vadovybės atstovai, prof. Z. Ivinskis ir dr. A. Damušis, čia yra, ir voldemarininkai paduotų vieni kitiems rankas ir vieningai įsijungtų į kovą prieš komunizmą. Jeigu tos dvi jėgos susijungtų, jos atstovautų visai Lietuvai'.

"Į tai aš pareiškiau, kad lietuvių katalikų nusistatymas prieš komunizmą yra neabejotinas, bet pirmasis mūsų tikslas yra Lietuvos nepriklausomybės atstatymas... Su visais lietuviais, kurie tam siekimui nuoširdžiai pritaria, mes vieningai dirbsime. Z. Ivinskis plačiai ir vaizdžiai nušvietė lietuvių nuotaikas... Jo žodžiais, lietuvis ūkininkas, darbininkas nori išgirsti per Kauno bei Vilniaus radiofoną balsus pažįstamų žmonių, kuriais pasitiki, kurie patikintų, kad lietuvių sukilimu prieš komunistus atstatytoji Lietuvos nepriklausomybė vokiečių nėra varžoma... 'Pilna valstybinė laisvė yra mūsų pirmoji ir nekeičiama sąlyga', baigė Z. Ivinskis. Kurmio atsakymas buvo maždaug toks: Fiureris dabar nesvarsto išlaisvintų tautų nepriklausomybės klausimo. Lietuviai turi be sąlygų įsijungti į kovą prieš komunizmą. Pagal nuopelnus toje kovoje lietuviams bus skirta atitinkama vieta naujojoje Europoje.

"Tuo klausimu kalbėjo visa eilė ir voldemarininkų. Jie aiškiai pasisakė už reikalingumą įsijungti į kovą prieš komunizmą bei į darbą kurti naująją Europą ir visai nekėlė Lietuvos nepriklausomybės minties. Tas mus labai stebino, nes mes neabejojome, kad bent daugumui iš jų Lietuvos nepriklausomybė rūpi. Apie valandą laiko tuo klausimu besidalijant mintimis mums neatrodė, kad kokia bendradarbiavimo bazė būtų išryškėjusi. Be abejo, jos rasti iš mūsų pusės nebuvo nė noro" (A. Damušis, Į Laisvę 1955 Nr. 7-44).

(5) Dar vienas saugumo gundymas... Po kelių dienų nuo anų Kurmio vaišių "vokiškasis Sicherheitsdienst, įsikūręs Paramos rūmuose Laisvės alėjoje, iškvietė L. Prapuolenį ir P. Narutį ir aktyvistų daliniams pasiūlė ginklus ir visą paramą. SD motyvuose būdinga buvo tai, kad jie nenorį leisti, kad Gestapo remiami voldemarininkai perimtų visą lietuvių gyvenimą ir reprezentuotų lietuvių tautą. Jie SD norį aprūpinti ginklais aktyvistus, kad tie nepasiduotų. — Tą pačią dieną sušauktame Aktyvistų Fronto štabo posėdyje nusprendėme, kad tie pasiūlymai yra ryški nacių klasta, kurios pagalba jie nori garbingas lietuvių rezistencines jėgas kompromituoti, todėl jau pats laikas viešąją Lietuvių Aktyvistų Fronto veiklą sustabdyti ir pereiti į priešnacinės rezistencijos pogrindį" (A. Damušis, Į Laisvę 1955 Nr. 7-44).

f. Paskutinis veiksmas: Renteln — aš jus skiriu savo patarėjais; Ambrazevičius — ačiū, ne; mes pašaukti tarnauti nepriklausomai Lietuvai

"Tik pora dienų praslinko po mėginimo puču sulikviduoti laikinąją vyriausybę, ir vokiečiai liepos 25 paskelbė civilinės valdžios įvedimą Pabaltijo kraštuose. Jau liepos 17 buvo Hitlerio pasirašytas aktas, kuriuo sudaroma ministerija rytų okupuotoms sritims. Jos ministeriu paskirtas Alfred Rosenberg, Ostlando valdytoju Lohse, reziduojąs Rygoje, Lietuvos gen. komisaru dr. Adrian Renteln, Rusijos vokietis, buvęs caro armijos karininkas, rusiškai kalbąs ne blogiau kaip vokiškai . . .

"Zivilverwaltungo įsteigimo akte nieko aiškaus nesakoma apie Pabaltijo kraštų nepriklausomybę ir jų siekimus nei praeityje nei dabartyje. Tik atsišau-

kime į lietuvius dr. Renteln rado reikalo daryti neigiamą aliuziją į Lietuvos nepriklausomybės laikus. Pabrėžimas, kad visą valdžią į savo rankas perima gen. komisaras, laikinosios vyriausybės veikimą padarė praktiškai neįmanomą. Ji buvo jau ne tik maltretuojama, grasinama, bet jai veikti sudarytos fizinės kliūtys: prievarta atimtos jai susisiekimo priemonės; atimtos per kelias valandas patalpos ir perduotos paskirtam miesto komisarui vokiečiui (Cramer. Aut.), neleidžiant pasiimti net raštinės reikmenų — ne tik baldų".

"Norėdama galutinai matyti taškus ant i, laikinoji vyriausybė pirmu kartu kreipėsi į gen. komisarą, prašydama dalykus netarpiškai išaiškinti. Numatęs laikinosios vyriausybės audiencijos dieną, gen. komisaras prieš tai iškvietė gen. Raštikį ir pasiūlė jam . . . būti pirmuoju generaliniu tarėju. Gen. Raštikis kategoriškai atsisakė. Po tokio preliudo rugpiūčio 5 d. laikinoji vyriausybė, vadovaujama pirmininkaujančio, prisistatė Rentelnui, kuris ją priėmė iškilmingai su savo padėjėjų svita. Po konvenansinių kalbų laikinoji vyriausybė paprašė komisarą paaiškinti, kaip Vokietijos vyriausybė — o betarpiškai civilferwaltungas—numato bendradarbiauti su laikinąja vyriausybe ir lietuvių tauta. Be to, įteikė laikinosios vyriausybės paruoštą memorandumą su istorine Lietuvos valstybės apžvalga, lietuvių kovomis ir aukomis prieš bolševizmą, lietuvių pastangom ir toliau kovoti dėl savo valstybės nepriklausomybės. Buvo prašoma memorandumą perduoti Vokietijos centrinei vyriausybei. Generalkomisaras atsakė, kad Lietuvos valstybės klausimas bus sprendžiamas po karo. Pirmiau reikią nugalėti bolševizmą, o paskui būsianti ir nepriklausomybė duota, atsižiūrint į tai, kiek lietuviai

bendradarbiaus bendroje kovoje (formulė ta pati kaip Kurmio. Aut.). Laikinosios vyriausybės darbą jis laiko baigtą, krašto valdymą perimąs pats generalkomisaras, o eilę laikinosios vyriausybės narių jis skiriąs savo padėjėjais, gen. tarėjais. Pirmuoju gen. tarėju atsisakius gen. Raštikiui, buvo paskirtas iš šalies gen. P. Kubiliūnas (kuris taip pat jau buvo pakviestas į audienciją)".

"Tokiu būdu po 6 savaičių darbo laikinosios vyriausybės veikimas buvo nutraukiamas iš šalies. Suvereninių organų veikimo sustabdymą gen. komisaras norėjo sušvelninti tuo, kad eilę laikinosios vyriausybės narių mėgino paskirti — be jokio atsiklausimo — savo generaliniais tarėjais. Kitaip sakant, jiems norėjo pakeisti vizitines korteles, kaip buvo siūlęs dr. Kleist. Antra vertus, tokiu beatodairiniu ministerių paskyrimu gen. tarėjais buvo norima suduoti lietuvių tautai smūgį politiniu atžvilgiu — suverenumo nešiotojai buvo norima paversti savo tarnautojais".

"Po tokio gen. komisaro pareiškimo laikinoji vyriausybė rugpiūčio 5 d. susirinko paskutinio posėdžio. Padarius 6 savaičių darbo apžvalgą, laikinoji vyriausybė konstatavo: ji neatsiradusi savo valia, bet buvo sukilėlių pastatyta, ir jai buvo patikėta Lietuvos suverenumą ginti; per tas šešias savaites ji darius visa, kas galima kraštui atstatyti, bet nuo pačios pradžios vokiečiai reiškė negližavimą laikinajai vyriausybei ir Lietuvos suverenumui, o paskui pradėjo jai statyti tiesiogines kliūtis, kurstyti prieš laikinąją vyriausybę tam tikras politines grupes ir avantiuristus, spręsti savivališkai kai kurių Lietuvos valstybės mažumų (konkrečiai: žydų) klausimą nesutaikomai su lietuvių tautos tradicijomis ir įsitikinimais;

pagaliau civilferwaltungo įvedimas ir gen. komisaro pareiškimas, kad laikinosios vyriausybės darbas esąs baigtas, padaro visiškai nebeįmanomą toliau laikinosios vyriausybės veikimą; dėl to laikinoji vyriausybė konstatuoja, kad jos veikimas yra sustabdomas prieš jos valią."

"Tokiu savo nusistatymo formulavimu laikinoji vyriausybė pažymėjo, kad ji nelaiko savęs likviduota, nei sukilimo jai skirto uždavinio nelaiko baigtu, bet dėl force majeure, dėl pašalinių kliūčių, ji negali darbo vykdyti ir turi laukti, iki bus fiziškai galima tas kliūtis pašalinti."

"Po tokio sprendimo laikinoji vyriausybė in corpore ir visuomenės minia, kuri momentaliai patyrė apie laikinosios vyriausybės veikimo sustabdymą, susirinko karo muzėjaus sodelyje, padėjo vainiką prie nežinomojo kareivio kapo ir paminklo žuvusiems dėl Lietuvos laisvės. O pirmininkaująs laikinajai vyriausybei, kada gavo raštu gen. komisaro kalbą, pasakytą laikinosios vyriausybės nariams, atsakė į ją taip pat raštu (rugpiūčio 9, Aut.). Tame rašte pažymėjo, kad pas jį, generalkomisarą, buvo atsilankę ne generaliniai tarėjai, į kuriuos jis audiencijoje prabilo, bet nepriklausomos Lietuvos ministeriai; antra, pranešė laikinosios vyriausybės konstatavimą, kad ji savo veikimą laiko sustabdytą prieš savo ir tautos valią; trečia, jis, pirmininkaująs laikinajai vyriausybei, kaip ir dauguma jo kolegų, buvo sutikę būti nepriklausomos Lietuvos ministeriais ir organizuoti tautos kovą prieš bolševizmo okupaciją, bet negali sutikti būti tarėjais, atsakingais prieš gen. komisarą: sutikdami jie netektų pasitikėjimo tautos, kurią kovai gali uždegti tik nepriklausomos valstybės idėja."

"Į laikinosios vyriausybės pirmininkaujančio raš-

tą gen. komisaras jokio rašto neatsiuntė. Tik žodžiu pavedė perduoti pirmininkaujančiam, kad gen. komisaras laiko jo raštą atsisakymu bendradarbiauti. Atsakymo raštu jis nenorėjo duoti, vengdamas dokumentų. Kiek vokiečiai panašių dokumentų vengė, galima spėti iš to, kad fotografijas, kuriomis buvo užfiksuotas laikinosios vyriausybės vainiko padėjimas prie nežinomo kareivio kapo, SD sukonfiskavo". (Į Laisvę 1961 Nr. 26-63).

"Gavęs aukščiau suminėtus svarbius vyriausybės dokumentus (vyriausybės paskutinio posėdžio protokolą, memorandumą Rentelnui, laikinosios vyriausybės pirmininkaujančio pareiškimą Rentelnui. Aut.), aš juos notifikavau visiems svetimų valstybių diplomatinių misijų šefams Berlyne" (K. Škirpa).

2. *CIVILFERVALTUNGO TREJI METAI*

a. Rentelno valdžia: kiek ji skyrėsi nuo bolševikinės

Adrian von Renteln, generalkomisaras Lietuvai, 1941 rugpiūčio 5 laikinosios vyriausybės nariam skaitė iš rašto savo valdžios pobūdį:

"...aš perėmiau civilinę valdžią buvusios laisvos Lietuvos valstybės kaip generalinis komisaras Kaune... Prie minėtos srities, aš tikiuos, prisijungs dar tokios srities dalys, kurios dešimtmečiais ankstesnių Lietuvos valdžių veltui buvo svajotos ir siekiamos".

"...Po civilinės valdžios įvedimo jūsų darbas kaip ministerių turi būti laikomas baigtas".

"Galutinį šio krašto santykių sutvarkymą Fuehreris pasiliko po karo pabaigos".

"... Dėl teisinės padėties galioja sekantis: yra pagrindinė mintis — panaikinti sovietinę teisę. Fueh-

rerio nurodymus sekant ir dėl karo priežasčių tai gali būti tik palaipsniui įvykdyta. Į jos vietą mechaniškai nestos anksčiau buvusioji teisė, tačiau ir iš dalies nauja. Ypatingai klausimas dėl žemės nuosavybės ir įmonių liks atviras..."

"...Bylų nagrinėjimas seks pagal ankstesnių lietuviškų teismų santvarką, tačiau neapima vokiečių ir žydų tautybės asmenų, taip pat ir klausimų, liečiančių žemės sklypus bei įmones. Šiuos klausimus reikia man pateikti. Baudžiamoj teisėj pirmauja kariuomenė ir policija prieš lietuviškus teismus".

"... Vokiečių kalba yra tarnybinė, lietuvių kalba yra leistina."

"....Tarnybinis susisiekimas su kitomis vokiečių įstaigomis leistinas visokioms lietuvių valdžios įstaigoms tik per sričių komisarų arba mano tarpininkavimą".

Tie žodžiai rūsčiai ir atvirai skelbė naują okupacinį režimą, kuris paneigia Lietuvos nepriklausomybę, kuris lietuvių kalbą nustumia į antraeilę ("leistiną"), kuris išima iš lietuvių įstaigų kompetencijos žydus bei vokiečius ir jų turtą, o taip pat visą nekilnojamą žemės, įmonių turtą, kuris žada "panaikinti" sovietinę teisę "palaipsniui"... Kadangi ją buvo panaikinusi laikinoji vyriausybė, tai generalinio komisaro žodžiai reiškė: jis pirma grąžins sovietinę teisę, kad paskui "palaipsniui" galėtų naikinti. Sovietinės teisės grąžinimas buvo naudingas vokiečių okupaciniam režimui apskritai ir to režimo atstovam individualiai, nes juos įgalina visą Lietuvos ūkinį gyvenimą perimti "teisėtai" į savo rankas.

Tačiau grąžintą sovietinę teisę, vadinas, nacionalizaciją vykdydama, vokiečių civilinė valdžia skyrėsi nuo sovietinio okupacinio režimo. Daug kuo sky-

rėsi: skyrėsi režimo atstovų moraliniais nusiteikimais, skyrėsi taktika, skyrėsi pačia režimo sistema.

Skyrėsi *moraliniais* nusiteikimais, iš kurių plaukė didesnis ar mažesnis uolumas, atsidėjimas režimui vykdyti. Bolševikai buvo apsėsti noro pirmiausia *naikinti* — naikinti esamą tvarką, institucijas, jom vadovavusius žmones, naikinti visus tuos, kurie gali būti įtarti, kad nebus režimui palankūs. Vokiečiai pirmiausia turėjo norą *naudotis* — naudotis Vokietijos karo reikalam, o dar labiau savo individualiem reikalam. Lietuviam buvo naudingesni vokiečių moraliniai nusiteikimai, nes lengviau buvo vokietis pareigūnas patenkinamas, kad jis nenaikintų vietos žmonių gyvenimo. Nieku negalėjo būtų sustabdytas bolševikinio pareigūno naikinimo sadizmas, nes tai priklausė prie režimo esmės.

Skyrėsi dviejų okupacinių režimo atstovai savo *taktika*, eidami į vietos gyventojus. Bolševikai vartojo klastą, apgaulę. Vokiečiai buvo ciniškai atviri. Bolševikai savo tikslus — aneksiją, paskiau sovietizaciją, žemės nusavinimą ir kt. — nuo žmonių slėpė. Kas jų planus per anksti paskelbė, vadino kenkėjais. Vokiečiai atvirai pasakė, kad vykdys tai, kas bolševikų teise buvo numatyta. Bolševikai darė viską "Lietuvos liaudies" vardu, vokiečiai Fuehrerio vardu. Bolševikam rūpėjo populiarumas masėse ("liaudyje"). Vokiečiam nerūpėjo psichologinis priėjimas prie Lietuvos gyventojų, nes jie buvo įtikinti, kad Lietuvos ūkininkas nieko daugiau nenori, kad tik duonos turėtų, ir kad vokiečio visagalybei parama nebereikalinga. Vokiečių okupacinės valdžios taktika buvo tęsinys tos visuotinės nacionalizmo taktikos, diktuotos išdidumo, perdėto savo galybės pajautimo, kuris juos ir pražudė. Ji buvo brutaliai primityvi šalia bolševi-

kų taktikos — demoniškai rafinuotos, tačiau lietuvių reikalam ji buvo naudingesnė, nes iš karto atidengė vokiečių planus ir padėjo lietuviam tučtuojau susiorientuoti.

Skyrėsi pagaliau ir okupacinio režimo *sistema*. Bolševikinėje sistemoje valdžia buvo viena ir tariamai lietuvių rankose: ministeriai, viršininkai, komisarai buvo lietuviai, tik jų pavaduotojai buvo rusai. Tačiau šie pavaduotojai valdė ir ministerius ir visą įstaigos administraciją. Vokiečių okupacinio režimo sistemoje buvo paralelizmas — generalinio komisaro įstaiga ir lietuvių tarėjų įstaigos. Komisariate buvo po referentą kiekvieno tarėjo įstaigai. Referentas su tarėju tarėsi, kaip galima praktiškai tam tikrus komisariato reikalavimus įvykdyti.

Toks įstaigų paralelizmas buvo tik Lietuvoje. Estijoje ir Latvijoje komisariatai ir vietinės savivaldos buvo sujungti. Net ir vardai ten buvo kiti —ne tarėjai, o generaliniai direktoriai Latvijoje, tiesiog direktoriai Estijoje. Dr. P. B. Kleist tikino, kad tai jo nuopelnas, jei Lietuvos vietinė savivalda buvo atskirta nuo komisariato; jei ji atrodė formaliai lyg turinti didesnį nepriklausomumą. Tačiau ši sistema Lietuvoje iš tikrųjų turėjo ir praktinės reikšmės — tarėjas turėjo daugiau laisvės savo įstaigoje, pasirinkdamas administracinį personalą. Tai buvo esminis sistemos skirtumas sovietiniame ir vokiečių režime. Sovietai pakeitė visą administracinį personalą įstaigose bei įmonėse nuo viršaus iki apačios, nuo direktorių iki laiškininkų, likviduodami senuosius pareigūnus, paskirdami naujus režimui ištikimus, nors ir nemokšas. Vokiečiai tenkinosi, turėdami valdžios viršūnes. Visas žemesnis administracinis aparatas buvo trejopos kilmės. Maža, labai maža, dalis buvo vo-

kiečių paskirtieji lietuviai. Tarp jų daugiau jau buvo vokiečiam pataikaujančių, kuriuos galima būtų laikyti koliaborantais. Antra grupė buvo iš Vokietijos grąžinti buvę Lietuvos vokiečiai, kurie 1941 pradžioje buvo repatriavę į Vokietiją. Pastarieji ypačiai buvo suskirti į vadinamą Ansiedlungsštabą, į Gestapą. Jais labiausiai rėmėsi vokiečių aparatas, ir nuo jų daugiausia teko lietuviam nukentėti. Tačiau didžiausia administracinio personalo dalis —apskričių viršininkai, burmistrai, policijos vadai, policininkai, nekalbant jau apie švietimo įstaigų direktorius, rektorius ir kt., buvo paskirti laikinosios vyriausybės. Jie atkakliai laikėsi lietuviškos linijos, sumaniai sabotavo vokiečių įsakymus, nukreiptus prieš lietuvių interesus. Gaudami direktyvų iš pogrindžio nepasitraukti iš užimtų įstaigose pozicijų iki paskutiniųjų, kad sutrukdytų vokiečių planus, lietuvių administracijos pareigūnai suvaidino ypatingai svarbų vaidmenį pasyvioje rezistencijoje prieš rudąją okupaciją. Čia aiškėjo, kokios praktinės reikšmės turėjo faktas, kad laikinoji vyriausybė buvo suskubusi sudaryti administracinį aparatą. Daugelis šio aparato žmonių nukentėjo — buvo iššifruoti, atleisti, nubausti. Pogrindžio spauda pvz. pranešė — Šiaulių ap. viršininkas kap. Noreika išvežtas į Stutthofo koncentracijos stovyklą, Vilniaus ap. viršininkas Kerpė taip pat, o ir Vilniaus burmistro pavaduotojo Grigo, sekretoriaus J. Čiuberkio tokis pat likimas. Vilniaus krašte po "medžioklių" Vokietijos pramonės darbam gestapas suiminėjo lietuvių policijos pareigūnus, kuriuos įtarė, kad jie buvo įspėję gyventojus pasislėpti. Suimtas buvo Švenčionių policijos viršininkas, Trakų policijos viršininkas, Varėnos policijos viršininkas, o taip pat geležinkelio stoties viršininkas. 1944 m. kovo mėn. SS teismas nu-

teisė mirti Krėvės policijos punkto vedėją, Gražiškių punkto vachmistrą Ūsą ir policininką Ūsorių už atsisakymą vykdyti vokiečių įsakymą. Negalėdami išsisukti nuo vokiečių įsakymų vykdymo, apie 500 policininkų dezertyravo.

"Apeliacinių Rūmų prokuroras V. Bulota padavė protestą vokiečių teismo prokurorui Henig, nurodydamas Vilniaus gebietskomisaro nusikalstamus veiksmus, be jokios kaltės ir proceso žudant ūkininkus, kaltinamus už pyliavų nustatymą. Šiaulių apygardos prokuroras M. Krigeris už panašias intervencijas buvo gestapo suimtas ir padėtas kalėjiman" (M. Mackevičius, Lietuvių Dienos Nr. 17-81).

b. Viešoji LAF rezistencija: pirmoji duoklė kacetam

Praėjo keturios, penkios savaitės nuo laikinosios vyriausybės veiklos sustabdymo. Lietuvių visuomenėje buvo neslepiamas pasipiktinimas vokiečių civilfervaltungu dėl bolševikinės teisinės padėties grąžinimo Lietuvoje. Jei Lietuvos turto grobimas buvo toleruojamas kaip neišvengiami karo padariniai, tai pasikėsinimas į Lietuvos nepriklausomybę, o juo labiau sovietinės padėties grąžinimas sunaikino tarp lietuvių bet kokias simpatijas vokiečiam.

L. Aktyvistų Frontas, kuris veikė jau kaip vieša organizacija, jautėsi įpareigotas kelti balsą prieš civilfervaltungą. Parašė memorandumą, skirtą Hitleriui, Ribentropui, feldmaršalui Keiteliui. Jį įteikė 1941 rugs. 20 per feldkomendantūrą. Memorandume buvo skundžiamasi Vokietijos centro vyriausybei, kad civilfervaltungas paneigė Lietuvos nepriklausomybę, grąžino sovietinę tvarką, prieš kurią kovodami lietuviai tiek gyvybių sudėję; kaltino civilfervaltungą, kad jis, perėmęs Lietuvos visas gėrybes, pačius lietuvius

diskriminavo, jiem nustatydamas aprūpinimo kortelės nepalyginti mažesnius racionus nei civiliniam vokiečiam. Memorandumą pasirašė keliasdešimt kovotojų prieš bolševizmą—buv. laikinosios vyriausybės narių, aukštųjų karininkų, profesorių, tarnautojų. Memorandumas, kaip minėta, buvo įteiktas per feldkomendantūrą rugsėjo 20. Feldkomendantūra, susipažinusi su turiniu, norėjo memorandumą įteikėjam grąžinti. Bet tie pasirūpino, kad nebuvo, kas priima atgal, ir tokiu būdu memorandumo turinys plačiai pagarsėjo tarp lietuvių ir tarp vokiečių.

Memorandumo artimiausias rezultatas? Jis paaiškėjo jau rytojaus dieną. Rugsėjo 21 generalinis komisaras suimdino LAF įgaliotinį L. Prapuolenį ir išsiųsdino į Dachau koncentracijos stovyklą. Tik per min. K. Škirpos asmeninę intervenciją vyriausioje vokiečių karo vadovybėje po 7 mėnesių L. Prapuolenis buvo paleistas iš stovyklos be teisės grįžti į Lietuvą. Kiti memorandumą pasirašę buvo iškviesti į vokiečių saugumą, ir SD viršininko pavaduotojas Mueller paėmė iš jų parašus, kad nesiims politikos. Represijas skubiai tęsdamas, rugsėjo 22 generalinis komisaras paskelbė, kad LAF uždarytas ir jo turtas konfiskuojamas.

Taip dingo iš viešojo gyvenimo organizacija, surengusi perversmą prieš sovietinę okupaciją ir mėginusi tęsti legaliai ir viešai pasipriešinimą civilfervaltungo darbam, kurie buvo nukreipti ne prieš bolševikus, bet prieš lietuvius. Liko dar veikti viešai Nacionalistų Partija. Bet joje buvo taip pat aktyvių lietuvių patriotų, kurie atvirai pasisakinėjo prieš generalinio komisaro politiką ir apskritai prieš vokiečius. Iš dalies dėl tokių nuotaikų, iš dalies gal ir dėl to, kad partija neturėjo didelės atramos lietuvių visuo-

menėje, ji nebebuvo vokiečiam naudinga — tad ir ji metų pabaigoje buvo uždaryta. Jėgos, kurios reiškėsi vienoje ir antroje grupėje, nuėjo į pogrindį ir iš jo veikė naujais vardais. Legalioje pozicijoje, iš kurios dar galėjo vertinti atskirus civilfervaltungo sumanymus ir dėl jų daryti tiesiogiai civilferveltungo atstovam sugestiias, beliko savivaldos atstovai — tarėjai.

c. Komisariatas ir tarėjai: įtampa tarp lietuviškos ir vokiškos linijos ligi sprogimo

Generalkomisaras buvo suinteresuotas, kad tarėjai nebūtų savarankūs žmonės ir tevykdytų komisaro valią. Tam buvo tikęs gen. P. Kubiliūnas, kuriam valią ir atsparumą buvo palaužę kalėjimų laikai — 1934 kalėjime dėl perversmo A. Voldemaro naudai, 1941 bolševikų kalėjime. Tarp tarėjų buvo ir trys buvę laikinosios vyriausybės nariai (finansų tarėjas J. Matulionis, teisingumo tarėjas M. Mackevičius, žemės ūkio tarėjas B. Vitkus). Visuomenės dalis piktinosi, kad žinomi ir žinomų partijų veikėjai nuėjo į generalkomisaro tarnybą. Kita visuomenės dalis aiškino, kad joje būdami švelnins vokiečių akciją prieš lietuvių interesus. Ar dėl tos priežasties ar dėl to, kad tarėjai jautėsi lietuviai ir turėjo ryšių su pogrindžio vadovybe, ėmė greitai reikštis ir tarėjų pasipriešinimas kai kuriem komisariato planam, kurie tesiekė vokiečių interesų su aiškia skriauda lietuvių interesam ir be aiškios naudos kovai prieš bolševizmą. Per tą trejų metų laikotarpį vis stipriau ir aiškiau augo įtampa tarp generalkomisariato ir lietuvių tarėjų.

Iš generalkomisariato pusės: buvo aiškios pastangos degraduoti tarėjus tik į komisaro valios vykdy-

tojus. Iš tarėjų pusės: taip pat aiškios pastangos virsti kolektyvine jėga ir reikšti lietuvišką liniją.

Iš komisariato pusės: buvo stengiamasi, kad tarėjai neturėtų formalaus ryšio tarp savęs ir nebūtų kolektyvas, kuris daugiau ar mažiau primintų vyriausybę ir reikštų bendrą nuomonę; nebuvo leista dėl to sudaryti tarėjų kolegiją, kaip ministeriai sudaro kabinetą. Iš tarėjų pusės: buvo faktiškai daromi bendri tarėjų posėdžiai, ir net buvo sutarta, kad į pasikalbėjimus su generalkomisaru pirmasis tarėjas imtųsi su savim dar vieną kurį iš tarėjų; svarbiais klausimais mėgino pareikšti komisarui savo kolektyvinę valią, nuomonę memorandumais.

Iš komisariato pusės: referentai kalbėjosi su atskirais tarėjais, ir jei tarėjas pareikšdavo skirtingą nuomonę, tai komisariato sekretorius užprotokoluodavo vokiečių tezę kaip bendrai sutartą ir abipusiškai priimtą. Tarėjas, gavęs protokolo nuorašą, galėjo stebėtis ir tylėti, energingesnis protestuoti. Bet protestas vedė į tai, kad geruoju atveju tarėjui buvo atidaromos durys išeiti. Daugiausia vokiečių spaudimo buvo ūkio reikalais, tad tos srities tarėjam greičiausiai ir teko naudotis durim (prof. V. Jurgutis, prof. B. Vitkus, agr. J. Petronis). Kita tarėjam galimybė formaliai atsiremti veikiančiais teisiniais nuostatais ir apeidinėti vokiečių potvarkius, faktiškai sabotuoti. Tuo labiausiai naudojosi švietimo tarėjas dr. Pr. Germantas, kuriam pasisekė išlaikyti beveik ištisai, ką mokyklų srity buvo sukūrusi laikinoji vyriausybė, iki galų gale jis buvo išaiškintas, išgabentas į Stutthofą ir žuvo. Darbo tarėjas dr. J. Paukštys opinijoje buvo žinomas kaip mažiausiai atsparus vokiečių reikalavimam. Tačiau ir jis negalėjo visų komisariato apetitų patenkinti. Kai komisariatas

pareikalavo 100,000 darbininkų į Vokietiją, ir jis atsisakė pasirašyti potvarkį, aiškindamas, kad negali kompromituotis, nes žino, jog tokio skaičiaus negalima surinkti. Tada jam davė neribotų atostogų ir pavedė vienam pirmajam tarėjui pasirašyti potvarkį.

Tokios įtampos tarp komisariato ir tarėjų asmeniniai rezultatai — ne tik dr. Germantas, bet ir teisingumo tarėjas M. Mackevičius, ir kontrolės tarėjas maj. Puodžius, ir vidaus reikalų tarėjo pavaduotojas pulk. Narakas buvo išvežti į Stutthofą.

Tarėjai ir kiti administracijos pareigūnai galėjo rodyti pasipriešinimo, nes jautė moralinę atsparą lietuvių visuomenėje, kurios nuotaikas formavo gerai organizuotas ir visą kraštą apėmęs rezistencinis pogrindis.

d. Pogrindžio židiniai: pogrindžio grupės ir jų vienybės pastangos

L. Aktyvistų Frontą 1941.IX.22 uždarius, jame buvusios jėgos telkėsi į pogrindines naujas organizacijas. Tų visų organizacijų buvo tas pats tikslas — kova dėl nepriklausomos Lietuvos. Visų buvo panaši ateities vizija: karą vokiečiai pralaimės; kada jie trauksis, lietuviai turi būti pasirengę savo kraštą perimti, jame rimtį išlaikyti pereinamuoju momentu, apsaugoti nuo galimos sovietinių jėgų, tegul ir karo išvargintų, invazijos. Vargiai kas manė, kad vieni lietuviai galėtų atlaikyti sovietinę karinę invaziją, tačiau visi čia matė būsimą sąjungininką — Vakarų valstybių jėgas, kurios neleis bolševikam veržtis į Europą. Tai buvo esminė prielaida ano meto lietuvių vizijoje. Mažai kam tada atėjo mintis, kad šioje vizijoje ta prielaida buvo pati silpniausia ir mažiausiai pagrįsta... Iki karo pabaigos — toliau buvo to meto lietuvių vizijoje — tenka kantriai išlaukti, tau-

pyti jėgas, ypačiai gyvąjį tautos potencialą, išlaikyti ištikimybę nepriklausomybės idėjai bei Vakarų demokratijai, kuri po karo tvarkys pasaulį.

Tai buvo bendras pogrindinių grupių galvojimas. Jei betgi pogrindžio jėgos telkėsi ne į vieną organizaciją, o į kelias, tai žymia dalim dėl to, kad pogrindinis veikimas remiasi asmeniniu susigyvenimu, išmėgintu asmeniniu pasitikėjimu, garantuojančiu saugumą.

Tarp pogrindyje jau 1941 susidariusių naujų organizacijų didžiausio svorio turėjo Lietuvių Frontas ir Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjunga. Lietuvių Fronte telkėsi daugiau katalikų jaunimas ir dalis liberalinio—ateitininkų, skautų. Laisvės kovotojuose—daugiau tautininkų ar jiem artimo liberalinių nusiteikimų jaunimo. Pirmieji reiškėsi ramesne, lygesne, racionalesne taktika pasisakymuose bei veiksmuose. Antrieji temperamentingesne, radikalesne, spontaniškesne. Pirmieji dienos klausimus spręsdami ir reaguodami, žiūrėjo ir ištikimybės nepriklausomybės idėjai ir žmonių taupymo. Antrieji bravūriškiau laužė kliūtis, rizikuodami žmonių aukom. Pirmieji tad išlaikė didesnę konspiraciją ir nebuvo iššifruoti. Antrieji buvo iššifruoti, ir eilė jų veikėjų buvo išgabenti į Stutthofą. Pirmieji turėjo dar specialiai karinę organizaciją Kęstučio vardu. Ji telkė buvusius karininkus, karius, juos ginklavo tam paskutiniajam karo etapui, kada turėjo būti reikalinga jau ginkluota jėga. Visuomenei politiškai informuoti ir orientuoti laisvės kovotojai leido nuo 1942 spalio mėn. pogrindinį Laisvės Kovotoją. Lietuvių Frontas ėmė nuo 1943 sausio leisti pogrindinį Į Laisvę, kai 1942 gruodžio 31 buvo uždarytas viešasis dienraštis Į Laisvę, įsteigtas Lietuvių Aktyvistų Fronto, paskui ėjęs "Spaudos"

bendrovės vardu, bet redaguotas tų pačių kovotojų ir bent simboliškai palaikęs kovos dėl laisvės tradicijas (Jo paskutinis redaktorius buvo Kazys Bauba, buv. Aktyvistų Fronto štabo narys, žuvęs kankinio mirtimi Stutthofo kacete). Atskiri LF padaliniai leido dar smulkiau išplitusius specialių tikslų laikraščius — Lietuvos Judas, kuriame buvo demaskuojami tie, kurie reiškėsi jau koliaboranto veiksmais, Pogrindžio Kuntaplis — satyros laikraštis, Vardan Tiesos — su polemika kitai pogrindžio spaudai, daugiausia N. Lietuvai.

Šalia šių stambiųjų organizacijų, turėjusių tinklą visoje Lietuvoje, veikė dar Vienybės Sąjūdis, leidęs pogrindžio Atžalyną. Jis tęsė nepriklausomos Lietuvos N. Romuvos žurnalo tradicijas ir buvo populiarus daugiausia tarp akademinio jaunimo. Be specialaus laikraščio veikė Lietuvos Laisvės Armija — jaunųjų karininkų bei šiaip karių organizacija, paslanki, radikali, kovinga, kurios rezistencinis vaidmuo labiausiai išryškėjo jau karo gale, užslenkant antrajai bolševikų okupacijai.

Vis tai buvo jaunimas, tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavęs rezistencijoje ar sukilime prieš bolševikų pirmą okupaciją. Vyresnioji generacija, kūrusi nepriklausomą demokratinę Lietuvą, ilgiau paliko neorganizuota pogrindy. Sunku buvo jos veiklos ir laukti, nes didžioji dalis jos vadų buvo iš tautos išrauti—labiausiai krikščionių demokratų ir tautininkų veikėjai. Nuo sovietinės deportacijos daugiau buvo išlikę valstiečių liaudininkų vadų. Jie tad ir buvo suorganizavę pogrindinį laikraštį "Nepriklausomą Lietuvą" nuo 1941 rudens. Sykiu su minėtais Į Laisvę, Laisvės Kovotoju ji daugiausia ir formavo viešąją nuomonę.

Buvo likusi taip pat nesunaikinta tam tikra in-

telektualų grupė, kuri juokais buvo vadinama "masonais". Tai grupė žmonių, kurie nebuvo linkę stoti į kovą ir veikti savo vardu. Jie buvo linkę labiau veikti per kitus, būdami kitiem įkvėpėjai, patarėjai, juriskonsultai—diriguoti ir kitų rankom vykdyti savo planus. Tas intelektualinis elementas pasidalino rolėm, kad tokiu būdu įtaigotų visas kitas jėgas — pogrindžio grupes, atskirus įtakingesnius asmenis, viešai veikiančius tarėjus ir kt. Jų įtaigojama linija buvo — griežta kova prieš vokiečius, atsargumas ar net santūrumas prieš bolševikus, visiškas pasitikėjimas anglo-saksais, konkrečiai anglais. Šios bevardės grupės įtaigojimų pirmos aukos buvo trys nepriklausomos Lietuvos veteranai — buvęs prezidentas K. Grinius, buvę žemės ūkio ministeriai J. Aleksa ir M. Krupavičius. Grupės žmonių surašytas ir tų trijų asmenų pasirašytas memorandumas prieš vokiečių kolonizacinę ir eksterminacinę politiką Lietuvoje susilaukė panašaus rezultato kaip vienerius metus anksčiau LAF memorandumas — 1942 gruodžio 5 M. Krupavičius ir J. Aleksa buvo ištremti į Vokietiją ir gyveno policijos priežiūroje, K. Grinius buvo ištremtas tik iš Kauno į provinciją, į Kazlų Rūdą.

Šios intelektualų grupės įtaka reiškėsi ypač, kai kilo iniciatyva visas rezistencijos jėgas sujungti ir sudaryti bendrą politinę vadovybę. Neturėdami svaresnės įtakos rezistencinėse organizacijose, jos žmonės įtaigojo atsiremti buvusiom nepriklausomos Lietuvos partijom (kurios nuo 1935 buvo uždarytos) ar pasaulėžiūriniu pasiskirstymu. Jie aiškino: katalikai, liaudininkai, tautininkai ir socialdemokratai galėtų reprezentuoti lietuvių visuomenę. Jaunesnės generacijos žmonių, dalyvavusių rezistencijoje, ta mintis buvo sutikta kritiškai: jei vienybę organizuosim reli-

giniu, pasaulėžiūriniu pagrindu, tai logiška būtų, kad šalia katalikų stovėtų protestantai, izraelitai ir ateistai; jei vienybė reikalinga ne reprezentacijai, o kovai, tai turėtų vyrauti tos jėgos, kurios reiškiasi realiais darbais ir turi priemones įtakai visuomenėje plėsti.

Pirmieji manė, kad antrieji siekia praeitį paneigti ir turi diktatūrinių užsimojimų. Antrieji manė, kad pirmieji siekia bendrame organe rankų persvaros, diktuojančios tiem, kurie faktiškai didžiausią riziką ir neša ... Tos rūšies mintys, įtarimai, aiškinimaisi gausiais variantais kartojosi, pasikalbėjimuose nuo 1942 pradžios veik per dvejis metus (Konkrečiau žr. A. Damušis, Į Laisvę 1959 Nr. 18-55, St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos, II 340 p.). Susikūrė tuo tarpu du organai: Lietuvos Taryba ir Vyriausias Lietuvių Komitetas. Ir tik 1943 metų gale buvo rastas kompromisas — sujungti bendrame organe Lietuvoje veikusias partijas ir okupacijoje kilusias rezistencines organizacijas. Taip ir kilo Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, kuriame konkrečiai buvo atstovaujamos tokios nepriklausomos Lietuvos laikų partijos: Darbo Federacija (J. Katilius), Krikščionys demokratai (A. Tumėnas), Socialdemokratai (St. Kairys), Tautininkai (B. Gaidžiūnas), Valstiečiai liaudininkai (J. Audėnas), taip pat rezistencinės organizacijos: Lietuvių Frontas (A. Damušis), Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjunga (J. Deksnys), Nacionalistų partija (K. Brunius), Vienybės Sąjūdis (B. Kazlauskas). Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pirmas pasisakymas — dekliaracija buvo paskelbta 1944 vasario 16. Jos kompromisiniuose žodžiuose jausti aiški dvasia, kuri siejasi su praeities demokratine Lietuva, su laikinąja vyriausybe, su kova už ateities nepriklauso-

mą demokartinę Lietuvą. Bet dekliaracijoje buvo žodžių, kurie davė pagrindo aiškintis, jog komitetas laiko save ne tik visuomenės nusistatymo reiškėju, bet ir Lietuvos vyriausybe. Tai buvo sėkla, iš kurios ilgainiui išaiugs ir sustiprės trintis su Lietuvos diplomatiniais atstovais. Bet okupacijos metu tai nebuvo svarbu. Buvo svarbu, kad yra organas, kuris derina akciją prieš konkrečius okupacinės valdžios pasikesinimus, o suderintą akciją jau vykdo atskiros pogrindžio grupės per savus tinklus ir kanalus.

Kaip tie pasikesinimai augo, kaip lietuvių visuomenė jiem rodė pasipriešinimą, aiškėja iš faktų atskirose gyvenimo srityse.

e. Ūkinė ekspoatacija: savitarpinė pagalba, arba juodoji rinka

Rudasis režimas su raudonuoju sutarė užsimojimu — kuo daugiau apiplėšti vietos gyventojus. Rudojo apiplėšimo kelius rodo keli būdingesnieji faktai:

(1) Valiutos keitimas. — Bolševikų įvestą Lietuvoje rublį pakeitė markėm (RM) kursu: 10 rb. — 1 RM. Kokis tai buvo vokiečiam patogus, o lietuviam nuostolingas kursas, tuojau iliustravo pogrindinė spauda apskaitymu: "Daugelis Lietuvoje pardavinėjamų prekių buvo vokiškos kilmės, prieš karą pirktos Vokietijoje. Už jas buvo sumokėta aukso valiuta, skaitant už 1 RM — 2.40 lito. Paimkime daiktą, pirktą prieš karą Vokietijoje už 1 RM., arba 2.40 lito. Atėjus bolševikam į Lietuvą, įvedus jų pinigų sistemą, jis atsiėjo 2.16 rb. Vokiečiam okupavus Lietuvą ir įvedus markių valiutą (1 RM. — 10 rb.), tas pats vokiškas daiktas vokiečiui kaštavo jau ne 1 RM., bet tik 21.6 pfenigius" (N. Lietuva 1943 Nr. 11-12).

(2) Bendrovės Lietuvos ūkiui eksploatuoti. — Grąžinus bolševikinę teisinę padėtį, iš naujo suvalstybintos įmonės, ūkiai, namai buvo perduoti specialiai sukurtom vokiečių monopolinėm bendrovėm. *Landbewirtschaftungsgesellschaft m.b.H.* perėmė vadinamus valstybinius ūkius, likusius be šeimininkų priklausiusius žydam, ištremtiem į Rusiją, savivaldybėm, religinėm bendruomenėm, koperatyvam. Jau generalinis komisaras 1941.VIII.5 laikinosios vyriausybės nariam buvo kalbėjęs: klausimai dėl žemės nuosavybės, dėl įmonių bus jo paties žiniai rezervuoti. O 1942.I.16 reichskomisaras Lohse išleido potvarkį, ir generalinis komisaras Rentelnas 1942.II.2 jį praplėtė, perduodamas vokiečių bendrovei minėtus ūkius bei nuosavybes, nepaisydamas jų savininkų ar įpėdinių teisių. — *Ostland-Faser G. m. b. H.* perėmė linų supirkimą, apdirbimą, tekstilės įvežimą ir paskirstymą, visą tekstilės pramonę, popierio gamybą bei paskirstymą. — Firma *Zentral Handelsgesellschaft-Ost*... turėjo perimti Lietuvos žemės ūkio pagrindines bendroves — Maistą, Pieno Centrą, Sodybą, Lietūkį. Teisiškai tai buvo padaryta, bet praktiškai civilfervaltungas nesiryžo jų likviduoti, įsitikinęs, kad jos gerai suorganizuotos ir jas panaikinus susmuks tiekimas karo reikalam. Tada Z.H.O. tenkinosi, paskirdama savo patikėtinius (treuhaenderius), kurie prižiūrėtų minėtų centrinių Lietuvos ūkio organizacijų veiklą. — Nekilnojamo turto bendrovė *Grundstuecksgesellschaft* perėmė visus nacionalizuotus namus, sklypus miestuose, juos valdė, pardavinėjo, vykdė nuvalstybinimą. — *Grosshandelsgesellschaft* turėjo perimti importą bei eksportą ir prekių urminį paskirstymą. — Pirmosios trys bendrovės monopolio teisėm eksploatavo pagrindines Lietuvos ūkio

šakas ir buvo įjungtos į ketverių metų karo ūkio planą.

(3) Koperacija tik vokiečių rankose. — Koperacija prieš karą buvo Lietuvoje labiausiai išplitusi, ir dabar jai suduotas smūgis teisiniu atžvilgiu: reichskomisariatas išleido potvarkį, kuriuo koperatinėm bendrovėm leido kurtis tuo atveju, jei didesnė jų narių pusė yra vokiečiai.

(4) Dovanos ir pasidovanojimas. — Eilė lietuvių įmonių, prekybos įstaigų buvo padovanotos vokiečiam (pvz. Kaune Guma), taip pat kai kurios mėsos, geležies prekybos įmonės. Visa kailių ir odos prekyba Vilniuje buvo atiduota SD agentam. Valstybiniai ūkiai buvo duoti naudotis komisariato pareigūnam. Pogrindinė spauda tuojau demaskavo, kad Rentelnas buvo pasidovanojęs du dvarus, jo pavaduotojas taip pat politinio skyriaus viršininkas po dvarą. O Panevėžio srities komisaras Neum, norėdamas savo pasidovanotą dvarą padidinti, įsakė aplinkiniam mažažemiam naujakuriam iš savo žemės išsikelti. Miestuose patinkamus namus ėmė, nepaisydami, ar namas buvo suvalstybintas ar ne. O generalinio komisariato politinio skyriaus viršininkas tokių namų savininką, kuris buvo lietuvių savivaldos pareigūnas, išmetė su mažais vaikais iš namo per pusę valandos. Tai vis asmeninio pasipelnymo faktai.

(5) Kolonizacija. — Jau ne tik pasipelnymo, bet ir politiniais sumetimais nuo 1942 rugsėjo mėn. imta grąžinti iš Vokietijos į Lietuvą vokiečius, kurie 1941 pradžioje buvo išrepatriavę į Vokietiją. Grąžino tik vokiečius. Lietuvių, kurie dėl bolševikų baimės buvo repatriavę, iš Vokietijos neišleido. Grąžinami vokiečiai turėjo atgauti ne tik savo buvusius ūkius. Generalinio komisaro sprendimu, jiem tu-

rėjo dar tekti ūkiai lenkų, kurie priklausė aktyviam lenkų elementui, o taip pat rusų ir žydų. Teisę spręsti, kas yra lenkas, gavo srities komisarai. Galėjo srities komisaras lietuvius pavadinti lenkais ir į jų ūkius įkraustyti vokiečius. Tokių atsitikimų buvo Mariampolės, Vilkaviškio, Kauno, Kėdainių, Šiaulių, Biržų, Tauragės, Šakių apskrityse, kur žemė geriausia. O tokius iš ūkių iškeltus asmenis siuntė daugiausia į Vilniaus kraštą, į lenkų ūkius. Galima suprasti, kokia tai buvo ne tik žmonėm skriauda, bet ir vienos tautybės kurstymas prieš kitą. Kaip bolševikai kurstė vieną klasę prieš kitą, taip nacių administracija vieną tautybę prieš kitą.

Kaip ta kolonizacija buvo vykdoma, pogrindinė spauda skelbė tokį sudramatintą vaizdą: "Į numatomus kolonizuoti ūkius atvyksta vokiečių žandarai ir ten apsigyvena. Jie prižiūri, kad ūkio savininkas ar įmoninkas iš ūkio nieko neišneštų. Po to atvežamas vokietis kolonistas. Su juo drauge atvyksta ir vokiečių komisija. Minėtoji komisija išvaromą ūkininką ištardo ir surašo visą turtą. Išvaromam kartais leidžiama pasiimti drabužius, baldus ir 15 kg. maisto. Visa kita turi palikti kolonistui. Kolonistai kaip 'naujakuriai ir vokiškumo pionieriai' atleidžiami nuo pyliavų ir mokesčių, gauna pilną miestų gyventojų vokiečių maisto davinį, aprūpinami sėklomis, mašinomis ir kitomis gėrybėmis. Tam reikalui Kaune yra įsteigta 'Ein- und Verkaufsgenossenschaft m. b. H.' Ji yra visiškoj kolonizacijos štabo žinioje. Naujieji kolonistai taip pat aprūpinami ginklais, jie turi rinkti žinias apie vietos gyventojus, jų nuotaikas, prievolių išpildymą ir daryti kitus pranešinėjimus" (N. Lietuva 1943.VI.1).

Tegul toki epizodai nebuvo masinis reiškinys.

Tačiau kelių įvykių užtenka gandam ir gyventojų nuotaikai.

(6) Pyliavos. — Žemės ūkis, kuriame ūkininkai buvo palikti tik valdytojais, ne savininkais, buvo apdėtas karo duoklėm. Kiek tų duoklių, pyliavų išreikalavo, gali iliustruoti maža statistika, sudaryta pyliavų surinkimo įstaigos. Jos duomenim, nuo 1941 birželio 22 iki 1944 sausio 1

Javų:	tonos	Litai
Kviečiai	41,706	8,716,647.21
Rugiai	300,835	48,133,627.20
Miežiai	46,205	7,392,774.40
Avižos	116,675	16,917,805.11
Mišinys	4,099	655,903.04
Grikiai	1,915	438,418.06
Žirniai	16,162	3,846,643.58
Kiti ankštiniai	18,470	3,232,198.72
Bulvės	411,812	19,728,590.30
Šienas	85,495	5,444,562.84
Šiaudai	90,904	3,636,179.48

Mėsos	vienetai	tonos	Litai
Kiaulės	371,132	38,293	35,229,527.80
Raguočiai	351,240	98,549	40,799,288.07
Veršiai	233,561	11,759	5,444,562.84
Avys	152,550	5,305	2,864,947.86
Arkliai (mėsai)		3,533	731,403.04
Vištos	1,241,794	2,092	3,414,933.50
Žąsys	75,933	329	451,801.35
Antys	70,538	152	211,591.99
Kalakutai	75,983	290	486,291.20

Pienas ir kt. produktai:

Pienas kg.	569,040,060	68,284,807.20
Kiaušiniai	93,881,422	8,073,802.29
Linai sėmenys klgr.	13,037,207	4,015,459.76
Linai pluoštas	7,472,503	10,835,129.35
Vilnos kg.	916,000	2,775,480.00
Medus	65,155	153,972.00

Per tą laiką paimta už 302,459,465.09 aukso litais, įskaitant, ką vokiečiai buvo radę 1941 sandėliuose (9,040,000 lt.). Skaičius tegali gyviau kalbėti prisiminus, kad nepriklausomos Lietuvos laikais visas valstybės metinis biudžetas buvo 300-350 mil. litų. Lietuvių buvo skaičiuojama, kad per 3 okupacijos metus vokiečiai Lietuvos ūkiui buvo padarę nuostolių už 5,575 mil., bolševikai per vieneris metus už 2,000 mil. aukso litų.

(7) Gyventojų diskriminacija. — Rūpestingai naudodamiesi sau Lietuvos ūkiu, vokiečiai neparodė jokio rūpestingumo vietos gyventojais. Nors sandėliuose prekių buvo tiek, kad Lietuvai būtų užtekę keleriem metam, bet ūkininkai negalėjo gauti veik jokių ūkiui reikalingų padargų ir prekių. Jie turėjo verstis "autarkiniu" ūkiu — savo gamyba arba spekuliuoti. Dar blogiau buvo miestų gyventojam. Dėl prekių "surašymo", kurio metu turėjo dingti iš sandėlių patys vertingieji daiktai, prekyba pvz. Vilniuje 3-4 mėnesius neveikė. Miestas su dideliu vargu tuo metu vos gaudavo duonos. Gyventojam įvestos maisto ir kitų reikmenų kortelės buvo žymiai mažesnės nekaip vokiečiam. Duona buvo tik juoda. Baltą lietuviai tematė vitrinose su užrašu: "Nur fuer

die Deutsche". Tas išskyrimas "fuer die Deutsche" ypatingai erzino. Ir su piktu džiaugsmu sklido pasakojimas, kaip vieną rytą Kaune rado užrašą prie karstų parduotuvės — "Nur fuer die Deutsche". Kortelėse buvo įrašytas pienas vaikam, sviestas, mėsa, miltai, cukrus, druska, vaikam marmeladas. Praktiškai betgi nebuvo galima gauti to, kas kortelėse buvo sužymėta. Sviesto buvo vasaros mėnesiais. Pieno visai ne. Vaikam iki trejų metų buvo skiriama pieno, bet jo negaudavo ištisom savaitėm. Daržovių jokių. Gydytojų apskaitymu, visas kortelės maistas buvo mažiau kaip 1000 kalorijų. Tai užteko žmogui vegetuoti, bet tik ne darbui. O negaunantiem dar ir kortelėse įrašyto davinio, susidarė jau bado racionas.

Manufaktūros ir verpalinių medžiagų gyventojam tedavė tik specialiais srities komisarų leidimais. Šiaip verpalinių medžiagų gyventojų reikalam buvo skiriami toki kontingentai, kad norint visiem gyventojam juos padalyti, kiekvienam būtų tekę po 6-8 punktus. O už 8 punktus buvo galima gauti vyriškas kojines, moteriškos jau reikalavo 12. Kostiumui reikėjo 80 punktų. Vadinas, tik per 10 metų galėjai gauti kostiumą pagal normalius punktus!

Tai jau buvo aiški diskriminacija, palyginti su vokiečiais civiliniais asmenim.

(8) Gyventojų savisaugos priemonė — spekuliacija. — Dėl bado raciono ir aprūpinimo apskritai daug sykių buvo kreiptasi žodžiais ir memorandumais, pradedant jau nuo LAF memorandumo 1941 rugsėjo 20. Viskas buvo veltui. Tada iniciatyvos gintis nuo bado ėmėsi patys gyventojai. Daugelis miesto gyventojų turėjo giminių ir pažįstamų kaime. Kaimas pradėjo šelpti miestą siuntinukais. Ypačiai, kada organizuotai imtasi šelpimo darbo; ka-

da kreipėsi į kaimą vyskupai aplinkraščiais ir pogrindine spauda. Prisidėjo dar spekuliantai, kurie kaimuose supirkinėjo maistą ir gabeno į miestus. Juokais šios rūšies spekuliantai buvo vadinami naujaisiais knygnešiais — iš analogijos su 1864-1904 metais, kada kontrabandininkai aprūpindavo gyventojus knyga. Maisto spekuliantus gaudė, baudė, bet spekuliacijos panaikinti negalėjo. Ji klestėjo, kaip dabar tebeklesti visoje Sovietų Sąjungoje, nes jos reikalavo pati žmonių egzistencija. Spekuliacija klestėjo beveik atvirai. Užteko nueiti į rinkas, kad spekuliaciniu būdu gautum, pradedant nuo baltų bulkučių ir baigiant ištisais bekonais. Lietuviai policininkai, kurie eidavo rinkos tikrinti, žiūrėdavo pro pirštus. Vokiečiai gaudydavo spekuliaciją ne tiek norėdamai ją panaikinti, kiek pasipelnyti. Generalinio komisaro atstovai griaudė kalbas ir straipsnius prieš spekuliaciją ir vaišinosi suspekuliuotom gėrybėm. Ne vienas iš civilfervaltungo treuhaenderių patys organizavo spekuliaciją iš įmonių, kuriom jie vadovavo.

Spekuliaciniu būdu galėjo apsirūpinti ne visi. Spekuliacinės kainos buvo aukštos, o tarnautojam bei darbininkam atlyginimas buvo nustatytas gana žemas. Pvz. spekuliacinio sviesto kg. 40-70 RM, lašinių kg 40-70, kiaušinių dešimtis 10-20, o vidutinis tarnautojas gaudavo apie 150 rm. Negalėdamas iš uždarbio šeimos išmaitinti, buvo priverstas išsipardavinėti. Tai procesas, kuris kartojosi ir antros bolševikų okupacijos metu.

(9) *Ūkių ir namų denacionalizaciją.* Pirmaisiais metais vokiečiai nekreipė dėmesio į gyventojų nuotaikas. Pasitikėjo savo jėga ir tik jėga. Jau su 1943 karo laimė pasisuko labai vokiečių nenaudai. Rytuose eilė Sovietų miestų išsivadavo. Vakaruose lėktu-

vai palaužė vokiečių karo pramonę. 1943 sausio 14–24 Casablankos konferencija paskelbė Vokietijai besąlyginio kapituliavimo reikalavimą. Lietuvoje eksploatacijos ir diskriminacijos faktai kėlė nepalankumą vokiečiam. Pogrindinėje spaudoje perbėgo nuotaikas kaitinančios tokios žinios, kaip apie Kauno pareigūno vokiečio šunį, kuriam buvo išrašyta po penkis litrus pieno, kai lietuvių vaikai jo visai negaudavo; apie įsakymą vietos urėdijos sėklų džiovyklai pristatyti tam tikrus kiekius džiovintos mėsos vokiečių medžioklinių šunų mokyklai; apie Vilniaus miesto komisarą Hingstą, kuris savo reikalam pasiėmė 15,000 litrų spirito ir apie tiek pat degtinės; apie Vilniaus komisariato pareigūną, kuris iš Vilniaus sandėlių spekuliaciniu būdu išpardavė kailių už 70,000 RM, o lietuvių pareigūną, kuris apie tai parašė raportą savo vyresnybei, įkišo į kalėjimą. Toki faktai, tegul tai buvo atskiri faktai, gal net sudramatinti, bet jie lietuvių akyse diskreditavo ne tik atskirus pareigūnus, bet visą civilfervaltungo sistemą.

Šitokios nuotaikos nebuvo paslaptis vokiečiam. Tad su nepasisekimais frontuose norėjo taisyti gyventojų nuomones apie okupacinius administratorius. Tam tikslui paskelbė ūkių ir namų denacionalizaciją. Tačiau žemė ir namai buvo grąžinami tik *individualiai*. Buvo padaryta grąžinimo demonstracijų. Tačiau, taip nemokšiškai, jog visi matė, kad tai tik propaganda, negudriai vykdomas farsas. Matė, kad tuo pačiu metu, kada tariamai buvo išduodami nuosavybės popieriai, iš kitų ūkininkų bei namų savininkų buvo atiminėjama ir toliau. Pogrindžio spauda registravo net tokių faktų: "Ūkininkas Rimkevičius iš Bartkūnų kaimo, Krekenavos valsčiaus gavo pa-

kvietimą gegužės 11 d. atvykti Kaunan ir iš paties gen. komisaro p. Rentelno rankų atsiimti nuosavybės grąžinimo aktą. Nespėjo žmogus nė pasiguosti kaimynams ta žinia, kaip gavo naują pranešimą, kad V.9 atvažiuoja jo ūkį perimti repatriantų šeima, o jis... su 15 kg mantos turi išsikraustyti... Kas daryti? Griebti kiek galint daugiau daiktų ir prisiglausti pas gimines ar prietelius, ar, palikus viską, važiuoti Kaunan atsiimti nuosavybės grąžinimo dokumentus? Kaimynų patariamas išskubo Kaunan. Gegužės 11 d. pirmoje 50 'laimingųjų' partijoj pats Rentelnas Rimkevičiui įteikia nuosavybės grąžinimo aktą. Grįžęs žiūri — ūkyje apgyvendinta ir jau šeimininkauja vok. šeima. Jis rodo jai nuosavybės dokumentus, o jie — apgyvendinimo ir ūkio perdavimo aktą. Ir taip: lietuviui nuosavybės grąžinimo aktas, vokiečiui ūkis" (N. Lietuva 1943 Nr. 9).

Tas pats laikraštis toliau visą nuosavybės grąžinimo aktą sutiko tokiais demaskuojančiais komentarais: "Šių metų (1943) gegužės mėn. 11 d., kaip paskelbta oficial. komunikate, dalyvaujant aukšč. partijos, valstybės ir kariuomenės atstovams, o taip pat ir savivaldos viršūnėms — gen. tarėjams, p. Rentelnas pranešė apie nepaprastą partijos ir vyriausybės atliktą darbą, — grąžinimą 50-čiai savininkų jiems nuosavybės teisėmis priklausančius ūkius, išduodant Rentelno parašu vok. nuosavybės grąžinimo aktus. P. Rentelnas savo kalboje pasiteisino, kad esą dėl techninių sunkumų tesuspėta tiek padaryti ir kova su bolševizmu dar nebaigta."

"...Paskutiniais statistikos *davin*iais, įskaitant ir Vilniaus sritį, Lietuvoje yra apie 409,000 ūkių. Ponas Rentelnas, tur būt, prisimena, kad vokiečiai Lietuvon atėjo beveik prieš du metu ir per tuos du

metu grąžino tik 50 ūkių jų savininkams. Taigi per metus tik 25 ūkius. Tuo būdu visiems vok. grąžins nuosavybėn ūkius tik per (409,000:25=16,300 m.) . . . Mus žavi ne tiek pats darbas, kiek jo tempas" (N.L. 1943 Nr. 9).

Taip pasipriešinimas ūkinei eksplotacijai reiškėsi spekuliacija, išnaudojimo demaskavimu ir niekinama ironija.

f. Spaudos "draudimas": koliaborantų tarp lietuvių nesurado

Kultūros ir švietimo srityje vyko aštresnis pasipriešinimas negu dėl ūkinių gėrybių. Kilusios kovos priežastis buvo išreikšta jau generalinio komisaro kalboje į laikinosios vyriausybės narius 1941.VIII. 5. "tarnybinė kalba vokiečių, lietuvių leistina". Tai kova dėl kultūrinio pirmavimo Lietuvoje. Generalkomisaro linija — vokiečių kalba ir nacinis galvojimas turi būti priimtas ne tik tarnyboje, bet ir lietuvių kultūriniame gyvenime. Prieš metus buvo panašiai: rusų kalba ir komunistinis galvojimas.

Nacių užsimojimas nebuvo taip nuosekliai vykdomas kaip rusiškasis ir komunistinis — labiausiai dėl vykdytojų kaltės: jiem dažnai stigo ideologinio uolumo, kurį nustelbdavo arba pasinaudojimo noras arba ir galvojimas, kad "germanizuoti" — neapsimoka. Geriau okupuotų kraštų gyventojus sunaikinti, išstumti, kaip tai siūlė SS organas "Das schwarze Korps" audrą sukėlusiame straipsny "Germanisieren?" (1942.VIII.20).

Kiek ši kova dėl kultūros reiškėsi spaudos srityje, iliustruoja laikraščių ir knygų leidimo faktai.

(1) Laikraščiai. — Po bolševikmečio pirmas dienraštis išėjo 1941.VI.25, vardu "Į Laisvę", leidžia-

mas Lietuvių Aktyvistų Fronto. Laikinosios vyriausybės veikimą sustabdžius ir LAF uždarius bei turtą konfiskavus, dienraštis nebuvo konfiskuotas, nes jis buvo suspėjęs sudaryti naują sau leidėją — "Spaudos" bendrovę. Laikraštis ėjo toliau kaip patriotinės minties reiškėjas. Propagandinės medžiagos dėjo tiek, kiek jos atsiųsdavo DNB (Deutsche Nachrichten Buero). Vokiečiai negalėjo būti patenkinti, kad dienraštis pats nerodė iniciatyvos imtis vokiškos propagandos. Jam ėmė kliudyti, neduodami pakankamai popierio, o po pusantrų metų, 1942 gruodžio 31, visai uždarė, pasinaudodami skundais, kad tai slaptas LAF laikraštis, o gal dar labiau, kad iš to laikraščio gali turėti pelno komisariato tam tikri pareigūnai. Jie davė leidimą privačiam asmeniui (Daunorui), kuris laikraštį pavadino "Ateitim" ir sutiko dalytis pelnu su atitinkamais pareigūnais. Vilniuje dienraštis "Naujoji Lietuva" iš karto buvo perimtas į vokiečių rankas. Provincijoje vokiečių įtaka spaudai buvo silpnesnė. Sričių komisarai mažiau tuo rūpinosi. Pro juos lengviau galėjo praeiti lietuviškos minties straipsniai keturiuose provincijos savaitinukuose. Tačiau ir čia tos linijos dar buvo tiek, kad pvz. Šiauliuose neleido laikraščiui vadintis "Tėvyne" ir pareikalavo vardą keisti į "Tėviškę". Įžiūrėjo, kad pirmasis vardas gali turėti politinių valstybinių niuansų, o antrasis jau grynai regioninis, taigi nepavojingas ir leistinas.

Lietuvių politiniai siekimai tegalėjo reikštis jau tik per pogrindinę spaudą.

Profesinių savaitinių laikraščių buvo leisti 3: "Ūkininko Patarėjas", "Sodyba" ir "Karys". Žurnalų kultūros reikalam nebuvo leista. Argumentas: karo laikas, trūksta popierio, nors Lietuvos popierio

fabriko gaminamas popieris buvo gabenamas ir į Gudiją. Tik 1943 pabaigoje buvo leistas kultūrinis žurnalas, vardu "Kūryba". Bet iš karto buvo pakirstas tuo žurnalu pasitikėjimas, kai komisariatas pats jam paskyrė redaktorių.

1944 metų pradžioje, kai nepasisekimai vis labiau reiškėsi frontuose, pats komisariatas susirūpino pedagoginiu žurnalu. Tokiam žurnalui ieškojo redaktoriaus. Bet komisariatui sunku buvo atsižadėti linijos — švietimo skyriaus vedėjas (Linz) iš pradžių siūlė žurnalą leisti vokiečių kalba, paskui sutiko, kad būtų leidžiamas lietuviškai, bet kad vienas skyrius būtų vokiečių kalba, pagaliau sutiko apsieiti ir be vokiško skyriaus, bet medžiagą ir jos liniją parūpinsiąs pats komisariatas. Tokiam žurnalui redaktoriaus tarp lietuvių nesusirado, ir žurnalas nepasirodė.

(2) Knygos. — Dailioji ir mokslinė knyga gulėjo cenzūroje po dvejis metus, nesulaukdama nei taip nei ne atsakymo. Pasirodė tik kelios smulkios knygelės. Žymesnis indėlis tebuvo B. Brazdžionio rinktinė ir pora mokslinių veikalų. Bet lietuvių literatūros klasikai buvo vengiami. Būdingas Maironio "Pavasario Balsų" likimas. Tas veikalas buvo užkliuvęs bolševikų laikais už kompartijos cenzūros, kuri mažne pusę jo išbraukė. Vokiečių cenzūra taip pat neleido. Tik slaptai buvo išspausdinta 3,000 egz. ir slaptai išplatinta. Kai atsigaivino privatinė leidykla Sakalas, ji gavo leidimą Pavasario Balsam už kyšį — po 1 RM už egz. Bet vos spėjo Maironio poezijos išeiti, 10,000, netrukus prasidėjo antra sovietų invazija. Būdinga smulkmena: leidyklos treuhaenderis buvo užsidegęs išversti ir išleisti lietuviškai Vokietijoje išleistą A. Mikonio romaną vardu "Bala", ku-

riame vaizduojama nepriklausoma Lietuva iš neigiamosios pusės ir sudaromas įspūdis, kad Lietuva nebuvo priaugusi nepriklausomybei. Tik leidyklos direktoriaus lietuvio apsukrumo dėka buvo to išvengta: jis pristatė treuhaenderiui lietuvių specialistų recenziją, kurioje veikalas buvo sukritikuotas literatūriniu atžvilgiu. Treuhaenderis buvo įtikintas, kad literatūrinės menkystės vertimas į lietuvių kalbą kenktų leidyklos vadovybės prestižui.

Sustojo ir mokyklinių vadovėlių gamyba. Sovietiniai buvo išimti iš apyvartos. Naujiem nebuvo sulaukiami leidimai, kol pvz. skaitymų knygai neparinkta medžiagos, tinkamos "naujajai Europai".

g. Švietimo pozicijose: teise ir apsukrumu buvo ginamas jaunimas

Administracija siekė mokyklas panaudoti vokiškai nacionalsocialistinei dvasiai skiepyti arba, jei jos tam netarnauja, švietimą iš viso susiaurinti, likviduoti, o jaunimą perimti į savo rankas kitom priemonėm. Lietuvių tikslai buvo kiti, ir dėl to kova dėl jaunimo mokyklose, dėl mokyklos dvasios buvo atkakli ir dramatiškai aštrėjo. Jos eigoje žymėtini faktai:

(1) Vokiečių kalbos forsavimas. — Kaip rusų okupacija mėgino įvesti rusų kalbą pradžios mokyklose lygiom teisėm su lietuvių kalba, taip ir vokiečių okupacinė administracija siekė, kad vokiečių kalba būtų mokoma nuo pat pradžios mokyklos pirmos klasės. Švietimo vadybai pedagoginiais ir technikiniais argumentais pavyko nustumti ją į penktą klasę.

(2) Mokytojų seminarijų uždarymas. Po bolševikmečio okupacijos, po deportacijų bangos, mokytojų trūko. Laikinoji vyriausybė buvo suspėjusi mokytojų seminarijų skaičių padidinti iki aštuonių ša-

lia pedagoginio instituto. Vokiečiai šį skaičių įsakė pusiau sumažinti. Veltui švietimo vadyba įrodinėjo, kad esamom sąlygom mokytojų reikiamam skaičiui parengti reiktų 12 seminarijų.. Negalėdama palenkti civilfervaltungo racionaliniais argumentais, švietimo vadyba ėmėsi gudravimo ir mažos klastos. Būtent, ji suorganizavo keturių seminarijų keturias "filijas". Oficialiai buvo viena seminarija, bet ji buvo padalyta dviejose vietovėse. Komisariatas šią klastą pastebėjo gerokai pavėluotai.

(3) Pasikesinimas į gimnazijų jaunimą. — Nustatydami vidurinėm mokyklom mokytojų etatus, civilfervaltungo pareigūnai nubraukė paralelines klases. Rezultatas turėjo būti—mokinių skaičiaus sumažėjimas, nes nebus klasėse vietų. Švietimo vadyba išaiškino, kad yra apriboti tik etatai, vadinas, neduodama paralelinių klasių mokytojam algų. Išsigelbėjimas — tėvų komitetai organizavo lėšas mokytojam, ir parelelinės klasės veikė. Pats švietimo tarėjas tam reikalui surado dar iš kitur, neoficialių lėšų, kitaip vieniem tėvų komitetam būtų buvus sunkiau pakeliama našta.

Jaunimui patraukti į nacionalsocializmą dar 1941 mėgino organizuoti "hitlerjugendą" tarp lietuvių. Nesurado patikimo organizatoriaus, patikimo lietuvių jaunimui autoriteto tarp lietuvių. Nesuradus taip ir išliko lietuvių jaunimas nepakliuvęs į hitlerinio jaunimo tinklą. Tik 1943 pabaigoje, neradę patikimo lietuviam, paskyrė patikimą vokiečiam — Taunį.

Jaunimui išimti iš lietuvių "intelektualų" įtakos ir įjungti į nacionalsocialistinio jaunimo praktiką buvo panaudota vadinamų transporto talkininkų tarnyba ir ypačiai darbo tarnyba (arbeitsdienstas).

Tiek vienus, tiek kitus verbavo savanoriškai, duodami jiem lengvatų moksle, pvz. atleisdami nuo egzaminų. "Tegul tie ponai tuščiom sienom skaitys", kalbėjo civilfervaltungo pareigūnas lietuvių profesorių adresu, tardamas, kad jaunimui nuėjus į arbeitsdienstą ar talkininkus, nebus kandidatų ir į universitetus. Betgi susigundė labai mažas skaičius. Tad 1943 arbeitsdienstas padarytas privalomas vyresniem kaip 15 metų — formaliai uždrausta gimnazijoje laikyti vyresnius kaip 15 metų, jei jie nėra atlikę arbeitsdiensto. Buvo surastas būdas šiam draudimui apeiti. Didžioji mokinių dalis, kuriuos tas potvarkis lietė, buvo patarti iš gimnazijos pasitraukti ir pasirengti baigiamiesiem egzaminam privačiai. Metų gale gimnazijų vadovybės leido jiem laikyti egzaminus eksternais (o tai nebuvo formaliai uždrausta!), ir jie gaudavo atestatus kaip ir visi kiti. Tai negalėjo būti paslėpta nuo generalkomisariato, bet tai buvo daroma veikiančio legalumo ribose, ir komisariatas tylėjo, rengdamas keršto kitokiu būdu.

(4) Pasikesinimas į akademinį jaunimą. — Kad jaunimas nuo arbeitsdiensto neišsisuktų, 1942 rugpiūčio mėn. pareikalavo iš švietimo tarėjo dr. Germanto išleisti potvarkį, pagal kurį tam tikro amžiaus jaunimas, norėdamas studijuoti, pirma turi atlikti darbo tarnybos prievolę. Tarėjas atsisakė. Jo motyvas — teisinis: pagal universiteto statutą pats universitetas nustato, kam jis leidžia studijuoti ir ką pašalina iš universiteto; jis, tarėjas, neturi teisės kištis į universiteto vidaus reikalus. Tada Kauno universiteto senatas (rektorius, prorektorius, sekretorius ir dekanai), o taip pat Vilniaus prorektorius buvo pakviesti į SD (saugumą). Pareikalavo, kad jie įpareigotų tam tikro amžiaus studentus atlikti arbeits-

dienstą. Senatas atsakė, kad universitetas veikia pagal statutą, patvirtintą įstatymo keliu, o statute nėra numatyta reikalauti arbeitsdiensto iš studijuojančių aukštosiose mokyklose. Nuo SD reikalaujamo įsipareigojimo senatas griežtai atsisakė. Pasikalbėjimas saugume baigėsi tuo, kad senatas buvo apšauktas sabotuotojais ir nugabentas į sunkiųjų darbų kalėjimą. Po trijų dienų paleido. Daugumas suimtųjų senato narių atsistatydino. Jų vietoj buvo išrinkti kiti, bet ir jie ėjo ta pačia kryptim.

Generalinis komisariatas griebėsi kitos priemonės. Jis išreikalavo iš darbo tarėjo dr. J. Paukščio išleisti potvarkį, pagal kurį visi abiturientai 21-24 metų amžiaus, norėdami studijuoti universitete, turi atlikti darbo prievolę ar atitinkamą viešąją tarnybą. Šitas potvarkis turėjo užtvenkti jaunimą nuo universiteto ir pasukti į arbeistdienstą. Antroji pusė, lietuviškoji, kuriai rūpėjo jaunimą apsaugoti, ir čia surado išeitį. Netgi dvi. Viena, universiteto statute buvo paragrafas, kuris leido universiteto vadovybei gabius jaunuolius priiminėti į universitetą — ne tikraisiais studentais, o vadinamais hospitantais, baigusius tik 6-7 klases. Tad abiturientai pristatinėjo universitetui 6 klasių baigimo pažymėjimus, ir jie buvo leidžiami klausyti paskaitų kaip hospitantai. Antra, universitetas galėjo priiminėti studentais tarnaujančius, pasak potvarkio, einančius viešąją tarnybą. Studentai stodavo tarnauti kur nors valsčiaus raštinėje, pristatinėjo iš ten pažymėjimus apie savo tarnybą, ir universitetas formaliai galėjo juos priimti. Komisariatas nustebo, kad universitetai veikia kaip veikę. Tik tada puolėsi daryti revizijos. Universitetų vadovybių būta tiek apdairių, kad visiem savo veiksmam jos turėjo formalius pateisinamuosius dokumen-

tus. Ir šios revizijos metu komisariatas negalėjo formaliai prikibti nė prie vieno studento... Bet pykčio ir keršto saikas komisariate vis labiau pildėsi prieš universitetus...

(5) Ir profesūrą mėgino pasukti komisariatas provokiška linkme. — Iš pat pradžių, kada buvo kalbama apie leidimą universitetam veikti, komisariatas siūlė, kad paskaitos būtų skaitomos vokiškai. Paaiškėjus, kad profesūrai tatai techniškai neįmanoma, siūlė, kad bent santraukos būtų padaromos vokiškai ar bent kad paskaitas vokiškai skaitytų tie, kurie vokiškai pakankamai moka. Universitetas atsikalbinėjo nuo visų tų siūlymų, ir visos paskaitos ėjo gimtąja kalba.

(6) Keršto smūgis. — Sunku buvo laukti, kad auganti įtampa tarp komisariato ir lietuvių švietimo įstaigų baigtųsi atoslūgiu. Reikėjo jau tik kibirkšties generalkomisariato rūstybei susprogdinti. Ta kibirkštis buvo dar vienas civilfervaltungo mėginimas paimti lietuvius savo valion — SS legiono organizavimas, kuris baigėsi didžiausiu fiasko komisariatui; kuris parodė nepaprastą lietuvių pasipriešinimo atkaklumą, rezistencijos drausmingumą, bet kuris pareikalavo nepaprastai didelių aukų. Tarp jų buvo ir aukštosios mokyklos.

Aukštosios mokyklos, laikinosios vyriausybės pertvarkytos ir 1941 atgaivinusios darbą, veikė iki 1943 kovo 16. Per tą laiką jos baigė ruošti ir išleido eilę specialistų, bet dar svarbiau — jos sutelkė jaunimą, sugestionavo jį tautine linkme, apsaugodamos nuo pavojingų svetimos ideologijos eksperimentų. Jos buvo jau svarbią tautinio auklėjimo ir mokymo misiją atlikusios šiam pereinamajam laikotarpiui, kai jom krito mirštamas smūgis iš general-

komisaro rankų — 1943 kovo 16 veikimas aukštųjų mokyklų, kaip vokiečių politikos nepasisekimų Lietuvoje kaltininko, buvo sustabdytas paprasčiausiu vokiečių žandarmerijos plakatu "Geschlossen" ir patalpų okupavimu, neleidžiant pasiimti net privačių daiktų.

Sykiu buvo uždaryta ir Lietuvos mokslų akademija, o į jos skyrių, tautosakos institutą, atvykęs vokietis pareikalavo liaudies kūrybos fonografinių plokštelių, kurias institutas buvo suorganizavęs dideliu vargu ir lėšom ir kuriom institutas galėjo didžiuotis, nes fonografiškai įrašytų tautosakos faktų turėjo berods ar ne daugiau kaip Latvija, Estija ir Suomija drauge. Jo vedėją (dr. J. Balį), kuris nenorėjo įstaigos turto vokiečiui atiduoti, pastarasis sumušė ir jėga pasiėmė, ko buvo atėjęs.

Netrukus po aukštųjų mokyklų uždarymo atvyko į Kauną švietimo reikalų įgaliotinis prie reichskomisaro Rygoje prof. Stegmann ir, sukvietęs profesorius atskirais fakultetais, paaiškino: universitetai buvę neramumo židiniai; studentų vadovavimas išslydęs profesūrai iš rankų, ir jiem ėmę vadovauti žmonės iš šalies; dėl to akademinis mokymas sustabdomas, o profesoriam pavedamas tik mokslinio tyrimo darbas. Iš dalies profesoriai pasirinko, iš dalies jiem buvo paskirtos temos jų būsimiem darbam.

Rūstybė palietė ir pačią švietimo vadybą: kai švietimo tarėjas dr. Pr. Germantas buvo suimtas ir išgabentas į Stutthofo kacetą drauge su kitais, naujo tarėjo neskyrė. Paskyrė tik įgaliotinį vokietį, vienos Berlyno gimnazijos direktorių. Tik jis, kaip pedagogas, suprato lietuvius ir grynai pedagoginiais sumetimais dažnai atsistodavo švietimo vadybos pusėje. Tai negalėjo patikti generaliniam komisaria-

tui, kuriame švietimo skyriui vadovavo tada, rodos, Lenz, liaudies mokytojas, bet akiplėšiškas partijos žmogus. Įgaliotinio dienos taip pat buvo jau suskaitytos, bet jo atleisti nebesuspėjo...

Uždarytąsias aukštąsias mokyklas vis žadėjo atidaryti. Kai kurios, remdamosios tais pažadais, pradėjo savo atsakomybe veikti — žemės ūkio akademija, veterinarijos akademija. O kadangi pastarajai buvo reikalingi kai kurie medicinos kursai, tai neviešai ir atsargiai darbą pradėjo ir medicinos fakultetas. Minėtom aukštosiom mokyklom buvo žadama ir formaliai leisti veikti, nors pažadai liko pažadais. Tik apie humanistinius fakultetus (geisteswissenschaftliche Fakultaeten) nesileido nė į kalbas. Jie buvo laikomi ir nesvarbūs karui ir daugiausia kalti, kad neperauklėjo jaunimo.

Tokioj padėty aukštosios mokyklos išbuvo iki rudosios okupacijos galo.

Išvada: šioj atkaklioj kovoj lietuvių jaunimas buvo išgelbėtas, už tai kerštas teko pakelti daugiausia to jaunimo mokytojam — profesoriam, gimnazijų direktoriam. Vienu sakiniu nuslysdamas nuo faktų į refleksiją, galėtum sustoti prie klausimo: kažin ar tam jaunimui atėjo mintis, kad jų išgelbėjimas buvo apmokėtas jų mokytojų laisve ir daugelio gyvybe?

h. Gyventojų eksterminacija: abiejų eksterminacijų tikslai tie patys, skyrėsi metodai.

Nacionalsocializmas kaip ir komunizmas iš dalies yra tam tikra religija, kurioje nėra vietos krikščioniškosios religijos tiesai, kad visi žmonės savo prigimtimi yra lygūs. Nacionalsocializmas ir komunizmas išpažįsta išrinktuosius žmones ir atmestuosius.

Komunizmo matas žmonių atrankai — socialinė klasė: išrinktoji yra proletariato klasė, ir atmestinos visos kitos, kaip negalinčios turėti vietos komunistinėje visuomenėje, kenksmingos komunizmui įsigalėti ir dėl to sunaikintinos, pirma išnaudojus jų nemokamą darbo jėgą — miškų kirtime, anglies, geležies kasyklose ir kt. Nacionalsocializmo matas žmonių atrankai — rasė: geriausia germanų, menkiausia semitų. Pirmoji skirta pasaulio progresui, antroji tam progresui kliudo ir dėl to sunaikintina, nebūtinai net sunaudojant ir jos darbo jėgą.

Paprastai kalbama apie žydų rasės eksterminaciją. Žydų daugiausia buvo sunaikinta ir Lietuvoje. Žydų šaltiniai mini ir tikslų sunaikintų Lietuvos žydų skaičių — 71,105 (The Case Against Adolf Eichmann, Edited and with Commentary by Henry A. Zeiger, Published by The New American Library, p 67). Bet Lietuvoje buvo taip pat naikinami čigonai, lenkai ir lietuviai — ne tokiu masiniu būdu kaip žydai, tačiau naikinami taip pat be jokios kaltės kaip diskriminacijos ar represijų aukos.

Pasekti gyventojų eksterminacijos metodus, pasipriešinimo pastangas, iš kurių kilo įtempta kova, ir yra toliau šios apžvalgos uždavinys.

(1) Gyventojų naikinimo taktika. — Skyrėsi nacinė eksterminacija ir komunistinė savo taktika. Sovietų NKVD suiminėjo, žudė, kalino, deportavo, individualiai ir masiškai, pati ir savo vardu, be jokios priedangos. Tik politinius veiksmus sovietinis režimas stengėsi pridengti svetimu, vietos gyventojų vardu; pvz. sovietizacija, inkorporacija turėjo rodytis vykdoma tariamai laisva Lietuvos liaudies valia. Naciniai okupantai darė priešingai: atvirai darė politinius veiksmus, pvz. tiesiog Hitlerio vardu

nuslopino nepriklausomybės ženklus ir siekimus. Tačiau gyventojų eksterminaciją stengėsi pridengti svetimu vardu — vietos gyventojų.

Nacinę eksterminacijos taktiką pastebėjo ir žydų tyrinėtojai. Henry A. Zeiger rašė: "Atsižvelgiant į tai, kad Baltijos kraštų gyventojai smarkiai yra nukentėję nuo bolševikinės valdžios ir žydų, kada buvo įjungti į USSR, reikėjo laukti, kad išsilaisvinę iš svetimos valdžios, jie (t.y. patys gyventojai) likviduos priešus, likusius po raudonosios armijos pasitraukimo. Saugumo policijos uždavinys buvo sukurstyti šiuos apsivalymo sąjūdžius ir nukreipti juos tinkama vaga, kad apsivalymo operacijos būtų atliktos kiek galint greičiau. Buvo nemažiau svarbu, atsižvelgiant į ateitį, sudaryti nepajudinamą ir tikimą faktą, kad išlaisvinti gyventojai patys ėmėsi žiauriausių priemonių prieš bolševikus ir žydus ir, kad vokiečių valdžios direktyvų nebūtų galima susekti" (Op. cit. 66 p.). Ir žydų istorikas dr. Philip Friedman, Columbijos universiteto žydų istorijos lektorius, savo knygoje "Their Brothers' Keepers" (New York, 1957) cituoja SS brigados generolo F. Stahleckerio, veikusio Lietuvoje pirmom karo dienom, raštą Himmleriui, rašytą 1941.X.15: "Vykdydama mūsų nurodymus, slaptoji policija pradėjo akciją prieš žydus. Tačiau mes nurodėme slaptajai policijai nesiimti iš karto per griežtų priemonių, kad nesukeltų per didelio nepasitenkinimo ne tik vietinių gyventojų, bet ir vokiečių sluoksniuose. Mūsų tikslas parodyti pasauliui, kad vietiniai gyventojai ėmėsi iniciatyvos persekioti žydus" (Cit. Iš T. Žiburiai 1962.VIII.30).

Lietuviškas liudijimas tuo klausimu būtų ne kitoks, tad ir nereikalingas. Sustoti verta labiau prie

klausimo, kaip šią taktiką sekėsi vartoti vokiečių saugumui Lietuvoje.

(2) Žydų naikinimas: ghetto ir lietuviai —

Henry A. Zeiger atsiliepė: "Mūsų nustebimui, nebuvo lengva išsyk pastūmėti į platesnius žydų pogromus" (o.c.), o Friedmanas vėl citavo Stahleckerio žodžius: "Nėra taip lengva suorganizuoti iš vietos gyventojų tinkamą prieš žydus akciją".

Minėti autoriai abudu pastebėjo, kad žydų pogromai turėjo būti suorganizuoti ir įvykdyti pirmom karo dienom, pareinamuoju momentu, kol krašte eina suirutė. Abudu taip pat mini, kad pirmasis, kuris Lietuvoje pasidavė Stahleckerio sukurstomas, buvo žurnalistas Klimaitis su savo partizanų būriu. Friedmanas tvirtina jį turėjus 300 partizanų. Jiem ir priskiriama pogromų pradžia. "Pirmo pogromo metu, birželio 25 - 26 naktį lietuviai partizanai likvidavo per 1,500 žydų, padegė keletą sinagogų ar jas sunaikino kitais būdais ir sudegino žydų gyvename rajone apie 60 namų. Kitom naktim apie 2,300 žydų buvo likviduoti. Kitose Lietuvos dalyse akcija ėjo Kauno pavyzdžiu, tik mažesniu mastu ir užgriebė dar ir pasilikusius komunistus. Šios apsivalymo akcijos vyko sklandžiai, nes kariuomenės vyresnybė, kuri buvo apie tai painformuota, parodė pritarimo šiai procedūrai" (H.A. Zeiger, ib.).

Kas čia žydų autoriaus kalbama apie karinės vyresnybės nusistatymą, lietuviškas liudijimas galėtų tik konkrečiau patvirtinti (žr. St. Raštikio atsilankymą pas gen. von. Rocques, kuriam buvo pareikštas lietuvių visuomenės ir vyriausybės nepasitenkinimas dėl žydų persekiojimo ir naikinimo. Kovose dėl Lietuvos II. 306 p.). Lietuviško liudijimo šiuo tarpu čia nėra po ranka, kuriuo galima būtų patikrinti auto-

riaus minimus faktus apie sudegintas sinagogas ir namus, o taip pat jo nurodomą bendrą pogromuose žuvusių žydų skaičių: Kaune viso 3,800 (iš bendro žydų gyventojų skaičiaus 30,000 tarp 150,000 visų miesto gyventojų), mažesniuose provincijose miestuose 1,200 viso 5,000.

Tačiau lietuvių liudijimai gali konkrečiau patvirtinti, kokio dviveidiško žaidimo ėmėsi gen. Stahleckeris, steigdindamas Kaune ghetto. Iš vienos pusės Henry A. Zeiger informuoja: "Kaune po pirmos operacijos žydų komitetas buvo iškviestas (pas gen. Stahleckerį. Aut.) ir painformuotas, kad vokiečių valdžia nemato jokio pagrindo kištis į kivirčus tarp lietuvių ir žydų. Vienintelė tad normaliai padėčiai sudaryti išeitis — sudaryti žydų ghetto. Į žydų komiteto atsikalbinėjimus buvo pareikšta, kad nėra kitos galimybės tolimesniem pogromam išvengti. Į tai žydai iš karto pareiškė esą pasiryžę viską padaryti, kad iškeldintų savo rasės brolius į priemiestį Viliampolę" (ib.).

Iš antros pusės lietuviškas liudijimas rodo, kad, prieš iškviesdamas žydų atstovus, Stahleckeris jau buvo įsakęs Kauno komendantui iškraustyti žydus iš Kauno per 5-6 valandas. Patiriame iš to pat šaltinio, kad po Stahleckerio žydų atstovai atsilankė pas komendantą ir perdavė Stahleckerio pareiškimus. Taip iškilo aikštėn tuoj pat apgaulingas Stahleckerio žaidimas, kurio tikslas buvo žydų akyse atsakomybę suversti lietuviam.

Komendantui pasisekė vokiečiam išaiškinti, kad per tokį trumpą laiką techniškai negalima iškeldinti; kad žydų klausimas reikalingas ilgesnio laiko; kad jis turįs atsiklausti dar ir savo vyriausybės. Gal Stahleckeriui patiko idėja vyriausybę įtraukti į atsakomybę už žydų gabenimą į ghetto, gal ir kitoki moty-

vai lėmė, bet buvo laimėta laiko. Komendanto pristatytas vyriausybei ghetto projektas buvo svarstomas, atidedamas. Užtruko tai iki liepos pabaigos, iki civilfervaltungo įsteigimo. Stahleckeris buvo iškeltas į Estiją (po kelių mėnesių žuvo); kiti vokiečiai iš naujo ėmė spausti žydų ghetto klausimą, ypačiai Kauno miesto komisaras Crameris, kuris pirmasis įsakė žydam prisisegti žvaigždes ir nevaikščioti šaligatviais. Nesulaukdami iš vyriausybės ghetto potvarkio (kuris taip ir nebuvo priimtas), vokiečiai perėmė pagaliau atvirai žydų klausimą jau į savo rankas ir — visus žydus suvarė į ghetto.

Kur ghetto buvo, žydai ilgiausiai išsilaikė —Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Telšiuose, Ukmergėje. Ilgainiui ir iš ghetto, kurie paskiau buvo pavadinti "lageriais", ėmė žydus ir gabeno žudyti. Žudymo veiksmam buvo organizuoti specialūs lietuvių savanorių daliniai, vadovaujami vokiečių. Henry A. Zeiger pastebėjo, kad verbuojant lietuvius ar latvius į tokius dalinius buvo renkami vyrai, kurių giminės buvo rusų nužudyti ar deportuoti (pats Klimaitis buvo išėjęs iš bolševikų kalėjimo). Tačiau buvo atsitikimų, kad naikinimo veiksmam buvo paimta viešoji policija ar batalionai, kurie buvo skirti pagelbinei kariuomenės tarnybai, o ne eksterminacijai. Dėl to kai kur po tokios egzekucijos policininkai padavė raportus pasitraukti iš tarnybos (Marijampolė); kai kur bataliono kariai atsisakė šaudyti ir buvo patys sušaudyti (Vilnius); kai kur SD pareigūnai šaudydami buvo apsitaisę lietuvių karių uniformom (Šakiai); kai kur, siekdami nukreipti akis nuo vokiečių lietuviškom milinėm aprengtus karius filmavo egzekucijos metu; buvę net atsitikimų, kad duobėse pakasė ir butelius su šaudžiusių vyrų lietuviškom pavardėm.

Dar ir 1943 pabaigoje vokiečiai mėgino sudarinėti įspūdį, kad žudymo akciją vykdo lietuviai, kaip tai nurodė to meto pogrindinė spauda: "Vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje masiškai naikina žydus, bet jos agentai skleidžia žinias; kad žydus šaudo ne vokiečiai, bet lietuviai" (N. Lietuva 1943.X.15). Pogrindinėje spaudoje randame ir vaizdą, kaip eksterminacija buvo vykdoma Vilniaus ghetto žydam: "Rudoji ekspedicija beveik likvidavo Vilniaus getą. Visas rajonas buvo apsuptas latvių ir estų. Viduje patys vokiečiai gaudė pradžioje darbui tinkamus vyrus, vėliau moteris su seniais. Žydai patys iš namų nėjo — kiekvienas buvo išvaromas skyrium. Kurie slapstėsi kanalizacijos vamzdžiuose, prigirdyti paleistame vandenyje. Iš viso Daugpilio kryptimi per 3 dienas išvežta apie 10,000 žydų. Vokiečiai sako, kad į Estiją darbams. Iš buvusių Vilniaus gete apie 14,000 žydų liko tik kokie 2,000. Užbarikaduoti namai buvo susprogdinti drauge su juose buvusiais žydais" (Į Laisvę 1943 Nr. 9).

1944 metų pavasarį, jausdami ateitį, vokiečiai įsakė žydų masinius kapus atvarytiem žydam atkasinėti, pilstyti žibalu ir deginti, kad pradingtų nusikaltimo pėdsakai. Gal vokiečius gąsdino surasti sovietinio nusikaltimo pėdsakai — masiniai Katyno kapai. Vokiečiai tad norėjo žibalu ir ugnimi sunaikinti savuosius pėdsakus. Paskui naikino ir pačius degintojus, kad dingtų paskutiniai liudininkai. Traukdamiesi nuo raudonosios armijos 1944 vokiečiai sudegino ir Kauno ghetto. Išsigelbėjo tik keletas tūkstančių, kurie auksu brangenybėm papirko savo naikintojus ir buvo atgabenti gyvi į Dachau kacetą, iš kurio dalis išsivadavo jau karo pabaigoje.

(3) Žydų gelbėjimas ir lietuviai. — Zeigeris su

nustebimu sutiko faktą, kad gen. Stahleckeris nelengvai surado talkininkų tarp lietuvių žydų eksterminacijai. Pažįstantiem lietuvių tradicijas tai nebuvo nuostabu. Praeity lietuviai ir žydai lojaliai sugyveno, ir toki pogromai kaip Lenkijoje ar kitur Lietuvoje nebuvo pažįstami. Jei literatūra yra gyvenimo atspindys, tai literatūriniai žydų tipai, absoliutinė dauguma, yra pozityvūs, simpatingi. Staigmena buvo lietuviam, kada tarp žydų komunistinis režimas buvo susiradęs daug talkininkų, dalyvavusių lietuvių gyventojų eksterminacijoje. Galima būtų apytikriai teigti, kad tai buvo daugiau žydų jaunimas, nutolęs nuo savo tėvų tradicijų. Bolševikmečio žydų veikla sukėlė lietuvių resentimentą žydam. Tačiau lietuvio prigimtis jautri žmoniškajam sentimentui. Naikinamiem ir skriaudžiamiem žydam tuojau pajuto žmonišką užuojautą. Kaip atsirado atskirų savanorių, kurie nuėjo į batalionus, vokiečių naudotus gyventojų eksterminacijai ar žydų ghetto saugoti Lietuvoje, Lenkijoje ar Gudijoje, taip atsirado savanorių, kurie ėmėsi teikti žydam moralinę ir fizinę pagalbą. Čia galima tik žymėti keletą faktų, kurie iliustruotų, kokiu būdu ta pagalba buvo teikiama. Būtent:

— Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministeris gen. St. Raštikis informuoja apie intervenciją karinėje vadovybėje: "Gestapo vykdoma akcija kėlė visų dorų lietuvių pasipiktinimą, tačiau joks lietuvis negalėjo to vokiečių žygio sulaikyti. Lietuvos laikinoji vyriausybė buvo visai bejėgė ir griežčiausiai atsiribojo nuo vokiečių akcijos.

"Į ghetto varomi Kauno žydai išsirinko delegaciją, kuri norėjo pasimatyti su Lietuvos laikinąja vyriausybe. Nepavykus jai pasimatyti su kitais vyriausybės nariais, delegacija telefonu per mano adju-

tantą kreipėsi į mane. Aš sutikau kalbėti ir priėmiau delegaciją savo bute (turėjau vieną kambarį J. Sližio namuose Sporto gatvėje, prie Kūno Kultūros rūmų). Abudu delegatai buvo mano seni pažįstami: buvęs Lietuvos kariuomenės vyriausias rabinas Sniegas ir Lietuvos kariuomenės atsargos leitenantas advokatas Goldbergas, buvęs žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės kovose, sąjungos pirmininkas, per pirmą bolševikų okupaciją sėdėjęs Kauno kalėjime kaip politinis kalinys. Abudu delegatai daugiausia skundėsi labai blogomis gyvenimo sąlygomis ghetto. Aš beveik pranašiškai atkreipiau jų dėmesį, kad šiuo metu labiausiai reiktų rūpintis ne ghetto gyvenimo sunkumais, bet tomis nežmoniškomis vokiečių nacionalsocialistų tendencijomis, kurios gali nuvesti į beveik visišką žydų sulikvidavimą. Paaiškinau jiems, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė žydų, kaip ir daugeliu kitų klausimų reikalu yra visiškai bejėgė ir nieko negali padaryti. Apie tai nereikėjo jiems daug įrodinėti, jie ir patys tai gerai žinojo. Pažadėjau jiems kelti žydų reikalą palankia jiems prasme vokiečių karinėje vadovybėje, nes su vokiečių Gestapu aš jokio reikalo neturėjau."

"Kitą dieną nuvykau pas vokiečių karo komendantą generolą von Pohl ir pradėjau jam sakyti, kad Lietuvos vyriausybė ir Lietuvos visuomenė labai susirūpinusios vokiečių akcija prieš žydus. Gen. von Pohl pareiškė, kad jis nieko negalįs padaryti šiuo reikalu, bet pasiūlė man kalbėtis su generolu von Rocques. Aš paprašiau, kad ir von Pohl sutiktų kartu su manim nuvykti pas generolą. Sutiko, ir tuoj abudu nuvažiavome į buvusios Lietuvos kariuomenės štabo rūmus, kur dabar buvo įsikūręs gen. von Rocques štabas... Von Rocques priėmė buvusiame Lietuvos

krašto apsaugos ministerių darbo kambary. Pasikalbėjime dalyvavo: gen. lt. von Rocques, gen. mjr. von Pohl, generolo Rocques štabo viršininkas generalinio štabo pulkininkas leitenantas Kriegsheim, generolo adjutantas ir aš. Adjutantas visą mūsų pasikalbėjimą stenografavo. Aš pradėjau pasakoti lietuvių visuomenės ir vyriausybės nepasitenkinimą ir susirūpinimą vokiečių pradėtu Lietuvos žydų persekiojimu ir naikinimu.

"Jūs (lietuviai) dar nesate prie to pripratę, bet turėsite priprasti", įsiterpė šeimininkas į mano pranešimą.

"Ne, pone generole, mes prie to nepriprasime," atsakiau.

"Bet juk tai daro ne vokiečių kariuomenė, bet Gestapo".

"Taip, pone generole, bet mūsų vyriausybė ir aš pats manome, kad dabar karo metu, ir ypač pas mus Lietuvoje, kuri dabar yra artimiausiame karo veiksmų užnugary, karinė valdžia turi ne tik didžiausią, bet ir aukščiausią galią."

Abudu vokiečių generolai truputį šyptelėjo. Aš kalbėjau toliau:

"Todėl aš ir atvykau pas Tamstą pareikšti visų mūsų didžiausio nepasitenkinimo ir susirūpinimo šiuo reikalu ir prašyti sustabdyti dabar Kaune ir provincijoje tebevykstančią akciją prieš žydus".

Mačiau, kad mano pareiškimas nepatiko generolui, bet jis greit susivaldė ir pradėjo teisintis, kad tai esanti Gestapo darbo sritis ir kad karinė vadovybė negalinti turėti didesnės įtakos visam šiam reikalui. Generolas von Pohl pritarė mano minčiai, kad ši Gestapo akcija jaudinanti vietinius lietuvius gyventojus.

Po ilgesnio pasikalbėjimo šeimininkas pareiškė, kad apie lietuvių nuotaikas ir apie mano pareiškimą jis painformuosiąs aukštesnes instancijas. Tuo pasikalbėjimas ir buvo baigtas. Buvau patenkintas, kad nors tiek pasiekiau. Bet atsisveikindamas gen. von Rocques visai netikėtai užpylė man šalto vandens ant mano galvos. Atsisveikindamas ir paduodamas man ranką, jis pasakė:

"Pone generole, nesijaudinkite ir nesirūpinkite, visa ši akcija greit baigsis."

Vadinasi, vyriausias karinės vadovybės atstovas Lietuvoje kalbėjo ne apie akcijos sustabdymą, bet apie jos baigimą.

Palydėjau generolą von Pohl jo automobily iki Vienybės aikštės ir iš ten pėsčias nuėjau į Lietuvos vyriausybės rūmus.

Ministeriui pirmininkui negalėjau pranešti nieko džiuginančio, nes iš generolo von Rocques lūpų išsprukęs sakinys, kad Gestapo akcija prieš žydus turėsianti greit baigtis, nieko gera nesakė, kadangi galima buvo suprasti, jog numatytas skaičius žydų greit būsiąs sunaikintas ir tuo pačiu ir pati akcija prieš juos baigta. Turėjau tik mažą satisfakciją pačiam sau, kad buvau padaręs viską, ką to meto sąlygomis galėjau padaryti. 1948 spalio 28 dieną gen. ltn. Karl von Rocques Nuernberge buvo nuteistas kaip karo nusikaltėlis 20 metų kalėjimo.

Po kelių dienų vėl atsilankusiam pas mane rabinui Sniegui galėjau tiek pasakyti, kad mėginau vokiečių kariuomenės vadovybėje tuo reikalu ką nors laimėti, tačiau iš to, kas man pavyko patirti, jokių optimistiškesnių išvadų negalima daryti" (Kovose dėl Lietuvos II, 307 p.).

Laikinajai vyriausybei rūpėjo ištraukti iš tarnybos vokiečių vykdomai eksterminacijai ir Klimaitį. Jis buvo surastas ir iškviestas į vyriausybės rūmus ir generolai St. Pundzevičius bei M. Rėklaitis visu savo autoritetu stengėsi jį paveikti. Jei jis atvyko herojiškai nusiteikęs, tai iš pasikalbėjimo išvyko be anos herojinės nuotaikos. Ar tas pasikalbėjimas, ar kas kitas paveikė, bet netrukus jis pasitraukė iš tos kuopos, kuriai buvo vadovavęs.

Lietuvos vyskupų konferencija, buvusi 1941 spalio mėn., kreipėsi į pirmą generalinį tarėją, o raštu į generalinį komisarą kaip tik tuo metu, kada vyko pirma didžioji egzekucija 9-me forte. Jau 1943 vysk. V. Brizgys pamoksle Įgulos bažnyčioje pasmerkė lenkų varymą į kacetus; pasmerkė ir priemones prieš žydus. (Apie tai su pasitenkinimu pranešė Londono radijas). Žydų bendruomenės vadovybė žinojo šitą lietuvių nusistatymą, ir vyr. žydų rabinas Šapiro laišku dėkojo už tai arkivyskupui metropolitui J. Skvireckui.

1942 gruodyje Lietuvos piliečių naikinimas buvo pasmerktas memorandume, pasirašytame trijų nepriklausomos Lietuvos veteranų — J. Aleksos, K. Griniaus ir M. Krupavičiaus.

Jau individualinę pagalbą žydam rodė atskiri asmens: kai kurie kunigai krikštijo žydus ir išdavinėjo dokumentus kaip nežydam; slėpė pas save ar pas ūkininkus; atskiri asmens palaikė ryšius su žydais ghetto ir pristatinėjo jiem maisto. Privatus žydų rėmimas buvo rizikingas dėl dviejų priežasčių. Viena, žydų tarpe buvo šnipų, tarnaujančių SD, kurie buvo įpareigoti provokuoti lietuvius, ypačiai kunigus. Kaune toki buvo Srb. ir Sch., kurie, kai jau buvo iššifruoti, patys buvo sušaudyti. Antra, buvo

atsitikimų, kad sugauti žydai buvo priversti išduoti savo globėjus ir rėmėjus.

Tuojau po karo, Vokietijoje Vliko rūpesčiu buvo kruopščiai surinkta (ar ne J. Rimašausko) gausiai faktų apie žydų ir lietuvių santykius vokiečių okupacijos metu. Ją paskelbti būtų specialaus leidinio uždavinys. O šioje apžvalgoje įdomiau atkreipti dėmesys, koki iš tų santykių faktai yra pažįstami žydų autoriam. Sustoti verta prie minėtos dr. Friedmano knygos minimų faktų:

"Drąsus vyras iš Vilniaus — Juozas Stakauskas (istorijos daktaras, kunigas. Aut.), slėpęs dvylika žydų gerai užmaskuotame archyvo skyriuje. Jis buvęs archyvo direktorius. Apie savo paslėptuosius žydus jis painformavęs du savo įstaigos tarnautojus, vienuolę seserį Mariją Mikulskytę ir buvusį matematikos mokytoją Žemaitį. Jie pagelbėję Stakauskui išlaikyti ten gyvenusius žydus. Dr. Markus Dworzecki, Vilniaus ghetto kronikininkas, išskaičiuoja septyniolika lietuvių mokslininkų ir universiteto profesorių, kurie įvairiais būdais pagelbėjo žydams.

"Lietuvių grupė, kurių tarpe buvęs žemės ūkio ministeris Audėnas, vienas ginekologijos profesorius, buvęs 'Lietuvos Žinių' redaktorius ir du mokytojai tiesiog išsispecializavę slėpti žydus, o ypačiai žydų vaikus... Prof. Movshowitch, gerai žinomas Vilniaus botanikas, radęs sau slėptuvę staliaus namuose, po to buvęs perkeltas į geografo Bieliuko butą, iš ten priverstas bėgti į prof. asistentės O. Nekrašovnos butą, iš kurio pabėgęs, iššokdamas pro langą, slapstęsis ketvirtoje vietoje... Vilniaus darbo įstaigos tarnautojas Rutkauskas priėmęs ir pasiuntęs 160 žydų darbams į Vokietiją, parūpindamas jiems padirbtus nežydiškus dokumentus. Be to, jis

slėpęs vieną žydų mergaitę savo namuose. Kitai žydaitei jis davęs savo dukters dokumentus, kuri buvo vokiečių prievarta išsiųsta darbams į Vokietiją.

"Yra tikra, kad lietuviai mums padėjo", pastebėjo Vilniaus žydų kalbininkas Zelig Kalmanovič. Jie slapta pirkdavo maistą ir slapta mums parduodavo. (Už tokį nusikaltimą buvo numatyta mirties bausmė)... Mes turime būti jiems už tai dėkingi". Kai kurie krikščionys, Kalmanovičiaus tvirtinimu, nuėjo dar toliau. "Mačiau laišką vienos žydų mergaitės, kurią slėpė lietuvis ūkininkas... tokiu būdu šimtam žydų pavyko išsigelbėti. Kunigai ir ūkininkai yra žmonės, kurie moka slėpti". Dar prieš savo mirtį koncentracijos stovykloje Kalmanovičius pastebėjęs: "Žmogus vis tiek yra geresnis, negu aplamai yra priimta manyti".

Knygos autorius suminėjo dar arkivyskupą M. Reini, prel. M. Krupavičių, kun. A. Lipniūną, kan. M. Vaitkų, kurie šiuo ar tuo gelbėję žydam. Suminėjo dar ir vieną ypatingą Viduklės kunigo epizodą. "200 viduklės žydų buvę suvaryti sunaikinimui į vietinę sinagogą. Vietinis kunigas Jonas sugebėjęs 30 žydų vaikų išvesti iš sinagogos. Jis paslėpęs vaikus bažnyčioje. Skundikas pranešęs apie tai vokiečiams, kurie skubėjo atsiimti savo grobį. Kunigas pastojęs jiems kelią sakydamas: "Jei jūs žudysite vaikus, pirmiau turėsite mane nužudyti". Vokiečiai taip ir padarė: pirmiau nužudė kunigą, o paskiau 30 vaikų" (T. Žiburiai, 1962. VIII.30).

Tokios rūšies faktai. Pikti ir geri. Naikinimo ir gelbėjimo faktai. Katruos labiau matai, priklauso nuo nusiteikimo to, kuris žiūri ir kalba. Paliestas naikinimo faktų, matys piktus žmonės. Paliestas gelbėjimo, matys geruosius. O iš tolimesnės perspekty-

vos matys, kad yra ir vienų ir kitų, kad už piktuosius atsakomybė, už geruosius nuopelnai priklauso atskiriem asmenim. Tas pats kaip ir atsakomybė už sovietinės okupacijos lietuvių eksterminaciją priklauso irgi atskiriem žydam.

Žydų eksterminacija dar nėra nuėjusi į istoriją, kuri stengiasi pasverti faktus objektyviai jų istoriniame fone. Žydų eksterminacija dar tebėra kovos priemonė, ypačiai dabartinėje Sovietų ekspansijos kovoje. Žymėtina, kad šią priemonę Sovietai vartoja nevienodai. Lietuvoje, pvz. Paneriuose, kur buvo masiškai naikinami žydai, pastatytas paminklas, tačiau jame išvengta žydų vardo; tekalbama apie sovietinius piliečius. Matyt, parašu reikėjo apeliuoti į sentimentą gausesnės visuomeninės grupės, nes žydų ten yra nedaug. Vakaruose, Jungtinėse Valstybėse, kur žydų masė yra didžiausia, sovietinė propaganda jau kalba apie žydų eksterminaciją, apie Lietuvoje sunaikintus žydus, ieškodama resentimento naikintojam tarp šios gausios grupės.

Atnaujintos kalbos apie žydų eksterminaciją ypačiai 1961-63. Tokio suaktualėjimo priežastis, manoma, ši:

Kadangi J. Valstybių žydų organizacijos ėmė kelti viešą balsą prieš žydų persekiojimą Sovietuose, tai Sovietų propaganda ėmėsi, kaip paprastai, ne gynimosi, bet puolimo taktikos: kaltinimą už žydų persekiojimą nukreipti nuo savęs į kitus. Nukreipti į tuos, kuriuos laiko savo didžiausiais priešais. Europoje toki priešai esą vakarų Vokietija; reikia tad sukelti Amerikos opinijoje nepasitikėjimą vokiečiais, kaip ravanšininkais, kaip žydų naikintojais, kurie įsibrovė net į valstybės departamentą. Amerikoje tokiais priešais laiko egzilus, kurių buvimas ir juo la-

biau veikla kliudo sovietinę įtaką Amerikos visuomenėje. Reikia tad parodyti tuos egzilus kaip žydų naikintojus, genocido vykdytojus ir tt. Tai daroma falsifikuojant ne tik faktus, bet ir dokumentus. Tokio pobūdžio akcijos liustracija yra 1963 skleidžiamas pamfletas "Nazi War Criminals Among Us by Charles R. Allen, Jr."

(4) Lietuvių rankos prieš lenkus ir už lenkus. — Eksterminacija kiek švelniau palietė kitų tautybių gyventojus. Tiesa, čigonai kai kuriose vietose buvo visai išžudyti. Bet jų buvo tiek nedaug, kad jų dingimas mažai pastebėtas.

Numačiusi sukurstyti vieną tautybę prieš kitą, kaip komunistai vieną klasę prieš kitą, vokiečių okupacinė valdžia pirmiausia siekė lietuvius nukreipti prieš lenkus, ypačiai pasinaudodama lietuvių patriotiniu sentimentu dėl Vilniaus. Kai generalkomisariatas pradėjo repatriantus grąžinti iš Vokietijos į jų buvusius ūkius, tai tuose ūkiuose buvusius lietuvius Suvalkijoje ėmė kelti į Vilniaus kraštą, įsakydama paimti tam reikalui vietos gyventojų ūkius. Dengdamasi, kad gina ir vykdo lietuvių interesus, šalina iš Lietuvos lenkišką elementą, generalkomisaro valdžia sugalvojo įvykdyti ir visoje Lietuvoje valymą nuo lenkų. Buvo sudarytas tariamų lenkų sąrašas, kurį, kaip minėta, tvirtino srities komisaras. Pakliuvę į tą sąrašą prievarta buvo suimami, dažniausiai bolševikiniu būdu — nakčia, gabenami į lagerius, o iš ten į Lenkiją ar . . . paleidžiami. Bet paleistieji jau neturėjo kur dingti. Šiai akcijai norėjo panaudoti lietuvius — kad tarėjų parašais būtų įsakyta tuos "lenkus" iškelti; kad lietuvių policininkai tai įvykdytų. Lietuviam ši klasta buvo iš karto aiški. Prieš ją protestavo trijų veteranų memorandumas: "Lietu-

vių tauta su dideliu susijaudinimu klausosi žinių apie masinius lietuvių ir lenkų ūkininkų iškėlimus iš jų ūkių ir namų. Lietuvių tauta negali pritarti tokiom priemonėm, lygiai kaip nepritaria priemonėm, taikomom Lietuvos žydam". — Tarėjas J. Petronis, nesutikdamas su tariamųjų lenkų kėlimu iš ūkių, pasitraukė iš tarėjo pareigų. Žemės ūkio vadybai pavyko atskirais atvejais apginti eilę ūkių. Pagrindinis argumentas — kad tai Lietuvos piliečiai, lietuviai. Šias lietuvių pastangas pastebėjo ir lenkų pogrindinė spauda. Tik ji nebuvo patenkinta, kam lietuviai argumentavo, kad iškeliamieji esą lietuviai. Lenkų spauda nenorėjo suprasti, jog tuo metu argumentas buvo tas geresnis, kuris galėjo žmones gelbėti.

Tai buvo 1942. O jau kitais metais, ypačiai į pabaigą, civilfervaltungas persiorientavo: ėmė lenkus kurstyti prieš lietuvius Vilniaus krašte.

(5) Lenkų rankos prieš lietuvius. — Lenkų kurstymu prieš lietuvius labiausiai išgarsėjo Vilniaus apygardos komisaras Wulff. Jis leido organizuoti lenkų partizanus, aprūpinti juos ginklais ir amunicija. Partizanai buvo organizuojami prieš bolševikus partizanus. Taip oficialiai, o faktiškai jie veikė prieš lietuvius, terorizavo ir žudė Vilniaus krašte lietuvių administraciją, tarnautojus, mokytojus. Išvarinėjo ar žudė lietuvius ūkininkus, kurie buvo atkelti iš Suvalkijos. Lietuvių policininkų ir savisaugos dalinių suimtieji lenkų partizanai, Wulffo įsakymu, buvo paleidžiami. Visiem lietuviam policininkam buvo žinomas Wulffo įsakymas — neliesti lenkų partizanų.

Lenkam kiršinti prieš lietuvius, vokiečių civilinė administracija ėmėsi ir provokacijos, leisdama gandus, kad lietuviai pvz. keršija lenkam. Pogrindinė spauda informavo: "Paskutiniu laiku vokiečiai sušau-

dė 10 Vilniaus lenkų ir apie 100 išvežė į koncentracijos stovyklą, paskelbdami, kad tai padaryta už lietuvių kriminalinės policijos valdininko Padabos nužudymą, nors nužudytasis buvo gestapo valdininkas" (N. Lietuva 1943.X.15).

(6) Rusai ir ukrainiečiai prieš lietuvius. — Civilfervaltungas iš pradžių žiūrėjo į vietinius rusus kaip į bolševikų simpatikus. Pamatę, kad lietuviai nesiduoda lengvai provokuojami prieš kitas tautybes, ėmėsi vietinius rusus kurstyti prieš lietuvius. Rusam buvo sudarytas tautinis komitetas. Jo pirmininku padarytas žinomas avantiūristas ir anksčiau bolševikų agentas Stavrovskis, kuris dabar turėjo būti ne tik vokiečių akis, bet ir ruporas. Tose pareigose jis skelbė atsišaukimus eiti išvien su "išvaduotojais" vokiečiais, ragino savanorius į SS dalinius. Jis organizavo rusų susirinkimus atskirose vietose ir centrinį suvažiavimą. Per vietinius susirinkimus, kaip rašė lietuvių pogrindžio spauda, vokiečių agentų buvo mestas šūkis — stoti rusam į policininkus, kad atsiskaitytų su lietuviais. Per centrinį suvažiavimą buvo "prašomas" komisariatas "apginti" rusus nuo... lietuviškos savivaldos.

Prieš lietuvius mėgino panaudoti ir ginkluotus kitų tautybių dalinius. Į Lietuvą buvo atsiųsti policiniam reikalui latviai, estai, ukrainiečiai ir net lenkai. Policinės pareigos buvo pavestos ir ROA (Russkaja Osvoboditelnaja Armija) daliniam. Jiem kaip tik buvo pavesta priežiūra koncentracijos lagerių, kur buvo laikomi daugiausia lietuviai (Praveniškės). Savo pareigas jie ėjo uoliai. Nuo jų šūvių žuvo eilė lietuvių. Dar daugiau — ROA kariai, buvę karo belaisviai raudonarmiečiai, gavę ginklus, kai kur ėmė plėšti gyventojus, užpuldinėti namuose ir gatvėse,

žudydami pasipriešinusius. Toks teroras buvusių raudonarmiečių, kuriem vokiečiai pavedė saugoti vietos gyventojų lojalumą vokiečiam, sukėlė visuotinį pasipiktinimą ne tiek ROA kariais, kiek vokiečių, nes buvo priimta, kaip sadistinis pasityčiojimas iš lietuvių, pavedant juos jų didžiausių priešų raudonarmiečių kontrolei.

Kas kita su latviais ir estais. Jie suprato vokiečių siekimus. Lietuvių pogrindinėj spaudoje buvo atsiliepta, kad jie dažnai nematydavo ir negirdėdavo to, kas lietuviam galėtų pakenkti darant kratas, saugojant, suiminėjant.

(7) Eksterminacija dėl pyliavų. Vokiečiai mėgino kurstyti ūkininkus prieš šviesuomenę, arba jos tada vadinamus intelektualus. Buvo įsikalę į galvą iš tariamai Lietuvą pažįstančių agentų, kad tik intelektualai Lietuvoje esą priešingi vokiečių nacionalsocialistinei politikai; tik intelektualai esą vokiečiam nepriimtinos nepriklausomybės idėjos nešiotojai; tik intelektualai siekia nepriklausomos Lietuvos. Intelektualai buvo laikomi vokiečių priešais, anglų ir net bolševikų šalininkais, kurstančiais vokiečiam lojalius ūkininkus. Tik nauja karta, kuri būsianti išauginta vokiečių įtakoje, galėsianti atstovauti tikrai lietuvių tautai, nes ji eisianti su tauta. Pati dabartinė lietuvių tauta esanti ūkininkų klasė, kuri norinti gerai pirkti, gerai parduoti; kitokių siekimų, konkrečiai politinės nepriklausomybės, ji neturinti. Smerkdami intelektualus ir prieš juos iškeldami ūkininkus bei skirdami ūkininkam panegyrikas, iš tikrųjų betgi vokiečiai nevengė tuos ūkininkus terorizuoti ir naikinti. Tarp teroro būdų buvo pyliavos.

Jau 1942 m. vasario 19 dienos memorandume žemės ūkio rūmai nurodinėjo generalkomisariatui pa-

vyzdžiais, kiek nepakeliamos buvo pyliavos, kada generalinis komisariatas paskyrė išreikalauti iš ūkininkų vienkartinės pyliavos 312,000 tonų grūdų ir 330,000 t. bulvių. Paskirsčius grūdų ir bulvių kontingentus tarp ūkininkų, kilo skaudžių kuriozų. Pvz. vienam ūkininkui, prikūlusiam apie 165 cnt. rugių, iš to kiekio sunaudojusiam 28 cnt. sėklai ir pasilikus šeimai metam 20 cnt, buvo paskirta pyliavos pristatyti 204 cnt. duoninių grūdų. Prikūlusiam apie 200 cnt. ir skyrusiam sėklai bei maistui apie 50 cnt. paskirta pristatyti pyliavos 270 cnt. Dėl to už 1941 metus ūkininkai apskritai tegalėjo pristatyti tik 30 proc. nustatytos normos. Prieš nepristatančius buvo imtasi represijų. 1942 keli šimtai ūkininkų iš Suvalkijos, tarp jų ir moterų, už pyliavų nepristatymą buvo išvežti į Vokietijos koncentracijos lagerius, ir apie juos niekas daugiau nieko negirdėjo. Už pyliavų neišpildymą eilė ūkininkų demonstratyviai buvo sušaudyti.

Šaudymo represijom labiausiai garsėjo Vilniaus apygardos komisaras Wulff. Jis 1943 išsiuntinėjo vokiečių karių grupes, kurios ragino pyliavas atiduoti. Tuo pat metu komisaro ūkio vadovas (Wirtschaftsfuehrer) Rexin pats važinėjo ir numatydavo ūkininkus, kurie turėjo būti sušaudyti, kad įvarytų baimės kitiem — po 3-5 ūkininkus iš valsčiaus. Paskui atvykę gestapininkai, prisiderindami prie turgadienio ar kokios šventės, visų akivaizdoje numatytas aukas nušaudavo. Šaudavo iš užpakalio į pakaušį. Egzekucijos vietoje aukas palikdavo kelias valandas. Tokių egzekucijos faktų pogrindinė spauda pranešė iš Trakų, Pabradės, Rudaminos, Riešės, Paberžės ir kt.

(8) Darbo prievolė ir eksterminacija. — Darbo prievolė konkrečiai reiškė lietuvių darbininkų ga-

benimą į Vokietiją karo pramonės ar ūkio darbam. Vokiečiam tai buvo ūkinė parama. Paskiau tai buvo ir represijos dėl lietuvių pasipriešinimo. Lietuviam pasipriešinimas prieš darbininkų išvežimą reiškė ne tik tautos gyvojo potencialo išlaikymą, bet ir politinę manifestaciją. Įtampa iš abiejų pusių labiausiai kilo nuo 1943 kovo mėn., kada vokiečiam nepasisekė suorganizuoti lietuvių SS legiono.

Įtampoje dėl darbo jėgos gausu dramatinių epizodų. Ar ne populiariausias po visą kraštą pogrindinės spaudos išnešiotas epizodas apie Ziežmarius, kada vokiečiai jau nepasitikėjo lietuvių policininkais ir patys gaudė darbo jėgą, apstodami kinus, teatrus, gatves ir net įsiverždami ginkluoti į bažnyčią.

"1943.XI.9 areštuotas Žiežmarių klebonas prel. Sužiedėlis, savo dvasinei vyriausybei parašęs raportą, kaip Harmo ir Wulffo žandarai š.m. IX. 10 d. išniekino Žiežmarių bažnyčią. Žmonėms gaudyti ekspedicija atvyko pamaldų metu. Wulffo pavaduotojas Reinas pareikalavo vietos kunigus išvaryti žmones iš bažnyčios. Šiems atsisakius, į bažnyčią su šalmais, autom. ginklais ir granatomis įsiveržė per 20 vokiečių žandarų. Klūpančias jaunesnes ir gražesnes moteris jie ėmė už parankių ir tempė į tikrinimo komisiją. Prie altoriaus subėgusios jaunos merginos rankomis susikibusios vokiečių virtinės buvo krūtinėmis išstumtos. Komisijos paimtos tuojau buvo sodinamos į sunkvežimius ir vežamos" (Į Laisvę 1943 Nr. 22). Kada vyskupas T. Matulionis, remdamasis prel. Sužiedėlio raportu, išdrįso protestuoti, jis buvo iškviestas aiškintis į vokiečių saugumą, ir iš jo buvo reikalaujama, kad atsiimtų savo protesto raštą: nenorėjo, kad toki dokumentai liktų. Vyskupo nesuėmė; nepatogu buvo suimti tą, kuris buvo

praleidęs 12 metų bolševikų kalėjimuose; negi jį kaltinsi bendradarbiavus su bolševikais.

Teroras ypačiai veikė, kai 1943 metų vidury buvo paskirtas naujas SS policijos vadas partijos generolas Harm, atkeltas iš Dniepropetrovsko, kur buvo spėjęs pasižymėti represijom prieš ukrainiečius. Pasitelkęs Vilniaus miesto ir apygardos komisarus Hingstą ir Wulffą, sudarė 5,000 essesininkų dalinį ekspedicijom. Ši ekspedicinė kariuomenė nusiaubė rytų Lietuvą beveik iki Kaišiadorių. Pradėjo nuo Švenčionių ap. Iš čia išvežė 2,000 žmonių. Paskiau perėjo Svyrių ap., Pabradę, Riešę, Nemenčiną, Trakus, Lentvarį, Valkininkus, Varėną, Eišiškes, Perloją, Žiežmarius ir kt. Atvykusi ekspedicija į naują vietą tuojau išjungdavo telefonus, suiminėjo lietuvių policiją, nuginkluodavo ir taip išlaikydavo visą operacijos metą. Daug kur ekspedicija rasdavo gyventojus išbėgiojus, paliktus tuščius miestelius, kaimus, viensėdžius. Vietom krėtė ir miškus. Giliau į miškus vengė eiti. Perlojiečiai ekspedicininkus pasitiko iš miško kulkosvydžių ugnimi. Tik sulaukę trijų batalionų pagalbos, išdrįso toliau žygiuoti. Mišką iškrėtę nieko nerado.

Už pasikesinimus prieš vokiečius turėjo atsakyti šeimos nariai ir giminės. Antai, 1943.VI.11 keturi Eitkūnų gestapo tarnautojai atvyko į Eglininkų kaimą, Vilkaviškio ap., pas sklypininką Ulevičių. Jis, matydamas, kad atvyko jo suimti, iš automatinio ginklo nušovė visus keturis gestapininkus ir pats su šeima pasislėpė. Gestapas buvo numatęs sudeginti visus apylinkės namus. Bet paskiau sprendimą pakeitė, ryždamasis sugauti pirma Ulevičių. Besislapstydamas po kaimus, Ulevičius pataikė ant provokatoriaus, kuris sykiu su vokiečiais jį nušovė. Buvo iš-

aiškinta, kur Ulevičius slapstėsi. Buvo suimta jo žmona ir du nepilnamečiai vaikai. Suimta taip pat per 100 įtartų jam padėjus. Jų dalis, daugiausia giminės, sykiu su Ulevičiaus šeima buvo sušaudyti.

Į 1943 pabaigą įtampa kiek atsileido, kada buvo rengiamasi šaukti lietuvių atstovų konferenciją, iš kurios vokiečiai tikėjosi pritarimo, kad lietuviai "aktyviai įsijungtų į karą". 1944 pradžioje leido netgi organizuoti lietuviam savo kariuomenę, vadinamą Vietinę Rinktinę. Bet kaip prieš metus lietuviam užtraukė civilinės okupacinės valdžios rūstybę SS legiono suboikotavimas, taip dabar Vietinės Rinktinės nelauktas pasisekimas. Jeigu lietuviai gali gausiai stoti į Vietinę Rinktinę, tai jie gali stoti ir į darbus Vokietijoj. Ir jau 1944 vasario 18 pogrindinėje spaudoj pasirodė Vliko, tik ką pradėjusio veikti, atsišaukimas, kuriame buvo įspėjama apie planą: "Vokiečių okupacinė valdžia paruošė planą paimti iš Lietuvos į Reichą darbams, pradedant 1944 m. kovo 5 d., maždaug po 5,000 žmonių kas savaitę: vyrų tarp 15-55 ir moterų tarp 16-45 metų amžiaus, iš viso 100,000 žmonių. Šį lietuvių tautos egzekucijos vykdymą vokiečiai bando primesti lietuviškos administracijos aparatui" (Cit. Į Laisvę 1944 Nr. 4)

Pagal kalbamą specialų potvarkį, vardu, "Nurodymai darbo jėgoms Reichan surinkti", šaukiamieji pristatomi jėga. Jei kas slapstosi, tai kaip "pakaitalas darbo naudojimui į Reichą imamas vienas ar keletas šeimos narių". Lietuvos žemės ūkyje buvo paliekama tik viena darbo jėga 15 ha., kiti turėjo tekti darbam į Vokietiją. Lietuvių reagavimas i tai buvo — griežtas ne.

Minėtas tik šiuo metu pradėjęs veikti Vlikas davė direktyvą, o pogrindinė spauda ją greitai po visą

kraštą išnešiojo tokio pobūdžio: "Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas įspėja visus administracijos pareigūnus, kurie bus bandomi panaudoti šiai žiauriai mūsų tautos egzekucijai vykdyti, aiškiai apsispręsti už savo tautą, už Lietuvą, kad ir grėstų dėl to vokiečių represijos... Komitetas taip pat nurodo ir visiems šaukiamiesiems nepasiduoti teroro baimei. Kaip į visus ligšiolinius piktus okupantų kėslus mūsų atžvilgiu, taip ir į šitą visi lietuviai turi drąsiai ir vieningai tarti — NE! (Į Laisvę 1944 Nr. 4).

Šūkis pagavo visus, nuo apačios iki viršūnės. Imamieji į darbus slapstėsi. Policininkai pro pirštus žiūrėjo į besislapstančius, apskričių viršininkai raportavo, kad jie negalėsią surinkti jiem skirto kontingento. Tarėjai derėjosi su komisariatu ir iš 100,000 nusiderėjo 80,000 paskiau iki 30,000. O kada atėjo paskutinis terminas atiduoti darbininkus, jų pasirodė tesurinkta 8,000.

Per visą okupacijos laiką, nepaisant pasipriešinimo, per darbo įstaigą buvo surankiota darbam į Vokietiją, darbo tarėjo dr. J. Paukščio privačiai pateiktom žiniom, apie 75,000.

(9) Bolševikų partizanai ir gyventojų eksterminacija. — Nuo 1942 vidurio bolševikai pradėjo siųsti į Lietuvą pirmas savo partizanų grupes. Bazę susidarė Kazilų miškuose prie Disnos. Iš ten skverbėsi miškais į šiaurės rytų Lietuvą — Biržų, Zarasų, Rokiškio, Utenos apsk., o taip pat Švenčionių, Vilniaus, Trakų. Tų metų gruodžio 26 Maskvoje, valstybės gynimo tarybos įsakymu, buvo oficialiai sudarytas Lietuvos partizaninio judėjimo komitetas. Jo viršininku buvo paskirtas kompartijos sekretorius A. Sniečkus, to komiteto šiaurės rajono pirmininku M.

Šumauskas. Partizanų grupėse dalyvavo ar jom vadovavo rusai. Štabas tebeliko Kazilų miškuose. Partizanų permetimas per frontą sklandytuvais pagyvėjo nuo 1943 vidurio.

Bolševikinių partizanų uždavinys buvo karinis — užfrontėje paraližuoti priešininko judėjimą ir tiekimą — sprogdinti tiltus, geležinkelius, apšaudyti automobilius, terorizuoti vietos administraciją ir gyventojus. Vokiečiai atsakė tuo pačiu metodu, kaip Europos vakaruose — Prancūzijoje, Italijoje — represijom prieš vietos gyventojus. Vokiečiai nežiūrėjo esminio skirtumo tarp rezistencijos vakaruose, kur partizanai buvo kilę iš vietos gyventojų, ir partizanų Lietuvoje, kur jie buvo atgabenti iš Maskvos, Lietuvos gyventojų priešai, prie jų prijungti rusai, kaukaziečiai, treniruoti partizaninei kovai. Komunistai — 1941 karo pradžioje pabėgę į Rusiją, o taip pat Lietuvos gyventojai kentėjo tad nuo abejų; kentėjo bolševikų partizanų plėšiami ir terorizuojami; dar labiau kentėjo nuo vokiečių represijų, kada jie už partizanų sabotažo aktus degino visos apylinkės trobesius, o gyventojus šaudė ar išvežė. Antai prie Lintupėnų buvo apšaudytas automobilis su dviem vokiečiais. Automobilis buvo atvestas vokiečių bendradarbės į partizanų rankas. Už tai baudžiamasis būrys sudegino trobesius, o bažnytkaimio gyventojus — lietuvius, lenkus, rusus, tarp jų ir du kunigus — sušaudė. 1939.IX.30 Eišiškių žandarmerija (vadovaujama leitenanto Kupraičio, klaipėdiečio) atvyko į Šarkiškių kaimą, Valkininko valsčių, apsupo kaimą, įsakė visiem gyventojam vyram, moterim vaikam, išeiti ant kelio, patardami pasiimti ką nors iš mantos. Paskui pradėjo nuo ūkininko Vlado Skliuto trobesių ir visą kaimą sudegino. Kai jaunesnieji

vyrai leidosi į mišką, apšaudė. Likusius visus nusigabeno į Varėną (I). Ten moteris ir vaikus paleido. Ukininką Skliutą sumušė iki sąmonės netenkant kaltindami už partizanų laikymą. Paskui jį ir kitus ūkininkus (pogrindinė spauda minėjo Vinco Biegšo, Mato Pigagos, Valicko pavardes) nuvežė į Vilniaus Lukiškių kalėjimą. Ten jų likimas nežinomas.

Šios eksterminacijos viršūnė buvo pagarsėjęs 1944 birželio mėn. Pirčiupio kaimo sunaikinimas. Plente nuo Vilniaus už 44 kl. birželio 3 buvo apšaudytos vokiečių mašinos ir penki kariai užmušti kaip tik ties Pirčiupio kaimu. Eišiškių ir Vilniaus komendantūros sutartinai anksti rytą apsupo Pirčiupio kaimą. Visų 24 ūkių gyventojus suvarė į kluoną ar pirkias, užrišo ir padegė. Vyrai išlaužė duris, bet buvo sutikti šūviais. Moterys mėgino išmesti iš ugnies kūdikius, bet jie buvo sumetami atgal. Viso nužudyta 119 (58 vyrai ir 61 moteris). Kada parapijos klebonas norėjo sudegusius kūnus palaidoti, sargyba neleido — patarinėjo kreiptis į lietuvių policiją; ji nužudžiusi, tai ji galinti ir leisti. Iš tikrųjų ekspedicijai vadovavo Eišiškių komendantas kapitonas Giessler. Iš viso kaimo telikę keli ūkininkai, kurie tuo metu buvo išėję į laukus.

Barbarybė ir cinizmas čia perpildė saiką. Bolševikai Pirčiupio kankiniam 1960 pastatė paminklą kuris vėliau buvo sutvirtintas Lenino premija. Paminklas turėjo kalbėti apie barbariškus vokiečių darbus. Lieka betgi išaiškinti dar: kas tą sunaikinimą išprovokavo. Iš pradžių buvo viena versija — vokiečių karius nužudė lenkų partizanai. Taigi, lenkų partizanai, kuriuos leido organizuoti Vilniaus apygardos komisaras Wulfas. Paskiau, kada jau po 1960 bolševikai ėmė skelbti savo partizanų veiklos ap-

rašymą, aiškėjo, kad šioje srityje ypačiai buvo sustiprintas bolševikinių partizanų veikimas ir kaip tik tokios pat rūšies — laukti prie kelių ir naikinti vokiečių mašinas. Tad tvirtesnio pagrindo turi antra versija — Pirčiupio sunaikinimo ko-autorius yra Maskvos partizanai. Pirčiupio paminklas, gal būt, turi pridengti bolševikų žygdarbius, kaip įrašas Kaune prie devintojo forto, kur buvo laikomi ir naikinami žydai, dengia nuo atminimo bolševikų tame pat forte laikytus šimtus nuteistųjų skirtų koncentracijos darbam į Vladivostoką ar kitas Sovietų sritis. Lietuviam tas skulp. G. Jokūbonio paminklas gali kalbėti jame neįrašytais žodžiais: paminklo skausminga motina yra simbolis tautos, kenčiančios dėl vaikų nekaltai sunaikintų ar tebenaikinamų barbarybės iš Rytų ir Vakarų.

i. Lietuvos karių drama: kariauti sutinkam, bet tik už Lietuvą!

Lietuviai norėjo turėti savo kariuomenę, kuri tarnautų pirmoj eilėj kovai už nepriklausomą Lietuvą. Vokiečiai norėjo, kad lietuvių kariniai daliniai būtų, bet reikalavo, kad jie tarnautų be jokių aspiracijų į Lietuvos nepriklausomybę. Čia išsiskyrė lietuvių bei vokiečių norai, ir bendradarbiavimo negalėjo būti. Vokiečiai tada lietuvių karinius dalinius mėgino organizuoti savo nuožiūra, be lietuvių visuomenės pritarimo. Jei tai nesisekė, darė nuolaidas ir davė pažadus lietuviam, iš anksto pasiryžę jų nesilaikyti ir tuo būdu surengdami į okupacijos pabaigą kruvinus konfliktus.

(1) Savisaugos batalionai. — "Pirmuosius lietuvių karinius dalinius savo reikalam vokiečiai pradėjo Lietuvoje formuoti iš 29-tojo korpo karių, pasiprie-

šinusių rusam ir likusių Lietuvoje" (St. Raštikis). O vyko tai šiuo būdu:

"Vokiečių rusų karui prasidėjus, buvusio lietuvių teritorinio 29-ojo (Vitkausko) korpo dvi divizijos, 179-oji ir 184-oji, ir Vilniaus pėstininkų karo mokykla su ginklais, bet beveik be šaudmenų, rusų buvo išskirstytos dviejuose, viena nuo kitos toli esančiuose poligonuose, Švenčionėliuose ir Varėnoje. Prieš pat karą visi vyresnieji lietuviai vadai rusų buvo arba suimti arba pakeisti rusais. Jaunesnieji karininkai ir kareiviai buvo palikti be savo vadų, vienų rusų vadovaujami. Rusų kariuomenei pradėjus labai netvarkingai trauktis iš Lietuvos į Tarybų Sąjungą, lietuviai kariai pasipriešino rusams ir atsisakė trauktis iš Lietuvos į SSSR. Vieni jų savarankiškai, kiti, susijungę su lietuviais sukilėliais partizanais, liko tėvų ir protėvių žemėje. Nuo rusų negalėjo atsipalaiduoti ir buvo priversta trauktis kartu su jais į rytus tik nedidelė buvusio 29-ojo korpo dalis, apie du tūkstančiu lietuvių karių".

"Nuo rusų atsipalaidavę lietuviai kariai labai troško tarnauti Lietuvos kariuomenėje. Šitą jų norą vokiečiai pradėjo naudoti savo tikslams pasiekti. Pirmiausia jie pradėjo grasinti, kad visus šiuos karius jie laikysią karo belaisviais, kuriuos vokiečiai tuo laiku labai žiauriai naikino badu ir kitomis priemonėmis. Keli šimtai lietuvių jau buvo uždaryti bendrose karo belaisvių stovyklose kartu su rusais".

"Kaune lietuvių karo belaisvių buvo nedaug. Daugiausia jų buvo Vilniuje, Alytuj, Varėnoj. Dalis lietuvių jau buvo nugabenta į rusų karo belaisvių stovyklą prie Karaliaučiaus. Alytus ir Varėna priklausė Vilniaus vokiečių karo komendantui." (St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 304 p.).

Gen. St. Raštikis žodžiu ir raštu kreipėsi į gen. leit. von Rocques, kad lietuvius karius paleistų. Pastarasis atsakė raštu, kad lietuviai belaisviai nebūsią laikomi kartu su rusais, bet kad bus paleisti tik tie, kurie nebus paskirti pagelbinei vokiečių kariuomenės tarnybai. Tačiau von Rocques kompetencija nesiekė Vilniaus ir Alytaus. Ten buvo Vilniaus komendanto plk. lt. Zehnpfennigo kompetencija. Gen Raštikis pasiuntė pas jį b.g. Zaskevičių. Rezultatai: "Komendantas nesileido į jokias derybas, iš pat pradžių labai kategoriškai pasielgė su lietuviais kariais — arba likti vokiečių pagelbinėje tarnyboje arba eiti į rusams skirtas belaisvių stovyklas. Dalis lietuvių karių, manydami, kad iš tokios pagelbinės tarnybos ateityje gal galėsiąs susidaryti branduolys būsimajai Lietuvos kariuomenės užuomazgai, kiti iš baimės patekti į belaisvių stovyklas sutiko tarnauti. Vėliau jie buvo papildyti savanoriais. Šie savanoriai turėjo pasirašyti sutartį tarnauti tik tris mėnesius. Tačiau tam laikui praėjus, niekas jų nebuvo paleistas namo, nors daugelis jų nebenorėjo toliau tarnauti. Visi jie vieton sutartų trijų mėnesių buvo priversti tarnauti po keleris metus net iki karo galo. Tokiu būdu atsirado vadinamieji savisaugos batalionai. Keli tūkstančiai į tuos batalionus nepatekusių lietuvių karių išvengė karo belaisvių stovyklų ir buvo paleisti namo. Taip pat pavyko išlaisvinti ir paleisti namo ir tuos mūsų karius, kurie jau buvo patekę į rusams skirtas karo belaisvių stovyklas Lietuvoje arba Vokietijoje" (St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 305 p.).

1942 metais batalionų buvo net 22. Vėliau 1944 metais jų skaičius sumažėjo iki kelių, o bendras karių skaičius juose iš beveik 20,000 sumažėjo iki 4-6,000. Priežastis? Bėgo, kas galėjo, nes jautėsi esą

apgauti. Gen. St. Raštikio teigimu, šiems savisaugos batalionams vadovauti iš pradžių buvo organizuotas bendras štabas ir inspekcija. Vėliau šios institucijos buvo sumažintos, o jų vadas buvo paverstas beveik beteisiu ryšių karininku. Atskirų batalionų priklausomybė buvo decentralizuota ir išimta iš lietuvio ryšio karininko žinios. Visas betarpiškas vadovavimas vokiečių buvo paimtas į jų rankas. Nepaisant pažado, kad tai batalionai vietinei apsaugai, kai kurie jų buvo išsiųsti į generalinę guberniją (Lenkiją), Ukrainą, Gudiją, kai kurie atsidūrė net Jugoslavijoje ir Italijoje.

(2) Transporto talkininkai. — 1942 naujos pastangos panaudoti lietuvių jaunimą, specialiai studentus ir aukštesniųjų klasių mokinius, buvo vadinami transporto talkininkai. Juos organizavo generalkomisaras drauge su feldkomendantu. Abiejų pasirašytame atsišaukime jaunimas buvo kviečiamas stoti į transporto talkininkus, kurių uždavinys buvo palaikyti ryšį su toli nuėjusiu frontu. Stojantiem žadėjo . . . degtinės ir tabako, o nestojantiem grasino mirties bausme. Šis atsišaukimas susilaukė didžiausio pasipiktinimo civiline ir karine vyresnybe, kurios tokius idealus pastatė Lietuvos jaunimui prieš akis — tabako ir degtinės . . . Po nakties daug atsišaukimų buvo nudraskyta; kitur užspausdintas ant to pat atsišaukimo atsakymas "Nestoti!". Dar kituose prie žadamų degtinės ir tabako prirašyta — "ir mergų".

Kiek pasisekė suimti, nėra tikslesnės žinios. Suimtieji buvo nugabenti į pafrontę ar frontą. Jų padėtis buvo blogesnė juo labiau, kad jie buvo beteisiai: paimti prievarta, o laikomi savanoriais, taigi neturėjo teisės į karių aprūpinimą . . .

Transporto talkininkų rinkliava betgi nepatenkino okupacinės administracijos. Tada pavarė pasto-

tes ir vyrus paėmė su vežimais ir arkliais. Juos nusivarė po kelis šimtus kilometrų iki pat rytų fronto. Dalis, palikę vežimus ir arklius, pėsti tuojau sugrįžo, kiti atsirado tik po kelių mėnesių.

(3) SS legionas, 1942 metais vokiečiam pavyko sudaryti SS dalinius Estijoje ir Latvijoje. Be mėginimo juos organizuoti ilgiausiai išliko Lietuva. Jai eilė atėjo 1943 sausio mėn. Iniciatyvos ėmėsi SS ir policijos vadas Lietuvoje gen. mjr. Wysocki. Pagal jo planą SS legiono vadu turėjo būti gen. St. Raštikis. Organizuoti turėjo generaliniai tarėjai, kurie ir buvo iškviesti tam reikalui į Rygą pas gen. Jeckelną, "SS vadą Rytam". Bet gen. Raštikis atsisakė būti vadu, generaliniai tarėjai atsisakė organizuoti. "Vokiečiai, matydami, kad su lietuviais bus sunku susikalbėti, ir generaliniams tarėjams prižadėjus netrukdyti vokiečiams lietuvių SS legiono reikalu, pradėjo patys, be lietuvių, viešai skelbti, kad lietuvių SS legionas jau formuojamas, pradėjo propaguoti, ragindami lietuvius karininkus, puskarininkius ir kareivius stoti savanoriais į tą legioną. Kandidatams buvo žadamos įvairiausios gėrybės — geras maistas — geri drabužiai, sulyginimas jų teisių su vokiečių esesininkų teisėmis, pirmenybės darbui, tarnybai ir net nekilnojamam turtui po karo gauti ir tt. Prie SS ir policijos vado įstaigos Kaune, Laisvės Alėjoje, Pažangos rūmuose buvo įsteigtas lietuvių SS legiono formavimo štabas, kurio viršininku buvo paskirtas... majoras Songinas (pirmojo pasaulinio karo metu buvęs leitenantas vokiečių armijoje, nuo 1919 tarnavęs Lietuvos kariuomenėje, kurioje ištarnavęs 20 metų buvo paleistas į atsargą majoro laipsniu; kalbamu metu jis buvo gen. mjr. Wysockio, vokiečių SS ir policijos vado Lietuvoje, adjutantas. Aut.).

Prie gausių pažadų kandidatam į legioną jau nebuvo degtinės ir tabako. Bet nebuvo ir kito pažado — kad SS legionas bus skirtas Lietuvos nepriklausomybei ginti. O tai ir buvo pagrindinė priežastis, kad: "iš vyresniųjų lietuvių karių į legioną buvo įsirašę tik du: Kaune ats. plk. Birontas ir Panevėžy int. b. gen. Navakas. Abu jie buvo nerikiuotės karininkai: Navakas buvo intendantas, o Birontas beveik visą savo tarnybą Lietuvos kariuomenėje buvo praleidęs ne rikiuotėje, bet įstaigose".

"Stipri lietuvių pogrindžio spauda pasisakė prieš legioną... Visos vokiečių pastangos susilaukė visiško boikoto" (St. Raštikis Kovose dėl Lietuvos II, 325 p.). Ypačiai boikotavo kaimo jaunimas. Propagandistai prieš legioną buvo tiek drąsūs, kad kai kur pastatė vyrus prie komisijos durų sulaikyti tiem, kurie drįstų ateiti į komisiją siūlytis; kitur prie komisijos būstinės prisegė plakatus, jog registracija į legioną atidedama, ir komisijos nariai pro langus stebėjosi, kad vienas kitas prieina prie durų, bet niekas neužsuka į vidų.

Žinia apie legiono fiasco Lietuvoje pasklido. Atvyko į Kauną gen. Windeckeris, Ribbentropo įgaliotinis prie reichskomisaro Rygoje, privačiai teirautis apie padėtį. Lankėsi pas komendantą gen. Justą, pas gen. Raštikį, gen. Nagių; kalbėjosi su pirmininko pareigas ėjusiu laikinojoj vyriausybėj. Teiravosi, kodėl lietuviai nesugyvena su civilfervaltungu ir nusistatę prieš SS legioną. Jam buvo pakartotos civilfervaltungo pastangos nuneigti lietuviam politinės nepriklausomybės teises, o kovoti prieš bolševikus be politinės nepriklausomybės tikslo lietuviuose nebus entuziazmo. Į tai Windeckeris tegalėjo kartoti bendrą

frazę — reikia dabar kovoti prieš bolševizmą, o jau po karo bus atsiskaityta pagal nuopelnus.

Windeckeris išvyko, o civilfervaltungas ir SS rengė represijas. Jas įvykdė 1943 kovo 16-17. Pagal civilfervaltungo paruoštą sąrašą gestapui pasisekė suimti 46 "intelektualus", tarp kurių buvo tarėjai, profesoriai, gimnazijų direktoriai, kunigai, gydytojai, žurnalistai, tarnautojai, senimas ir jaunimas. Daugiausia jų buvo paimta iš Kauno ir Vilniaus, bet buvo taip pat iš Mariampolės, Šiaulių. Suimtieji buvo išgabenti į Stutthofo koncentracijos stovyklą. Jų kančios kelias ir gyvenimas yra aprašytas išlikusiųjų atsiminimuose (A. Gervydo Už spygliuotų vielų, Stasio Ylos Žvėrys ir žmonės, Balio Sruogos Dievų miškas).

Anuos atsiminimus skaitydamas, nuo šiurpą keliančių faktų pakyli į refleksiją: Bažnyčios viena iš tvirtybių yra jos kankiniai; ir tautos gali būti tvirtos savo kankiniais; Bažnyčia saugoja savo kankinių relikvijas, kad jos kalbėtų gyviesiem; atsiminimai iš Stutthofo yra tautinės relikvijos, rodančios kokia didelė auka buvo sudėta už visos tautos pasipriešinimo dvasią. Jos vardam tautos atmintyje palaikyti čia teįmanoma surašyti juos tokia eile, kaip jie buvo surašyti 1943 kovo 25-6 Stutthofo koncentracijos lagerio sąrašuose:

Juozas Valenta, Algirdas Tumėnas, Kazys Rakūnas, Aleksandras Kantvilas, Jonas Čiuberkis, Bronius Grigas, Petras Buragas, Antanas Liūdžius, Vincas Blažys, Rapolas Mackonis, Balys Sruoga, Vytautas Tumėnas, Vladas Jurgutis, Jonas Malinauskas, Jonas Šernas, Vladas Butkus, Petras Kiškis, Jurgis Valiukevičius, Petras Mačiulis, Adolfas Barginavičius, Jonas Noreika, Petras Kerpė, Alfonsas Lipniūnas, Jonas

Rimašauskas, Ignas Budrys, Antanas Januševičius, Zigmantas Masaitis, Leonas Puskunigis, Kazys Kuprėnas, Pilypas Žukauskas, Kazys Bauba, Vytautas Stanevičius, Jonas Katinauskas, Antanas Kučinskas, Mykolas Pečeliūnas, Juozas Narakas, Pranas Germantas, Stasys Puodžius, Mikas Mačiokas, Antanas Starkus, Stasys Yla, Mečys Kriaučiūnas, Mečislovas Mackevičius, Juozas Bredikis.

Po trijų mėnesių suimtieji, kurie išliko nenukankinti, buvo pavadinti "garbės kaliniais" — atgavo savo pavardes vietoj numerių, atleisti nuo darbų ir turėjo teisę gauti siuntinukus. Ilgainiui šie "garbės kaliniai" virto "garbės konsulais", t.y. rūpintojėliais, globėjais tiem lietuviam, kurie paskiau buvo atgabenti — 1943 balandžio 18 atgabentai žurnalistų 16 žmonių grupei, 1944 gegužės 21 atgabentiem 110 karių iš Vietinės Rinktinės ir kt. Tas pasikeitimas ištremtųjų likime buvo rezultatas įvykių, kurie toliau riedėjo Lietuvoje kaip pastangos ieškoti kompromiso, kuris tramdytų įerzintus okupacinius "liūtus".

(4) Kompromisų konferencijos. — 1943 kovo 17 pasklidus gandam apie suėmimus, pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas ėmėsi iniciatyvos padėčiai švelninti. Sukvietė visuomenės veikėjų, įtakingų asmenų ir aukštųjų karininkų pasitarimą, kad jie pareikštų pritarimą SS legionui ir nuimtų kaltinimą, gen. komisaro mestą visiem lietuvių "intelektualam". Gen. komisaras kaltino, kad lietuviai intelektualai kurstą tautą prieš vokiečius, padedą bolševikam; esą lietuvių SS legiono formavimas sustabdomas; lietuviam daugiau nebūsią leista jo organizuoti, nes jie neverti garbės būti SS tarnyboje; jo vietoj lietuviai turėsią duoti darbininkų naują kontingentą Vokietijai — 100,000. Tas kaltinimas tą pat dieną buvo pa-

skelbtas spaudoje ir per radiją. Iš pirmojo tarėjo pareiškimo aiškėjo, kad gen. komisaras grasinęs suimti daugiau lietuvių intelektualų ir įvesti padėtį kaip generalinėje gubernijoje (Lenkijoje). Pirmasis tarėjas terado išeitį paskelbti atsišaukimą, kuriuo raginamas jaunimas talkinti vokiečiam kovoje su bolševikais. Tekstą pakeitus tiek, kad jame dingtų SS legionas, atsišaukimas buvo pasirašytas.

Atsišaukimo rezultatas — iš vienos pusės tiesiai, atvirai, įvykių įkaitintame ir kiek bravuriškai nusiteikusiame jaunime tas atsišaukimas sukėlė pasipiktinimą pasirašiusiais. Iš kitos pusės vienas iš pasirašiusių aiškino: "Kaip ir kiti, aš pasirašiau atsišaukimą su labai skaudančia širdimi, tačiau su įsitikinmu, kad visi lietuviai, ypačiai mūsų jaunimas, jau gerai orientuojasi visuose reikaluose, jog jie tikrai supras, ką pasirašiusieji norėjo patys pasakyti ir kas jiems buvo padiktuota iš šalies. Be to, tas atsišaukimas tuomet buvo vienintelė priemonė tuoj sulaikyti lietuvių inteligentų suiminėjimo bangą, kuri būtų pasiekusi nežinia kurias ribas, jei atsišaukimas būtų buvęs atmestas . . . Šis aiškinimas vėliau visiškai pasitvirtino: politiškai subrendusi lietuvių visuomenė ir jaunimas puikiai žinojo (kai kurios mūsų pogrindžio organizacijos dar tą pačią dieną painformavo jaunimą, ką tai reiškia), kaip suprasti tokių ir kitų parašų atsiradimą, ir reagavo taip, kaip ir turėjo reaguoti, o vokiečių teroro banga buvo sulaikyta" (St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 328 p.).

Praktiškai bet kokių karinių dalinių organizavimas buvo atidėtas. Tačiau minėtame visuomenės veikėjų pasitarime bene darbo tarėjas dr. J. Paukštys buvo kėlęs mintį, kad reiktų šaukti visuomenės konferenciją, kuri pasisakytų dėl karinių dalinių orga-

nizavimo. Vokiečiai jai nebuvo priešingi. Tačiau jie nustatė jos pobūdį ir šaukimo būdus, kad nedominuotų, anot jų, intelektualai o gautų savo nuomonę pareikšti tiesiai "tautos atstovai". Konferencijos dalyviai buvo parenkami tokiu būdu: tarėjai nuvažiuoja į apskrities miestus; sutaria su apskrities viršininku, kuriuos žmones pakviesti į konferenciją; kandidatus dar patikrina gen. komisaras, pasilikdamas teisę išbraukti ar papildyti. Šitaip buvo sušaukta 1943 pavasarį konferencija Kaune, Vytauto Didžiojo muzėjaus patalpose. Jai pirmininkavo prof. M. Biržiška, kuris turėjo vilčių, kad šitokia konferencija suvaidins panašią rolę, kaip 1917 metais Vilniaus konferencija. Bet tokiom viltim maža buvo pagrindo. Dar prieš konferenciją jos programos rengimo komisija, kuriai pirmininkavo gen. St. Raštikis, buvo atsistatydinus, kada generalkomisaro politinio skyriaus viršininkas von Luethe nesutiko, kad rezoliucijose būtų vartojami žodžiai "nepriklausomybė", "valstybė", "kariuomenė" (žr. St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos, II, 331 p.). Konferencijai buvo pasiūlyta rezoliucija, redaguota generalkomisariato; konferencija prašo Vokietijos vyriausybę leisti organizuoti karinius dalinius kovai prieš bolševizmą Vokietijai vadovaujant. Konferencija rezoliucijas pakeitė ta prasme, kaip buvo atsistatydinusios komisijos paruošta: pasisakė už reikalą kovoti prieš bolševizmą, už reikalą organizuoti karinius dalinius; minėjo Lietuvos laisvę, vardan kurios lietuviai kariai stoja į kovą. Kitaip sakant, konferencija davė rezoliucijai idėjinį pagrindą, valstybinį tikslą. Kada konferencijos pirmininkas su pirmuoju tarėju rezoliucijas nunešė gen. komisarui, pastarasis išbraukė viską, ką konferencija buvo pridėjusi ar pakeitusi. Tokia rezoliucija, nerodžius jos daugiau kon-

ferencijos dalyviam ir buvo paskelbta konferencijos pirmininko parašu. Betgi švedų spaudoje prasiskverbė žinia tučtuojau, kad konferencija pasisakiusi už Lietuvos nepriklausomybę. Žinia, iš esmės buvo teisinga ir sukėlė Berlyne susijaudinimą atsiliepusį vietos lietuvių tardymais ir grasinimais, beieškant žinios autoriaus. Savo ruožtu žinios apie konferencijos rezoliucijos suklastojimą pasklido Lietuvoje ir sukurstė naują pasipiktinimo bangą visa procedūra.

Praktiškai ir vėl bet koks lietuviškų dalinių organizavimas buvo nudelstas. Jis atgijo jau tų pat metų gale. Pats gyvenimas jį suaktualino ir paskatino trečią visuomeninę konferenciją, kurioje formavosi lietuvių karinių siekimų formulės.

(5) Lietuvių karinių siekimų formulė. — 1943 antroje pusėje pagausėjo šiaurės ir rytų Lietuvoje sovietinių partizanų veikimas. Gyvendami miškuose, jie lankėsi pas gyventojus, ėmė maistą, drabužius, gyvulius, žudė įtariamus bolševikam nepalankiuosius, sprogdino geležinkelius, tiltus, užpuldinėjo vokiečių mašinas. Prie partizanų dar dėjosi ir plėšikai. Vokiečiai įsakė vietos gyventojam saugoti geležinkelius, strategines vietas ir padarė juos atsakingus už partizanų veiklą. Aną padėtį pogrindinis laikraštis dramatino ir ironizavo:

"Banditizmas, kaip kokia Dievo rykštė ima siausti vis labiau ir labiau. Šis pasibaisėtinas reiškinys, suprantamas dalykas, kelia visoj tautoj didelio susirūpinimo, nes ne tik kaimuose ir vienséḋijose pasidarė doram žmogui nesaugu, bet ir miesteliuose ir net didesniuose miestuose, kur yra apsauga ir apsigynimo priemonės. Pasekę banditizmą ne vien iš skelbiamų laikraščiuose užuojautų žuvusių giminėms, gavome patirti labai liūdnų dalykų. Ne tik kaimuose, bet ir

miesteliuose esamos lietuviškos policijos pajėgos dažniausiai yra per menkai ginkluotos, kad galėtų didesnes bandas sunaikinti arba nors tinkamai beginklius apginti. Turime užregistravę ne vieną faktą ...jog vokiečiai dėl šito dalyko galvos sau nesuka. Kai vienoj vietoj, aiškiai turint žinių apie siaučiančių banditų būrelį, buvo kreiptasi į garsųjų gestapą ginkluotos paramos, buvo atsakyta neigiamai ir pasiūlyta kovoti turimomis priemonėmis... Iš keleto atsitikimų patyrėme, jog vokiečiai, kad ir netiesiogiai, stačiai banditizmą palaiko. Kuo daugiau žus žmonių, tuo jiem geriau... Mūsų žmones nori priversti kovoti Rusijoj, o čia tegu rusai buvę politrukai ir enkavedistai, pavadinti ukrainiečiais, padeda naikinti lietuvius ir plėšti jų turtą... Ot, kai sužino, kad kas nors papiovė kiaulę, narsusis gestapas tuojau pribūva... jeigu banditai naikintų vien kiaules, vokiečiai tikrai susirūpintų" (Lietuvos Laisvės Trimitas 1944 vasario mėn.).

Tokioje atmosferoje 1943 lapkričio 24 pas pirmąjį tarėją pirmojo tarėjo ir jo tarybos pirmininko M. Biržiškos vėl buvo sukviesti 46 visuomenės veikėjai: Kubiliūno tarybos nariai, aukštieji karininkai ir visuomeninių grupių veikėjai. "Susirinkusiųjų sąstatas buvo margas. Jame buvo tik vienas kitas vokiečiams palankus asmuo... Visi kiti aiškūs lietuviai patriotai... Po ilgo svarstymo ir diskusijų aš pasiūliau tokią išvadą šiuo klausimu (dėl tokio siūlymo aš iš anksto buvau susitaręs su kaikuriomis pogrindžio organizacijomis): 1. SS legionas ar kitas karinis SS junginys mums visai nepriimtinas... 2. Lietuvių tautai priimtina tik tautinė Lietuvos kariuomenė (kitaip jos nevadinti). 3. Lietuvos kariuomenė skiriama tik Lietuvai betarpiškai ginti... 9. Lietuvos kariuomenės visos dalys ir visi daliniai turi būti lietuvių ka-

rininkų vadovaujami. 10. Lietuvos kariuomenės vadas turi būti lietuvis, kuriuo lietuvių visuomenė pasitikėtų... Prieš šį mano siūlymą pasisakė tik tarybos narys ats. pulkininkas Birontas ir mjr. Šimkus. Mano pasiūlytiems pagrindams pritarė visi kiti kalbėtojai... Generaliniai tarėjai nedalyvavo balsavime. Lietuviam tada atrodė, kad sunkiose vokiečių okupacijos sąlygose ir jaučiant galimą naują bolševizmo pavojų visi tie principai priimtini ... Žinoma, vokiečiam tokios sąlygos buvo visai nepriimtinos, ir jie jas atmetė. (St. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 356 p.).

Vokiečiai atmetė. Bet tai, ką jie atmetė, ir buvo lietuvių bendras nusistatymas; anų laikų kalba ir stilium, buvo išreikštas tokiais pogrindinio laikraščio pasisakymais, reiškiančiais Vliko valią: "Lietuvių tauta, turėdama prieš akis vyriausią savo tikslą — Lietuvos valstybės išlaisvinimą ir tam tikslui tausodama gyvąsias savo jėgas, atsižvelgdama betgi į besiartinančios naujos bolševikinės invazijos grėsmę okupuoti Lietuvą ir mūsų tautą galutinai sunaikinti, be to, į vis plintantį krašte bolševikinį banditizmą, vieningai pasisakė už reikalą kurti Lietuvos kariuomenę.

"Okupacinė vokiečių valdžia, tą lietuvių tvirtą norą paneigdama ir vietoj Lietuvos kariuomenės tesiūlydama organizuoti lietuviškus dalinius vokiečių vadovybėje, parodė, kad vokiečiai ir toliau tebesiekia vien savo politinių tikslų, visai nepaisydami Lietuvos gyvybinių reikalų ir interesų".

"Dėl to Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas kviečia lietuvių tautą vieningai laikytis savo nusistatymo, — tik tada paklusti šaukimo mobilizuotis, kai bus organizuojama Lietuvos kariuomenė, pačių lietuvių sudaroma ir vadovaujama, Lietuvos sienoms ginti ir kovoti už Nepriklausomybę...

Kartu V. L. I. K. mūsų visuomenei primena: vokiečių okupacinės valdžios ar jos pritariamų asmenų skelbiama mobilizacija, priešinga mūsų tikslams ir tautos valiai, teisiškai yra Lietuvos piliečiams neprivaloma, pavartojimas mobilizacijai prievartos priemonių bus smurto aktas, prieštaraujantis tarptautinei teisei. . ." (N.L. 1944.1.30).

Tokia lietuvių valia. Jau generaliniam tarėjam teko toliau tartis dėl naujų kompromisų, iš kurių iškilo Vietinės Rinktinės idėja.

(6) Vietinės Rinktinės staigmena. — 1944 vasario pradžioje SS ir policijos vadas Lietuvoje iš principo lietuvių tautiniam junginiui nesipriešino, net nereikalaudamas, kad lietuvių junginio vadas būtų vokiečių formaliai paskirtas. Tačiau iš trijų kandidatų jie rado labiausiai priimtiną gen. Povilą Plechavičių, kuris formaliai tebūtų skiriamas pirmojo tarėjo, taigi ne vokiečių.

"Gen. Plechavičius, besitardamas su vokiečiais, pasiūlė jiems iš pradžių suformuoti lietuvių vietinę rinktinę ir apskričių miestuose įsteigti lietuvių karo komendantūras. Su visu šiuo aparatu turėjo būti paruošta dirva ir sąlygos įvykdyti mobilizacijai ir suformuoti lietuvių ginkluotai jėgai, iš pradžių vienai divizijai. Taigi vietinė rinktinė ir jos štabas buvo tik pirmoji stadija didesnei karinei organizacijai ir generalinio inspektoriaus štabui. Po gen. Plechavičiaus pasitarimų su SS Obergruppenfuehreriu Jeckeln (SS und Polizeifuehrer fuer das Ostland) ir SS ir policijos vadu Lietuvai SS gen. mjr. Harm (kuris buvo atkeltas iš Ukrainos vietoj Wysockio, sukompromituoto SS legiono nesėkmės. Red.), 1944 m. vasario **13** dieną buvo pasirašytas susitarimas maždaug tokio turinio,:

'Kovai su išsiplėtusiu ir vis dar besiplečiančiu banditizmu Lietuvoje steigiama lietuvių rinktinė (vokiečiai stengdavosi ją kitaip vadinti, būtent, Litauische Sonderverbaende) ir apskrityse lietuvių komendantūros. Rinktinės dydis pradžioje — 20 batalionų. Vietinei rinktinei vadovauja jos vadas su štabu. Jis yra atsakingas atatinkamoms vokiečių įstaigoms. Rinktinei vadovauja lietuvių karininkai (atskirai buvo susitarta, kad rinktinės daliniuose bus vokiečiai ryšių karininkai). Rinktinės veikimo ribos — Lietuvos teritorija. Rinktinė formuojama savanoriškumo pagrindu. Vėliau dar papildomai buvo susitarta, kad pradėjus formuoti rinktinę, vokiečiai priverstiniu būdu nebeims lietuvių darbininkų į Vokietiją. Po trijų dienų, t.y. vasario 16 dieną, gen. Plechavičius pasakė per radiją kalbą, kviesdamas vyrus į jo formuojamą rinktinę. Tuo laiku lietuvių pogrindžio spauda pritarė tam žygiui. Į lietuvių komendantūras pradėjo plaukti savanoriai, ir reikalingas vyrų skaičius greit buvo pririnktas. Toks pasisekimas nustebino vokiečius" (S. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 344 p)

Vokiečiai nebuvo tikėję, kad pasisektų. Sklido tarp lietuvių gandai, kad generalkomisariato pareigūnai iš anksto piktai džiaugėsi būsima lietuvių kompromitacija. Jie laukė, kad pasitvirtins ankstesnis, tuojau po SS legiono smūgio, vokiečių kaltinimas lietuviam — lietuviai esą anarchistai, biją karinio gyvenimo ir netinką kariuomenei. Dabar turėjo su piktumu priimti faktą, kad, paskelbus savanorišką stojimą į rinktinę, per porą dienų priėmimai komisijose buvo baigti, nes vietoj leistų 18,000 įsirašė per 30,000.

Vokiečių pareigūnam buvo naujas nusivylimas, kada organizuojant vietinės rinktinės štabą nebuvo įtrauktas nė vienas jų nužiūrėtas ir jiem visai patikimas lietuvis karininkas. Rinktinės vadas pasirinko

karininkus specialistus, bet sykiu nepalenkiamus patriotus. Tada SS vadovybė ėmė reikalauti, kad rinktinės kuopose būtų po vokiečių karininką; kad batalionų intendantūrom vadovautų taip pat vokiečių karininkai — "zahlmeisteriai".

Pagal susitarimą rinktinę apginkluoti turėjo vokiečiai, maistą duoti — vietinė savivalda. Bet duoti ginklus, perduoti kareivines vokiečiai delsė. Nuolatiniais klabenimais rinktinės vadovybė išgavo tik prancūziškus šautuvus, po 10 šovinių ir kulkosvydžius, bet pasirodė, kad jiem pristatyti šoviniai netiko. Tokia buvo pradžia. Rinktinės štabas kantriai kentė tuos trukdymus ir pats darė net daugiau, nei vokiečių buvo leista. Pvz. prisidengęs mokomosios kuopos vardu, Mariampolėje suorganizavo karo mokyklą karininkam rengti ir sutelkė ten šauniausią akademinį ir gimnazijų jaunimą.

Tiek jaunesnieji karininkai, tiek ir kareiviai nebuvo diplomatai — nemokėjo paslėpti nepasitenkinimo dėl vokiečių daromų trukdymų. Buvo atsitikimų, kad lietuvių kariai išvaikė vokiečių žandarus ir paleido ūkininkus, kurie buvo suimti už tai, kad atvežė maisto produktų į miestą. Nuo agentų negalėjo būti paslėpti neatsargūs, bravūriški jaunimo prasitarimai: duosim į kailį vokietukam . . .

Vietinės rinktinės pirmieji batalionai buvo paskirti Vilniaus kraštui, kur banditizmas buvo stipriausias. Bet tuojau ėmė aiškėti, kad vokiečiai, diriguojami Jeckelno iš Rygos, siekią perimti batalionus grynai savo žinion. Pvz. paskirtas vykti į Trakus batalionas, SS vadovybės įsakymu, perduotu traukinio palydovui, turėjo būti nuvežtas į Daugpilį. Tik bataliono vadui laiku apsižiūrėjus, jėga pasisekė vyrus iškelti reikiamoj stoty ir nugabenti į Trakus, kur jiem buvo įsakęs vykti rinktinės štabas.

Batalionai, kurie buvo Vilniaus srityje, valyti kraštą nuo banditų turėjo sykiu su vokiečių daliniais. Ekspedicijos vadas vokietis taip užvedė lietuvių batalioną, kad priešo kulkosvydžiai jam pridarė didelių nuostolių. Tai nekėlė tarp lietuvių karių pasitikėjimo vokiečiais. Nepasitikėjimą dar didino faktas, kad nepaisydami vietinės rinktinės štabo protestų, vokiečiai rinktinės dalinius skaldė iki kuopos dydžio ir tokius vienetus siuntė į sritis, kur veikė iki 3,000 gerai ginkluotų banditų. Ar tai strateginis neišmanymas, ar sąmoningas noras, kad banditai sulikviduotų lietuvių dalinius?

(7) Priesaika — Lietuvai ar Hitleriui? — Vietinės rinktinės štabo viršininkas pulk. O. Urbonas kovo mėn. pradžioje paskelbė priesaikos tekstą, labai artimą buvusios Lietuvos kariuomenės priesaikai: "Aš, vietinės rinktinės karys savanoris, Visagalio Dievo akivaizdoje prisiekiu, kad nesigailėsiu savo jėgų ir gyvybės, ginsiu Lietuvos žemę nuo bolševikinių bandų. Tam stropiai vykdysiu visus viršininkų įsakymus, būsiu narsus ir sąžiningai atliksiu savo tarnybos pareigas, kaip dera doram ir garbingam Lietuvos kariui. Taip man, Dieve, padėk". Susipažinęs su tokiu priesaikos tekstu, SS ir policijos vadas Harm pareikalavo, kad vietinės rinktinės kariai prisiektų pagal jo atsiųstą tekstą: "Dievo akivaizdoje prisiekiu šia šventa priesaika, kad kovoje su tautų žudiku bolševizmu būsiu ištikimas ir paklusnus Adolfui Hitleriui ir jo paskirtiems viršininkams. Šiai priesaikai išpildyti esu pasiruošęs paaukoti savo gyvybę".

Kilo skandalas: rinktinės štabas atsiųsto teksto visai nepateikė kariam; kariai, iš šalies išgirdę apie Harmo priesaikos tekstą, nenorėjo nė klausyti apie priesaiką. Pogrindinė spauda tuojau vokiečius demaskavo: "Šis įvykis — tai skandalinga tikrovė, dar

kartą įrodanti, kaip greitai ir su kokiu brutalumu vok. bando laužyti duotus pažadus. Lietuviai gi neprisiekė ir neprisieks vok. pol. vadų kuriamiems dievams" (N. Lietuva 1944. IV.16).

Vokiečiai įsitikino, kad vietinė rinktinė nebus jų klusnus įrankis kaip ROA ar panašūs kariniai daliniai. Jie ryžosi rinktinę sulikviduoti.

(8) Rinktinės finalas. — Žinodami lietuvių ir rinktinės vyrų nuotaikas, vokiečiai rinktinės likvidaciją ėmė rengti "psichologiškai", naujais reikalavimais. Pirmiausia SS bei policijos visam Ostlandui vadas gen. Jeckeln 1944 kovo pradžioje pareikalavo 70,000-80,000 vyrų į padedamąją tarnybą, grasindamas "generalinės gubernijos" (Lenkijos) režimu, jei tas reikalavimas nebus įvykdytas.

"Kovo 22 Plechavičius buvo iškviestas pas vokiečių šiaurės fronto vadą feldmaršalą Model. Ten buvo nuvykęs ir Jeckeln. Ten buvo nurodyta: iki balandžio 15 surinkti 15 naujų batalionų, 9,000 vyrų, ir juos atiduoti vokiečių kariuomenei. Šie batalionai buvo numatyti aerodromų apsaugai ir kitai fronto užnugario tarnybai . . . Be to, buvo pabrėžta, kad tie batalionai būsią panaudoti tik vokiečių šiaurės fronto pietinėje dalyje, t.y. jie, esą, tiesiogiai ginsią ir pačią Lietuvą. Gen. Plechavičius pažadėjo apsvarstyti šį reikalą. Po to Kaune prasidėjo pasitarimai šiuo reikalu. Vokiečiai reikalavo, kad batalionai būtų greičiau suformuoti. Rinktinės vadovybė delsė ir įtikinėjo, kad tokia mobilizacija nepasiseksianti" (S. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 345 p.).

Pagaliau balandžio 5 Plechavičius nuo viso to projekto atsisakė. Rezultatas: jau rytojaus dieną "balandžio 6 dieną generalinis komisaras von Renteln pareikalavo 80,000 darbininkų į Vokietiją . . . Pagaliau balandžio 15-16 d. von Renteln ultimatyviai parei-

kalavo, kad tuojau būtų paskelbta mobilizacija. Buvo pagrasinta, kad dėl šio reikalavimo neišpildymo vokiečiai laikysią lietuvių tautą kariaujančią su Vokietija... Tuo pačiu metu atėjo dar naujas Jeckelno reikalavimas — sumobilizuoti 30,000 lietuvių į vokiečių karo aviaciją. Visas šis reikalas baigėsi tuo, kad balandžio 28 dieną g. Plechavičius per radiją paskelbė vokiečių reikalaujamą mobilizaciją" (S. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 345 p.). Turėjo būti pašaukti 18-45 metų amžiaus vyrai.

Į tą reikalavimą pogrindinė spauda paskelbė griežtą — *ne*. Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pareiškime 1944.IV.29 tas *ne* skambėjo šiais žodžiais:

"Mes parodėme daug geros valios ir norų, mes norėjome suorganizuoti savo ginkluotąsias pajėgas, išvalyti kraštą nuo banditų, saugoti ir ginti jį nuo bolševikų veržimosi... Deja, šį mūsų pasiryžimą atmetė. Jie pareikalavo, kaip matyti iš gen. Plechavičiaus atsišaukimo, 'kovoti be rezervų'... ir nurodė, jog mūsų sumobilizuoti 'daliniai bus panaudojami Vokietijos aerodromų tarnybai' ir tik 'dalis šių dalinių bus panaudoti Lietuvoje'. Taigi šia mobilizacija.. vokiečiai reikalauja mūsų tautos sūnų į Vakarus, į Vokietijos bombarduojamus rajonus ir miestus, tikrumoje *jie reikalauja kovoti ne prieš bolševizmą, bet prieš anglus ir amerikiečius*... Lietuviai! Jokių interesų Vakaruose neturėjome ir neturime ir ten savo aukų neduosime. Tuo labiau, kad tokiu atveju mūsų tauta ir valstybė būtų bandoma pastatyti Anglijos ir Amerikos priešų padėtyje, priešu tų šalių, kurios pripažįsta mūsų valstybės nepriklausomybę ir kuriose ir šiandien veikia Lietuvos valstybės pasiuntinybės."

"Todėl laikydamies neabejotinai teisingo mūsų nusistatymo — neduoti savo sūnų mirčiai už sve-

timus mūsų tautai ir valstybei interesus, — tvirtai ir ryžtingai *saugosime savo jaunimą mūsų Tautos ir Valstybės Laisvės kovai, galimam bolševizmo veržimuisi ir kitiems anarchiniams* karo baigmėje iškilsiantiems judėjimams sutramdyti. Jį saugosime Lietuvos išlaisvinimui. Mes čia buvome, esame ir būsime kieti ir nepalaužiami."

"Mūsų visų šventa pareiga yra laikytis mūsų teisės *pasilikti Lietuvoje Tėvynės prisikėlimui*. Kiekvienas, kurį mobilizacija paliečia, ir kiekvienas, kuris tariamai įpareigojamas mobilizaciją vykdyti, — *turi pilną teisę*, saugomą tarptautinių nuostatų, ir *tautinę pareigą*, saugomą lietuvio proto ir širdies, mobilizacinių *įsakymų nevykdyti*."

Mobilizacija nepavyko. Atmosfera tvenkėsi.

Vokiečių SS ir policijos vadas gen. mjr. Harm buvo atleistas, ir į jo vietą gegužės 5 dieną buvo paskirtas SS Brigadefuehrer policijos gen. mjr. Hintze.. "Gegužės 9 dieną rinktinės štabe buvo gautas Hintze raštas, kad Jeckeln (iš Rygos) įsakymu (įsakymas esą buvęs balandžio 15 dienos) Vilniaus krašte esantieji vietinės rinktinės batalionai (jų ten buvo 7) pereina betarpiškon paties Jeckelno valdžion, kad visi kiti batalionai, visos vietinės rinktinės komendantūros apskrityse ir visi kiti rinktinės daliniai pereina vokiečių sričių komisarų (Gebietskommissare) valdžion, kad visi lietuvių batalionai gausią vokiečių SS uniformas, turėsią sveikintis hitleriškai, t. y. pakeldami ranką, ir kad nuo šiol jie esą pavadinti vokiečių policijos pagelbiniais batalionais".

"Vietinės rinktinės vadovybė atsisakė vykdyti šį įsakymą, nes jis prieštaravo visiems ankstyvesniem susitarimam... Rinktinė išsiuntinėjo batalionams savo įsakymus, nurodydama, kad jie turi klausyti tik

savo lietuvių vadovybės" (S. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 346 p.).

Rinktinės vadovybė įsakė pradėti patylom vietinės rinktinės demobilizaciją. Ypačiai rūpėjo, kad į vokiečių pinkles nepatektų kariūnai Mariampolėje — pusantro tūkstančio lietuvių šauniausio jaunimo. Šią operaciją sklandžiai įvykdė gen. štabo pulk. A. Šova, rinktinėje mobilizacinio skyriaus viršininkas. Gestapo negalėjo to nepatirti. Ir tuojau, 1944 gegužės 15 užsimojo lemiamam smūgiui prieš rinktinę.

Gegužės 15 vietinės rinktinės vadas gen. P. Plechavičius ir jo pavaduotojas štabo viršininkas pulk. O. Urbonas buvo pakviesti į SS štabą, ten nuginkluoti ir suimti. Tuo pat metu gestapas su kulkosvydžiais apsupo v.r. štabą ir suėmė visus štabo karininkus ir tuo metu štabe buvusius asmenis. Štabo karininkus suimdino iš Rygos atvykęs pats Jeckeln. Sprogdamas pykčiu, jis pasakė griausmingą kalbą, kaltindamas v.r. ruošus sukilimą prieš vokiečius. Hitlerio vardu jis diskvalifikavo lietuvių tautą kaip 'netinkamą naujosios Europos' narį ir pabrėžė, kad lietuvių tauta iš tos bendruomenės esanti negrąžinamai išmetama. Pažymėjo taip pat, kad v.r. vadovybės dalis būsią sušaudyti. "Vakare v.r. štabo ir Kauno komendantūros puskarininkiai bei kareiviai buvo paleisti, o karininkai nugabenti į gestapo rūmus" (Į Laisvę 1944.V.17). Ir Lietuvoje nuo tada niekas daugiau jų nematė. Tik po kurio laiko slapta pasirodė mobilizacinio skyriaus viršininkas pulk. A. Šova. Paaiškėjo, kad jis, vežamas su kitais, jau anapus Rygos iššoko miške iš einančio autobuso ir pabėgo. Kiti buvo nugabenti į koncentracijos stovyklą Salaspilį, 16 kilometrų nuo Rygos. O nuo liepos 30, vadinas, kada jau bolševikai buvo paėmę Vilnių, Kauną, Vilkaviškį ir artėjo prie Rygos, gen. Plechavičius buvo paleistas, o štabo vado-

vybė, kiti nariai — štabo viršininkas pulk. O. Urbonas, pulk. Grudzinskas, pulk. Andrušaitis ir štabo karininkas leit. Ptašinskas — buvo nugabenti į Stutthofo koncentracijos stovyklą. Kiti štabo karininkai buvo laikomi Salaspily prie Rygos iki 1944 rugpiūčio 18. Nuo tada iš stovyklos jie buvo išvežti į frontą ir įjungti į vieną vokiečių policijos baudžiamąjį būrį. Jiem buvo atimti laipsniai ir kaip eiliniai pristatyti apkasų kasti ir atlikti kitas pareigas dažnai tarp dviejų frontų, niekeno žemėje. Bolševikam užėmus beveik visą Latviją ir Lietuvą, jie atsidūrė prie Liepojos ir buvo atgabenti prie Gdynės į rusų belaisvių stovyklą. Dar Latvijoje žymi dalis pabėgo, kiti jau nuo Danzigo gruodžio mėn. buvo paleisti. Tarp lietuvių tada sklido gandas apie vieną v.r. karininką, kuris pabėgęs ir parašęs paskui laišką: "Dėkoju už supuvusį šautuvą, kurį pasiėmiau iš jūsų bėgdamas. Jūsų elgesys mane padarė partizanu. Nors aš kovoju prieš bolševikus, bet patariu ir jums nesirodyti mūsų miškuose". Ar tai faktas, ar tik legenda, bet ji išreiškia visų to meto karininkų nuotaikas.

Suėmus štabo karininkus, rinktinės drama nebuvo baigta. Ji kilo į viršūnę, likviduojant batalionus. Rytojaus dieną antradienį, V. 16, prasidėjo v. r. batalionų nuginklavimas" (Į Laisvę 1944.V.17). Vienur jie buvo nuginkluoti be pasipriešinimo, kitur tik po kautynių. Sekant ano meto pogrindinio laikraščio pranešimus:

— Gegužės 16 dieną anksti rytą Mariampolėje vokiškosios tanketės puolė lietuvių kareivines. Karo mokykla jau buvo išsiskirsčiusi. Vietos komendantūros dalinys ir dalis dar likusių kariūnų atsišaudė. Iš abiejų pusių buvo aukų.

— Vilniaus krašte nuginkluojant vieną batalioną buvo sušaudyta 13 lietuvių vyrų: eiliniai — *Anta-*

nas Dirvelis, Juozas Kurelaitis, Jonas Šileika, Vytautas Kymantas, Vytautas Grybas, Stasys Bakanauskas, Alfonsas Boreiša, Antanas Juodis, Pranas Norušis, grandiniai — *Antanas Vasiliauskas, Jonas Sabaliauskas, Aleksas Stankevičius* ir jaun. pusk. *Ruseckas.*

— Gegužės 17 d. Vilniaus krašte Paneriuose, toje vietoje, kur buvo sušaudyta dešimtys tūkstančių žydų, buvo sušaudyta 306 bataliono 17 karių; jaun. pusk. — *Stasys Jasiūnas, Petrauskas, Antanas Lukošius, Kazys Bečys,* grandiniai — *Kazys Linauskas, Stasys Venclauskas, Stepas Daujotas, Ipolitas Aramavičius, Jonas Jonikas,* eiliniai — *Jonas Kryževičius, Jonas Jankauskas, Apolinaras Bugenis, Vincas Mačiukas, Stasys Vasiliauskas, Jonas Tamulevičius, Petras Padvalskis ir Vladas Alekna.* Šiuos karius žudė teatraliai. Iš bataliono parinko 10 lietuvių karių, nuvežė į šaudymo vietą ir vertė žiūrėti į jų draugų mirtį.

— Gegužės 21 Vilniaus kareivinių kieme išrikiavo 800 nuginkluotų v.r. karių. Iš jų parinko 12 ir, nuvežę į Panerius, taip pat sušaudė. 41 rinktinės kariai, kurie buvo daboklėje, iš jos buvo paimti ir taip pat sušaudyti (Į Laisvę 1944.VI.1).

"Iš visos vietinės rinktinės vis tik pateko į vokiečių rankas dar apie 3,500 lietuvių vyrų. Visi kiti, su ginklais, išsislapstė. Visi suimtieji buvo atvežti į Kauną ir įkurdinti buvusioje rusų karo belaisvių stovykloje prie 6-tojo forto ir Aukštojoje Panemunėje . . Kaune karininkai ir kareiviai buvo suskirstyti kuopomis, aprengti vokiečių karo aviacijos (Luftwaffe) drabužiais ir, kaip 'savanoriai', stiprios vokiečių sargybos saugomi, išvežti į Vokietiją įvairiems darbams aerodromuose ir fabrikuose. Kai kurie lietuviai pa-

keliui dar suspėjo pabėgti" (S. Raštikis, Kovose dėl Lietuvos II, 349 p.).

Dalis batalionų nelaukė, iki juos ištiks toks likimas kaip jų vadovybę. Vieni davė ženklą individualiai išsivaikščioti namo, kiti ištisais daliniais su ginklais ir amunicija patraukė į miškus. "Nepatvirtintomis žiniomis — jau tada skelbė pogrindinė spauda — bent pora batalionų su visais ginklais pasitraukė į miškus. Ir šiaip nemažam karių skaičiui pavyko pabėgti" (Į L. 1944.V.17). Tai bus stipri pradžia būsimiem lietuvių partizanam, kurie kovos prieš bolševikus jau antros jų okupacijos pradžioje.

Ano likvidacijos momento dramatizmą pogrindžio spauda vaizdavo: "Padėties įtempimas valandomis auga. Civilfervaltungas apginklavo visus civilius vokiečius, skleidžia pasakas, kad gen. Plechavičius organizavęs sukilimą Rentelnui nuversti ir, matyt, . . . ruošiasi inteligentų bei jaunimo medžioklei" (Į L. 1944. V.17).

Veltui vokiečiai toliau tiesiogiai ir per pirmąjį generalinį tarėją ragino grąžinti ginklus ir nustatinėjo net tris grąžinimo terminus. Veltui jie paskyrė pulk. Birontą naujo mobilizacinio štabo viršininku. Veltui ir pirmasis tarėjas P. Kubiliūnas skelbė naujus mobilizacinius šaukimus su mirties bausmės grasinimais, — lietuviai ginklų negrąžino, į mobilizaciją nestojo — neatšaukiamai netikėjo ir nebepasitikėjo . . .

Atitrūkstant nuo gausių to meto asmeninių aukų ir pergyvenimų ir sutelkiant žvilgsnį tik į dvejopų idėjų ir valių susidūrimą, lietuvių ir vokiečių valių, to susidūrimo rezultas išreiškiamas šiais žodžiais: "Visos tos mobilizacijos lietuvių buvo boikotuojamos. Todėl vokiečiams ir nepavyko Lietuvoje sukurti bet koks didesnis karinis junginys ar vienetas, kaip tai jiems buvo pavykę kituose jų okupuotuose kraš-

tuose. Lietuviai nedavė vokiečiam nei SS legiono, nei jokios brigados ar divizijos. O jei iš prievarta ar apgaule surinktų ar sugaudytų vyrų vokiečiai ir stengėsi šį tą suformuoti, tai tie suformuoti daliniai buvo taip įvairūs ir taip išbarstyti, be to, dar ne tik menkai apginkluoti, bet dažnai net visai be ginklų, kad jau iš to vieno buvo matomas lietuvių tautos pasipriešinimas vokiečiams ir vokiečių sumanymų Lietuvoje visiškas nepasisekimas" (S. Raštikis).

g. Paskutinės konvulsijos: ir žūdamas režimas dar vis planavo lietuvius mobilizuoti

Bolševikų banga 1944 liepos 3 užėmė Minską, liepos 12 Vilnių, liepos 31 jau buvo Vilkaviškis bolševikų rankose, rugsėjo 22 Tallinas, spalio 13 Ryga. Ilgiau stabilizavosi frontas Žemaitijoje, ir vokiečiai dar neprarado vilčių. Berlyne atsidūrę civilfervaltungo pareigūnai mėgino atgaivinti savo veikimą ir pastangas ...mobilizuoti lietuvius. Dėl šios iniciatyvos ėmė reikštis net konkurencija tarp dviejų ministerijų, vadovaujamų Himmlerio ir Rosenbergo.

Rosenbergo ministerija okupuotiem rytam suorganizavo Berlyne įstaigą, vadinamą Litauische Hilfstelle. Jos vedėju betgi buvo skirtas dr. J. Paukštys, buvęs darbo ir socialinių reikalų tarėjas, gestapo palaikomas, netgi prieš Rosenbergo ministerijos norus. Gestapas per dr. J. Paukštį mėgino paveikti įžymesniuosius lietuvius, kad jie prašytų leisti karinius dalinius organizuoti. Tam tikslui pasitarimas buvo sukviestas Berlyne 1944 rugsėjo 20-21. Ne visi kviestieji dalyvavo. Pvz. arkivyskupas J. Skvireckas gavęs kvietimo telegramą, pasirašytą Nagus (ar Magus?), faktinio Hilfstelles valdytojo, nes Hilfstelles vedėjas dr. Paukštys neturėjo teisės net pasirašinėti, — tuo-

jau atsiliepė telegrama: prašau paaiškinti, kas yra tas ponas Nagus... Po tokio atsiliepimo arkivyskupas buvo paliktas ramybėje...

Iš kviestinių asmenų rugsėjo 20 pasitarime dalyvavo generaliniai tarėjai — Germanas, Ivanauskas, Matulionis, Ramanauskas, buvęs tarėjas Vitkus, vicetarėjas J. Venclova, pirmojo tarėjo juriskonsultas dr. D. Krivickas, pirmojo tarėjo tarybos narys gen. Nagius, dr. Paukščio įstaigos vyresnieji tarnautojai Danta ir Montvila ir be jokio čia tinkamo titulo gen. S. Raštikis. Dr. Paukščio pranešimu, SS vodovybė nori gauti vyrų ir laukia, kad lietuviai pasiprašytų leisti karinį dalinį organizuoti kovai su bolševizmu. Įspėjo betgi, kad politinės sąlygos nebus priimtinos, o apie jas susirinkusieji daugiausia ir kalbėjo. Dr. Paukščio plane to dalinio vadu buvo numatytas gen. S. Raštikis. Kai pastarasis griežtai atsisakė, kitą dieną buvo siūlyta pavėlavusiam atvykti gen. S. Pundzevičiui. Bet jis jau buvo gen. Raštikio informuotas apie vakarykščią eigą ir iš karto atsisakė. Atrodo, buvo sutikęs taip pat pasivėlinęs gen. Tallat Kelpša, bet paskui ir tas atsisakė. Tada buvo pasirinktas gen. M. Rėklaitis.

Pasitarimai dėl prašymo, dėl parašų užtruko iki gruodžio mėn. Ir tik tada memorandumas buvo pasirašytas. Iš 27 turėjusių pasirašyti tebuvo surinkti parašai tik 10. Tarp jų buvo buvusio prezidento K. Griniaus parašas, gen. M. Rėklaičio; kitos pavardės mažiau ką sakė. Bet nebuvo pirmojo tarėjo P. Kubiliūno parašo. Jis paaiškino, kad atsisako ne politiniais sumetimais, bet dėl to, kad tai organizuoja dr. Paukštys. Iš tikrųjų, tur būt, dėl to, kad tarėjų firmą pasirinko antra konkuruojanti įstaiga Ostministerium. Generaliniai tarėjai griebėsi iniciatyvos taip pat organizuoti memorandumą ir jį įteikė rytų ministeri-

jai 1945 sausio 6. Memorandumas kalbėjo tarėjų ir prie pirmojo tarėjo 1943 sudarytos M. Biržiškos pirmininkaujamos tarybos vardu. Kalbėjo apie reikalą deklaruoti Lietuvos nepriklausomybę; skelbė protestą prieš sovietinę okupaciją ir nepriklausomybės paneigimą, prašė konferencijos ir tt. Nuo dr. Paukščio paruošto memorandumo skyrėsi ne tiek prašomais dalykais, kiek savo forma — mažiau jame buvo nuolankavimo nacių režimui. Skyrėsi ir tuo, kad tarėjai aplenkė — memorandumą įteikė. Himmlerio įstaigai tai buvo akibrokštas, ir kaltė už tai buvo suversta dr. J. Paukščiui — kam jis davėsi aplenkiamas. Buvo pasirūpinta atleisti jį iš Hilfstelles vedėjų, ir jo vietoj buvo paskirtas buvęs Kauno burmistras, tom pareigom vokiečių civilfervaltungo pasirinktas.

Rosenbergo ministerija dar prieš pat nacionalsocializmo galą mėgino vykdyti tarėjų ir tarybos vardu jai įteiktą memorandumą — sušaukti įžymesnių lietuvių konferenciją, kuri paragintų lietuvius jungtis su Vokietija kovai prieš bolševikus. Ta konferencija turėjo įvykti Bad Salzungen kurorte, prie Fuldos. Žinodami, kad kviečiamieji lietuviai patys nevyks, per SS vadovybę įsakė policijai pristatyti numatytuosius konferencijos dalyvius į Bad Salzungen.

Likimo ironija betgi lėmė, kad anksčiau už konferencijos dalyvius prisistatė į Bad Salzungen . . .amerikiečiai, ir iškilo ten jau žvaigždėtoji vėliava . . .

Sustojam čia įvykius sekę ir juos registravę pagal užrašus iš 1945 metų. Sustojus prasminga pakartoti anų įvykių registruotojo pastabą: "Tenkinamės čia baigdami rudosios okupacijos istoriją. Ją rašėm suspausta, bet ramia širdimi, be pykčio ir pagiežos tam, kuris mus buvo šiurpiai nuskriaudęs. Norėjom

užspausti visas, nors ir skaudamas, žaizdas ir vaizdą parodyti objektyvų. Norėjome geriau *nedasakyti* negu *persakyti* ... Tačiau bent baigdami, negalime išsilaikyti šalto istoriko plotmėje. Esame *gyvi* žmonės ir žinome, kad rašome apie *gyvos* tautos kruvinus žingsnius dygiame kelyje. Negalime savo širdyje nenusilenkti prieš mažosios tautos tuos žmones, kurie save paaukojo rudajam slibinui, kaip anoje legendoje, kad jų tauta būtų ištikima jai prideramai *garbei*. Ir ji tokia išliko.

"Ji buvo apiplėšta vienų ir kitų kaip retai kuri tauta, net iš kariavusių. Bet ji neėmė pataikauti ir šliaužioti apie galingųjų plėšikų, galvažudžių ir sadistų kojas. Ji nepasidavė gundymam. Ir teroras nenukreipė jos nuo *savojo* kelio. Ji išliko ištikima savo idealistiniam principam. Pirmiausia — laisvės principui . . .

Ach, ta laisvė! Niekas kitas taip jos neįvertina kaip maža tauta, nelaisvėj būdama.

"Didieji, kurie savo kojomis mindžioja kitų tautų laisvę, nežino, ką jie daro. Prekiaudami mažų tautų gyvybe, nesižino, kad jie šventvagiškai prekiauja *žmogum*. Žmonių prekyba jau buvo pasmerkta praėjusių šimtmečių. Gėdos ženklu bus žymimi ir tie didžiavyriai, kurie prekiauja *tautom*.

"*Žmogaus* žudymas ar grobimas baudžiamas kalėjimu ir mirtim. Titulai ir ženklai, kuriais apsisagstę *tautų* žudikai bei grobikai, bus Kaino ženklai.

"Bet *šiandien* dar jų dienos ir viešpatavimas, kol tebėra žmogaus prievartavimo ir niekinimo laikai; kol nebaigta grynosios demokratijos kova su diktatūriniais siaubais".

Nuo šiol tenka rašyti naują lapą tautos istorijoje — tautos kamieno sovietinio kūjo ir pjautuvo valdžioje, tautos šakos — 48 žvaigždžių (dabar jau 50.

Aut.) valdžioje. Ano laiko faktų registratorius įsirašė pastabą:

"O tos žvaigždės, žvaigždės! Gilioj priespaudos naktyje jos buvo pažadinusios tiekos vilčių! Tiek dar nerealizuotų vilčių!

— Laisvė nuo baimės! Laisvė nuo prievartos! Laisvė nuo bado ir skurdo! Laisvė grįžti į tėvynę — taip pat laisvą!

Tų laisvių svaiginantį troškimą pajausti gali tik tas, kuris gyveno rudojo ir raudonojo pavojaus grėsmėje, baimėje, nepritekliuje... Bet tegul bus atskirame lape rašoma tragiška istorija lietuvių, gyvenančių žvaigždžių globoje, ir lietuvių, turinčių atlaikyti diena iš dienos, metai iš metų smūgius — kūjo ir pjautuvo".

IV

ginkluotasis pasipriešinimas

KARO eigoje Sovietų kariuomenė 1944.7.12 užėmė Vilnių. Tai buvo antros sovietinės okupacijos pradžia. Naują okupaciją lietuviai sutiko kaip laikinį dalyką; buvo įsitikinę, kad vakarų demokratijos, baigusios karą su Hitleriu, privers pasitraukti ir Staliną iš jo okupuotų kraštų. Tokiam tikėjimui stipriausias pagrindas buvo prezidento Roosevelto ir min. pirmininko Churchillio 1941. 8. 14 paskelbta Atlanto charta, kurią Lietuvoje buvo išgarsinusi pogrindinė spauda. Chartoje buvo deklaruota atstatyti "suverenines teises ir nepriklausomas vyriausybes tautom, kurios jas turėjo prieš karą ir kuriom jos buvo prievarta atimtos".

Šio tikėjimo įtakoje lietuviai nusistatė ir dėl antros sovietinės okupacijos: iki bus baigtas karas ir Atlanto chartos pažadai įvykdyti, reikia išsilaikyti, išlaikyti žmones, išlaikyti kraštą be sovietinės valdžios ir jos primetamos santvarkos; kaip lietuviai niekais vertė nacinius užsimojimus, taip turi būti paverčiami ir sovietiniai.

Tuo įsitikinimu ir nusiteikimu prasidėjo herojiškiausias ginkluotos rezistencijos, partizanų, veikimas, virtęs didele individualine ir tautine tragedija, kada palaipsniui ėmė aiškėti, jog rezistencijos greito pasisekimo prielaida buvo iliuzija ir partizanam beliko tik žūti, teturint išlaisvinimo perspektyvą vien kitom kartom.

1. KAS SUVEDĖ JUOS Į MIŠKUS

a. Žemaičių pirmieji partizanai: pastanga įsijungti į laužomą pylimą

1944 liepos pabaigoje frontas ilgesnį laiką sustojo Šiaulių rajone. Ten laikėsi ir vokiečių okupacinio civilfervaltungo likučiai. Bet civilfervaltungas nepajėgė pavartoti represijų prieš gyventojus, neklausančius įsakymų, nei apginti gyventojų nuo sovietinių partizanų, kuriem veikti buvo patogios sąlygos. Tada patys lietuviai suorganizavo savo partizanus gintis nuo banditų ir nuo sovietinių partizanų. Aktyviausiai veikė Laisvės Armijos vanagai. Su šių partizanų faktu skaitėsi ir vokiečių karinė valdžia. Nebesipriešino, kai lietuviai ėmė organizuoti karinius dalinius; nesipriešino, kai užėmė tam tikrą barą fronte prieš bolševikus.

Du mėnesius padėtis nesikeitė. Kai spalio mėn. prasidėjo nauja bolševikų ofenzyva Žemaičiuose, vokiečiai pavedė lietuvių daliniui pridengti vokiečių atsitraukimą. Lietuvius, ginkluotus tik šautuvais, kulkosvydžiais, granatom, paliko vienus, atitraukdami artileriją, kuri būtų parėmus partizanų defenzyvą. Lietuviai pasijuto priešais raudonosios armijos tankus vieni. Tos kovos išlikę dalyviai paskiau negalėjo

be susigraudinimo pasakoti, kaip eiliniai kareivėliai savo duobėse sutiko tankus rankinėm granatom ir paskui — mirė. Keletas šimtų išlikusių atsidūrė Vokietijoje ir buvo pristatyti daugumas apkasų kasti ar į Luftwaffę.

Taip dramatiškai baigėsi dalinės pastangos įsijungti į pylimą bolševikų invazijai sulaikyti.

b. Masinis partizanavimas: Kol gaivino iliuzija

Spalio viduryje Lietuva buvo galutinai okupuota, išskyrus pajūrį — Mažeikių, Klaipėdos ruožus. Sugrįžęs okupantas atgaivino komunistinio režimo aparatą. NKVD sistemingą terorą režimui įtvirtinti sustiprino dar labiau karo meto mobilizacijos, rekvizicijos, pastotės. Chaosą didino individualinis kareivių savivaliavimas, plėšikavimas. Gyvenimas nesaugus buvo mieste, nepakenčiamas kaime.

Savisauga nuo suėmimo, mobilizacijos, gyventojų apsauga nuo sovietinių kareivių ir administracijos pareigūnų plėšikavimo bei teroro, pasiruošimas kovai už naują Lietuvos išlaisvinimą, pasitikėjimas rezistencijos jėga, išugdytas kovose prieš nacinę okupaciją, greito išlaisvinimo viltis, — visi tie motyvai skatino trauktis į miškus masiškai.

"1945 metų pradžioje periferijoje jau veikė vienur stipresni, kitur silpnesni paskiri partizanų daliniai. Šis nuolat augąs judėjimas buvo apėmęs visas Lietuvos vietas, išskyrus tuos rajonus, kuriuose laikėsi didesni rusų kariuomenės daliniai, kaip Paprūsėje ir šiaurės vakarų Lietuvos srityse.

Lietuvos miškingosios vietos, kaip Rūdninkai, Prienšilis, Kazlų Rūda, Žaliosios girios, Labanoro ir Tauragės miškai, glaudė didesnius kovos junginius nuo keliasdešimt iki kelių šimtų vyrų. Bendros par-

tizanų vadovybės tuo kartu dar nebuvo. Komandavimo plotai buvo labai maži. Prieš vykdydami didesnio masto operacijas, vieni daliniai kviesdavosi kitus talkon. Po atlikto uždavinio visi vėl išsiskirstydavo į nuolatines savo veikimo vietoves, palaikydami tarpusavio ryšius. Tiek organizacinė dalinių struktūra, tiek veikimo būdai bei uždavinių supratimas buvo skirtingas. Tačiau turėjo pagrindinius tikslus tuos pačius: paraližuoti bolševikinio aktyvo veiklą, trukdant jų planų vykdymą ir naikinant NKVD pajėgas, provincijoje siaučiančias. Kitos rūšies uždavinys buvo palaikyti viešąją tvarką, apsaugojant gyventojus nuo nuolatinių plėšikavimų, vykdomų tiek raudonarmiečių, tiek civilių. Su raudonosios armijos daliniais stoti į atviras kautynes buvo vengiama.

Sausio, vasario bei kovo mėnesiais (1945) vokiečiai numetė į įvairias Lietuvos vietoves savo žvalgų — agentų, radistų ir sabotažiniams veiksmams vykdyti lietuvių tautybės desantininkų. Kartu buvo numesta ir nemaža ginklų bei sprogmenų.

Daugumas desantininkų buvo grynai lietuviškos orientacijos ir vokiečių pagalbą pasirinko ne iš meilės ar simpatijų vokiškajam nacionalizmui, bet realistiniais apskaičiavimais: gavus vokiškosios mokyklos patyrimą ir partizaninei veiklai reikalingiausių priemonių, pasiekti ir padėti kovojančiam kraštui. Vokiečių pagalba atsidūrę Lietuvoje, bet kokio bendradarbiavimo su vokiečiais jie atsisakė...

Desantininkų šen bei ten numetimo nuo gyventojų nuslėpti nepavyko. Krašte dėl to pasklido įvairiausi gandai apie galimus bolševikams smūgius. Tai dar labiau paskatino dėtis prie partizanų judėjimo. Buvo kalbama, kad vokiečiai, įsitikinę galį pralaimėti, nušluosią Hitlerį, padarysią atskirą taiką su Va-

karais ir jau bendromis jėgomis duosią smūgį bolševikams.

Tada buvo negalima apsaugoti masės nuo panašių klaidingų nuotaikų, kadangi nebuvo bendros centrinės pogrindžio vadovybės, kuri savo tikslesnę informaciją galėtų perduoti tautai. Iš kitos pusės žiaurus bolševikų šeimininkavimas, nuolat didėją 'valymai' dar labiau sukėlė tautos masių reakciją prieš prispaudėjus. Partizanų eilės diena dienon augo, jų veikimas gyvėjo. Jau balandžio mėnesį (1945) visoje Lietuvoje veikė apie trisdešimt tūkstančių partizanų armija" (J. Daumantas, Partizanai, 81 p.).

Kada gegužės 8 prezidentas Trumanas ir min. pirmininkas Churchillis paskelbė, kad karas Europoje baigtas, tos Europos dalyje, Lietuvoje, išaugo miško armija, pasirengusi kovoti dėl antrojo pasaulinio karo tikslų — laisvės nuo prievartos, baimės ir t.t., kaip tai buvo kalbama Atlanto chartoje.

"Bandydami suvokti artimiausios ateities tarptautinię politinių įvykių raidą ir plėtotę, mes niekad negalėjom prileisti, kad Vakarai leistų raudonajam Azijos siaubui sunaikinti rytų ir vidurio Europos tautas... Šventai tikėjom, kad laisvė ir žmogaus bei tautų teisės yra nedalomos, kaip tai buvo deklaruota Atlanto chartoje ar vėliau tas pats pakartota daug kartų įvairių iškilmingų konferencijų proga" (J. Daumantas, Partizanai, 47 p.).

2. *KOVOJE DĖL VALDŽIOS*

a. Administracija: miestas režimo, kaimas partizanų rankose

Lietuvą okupavus, tuojau buvo atstatyta sovietinio režimo administracija. Pagrindiniai režimo pa-

reigūnai buvo grąžinti iš Rusijos, į kur jie buvo pabėgę 1941 karo pradžioje. Režimui vadovauti prie Lietuvos komunistų partijos buvo prikomandiruotas Sovietų partijos centro komiteto narys Michail Suslov.

Partizanai parodė drąsios iniciatyvos kovoje prieš režimo užsimojimus sudaryti visame krašte režimui ištikimos administracijos tinklą, prieš jos pareigūnus, pasižymėjusius gyventojų plėšimu, teroru. Iliustracijai, kuo tai konkrečiai reiškėsi, keletas būdingų visam Lietuvos plotui faktų iš J. Daumanto Partizanų:

— Pakuony mobilizacijos dieną partizanai Tigras ir Šarūnas išvadavo iš daboklės sugaudytus vyrus.

— Ties Prienais partizanai Dešinysis su grupe sustabdė NKVD mašinas, amerikietinius studebakerius, enkavedistus sušaudė, kalinius paleido, studebakerius sudegino.

— 1945 sausio vidury Geležinio pulko 50 vyrų dalinys Ilgavangio kaime (Šilavoto v.) likvidavo 18 enkavedistų bei stribų, renkančių pyliavas, paėmė pyliavų išpylimo dokumentus, užėmė Šilavotą.

— Prienuose partizanai, apsivilkę rusiškom milinėm, turgaus dieną susirado aktyviuosius komunistus ir sušaudė.

— Šiaurės rytų Lietuvoje 1945 kovo mėn. kapitono G. vadovaujama 800 partizanų grupė kovėsi su 2 enkavedistų divizijom.

— Tarp Panevėžio, Ukmergės, Kauno veikusi Vaitelio grupė, mašinom atvykusi į Kauną, mėgino Kaune, Italijos gatvėje, kalinamus draugus išvaduoti.

— Marijampolėje 1947 pradžioje Mažvydas, su-

organizavęs tariamas savo sužadėtuves, vienas likvidavo partijos ir NKVD vadus.

Ligi 1947 galo, per trejus okupacijos metus, miestas buvo režimo valdžioje, kaimuose šeimininkavo partizanai. Kaip enkavedistai darydavo "išvykas" į kaimus, taip ir partizanai įsiverždavo į miestus griežčiausių administracijos pareigūnų likviduoti.

b. Stribai: vienos gyventojų dalies kėlimas prieš kitą

Režimui įtvirtinti okupacinė valdžia ėmėsi tradicinio komunistų metodo — sukelti vieną visuomenės dalį prieš kitą: klases, rases, tautybes. Šiuo metu okupantas ėmė organizuoti jo vadinamus liaudies gynėjus, rusiškai vadinamus istrebitelius, o žmonių vadinamus stribus. Juos organizuoti pradėjo 1944 rudenį.

"Į šiuos dalinius buvo stengiamasi sumobilizuoti kiekviename valsčiuje iki 30 vyrų. Jų tikslas buvo kova su partizanais. Į juos stojantieji buvo atleidžiami nuo karinės mobilizacijos. Šios sąlygos buvo suviliojusios nemaža lietuvių, kadangi pirmieji jų uždaviniai ne visiems buvo aiškūs. Partizanai dėjo visas pastangas juos pakrikdyti, kad nelietų kraujo lietuviai prieš lietuvius. Ši akcija buvo pradėta asmeninių kontaktų ir atsišaukimų forma, kartais nevengiant nė jėgos. Neretai šių stribų eilėse buvo partizanų draugai ar jų giminės" (J. Daumantas, Partizanai, 82 p.).

Partizanų Tauro apygardos vadas išleido įsakymą "sunaikinti aktyvesnius bolševikų atsparos punktus, kad demoralizuotų dar užsilikusius lietuvių kilmės stribus. Buvo nutarta naudotis efektyvaus veikimo ginklais: prieštankinėmis ir fosforinėmis gra-

natomis, taip pat raketiniais prieš tankus ginklais — bazukomis. Kiekviena rinktinė gavo uždavinį sunaikinti po vieną bolševikų atsparos punktą, kartu paskleidžiant grasinamo 'turinio atsišaukimus, raginant visų kitų punktų stribus pasišalinti iš bolševikų suformuotų dalinių.

Vykdant įsakymą, Tauro apygardoje buvo sunaikintos Gižuose, Žaliojoje ir Kačerginėje bolševikų pajėgos... Toki partizanų planingai suruošti, su geru pasisekimu įvykdyti puolimai stribų eilėse sukėlė tikrą paniką... O gyventojuose buvo paleisti gandai, kad naujiems puolimams bus vartojami dar baisesni ginklai ir kad partizanai yra nustatę sunaikinti visus bolševikų atsparos punktus. Lauktieji rezultatai partizanų neapvylė. Stribų likučiai neišdrįso laukti, kol puls jų būstines, bet pradėjo trauktis nuo enkagiebistų. Vieni kažkur pasislėpė, kiti perėjo pas partizanus, dar kiti legaliu keliu stengėsi pasitraukti iš stribų eilių ... Istrebitelių eilėse liko labai mažas skaičius, — po keletą viename valsčiuje ar viename atsparos punkte" (Daumantas, 229 p.).

"1945 pavasarį stribų bėgimas buvo masinis ... Likusios stribų eilės nustojo rusų pasitikėjimo. Tautoje stribai buvo nekenčiami. Į juos lietuviai žiūrėjo kaip į aklus okupanto įrankius, padedančius naikinti tautą. Tas tautos pyktis ir neapykanta juo labiau reiškėsi, kad stribams vadovavo tik rusai" (Daumantas, 82 p.).

"Partizanams jaučiamos simpatijos ... tikrovę dažnai padidindavo, išpūsdavo, sufantazuodavo taip, kad teisybės palikdavo tik griaučiai. Nuo nemalonios partizanų rankos dingstant visai eilei bolševikų NKVD agentų, aršių komunistų, visokio plauko parsidavėlių okupantui ir sulikviduojant besireiškiančių plė-

šikų ar vagių bandas, partizanų veikimas žmonėms darėsi dar vis paslaptingesnis, tiesiog mistiškas (pl. aprašymus apie Žaliąją Velnią ir jo veikimą. Partizanai, 482 p.). Gyventojams imponavo partizanų apsiginklavimas, organizacija, drausmė, aukšta moralė, išlaikoma paslaptis ir vykdoma teisybė.

Šios veiklos dėka daug kur buvo visai sutrikdomas tarybinės administracijos aparatas, po kelis mėnesius nebūdavo nei apylinkių pirmininkų nei sekretorių, o apie dešimtininkus nė kalbos negalėjo būti, nes vieną smarkiai pataikaujantį nubaudus, kitų smarkaujančių neatsirasdavo, ir niekas be partizanų žinios ar pritarimo nedrįsdavo imtis bet kokių pareigų. Ši sąmoningai partizanų vedama netvarkos linija nuolat griovė bet kokius bolševikų projektuojamus penkmetinius planus ar kitokias jų užmačias. Tuo būdu laimėta, kad ir didžiausi bolševikų padlaižiai neišdrįsdavo imtis nenaudingos gyventojams ir pražūtingos kraštui linijos, o išardytas tarybinis aparatas nepajėgė taip greit iščiulpti gyventojų turto, gėrybių ir darbo jėgos" (Daumantas, 105 p.).

Lietuviško elemento išjungimas iš stribų eilių buvo smūgis ir sovietinės propagandos mitui, kad Lietuvoje vyko "civilinis karas" — karas tarp senojo "kapitalistinio nacionalistinio, buržuazinio režimo" šalininkų ir naujo "liaudies demokratijos" režimo. Istrebitelių pakrikimas negalėjo būti ženklas, kad tos "liaudies demokratijos" jėgos stiprios. Teko parodyti tikrąjį to "liaudies demokratijos" veidą — NKVD jėgas ir jos reguliarius dalinius įjungti į kovą prieš partizanus.

Su NKVD jėgomis ėjo ir toliau kova dėl valdžios Lietuvoje. Ji ypačiai buvo aštri dėl tautos valios klastojimo balsavimų keliu.

3. *BALSAVIMŲ BOIKOTAS*

a. 1946 metai: pirmas jėgų išmėginimas, kas kontroliuoja politinį tautos nusistatymą

Pirmos okupacijos, 1940, "liaudies seimo" tariami rinkimai tebebuvo gyvas įrodymas, kaip sovietinis okupantas stengiasi klastoti tautos politinę valią. Naujai klastai pasipriešinti partizanai laikė savo rezistenciniu uždaviniu. Pirmas bandymas, kiek tautos masėse turi įtakos partizanai ir kiek partinė okupacinė administracija, buvo 1946 vasario 10 rinkimai į aukščiausią sovietą. Rinkimų akcijos vienos vietovės vaizdas pagal Daumantą gali būti iliustracija ir visai Lietuvos teritorijai, kur pasireiškė tos dvejopos jėgos:

"Į Dambravos dvarą prieš rinkimus atvyko apie 900 enkavedistų rinkimam mitingo organizuoti. Iš apylinkės surankiojo kelis šimtus gyventojų. Pagal direktyvas veikti kiekvieną individualiai enkavedistai atskiruose kambariuose kalbėjosi su būsimaisiais rinkikais, įpareigodami kiekvieną balsuoti. Kurie mėgino prieštarauti, buvo kai kurie apdaužyti ir uždaryti į rūsį, kad 'politiškai persiorientuotų'.

Po tokios akcijos nemaža dalis gyventojų kitur jau slėpėsi šiauduose ar smuko į mišką, kai pamatė saugumiečius atvažiuojant. Paliktas sodybas lankydami, saugumiečiai valė jas nuo maisto ir vertingesnių daiktų.

Kur gyventojai balsuoti nenuvyko, ten lankėsi sunkvežimiais kareiviai į namus balsų surinkti.

Rezistencija ėmėsi kontrakcijos. Nutarus rinkimus boikotuoti, ėmėsi gyventojus raginti, kad rinkimuose nedalyvautų, ir sudaryti priežastis, dėl kurių

gyventojai galėtų pasiaiškinti, kodėl nedalyvavę rinkimuose. Priemonės buvo tokios parinktos:

1. Kelias dienas prieš rinkimus partizanai pereina per gyventojus ir surenka pasus, kad rinkimų komisija negalėtų juose pažymėti, ar balsavo.

2. Rinkimų išvakarėse, 1946 vasario 9-10 naktį, išardo ar išsprogdina visus vietinės reikšmės tiltus ir sunaikina telefono linijas, kad balsavimo dieną rinkimės apylinkės bolševikų aktyvas negalėtų susisiekti su centrine vyriausybe, gauti instrukcijų ar papildomos ginkluotos pagalbos.

3. Rinkimų išvakarėse apšaudo rinkimines būstines, kad vietos sovietinės įgulos būtų pririštos ir negalėtų sukliudyti tiltų ir telefono linijų sulikvidavimo, o taip pat, kad nerodytų didelio uolumo gyventojam varyti prie urnų. Savo ruožtu gyventojai galės pasiaiškinti, kad dėl apšaudymo negalėjo eiti balsuoti.

Tokios akcijos dėka tose apylinkėse dalyvavo ne daugiau kaip 12 procentų, o bendras visoj Lietuvoj lietuvių dalyvavimas rinkimuose, įskaitant ir miestus, skaičiuojamas 27-28 procentais, nors oficialiai buvo paskelbta 96 procentai (J. Daumantas, Partizanai, 179 psl.).

b. 1947 metai: įtampa pažiaurėjusi

Kaip buvo vykdomi rinkimai 1947 ir kiek juose dalyvavo gyventojai, rezistenciniai organai sudarė formalius dokumentus. Iš vieno tokio dokumento keletas fragmentų:

"1. Rinkimams Lietuvoje pravesti nepakako Lietuvoje esančių apie 50,000 MVD (buvusi NKVD) ginkluotų pajėgų ir vietinių raudonosios armijos įgulų, todėl tam tikslui buvo atsiųsta apie 60,000 regu-

liarios armijos. Kariuomenė atvyko keletą dienų prieš rinkimus. Dalis kariuomenės po 25-30 vyrų buvo išskirstyta prie rinkiminių apylinkių patalpų . . .

2. Keletą dienų prieš rinkimus bolševikiniai agentai platino gandus, kad nebalsavusieji bus vežami į Sibirą.

3. . . .Visiems kaimų įgaliotiniams buvo įsakyta iš anksto ryto rikiuote atsivesti visus kaimo gyventojus balsuoti, o jei neatsives, tai buvo grasoma didelėmis bausmėmis . . .

— — — — —

6. Prie rinkiminių apylinkių, kurių Lietuvoje buvo 2,277, buvo paskirta po MVD arba MGB (slaptosios policijos) karininką, kuris buvo atsakingas už rinkimų pravedimą, ir jie buvo faktiniai rinkimų komisijų pirmininkai . . .

7. Įstaigos bei įmonės gavo įsakymą su visais dirbančiais organizuotai atvykti į rinkimus . . .

8. Visiems, kurie pirmieji atvyks balsuoti, buvo pažadėta duoti po dvi bonkas spirito ir po gabalą dešros.

9. Rinkimai buvo paskirti 1947 m. vasario mėn. 9 d. nuo 6 val. iki 24 val. (Maskvos laiku). Šeštą valandą ryto pradėjo balsuoti bolševikai ir visi jų tarnai bei apsauga. Atvyko ir varu atvaromi įstaigų tarnautojai ir darbininkai. Tačiau kaime padėtis buvo kita. Čia, be bolševikų, balsuoti atvyko tik vienas kitas bailesnis pilietis. Buvo apylinkių, kur iki vidudienio iš 500 užregistruotų balsuotojų balsavo tik apie 0.25 proc.

10. Nežiūrint bolševikų atvykimo ir gresiančio teroro, šiuose rinkimuose lietuviai laikėsi daug atkakliau negu prieš tai buvusiuose. Tą dieną gyventojai

niekur nevaikščiojo iš savo namų; nėjo net kaip paprastai į bažnyčią. Jeigu ne bolševikiniai raiti ir pėsti pasiuntiniai, tai Suvalkijos kaimai, kur sekiau rinkimų eigą, atrodė kaip išmirę. Patikrintomis žiniomis, iš kaimų turinčių po 30-50 šeimų, į rinkimines apylinkes balsuoti nuvyko 2-3 žmonės . . .

11. Tokiam mažam rinkėjų skaičiui teatvykstant balsuoti, bolševikai ėmėsi naujos priemonės. Apie 12 val. (Maskvos laiku) buvo išsiųstos iš apylinkių rinkiminių būstinių po 10-15 ginkluotų grupių su kilnojamomis urnomis į kaimus rinkti balsų. Bet ir čia susidūrė su atkakliu gyventojų pasipriešinimu. Gyventojai vienur užsirakindavo butuose ir balsų rinkėjų neįsileisdavo. Kitur suaugusieji slėpėsi, o vaikai pasakydavo, kad tėvai išėję balsuoti. Bolševikai kai kur darė kratas butuose ir ieškojo balsuotojų . . .

Vienoje apylinkėje buvo pastebėta, kad į rinkimines apylinkės būstinę ateina balsuoti verkiančios moterys. Pasiteiravus paaiškėjo, kad jos, nepaisydamos grasinimų, atsisakė balsuoti. Bolševikai, nors buvo 25 laipsniai šalčio (Fahrenheito minus 13), jas pusnuoges buvo suklupdę sniege ir laikė tol, kol jos pasižadėjo eiti balsuoti. Šiame moterų klupdyme ant sniego ypatingai pasižymėjo Pilviškių valsčiaus komsorgas — Juozas Petrauskas. Jis ne tik klupdė, bet ir mušė.

. . . Tikrai patikrintomis žiniomis, kiekviena balsavimo apygarda ir apylinkė jau iš anksto buvo gavusios nustatytą planą iš Vilniaus, kiek kuri apylinkė turi surinkti balsų . . . Pav., Paežerių rinkiminėje apylinkėje po visų 'vaikščiojimų' dar trūko 114 balsų iki plano išpildymo. Tuos trūkstamus 114 balsų pati komisija įmetė vasario mėn. 10 dieną, daugeliui pašalinių žmonių matant.

. . . Savu noru balsavo ne daugiau kaip 5 proc. Prievarta atvaryti į būstines balsavo ne daugiau kaip 10 proc. Likusieji balsai buvo pačių bolševikų sumesti ... Tiesa Nr. 36, 1947 m. vasario mėn. 11 d. rašo: "Komunistų ir nepartinio bloko pergalė — naujas puikus bolševikų partijos triumfas".

... Šių metų rinkimų vaizdas ir aplinka dar skyrėsi ir tuo nuo pereitų metų, kad dabar daug kur miestelių gatves 'puošė' partizanų lavonai, primeną gyventojams Maskvos budelių žiaurumą. Veiverių miestelyje buvo paguldyti penki lavonai ... Šie partizanai buvo nukauti beveik prieš dvi savaites prieš rinkimus, bet jų lavonai gatvėse buvo spardomi net ir po rinkimų" (J. Daumantas, Partizanai 256-263 p.).

Metų eigoje rezistencija pagriežtėjusi. Ji dominavo visuomenės valią. Pagriežtėjusi ir NKVD akcija — pasipriešinimui palaužti ėmėsi pačių žiauriausių teroro priemonių. Būdinga, kad ir paskesniais metais sovietiniai šaltiniai, skelbdami balsavusių procentus, Lietuvoj dažnai minėdavo mažesnį procentą nei kitose "respublikose".

4. *KOVA DĖL ŽEMĖS*

a. Pirmas laipsnis: nubuožinimas

Siekdami gyventojų masę suskaldyti ir vieną dalį nukreipti prieš kitą, bolševikinio režimo vykdytojai Lietuvoje labiausiai dėmesį sutelkė į ūkininkų klasę, tvirčiausią, gausią, nepalankiausią komunizmui. Jai palaužti išmėgintas būdas — kolektyvizacija. Tačiau į ją ėjo palaipsniui net ir antros okupacijos metu.

Pirmas laipsnis kolektyvizacijos kelyje — "nu-

buožinimas". "1944 metais rugpiūčio trisdešimtą dieną buvo išleistas įstatymas dėl žemės reformos rezultatų atstatymo ir tolimesnio tos reformos pagilinimo. Pagal minimą įstatymą bolševikai atėmė iš ūkininkų apie vieną milijoną hektarų žemės. Tokiu būdu šios okupacijos metu bolševikai susidarė žymiai didesnius žemės fondus, negu tai buvo sudarę 1940 metais. Jei žemės komisijoms, sudarytoms iš komunistų, pavykdavo įrodyti (kas ėjosi labai lengvai), kad kuris gyventojas vokiečių okupacijos metu išpylė visą pyliavą, tai nors jo turimas žemės sklypas nesiekė trisdešimt jų leidžiamų valdyti hektarų, visa žemė turėjo būti atimama, paliekant tik penkis hektarus. Tokis pat likimas ištiko ir visus tuos gyventojus, kurie bolševikų sąvokomis buvo vadinami "buožės". Gi buožės vardą prikergdavo kiekvienam, ryškiau besipriešinančiam sovietiniam režimui, nors to asmens turtai buvo labai kuklūs — nė dešimt hektarų nesiekiąs žemės sklypas.

Kartu su žeme buvo atimama dalis ūkio inventoriaus. Taip iš Lietuvos ūkininkų, pačių bolševikų daviniais, buvo atimta 16,000 arklių, 20,000 karvių, 11,400,000 įvairių mašinų bei padargų. Kartu buvo atimama dalis trobesių. Nei už žemę, nei už trobesius, nei už gyvulius, nei už ūkio mašinas bei padargus nieko neatlygino.

Ūkininkus, iš kurių žemė buvo atimama iki penkių hektarų, apkraudavo labai dideliais mokesčiais, kad šie, negalėdami išmokėti, turėdavo pamesti ir tuos penkis hektarus. Šie ūkininkai buvo smarkiai baudžiami, jei vykdant jų nubuožinimą, bandydavo dalį turto nuslėpti. Bausmės grėsė iki trejų metų kalėjimo ir viso turto konfiskavimo.

Dalį nusavintos iš ūkininkų žemės bolševikai buvo nusprendę išdalinti 'proletarams', dalį paskirti

valstybiniams ūkiams, kurių dydis siekė net iki keturių šimtų hektarų. Bežemiams, esą buvę išdalinta 575,000 hektarų, kuriais aprūpinta po kelis hektarus 78,000 bežemių. Iš 244,500 hektarų sudaryti pagelbiniai ūkiai įvairioms įstaigoms.

Partizanai daugiausia buvo kilę iš darbininkų ir smulkiųjų ūkininkų klasės, pritarią gana pažangiai socialinės reformos programai, bet šitokios rūšies žemės išdalinimui pasipriešino. Išleistuose partizanų įsakymuose visiems naujakuriams buvo uždrausta imti žemės ir kitoks su ja teikiamas bolševikų inventorius iš ūkininkų, kurių turima žemė neviršijo keturiasdešimt hektarų. Šis partizanų patvarkymas nelietė stambesnių žemvaldžių ir naujakurių santykių" (J. Daumantas, Partizanai, 104-106 p.).

Šios dvejopos valdžios rezultatas: "Susidarė padėtis, kad norinčių žemės gauti naujakurių skaičius buvo labai mažas, lyginant su dalinamos žemės plotais. Išrėžyti nauji sklypai paliko be savininkų, nes buvusiems ir tikriesiems žemės savininkams draudė žemę dirbti bolševikai, o naujųjų savininkų neatsirado. Neretai bežemiams buvo žemė siūloma per prievartą, o atsisakius buvo grasoma didelėmis bausmėmis, kaip sabotažninkams ir partizanų įsakymų vykdytojams. Tačiau jokia baimė ir jokie pažadai daugumai naujakurių žemės neįpiršo.

Net 1946 metais bolševikai skundėsi, kad iš sudaryto fondo buvo dar niekam neišdalinta 180,000 ha žemės" (J. Daumantas, 100 p.).

b. *Antras laipsnis: deportacijos ir kolonizacija*

"Vis labiau ir labiau Lietuvos ūkininkai juto bolševikų spaudimą kolektyvizacijai. Lietuviai . . . dėjo visas pastangas kuo ilgiau išsilaikyti nuosavuose

žemės sklypuose. O komunistai ėmėsi įvairiausių nežmoniškų prievartavimo priemonių. Ūkininkus apkrovė nepakeliamais valstybiniais mokesčiais, didelėmis pyliavomis, darbo prievolėmis, atėmė bet kokias teises įsigyti paskiriems ūkininkams ūkio mašinų, įrankių, trąšų ir kt. Drauge jie kūrė kolchozus, valstybinius ūkius (sovchozus) bei organizavo grupines sodybas, kurių tikslas buvo bent psichologiškai pripratinti ūkininkus prie kolektyvinio gyvenimo. Kolchozai ir sovchozai buvo atleidžiami nuo valstybinių pyliavų, mokesčių bei prievolių. Sėjos metais jie buvo aprūpinami ne tik trąšomis, bet ir sėkla. Tiktai jiems tarnavo MTS (mašinų - traktorių stotys). Dalį šių prievolių turėjo ir grupinės sodybos. Joms jau duodavo įsigyti trąšų ir mašinų.

Kelerių metų pastangos pasirodė 'per menkos' ir dar 'neįtikinančios' būsima gerove kolektyvinėje sistemoje. Dar ir 1947 metų pabaigoje kolektyvizacijos žingsniai buvo labai menki. Tada bolševikai griebėsi kraštutiniausių priemonių, gyventojus deportuodami į tolimiausius Rusijos užkampius ar sunaikindami vietoje. Nuolatinį gyventojų skatinimą stoti 'savanoriškai' į kolchozus bolševikai pakeitė ištremiamųjų sąrašais, į kuriuos patekdavo tos ūkininkų šeimos, kurios, jų akimis, atrodė priešingiausios kolektyvizacijai. Į vienoje vietoje atsiradusį didesnį tuščių sodybų skaičių bolševikai iš Rusijos atgabendavo Stalino doktrinoj išauklėtų bolševizmo bernų".

Pogrindžio rolė? Deportacijas sulaikyti pogrindis buvo bejėgis. Pajėgos buvo perdaug nelygios. Bet kolektyvizacijos ir kolonizacijos tempą lėtinti pogrindis kurį laiką įstengė. "Pogrindžiui reikėjo imtis griežtų priemonių sulaikyti kolonizacijai provincijoje. To negalima buvo padaryti miestuose, kur di-

delis gyventojų procentas jau buvo atvykę rusai. Jie buvo vyriausybės proteguojami ir lengvai įkurdinami bet kokiose įstaigose, patikrinant jiems svarbesnes vietas.

Dėl tokių bolševikinių priemonių 'įsikūrė' Vilkaviškio apskrityje, Pilviškių valsčiuje Aušrutų kolchozas. Pradinę kolchozo mintį čia davė keletas tuščių ūkių. Tačiau šių ūkių kolchozui buvo permaža, o savanorių kaimynų dėtis į kolchozą neatsirado ... Visus gyventojus, kurių ūkiai įėjo į projektuotas kolchozo ribas, jie ištrėmė į Rusiją ar sukišo į kalėjimus, o į 'įsikūrusį' kolchozą atkėlė apie penkiolika rusų šeimų. Iš atkeltųjų, kaip visiškai subrendusių politiškai ir ideologiškai, buvo sudaryta administracinė apylinkės 'valdžia'. Tai nebuvo eiliniai kolchozininkai, bet su tinkamu stažu MVD agentai, turį pagrindinį tikslą prisidėti prie bolševikinio vyriausybės planų įgyvendinimo ir, žinoma, daug plačiau, negu tai lietė Aušrutus ar Pilviškių valsčių ...

Dar vasaros metu Tauro apygardos vadovybės posėdyje, palietus šį klausimą, visų nuomonės sutapo, kad reikia imtis griežtesnių priemonių sukliudyti bolševikų prievarta vykdomus kolchozinimo ir kolonizavimo planus. Kiek skyrėsi nuomonės dėl pasirinktos reakcijos metodų ...

Žvalgybos duomenimis, valsčiuje buvo apie 35 ginkluoti rusai. Turėjo du kulkosvydžius. Buvo sudaryti visų kolchozininkų sąrašai, surūšiuojant juos pagal jų darbus. Numatyta pulti aštuonios sodybos, kuriose laikėsi patys ištikimiausi bolševikiniai aktyvistai ... Kartu buvo numatyta paruošti rusų ir lietuvių kalbomis tinkamų atsišaukimų ir įspėjimų, kuriuose Lietuvos partizanų vadovybės įsakoma per vieną mėnesį išsikraustyti iš Lietuvos ribų visiems naujai atkeltiems ar atsikėlusiems rusų kolonistams...

Besipriešiną ir neklausą partizanų įsakymų buvo žadami bausti jau pažįstamomis partizanų bausmėmis". Lapkričio 11 naktį "su visais besipriešinančiais apsidirbę, partizanai pilnas pakeles prisėjo atsišaukimų ir pasitraukė.

Rytojaus dieną į Pilviškius iš Aušrutų kolchozo išsirikiavo eilė raudonų karstų. Kolchozininkų šeimos, susikrovusios savo mantą į vežimus, ne tik kad nelaukė partizanų duoto vieno mėnesio termino, bet dar prieš švintant išvažiavo rytuosna, teiraudamiesi sutiktus keleivius, kur čia saugesni ir artimesni keliai į Rusiją" (J. Daumantas 378 p.).

c. Sodybų sargyboje: tremtinių palikimo apsauga

"Dėl nuolatinių išvežimų ir ypač paskutiniųjų masinių trėmimų Lietuvoje liko gana daug tuščių sodybų. Niekas nesirūpino nei jų žemės apdirbimu nei pastatų priežiūra. Bolševikai tokias tuščias sodybas pradėjo griauti. Vienus trobesius, sugriovę, pasiėmė kurui, iš kitų gi, parsivežę į miestus, statė dabokles, sandėlius ir kitokius jiems reikalingus daiktus. Tokio pat likimo susilaukė ir ūkiuose likęs kilnojamasis inventorius: ūkio mašinos, padargai bei įrankiai.

Kartais prie šitokio savivaliavimo prisidėdavo ir aplinkiniai gyventojai. Vieni iš jų turėjo geras intencijas — išsaugoti nelaimingųjų turtą, kiti gi bandydavo jį neteisėtai pasisavinti.

Partizanų vadovybė išleido instrukciją, kurioje nurodė partizanų laikyseną dėl tokio turto. Savo ruožtu buvo išleistas ir įsakymas visuomenei, draudžiąs bet ką savintis iš tuščių sodybų be savininkų ar jų artimųjų žinios.

Partizanai, pasistengę perduoti giminėms tą turto dalį, kuriai reikėjo apsaugos, neretai sodybas užminuodavo, išlipindami patvoriuose skelbimus, kad draudžiama į ūkį brautis, griauti trobesius ir grobti įrankius bei mašinas" (J. Daumantas, 188 p.). Vienas kitas sprogimas atgrasindavo ilgam svetimo turto mėgėjus.

5. *VISUOMENĖS INFORMAVIMAS*

a. Pogrindžio spauda: technikinis jos organizavimas

Vokiečių okupacijos patirtis rodė, kad visuomenei orientuoti ir jos opinijai sudaryti reikia pogrindinės spaudos tinklo. Vokiečių okupacijos metu spaudos gaminimas ir platinimas buvo sutvarkytas tiksliai ir pasiekdavo tolimiausius užkampius. Prie pogrindinės spaudos nurodymų pripratę, gyventojai tuojau pasigedo pogrindinės informacijos sovietinės okupacijos metu. Bet spaudos gaminimas ir platinimas buvo nepalyginti sunkesnis nei vokiečių laikais. Sunkesnis visais atžvilgiais. Vokiečių metu spaudos gaminimas telkėsi Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Mariampolėje. Sovietų okupacijos metu ji turėjo persikelti į nuošaliausias vietas, dažniausiai į miško bunkerius. Antai, konkretus tokios spaudos gaminimo epizodas:

"Pirmas mūsų uždavinys buvo 'Laisvės Žvalgą' ir priešrinkiminius atsišaukimus išleisti. Pradiniai darbo žingsniai buvo labai sunkūs. Man su Uosiu teko paruošti rankraščiai. Toliau — ant mano galvos gulė pagaminti vinjetes. Priešrinkiminei propagandai skirtoje spaudoje teko, be atsišaukimų, taip pat duoti dviejų rūšių karikatūrą, vaizduojančią 'demokratiškiausius' Tarybų Sąjungos rinkimus. Itin daug

kantrybės ir pasišventimo reikalavo matricų paruošimas. Neturėjom jokių raižymo priemonių, reikėjo matricoje įbrėžti nusmailinta kulka.

Spausdinome rotatoriumi. Viskas buvo atliekama mažame bunkeriukyje, miške. Grubo rankos tiek prie rašomos mašinėlės, tiek prie graviūrų, tiek prie spausdinimo. Darbas truko tris dienas. Prieš mus gulėjo 900 egzempliorių ‘Laisvės Žvalgo’ ir apie 1400 atsišaukimų bei karikatūrų.

Spauda platinama pagal anksčiau gautas instrukcijas buvo dviem būdais. Vienas būdas tai patys partizanai naktimis lipdė viešesnėse, dažniau žmonių aptinkamose vietose, o antras — buvo panaudojamas bolševikinis administracijos aparatas. Provincijoje tai buvo atliekama per apylinkių pirmininkus. Dažnas iš jų buvo partizanų įpareigoti, kad kiekvieną jo žinioje esantį gyventoją tikrai spauda pasiektų. Vieni tai atlikdavo, dėdami savo turimus antspaudus ant partizanų spaudos ir paskui ją leisdami per kaimą krivulės tvarka, kiti gi, daugiau pataikaujantieji bolševikam, privalėjo patys eiti per kaimus ir pas kiekvieną ūkininką perskaityti.

Dalis karikatūrų bei atsišaukimų buvo išlipinti didesnėse kryžkelėse ir užminuoti. Šie atsišaukimai ne vienam bolševikui gyvybę atsiėjo. Štai dešimt dienų prieš rinkimus važiavo į Pakiauliškį pilnas sunkvežimis agitatorių, lydimas ginkluotų enkagiebistų. Paskutinėje kryžkelėje jie pamatė medį, aplipintą atsišaukimais ir karikatūromis. Medis buvo aptvertas spygliuota tvorele, ant kurios kabojo užrašas: ‘Liesti draudžiama’ ir rusiškai: ‘Tronut nelzia’. Keli bolševikai iššoko iš mašinos ir pradėjo nuo medžio draskyti pogrindžio atsišaukimus ir karikatūras. Viena didesnio formato karikatūra buvo prilipinta prie

kartono, kuris buvo sujungtas su mina. Ją beplėšiant mina sprogo, sunaikindama tris iššokusius ivanus. Du kitus sužeidė minos nukirstas medis.

Po šitokių atsitikimų niekas iš eilinių bolševikų nedrįsdavo plėšyti partizanų išlipintos spaudos, kuri tokiu būdu kabodavo ištisas savaites, kol ją aptikdavo didesnis bolševikų būrys" (Daumantas, 155 p.).

b. Spaudos dvasia: jėgos ir silpnybės šaltiniai

Liet. spauda rodėsi įvairiais vardais. "Vakarus pasiekė tik labai maža jos dalis. Bent eilė jos vardų: Kova (leido BDPS), Aukuras (Lietuvos partizanų X-jo dalinio štabas), Aukštaičių Kova (Lietuvos Laisvės Armijos Vytauto apygardos štabas), Mylėk Tėvynę (Merkio rinktinės partizanų štabas), Laisvės Talka (LLA 1-ji Liūto rinktinė), Laisvės Varpas (vėliau tapęs Kęstučio apygardos organu, leido Lietuvos partizanų A. apygardos štabas), Laisvės Rytas (Lietuvos partizanų I grupės štabas), Kovos keliu (Tauro apygardos partizanai), kurį vėliau pakeitė Laisvės Žvalgas, pasidaręs Tauro apygardos laisvės kovotojų organu, Už Tėvų Žemę (Lietuvos partizanų N. grupės štabas), Partizanas (LLK pietų Lietuvos srities organas)" (Į Laisvę 1961 Nr. 24).

"Ši antrosios bolševikų okupacijos pirmųjų metų laisvoji pogrindžio spauda, palyginti su vokiečių okupacijos metais leistąja pogrindžio periodika, atrodo žymiai menkesnė technikiniu atžvilgiu. Daugumas tų leidinių spausdinti ne spaustuvinėmis priemonėmis, bet rotatoriais, šapirografais, kiti tiesiog surašyti rašomąja mašinėle. Daugelio jų popierius labai blogos rūšies, pasitaiko leidinių, spausdintų ant vyniojamojo popieriaus" (Santarvė 1954 Nr. 10).

Tačiau ši kuklaus pavidalo pogrindinė spauda stengėsi atsiliepti į visus aktualiuosius klausimus, susijusius su pasipriešinimu okupantui: kelti aikštėn okupanto žiaurumus ir kėslus, drausminti gyventojus, kad nevirstų aukom dėl savo atvirumo, o ypačiai dėl girtavimo. Pogrindinės spaudos dvasiai gali būti būdingi "Kovos" vedamojo 1947 kovo 22 Lithuania militans — Kovojanti Lietuva žodžiai: "Ta kovojanti Lietuva gyva ir yra čia, kur teka Nemunas ir Vilija, kur vaitoja okupacijoj lietuviai, nes čia teka kraujas, nes čia gesta už laisvę kovotojų gyvybės, kaip žvakės, nes čia milžinų kapai ir jų ainiai — Lithuania militans".

Kiek stipri buvo kovos ir aukos dvasia, tiek silpni buvo pačios informacijos šaltiniai. Dideliu vargu ir rizika tebuvo galima pasinaudoti BBC pranešimais iš Londono, kurie betgi maža davė orientacinių informacijų apie tarptautinę padėtį. O jeigu ir davė tokios informacijos, tai ji buvo ne tokia, kokios kovotojai laukė, ir nenorėjo ja patikėti. Jie visi gyveno viltim, sukeltom dar vokiečių meto pogrindinės spaudos prognozėm, kuriose buvo sudėta daugel vilčių į Vakarų demokratijų paskelbtus laisvės šūkius Atlanto chartoje. Už tat jei Lietuvos pogrindis pirmiausia troško laisvės nuo bolševizmo, tai antras jų trokštamas siekimas buvo — susirišti kaip nors su Vakarais ir gauti iš jų tikrosios informacijos bei, žinoma, pagalbos.

Silpnybės šaltinis buvo ir tas, kad vokiečių okupacijos metu rezistencijai vadovavę asmens daugumas buvo pasitraukę nuo bolševikų antrosios okupacijos, ir nebuvo vadovaujančio organo. Iki jie atsirado, teko sudėti daugel aukų.

6. ORGANIZACINIS AUGIMAS

a. Pirmos pastangos: Lietuvos Išlaisvinimo Taryba, Vienybės Komitetas, Partizanų Sąjūdis

Partizaninis veikimas buvo pradžioje vietinio pobūdžio — be ryšio su kitom vietovėm, be politinio centro. Tokio vadovaujančio centro ir nebuvo. Nevadovaujama padėtis buvo skaudžiai išgyvenama. Tai buvo karčiai išreikšta paskiau 1947 suvažiavime, Kęstučio apygardos vado Visvydo žodžiais:

"... liūdna prisiminti, kad kai mūsų žemėn pradėjo veržtis raudonosios gaujos, gana garsių pogrindinių organizacijų kai kurie vadovaują asmenys, anksčiau taip gražiais ir gausiais žodžiais kvietę ir raginę visus tautiečius kovon, pasišovę tai likiminei kovai vadovauti, pabūgo tos tikrosios kovos ir paskubomis, metę visa tai, kam buvo pasiryžę ir net prisiekę arba ėmę priesaiką iš kitų, atsidūrė už mūsų tautos sienų. Tokiu būdu negarbingai pasitraukė, kada pajuto, kad jau visų patirtas lietuvių tautos priešas — bolševizmas grįžta į mūsų kraštą baigti lietuvių tautos naikinimo, kada iš tikrųjų turėjo prasidėti ta tikroji kova, kuriai reikalingas kietas ir sunkus vadovavimas.

Ypač sunkūs laikai prasidėjo, siaučiant raudonajam okupantui. Nepraslinkus nė pusmečiui po antrosios okupacijos, daugumas likusiųjų Lietuvoje pogrindinių organizacijų vadovaujančių asmenų, norėjusių atstatyti pakrikusią laisvės kovos sąjūdžio padėtį, žuvo arba buvo areštuoti. Tarp atskirai veikiančių organizacijos vienetų nutrūko organizacinis ryšys, svarbiausia, nutrūko pats jungiamasis dvasinis siūlas — nustojo ėjusi organizacijos slaptoji spauda" (Daumantas, 241 p.).

Toje kalbėtojo sudramatintoje padėtyje skiriame kai kuriuos konkrečius faktus:

— Vokiečių okupacijos pabaigoje Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto prezidiumas, kuriame buvo trys asmens — Lietuvių Fronto P. Č., socialdemokratų K. B. ir tautininkų B. N., išleido atsišaukimą liepos mėn. pradžioje, kuriuo buvo raginama pasilikti krašte. Tačiau iš paties prezidiumo narių tepasiliko tik pirmasis.

— Pasitraukė taip pat daugelis asmenų, buvusių organizacijų prieky. Organizacijos buvo apardytos, paliktos be ryšio viena su kita. Taigi visa vokiečių okupacijoje sukurta pogrindinė organizacija nebegalėjo atlikti savo paskirties naujoje okupacijoje.

— Naują pogrindinę organizaciją reikėjo kurti iš naujo — iš pogrindinių organizacijų likusių narių jau naujais vardais.

"1945 metais ankstyvą pavasarį visuomenės orientacijai pasirodė LIT'o (Lietuvos Išlaisvinimo Tarybos) atsišaukimų. Pirmą kartą pasirodė tokios apimties politinio rezistencinio organo veikla šioje okupacijoje. Lietuvos Išlaisvinimo Taryba bandė supažindinti tautą su tarptautinės padėties įvykių prognoze, kartu pateikdama pagrindines gaires, kaip laikytis visuomenei. Taryba buvo numačiusi kiek nuošaliau organizuoti atitinkamus vienetus technikinių darbuotojų, kuriems buvo paskirtas uždavinys surasti būdus ir priemones į legalią padėtį išvesti daugybę krašte besislapstančių gyventojų . . .

Deja, LIT'as gyvavo tik iki gegužės mėnesio vidurio, kol enkavedistam pavyko iššifruoti ir suimti didesnę jos narių dalį. Likusieji nariai bandė persimesti į Vilnių, tikėdamiesi, susijungę su tenykščiu skyrium, atlikti Kaune buvusio centro uždavinius.

Apsirikta. Kažkokiais siūlais NKVD priėjo ir prie Vilniaus ... Be minėto LIT'o skyriaus, ten buvo įsikūrus stipri rezistencinė organizacija — Vienybės Komiteto vardu. Šių metų. (1945) vasarą davė ir šiam komitetui mirtiną smūgį — suėmė apie šešiolika pagrindinių komiteto narių su jo pirmininku kapitonu Mataičiu ir prof. Mir. S". (Daumantas 79 p.). Veikė dar LPS (Lietuvos Partizanų Sąjūdis). "Šio sąjūdžio pagrindinis tikslas buvo užmegsti ryšius su visame krašte veikiančiais partizanų daliniais, padedant jiems susijungti į didesnius vienetus ir, sudarius bendrą vadovybę, koordinuoti veikimą" (Daumantas 78 p.).

Pirmi nepavykę mėginimai rodė, kad sovietinės okupacijos pogrindis negalės remtis legalioje padėtyje esančiais asmenim, kaip tai buvo vokiečių okupacijoje. Turės remtis pasitraukusiais iš legalaus gyvenimo į partizanus. Bet daryta dar naujų pastangų suderinti bei apjungti politinį pogrindį su partizanais. Tų pastangų naujus žingsnius jau randame pietų Lietuvoje.

b. Centralizacijos pradžia: Tauro apygarda

Pirmas posėdis buvo 1945 birželio 19 pas kun. A. Ylių Skardupiuose, Mariampolės ap. Dalyvavo, be paties šeimininko, buvęs policijos tarnautojas Pileckis, zakristijonas Pilypas, nuo mobilizacijos slapstęsis Bukaveckas, ūkvedys Lasevičius, Mariampolės mokytojų seminarijos mokinys Januškaitis, bažnyčios sargas Urbonas ir stalius Gudelevičius. Čia kilo mintis susirišti su kitais partizanais ir suorganizuoti rajoninį štabą. Kun. Ylius susižinojo su kapitonu Tauniu, ir 1945 liepos pradžioje Skardupių kaime buvo slaptas keturių pasitarimas. Sutarta sudaryti rajoninį

štabą. Vadu išrinktas kapitonas Taunys, adjutantu Pileckis, pats kun. Ylius sanitarinio skyriaus viršininku ir kapelionu. Gavėnas štabo viršininku. Sutarta vėl susirišti su miškuose veikiančiom grupėm ir verbuoti naujus narius; taip pat nutarta partizanus prisaikdinti bažnyčioje.

Su grupėm, veikusiom Kazlų Rūdos miškuose susirišo Gavėnas, kurio slapyvardis buvo Vampyras, su veikiančiom Palių miškuose — Ratkelis, kurio slapyvardis buvo Oželis, su Alytum — kap. Taunys. Ryšiai davė vaisių. Tų pat metų rugpiūčio vidury pas kun. Ylių buvo vėl pasitarimas. Jame, be rajoninės vadovybės, jau dalyvavo iš Kazlų Rūdos atvykęs Vytautas Bacevičius, iš Palių — Berželis, iš Alytaus — Navickas, iš Marijampolės miesto — Radzevičius, Kulboka, Šačkus, pulk. Butkevičius. Čia ir buvo nutarta sudaryti Tauro apygardą, kuriai turėjo priklausyti šios apskritys: Mariampolės, Šakių, Lazdijų, Vilkaviškio, Alytaus — iki Nemuno, taigi nuo Nemuno visa pietinė Lietuva. Tauro apygardoje nutarta sudaryti penkias rinktines: Perkūno, Vytauto, Stirnos, Vytenio ir Geležinio Vilko. Tauro apygardos štabo viršininku išrinktas V. Bacevičius . . . Vietoj kelių nelegalių laikraštėlių sutarė leisti vieną — Laisvės Žvalgą. Bendra politinė vadovybė pavesta pulk. Butkevičiui, o laikraščio redaktorium paskirtas Radzevičius-Vaidyla. Nelegalaus laikraščio spaustuvė buvo Puskelnių kaime, malūne ar greta malūno.

Pasitarime buvo iškelta mintis siekti dar platesnio apsijungimo — įsteigti "Lietuvai išlaisvinti komitetą", susirišti su visoje Lietuvoje veikiančiais partizanais, susisiekti su užsieniu. Tačiau tie klausimai palikti be sprendimo.

Kitu kartu Skardupiuose susitiko tik 1945 spalio 21. Per tą laiką buvo išvažinėję vienas į Žemaičius, kitas į Vilnių. Dabar susitikus teko pasidalyti žiniom. Agronomas Pupelis, žvalgybos skyriaus viršininkas, pasakojo, ką patyręs Vilniuje. Esą ten sumezgęs ryšius su dviem karininkais, kurie turi radijo aparatą ir klausosi žinių iš užsienio. Tas žinias jie perduoda nelegalios spaudos redaktoriui. Gausiau žinių parvežė iš Žemaičių kun. A. Ylius. Jis buvo nuvykęs į Kauną, Telšius ir mažesnius žemaičių miestelius. Telšiuose, kuriuos jis buvo pasiekęs spalio 10, padėtį rado pakrikdytą. Veikusi ten Lietuvos Laisvės Armija veikimą sustabdė, nes kai kurie štabo nariai buvo suimti, kiti pasitraukė. Telšiuose kun. Ylius susitarė palaikyti ryšius su gimnazijos mokytoju Jakštu (kuris rezistencijoje vadinosi Beržu). Pasitarime su juo ir dar su vienu karininku buvo kilęs planas — įsteigus vyriausią Lietuvai išlaisvinti komitetą ir sudarius generalinį štabą, reikia paruošti memorandumą, kuris, remdamasis LTSR konstitucija, praneštų, kad "Lietuva išeina iš sąjunginių respublikų tarpo"; memorandumo nuorašą reikia pasiųsti į užsienį Anglijai ir Amerikai. "Memorandumui pasiųsti į užsienį mes ketinome pavogti lėktuvą. Konkretaus nutarimo nebuvo, bet tarėmės, kad jeigu mums nepasiseks gauti lėktuvo be ginkluotos jėgos pagalbos, tai jį įsigysime ginkluotų gaujų pajėgomis".

Šiame pasitarime Skardupyje prieita išvada, kad suvažiavimas minėtam komitetui ir vyriausiam štabui sudaryti turi būti Kaune lapkričio 11. Buvo taip pat nutarta, kad kap. Taunys ir leit. Bacevičius nuvyktų į Marijampolę, nes iš ten nebuvo atvykęs Radzevičius į pasitarimą. Ėjo gandas, kad jis esąs suim-

tas. Pasiųstieji su uždaviniu išvyko į Mariampolę rytojaus dieną, bet iš ten negrįžo. Buvo suimti. Tos pat dienos vakarą Pileckis pranešė, kad esą suimti dar Kulboka, Šačkus ir kiti. Tą pat naktį buvo suimtas ir kun. A. Ylius.

Tai vis žinios iš kun. A. Yliaus tardymo, paskelbtos sovietinės spaudos. Papildomai tardytojas dar išgavo iš kun. A. Yliaus, kad jo malkinėje po durpėm Pileckis, apygardos viršininko adjutantas, buvo įsitaisęs bunkerį; jame dažniausiai ir gyveno; ten turėjo radijo aparatą, rašomąją mašinėlę, šapirografą. Tai buvo Tauro apygardos būstinė.

Taip buvo sukurta Tauro apygarda; taip jos pirmoji vadovybė buvo likviduota. Šios informacijos yra duotos kun. Yliaus sovietiniam tardytojui ir paskelbtos sovietiniame leidinyje "Faktai kaltina. Žudikai bažnyčios prieglobstyje. Archyviniai dokumentai. II rinkinys, 1960". Iš jo čia atpasakotos pagrindinės žinios apie apygardos įsikūrimą ir jos vadovybės likvidavimą sutampa ir su Daumanto pasakojimu Partizanuose. Tačiau ir sovietinis leidinys toliau patvirtina, kad pati Tauro apygarda nebuvo likviduota. Mini, kad 1946-7 metais tos apygardos vadu buvęs Lankeliškių kunigas Justinas Lelešius, pogrindyje žinomas Grafo slapyvardžiu.

c. *Centralizacijos viršūnė: karinė ar politinė organizacija?*

Nors Tauro apygardai ir buvo suduotas smūgis, tačiau partizanų centralizavimosi pastangų jis nesustabdė. Tauro pavyzdžiu ir kitose vietose jungėsi apygardom. Žemaičiai įkūrė jungtinę Kęstučio apygardą, dzūkai A apygardą. Tolimesnis organizacinis žingsnis — apygardų sujungimas. 1946 balandžio 23 Tau-

ro apygarda, vadovaujama Mykolo Jono, sutarė susijungti su A apygarda, vadovaujama pulk. Kazimieraičio. Taip buvo sudarytas bendras pietų Lietuvos štabas, kurio vadas buvo pulk. Kazimieraitis, o Mykolas Jonas tapo jo pavaduotoju.

Naujas žingsnis turėjo būti — jungimasis su žemaičiais. Jau buvo sutartas ir pietų Lietuvos srities vado pavaduotojo Mykolo Jono susitikimas su žemaičiais panemunėje. Tačiau sustiprėjo ir kliūtys. MVD pajuto partizanų organizavimosi eigą, tad sustiprino sekimą, košimą, partizanų vadų likvidavimą. Ir Mykolas Jonas kelionėje į minėtą susitikimą Kazlų Rūdos miškuose, Agurkiškėje, susidūrime buvo sužeistas ir turėjo susisprogdinti. Tai buvo 1946 birželio 7. Liepos pradžioje pasalos aptiko pulk. Kazimieraitį, ir jis taip pat žuvo prie savo būstinės dzūkų giriose.

Sustiprinta MVD akcija prieš partizanus, vis labiau aiškėjanti tiesa, kad konflikto tarp Vakarų ir Sovietų netenka laukti vertė išlikusius partizanų vadus skubėti, kad organizuotas ir centralizuotas veikimas apimtų visą Lietuvą. Buvo numatytas tam reikalui suvažiavimas. Jis turėjo būti 1947 sausio 18 prie pat Kauno. Tačiau paskutiniu momentu teko vietą ir laiką keisti. Išaiškėjo, kad visas suvažiavimo planas per infiltruotus agentus buvo žinomas MVD, kuris tik ir laukė patogios progos visus vadus susemti vienoje vietoje. Pėdom sumėtyti suvažiavimas iš sausio 18 buvo atkeltas į sausio 12 ir sukviestas ne pakaunėje, o Kazlų Rūdos rajone.

Šiame nepaprastame suvažiavime pagal J. Daumanto aprašymą aiškiai rodėsi trejopi rūpesčiai — organizacinis susicentralizavimas, ryšiai su Vakarais, partizaninio sąjūdžio pobūdis bei jo vietos nustatymas tautos likime.

Organizaciniu atžvilgiu čia buvo atstovaujami partizanai dar ne iš visos Lietuvos. Nebuvo rytų Lietuvos partizanų. Jie kiek kitaip tvarkėsi, ir su jais atsargiau buvo elgiamasi, kad būtų išvengta agentų infiltracijos. Suvažiaviman tebuvo suspėta sukviesti trijų apygardų vadus (suvalkiečių — Tauro, dzūkų — Dainavos, žemaičių — Kęstučio); taip pat buvo atstovai centrinių institucijų — BDPS (Bendro Demokratinio Pasipriešinimo Sąjūdžio) ir VGPŠ (Vyriausio Ginkluotų Partizanų Štabo). Buvo suvažiavime numatyta, kad šių trijų apygardų organizaciniai sutarimai bus pranešti nedalyvaujančiom apygardom ir jos bus prašomos tuos sutarimus priimti.

Kitas rūpestis buvo Vakarai. Nežinia, kas juose darosi ir kiek iš jų pagalbos galima laukti. Buvo tad sutarta siųsti du atstovus į Vakarus — po vieną iš žemaičių ir iš dzūkų apygardos.

Įdomiausias betgi čia buvo savosios padėties apibūdinimas, kuris labiau atsiskleidė iš Daumanto knygoje pateiktos Kęstučio apygardos vado Visvydo kalbos.

Visvydas karčiai išreiškė nusivylimą buvusia pogrindžio vadovybe vokiečių okupacijos laikais: ji narsiai kalbėjo apie kovą, bet bolševikam ateinant pasitraukė į Vakarus, nepalikusi net jokių direktyvų. Visvydas apibūdino dabartinį sąjūdį — tai likučiai buvusių pogrindžio organizacijų, kurios rado bendrą siekimą — kovą dėl laisvės, o jų supratimas apie vidaus santvarką laisvoje valstybėje nedaug kuo skyrėsi. Visvydo kalba buvo partizaninės veiklos karšta apologija nuo priekaišto, kad jie išėję į miškus, savo kailį gelbėdami. Joje taip pat su pasipiktinimu atmetamas kažkeno pasikesinimas nustumti partizanus nuo atsakomybės ir teisės tarti savo žodį bū-

simoje laisvoje Lietuvoje, atmetamas kažkeno noras padaryti partizanus tik ginkluota jėga, diriguojama komitetų ir firmų, atneštų iš šalies. Tai buvo aiškus pasisakymas prieš tuo metu kilusią idėją partizanus paversti tik ginkluota jėga, be politinių siekimų, o tuos politinius siekimus perduoti politinėm firmom, kurios buvo atsiradę ryšium su Jono Deksnio atvykimu į Lietuvą 1946. Tada buvo atsiradęs Vlakas (Vyriausias Lietuvos Atstatymo Komitetas) ir BDPS (Bendro Demokratinio Pasipriešinimo Sąjūdis). Kai vėliau išaiškėjo, kad šios atneštinės firmos tėra fikcija, be realios jėgos, jos buvo užmirštos, ir krašte 1948. VI. 15 susidarė sava organizacinė forma — Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdis, kuriame buvo sujungta ir karinė ir politinė jėga. Bet tai įvyko tik po to, kai krašto rezistencijos atstovai pasiekė Vakarus.

Partizaninis sąjūdis savo viduje tvarkėsi ir organizavosi Lietuvos kariuomenės pavyzdžiu. Lyg tai būtų atsikūrusi Lietuvos kariuomenė miškuose. Dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformą, vartojo karinius laipsnius, kadrus ruošė miško karo mokyklose; ginklus komplektavo ir maisto tiekimu rūpinosi tam tikri skyriai, kaip kariuomenės intendantūros.

Partizanų organizacija buvo padalyta į teritorines apygardas, apygardos į rinktines, rinktinės į kuopas, kuopos į būrius ir skyrius. Tas mažiausias vienetas skyrius buvo 8-10 vyrų.

Šitoks partizanų pririšimas prie tam tikros gyvenamos teritorijos buvo paskesnis padaras ... Paskesniais laikais, kai miškuose laikytis didesnei masei darės vis sunkiau; kai rezistencija vis giliau traukėsi į pogrindį, tada nyko ir išviršiniai kariniai ženklai, stiprėjo pogrindinės armijos charakteris — išsilaikyti nepastebėtiem ir veikti savo gyvenamos vie-

tos ribose, dalyvauti vietos gyvenime ir per jį veikti gyventojų ir krašto naudai prieš okupacinį režimą. Tokia tvarka garantavo gerą orientaciją vietos padėtyje, greitą ir tikslų reagavimą; lengvino maitinimosi ir išsilaikymo klausimą. Sovietinė spauda paskiau partizaną ir vaizdavo žodžiais: "dieną dirba kolchoze, naktį banditauja".

7. *PARTIZANO TIPAS*

a. Socialinis charakteris: pagrinde jaunimas

Buvo skiriami trejopi rezistencijos nariai: aktyvieji, pasyvieji ir rėmėjai. Aktyvieji — su ginklu ir pasitraukę iš legalinio gyvenimo; pasyvieji — legaliniame gyvenime, bet pasirengę kiekvienu metu pereiti į aktyviuosius; rėmėjai turėjo pareigą labiausiai paremti aktyviuosius maistu ar globa. Dėmesys čia labiausiai krypsta į pirmuosius.

Aktyviosios rezistencijos nariai daugiausia buvo kilę iš darbininkų ir smulkiųjų ūkininkų klasės, įvairių profesijų ir įvairaus amžiaus, nors pagrinde tai buvo jaunimas — karininkai, tarnautojai, studentai, vyresniųjų klasių gimnazistai, ūkininkaičiai, darbininkai, kunigai. Paslankiausias buvo jaunimas. Kai kur ištisos klasės iš gimnazijų pasitraukdavo į miškus ir nesidavė prikalbamos grįžti į legalinį gyvenimą. O ir kariniai vadovai tai buvo daugiausia jaunieji karininkai. Dėl to ir Lietuvos kariuomenės charakteris taip ryškiai atsispindėjo partizaninės organizacijos charaktery su pirmaisiais metais.

Socialiniai partizanų bruožai yra sutelkti viename ryškiame J. Daumanto vaizde:

"Praskleidžiau palapinės angą ir stebėjau šias vyrų gretas. Mintimis grįžau dešimt metų atgal į nepriklausomos Lietuvos laikus ir pamažu pradėjau gretinti anų laikų Lietuvos kariuomenės mokomąsias kuopas su šiąja kovos metų kuopa. Išorėje skirtumo nedaug: uniforma ir apranga ta pati, tik mes labiau diagonalą mėgstam ir labiau linkę prie automatinių ginklų. Tačiau pažvelgęs arčiau į šiuos partizanus laisvės kovotojus, jų veiduose įskaitai tūkstančio dienų ir naktų įbrėžtus pavojus, kelių dešimčių kautynių pergyvenimus. Jų gražiai sudėtus kūnus dažnai darkė didesni ar mažesni randai. Antai, Kairys, su sutrupintu per alkūnę dešinės rankos sąnariu, neapsileidžia draugams savo vikrumu, valdydamas SSV. Strazdui abiejų rankų lankstumas per sąnarius sumažėjęs. Skirgaila jau aštuonias žaizdas savo kūne buvus skaito. Sakalas taip pat sunkiai randa sveiką vietą, Bijūnui dar ir po metų neišeina raportas po gomurio sudraskymo. Vargiai beatsirastų iš šių kelių dešimčių nors vienas vyras, kuris nebūtų paženklintas nors vienose kautynėse, kuris nebūtų savo krauju palaistęs mielos tėvų žemės.

"Ir jie nepabūgo šių ženklų. Jie nenusigando savo kraujo dėmių mūsų žemės veide.

"Ir kaip mišrios šios eilės: studentai, gimnazistai, tarnautojai, ūkininkai ir darbininkai. Nesvetimi jų eilėse nei dvasiškiai, nei vyresnio amžiaus inteligentai, nei nepriklausomybės laikų kariai. Čia rasi ir ne vieną nepriklausomybės laikų savanorį. Visus juos subūrė ta pati tėvynės meilė ir pareiga ginti tėvų žemę ir savo seses-brolius nuo beatodairinio rytų barbaro teroro. Ginti ir gintis, jaučiant didįjį laisvės ir žmogiškumo troškimą ir suprantant begalinį šios kovos sunkumą; ginti ir gintis visiškai atsižadant savo asmeninio gyvenimo, kol kas pasitikint

tik savo jėgomis ir budrumu, paslapčiomis rusenant vilčiai, kad pagaliau tie, kurie dar taip neseniai kalbėjo apie teisingą pokario sutvarkymą, pajus atsakingumą prieš žmonijos ateinančias kartas ir pašalins barbariją, terorą ir vergiją, visu nuogumu kultyvuojamą didesnėje Europos ir Azijos dalyje. Juose negęstamai rusena ta pati nemarioji sentėvių dvasia, šimtmečiais istorijon nusitęsusi, mūsų laisvės sargyboje stovėjusi. Čia krauju paremtas draugiškumas neatskiriamai sujungė Prienų pašilės ūkininkaitį su studentu iš Kybartų miesto. Stovi šiandien juodu šalia vienas kito ir drauge trypia Kazlų Rūdos miško smėlį . . ." (J. Daumantas 353 p.).

Partizanų eilėse moterys buvo ne tik ryšininkės, slaugės, bet ir aktyvios kovotojos, rodžiusios herojizmo lygiomis su vyrais. Kaip jos įeidavo į pogrindį ir kokias funkcijas jame atlikdavo, vaizdu prabyla Nastės istorija, vienas iš daugelio partizaninių epizodų. Jis toks:

— 1946 sausyje buvo sužeistas kovotojas Erelis; kulka nukirto jam aukščiau kelio kojos kaulą. Partizanai nepajėgė padaryti jam operacijos. Teko sudaryti fiktyvius dokumentus ir paguldyti Kauno ligoninėn. Ligoninėje buvo aiškinama, kad Ereliui arklys įspyręs. Bet NKVD pareigūnai nuolat tikrindavo ligonių žaizdas, įtardami, kad turi būti čia ir partizanų, kuriuos slepia ligoninės personalas. Po kelių savaičių NKVD rado medžiagos Ereliui įtarti. NKVD pasirengimus pastebėjo gailestingoji sesuo Nastė, kuriai buvo patikėta Erelio paslaptis. Nežinodama, kuriam partizanų daliniui Erelis priklausė, ji pasiryžo nakčia pati jį išvogti iš ligoninės. Apsirūpinusi medicinos įrankiais ir reikalingais dokumentais, ji suorganizavo roges, įkėlė ligonį ir su juo pati išvyko. Kelio atgal jai nebebuvo. NKVD nesunku buvo su-

sekti, kas yra kaltininkas. O už tai grėsė mažiausia 10 metų. Nastės iškviestas gydytojas sugipsavo koją, ir po poros savaičių ligonis pradėjo taisytis. Nastei su palydovais buvo pavesta pergabenti ligonį į jo kuopą. Nastė išvyko jai skirto uždavinio atlikti — pasitikti ir perimti į savo globą Erelį. Nakčia ties Plutiškėm Nastę ir jos palydovus užpuolė pasalavę enkagiebistai. Pirma jų šūvių serija vieną partizaną užmušė ir Nastei peršovė kojas. Negalėdama trauktis, Nastė gynėsi vietoje, o enkagiebistų kulkosvaidininką, kuris mėgino užtverti partizanam atsitraukimą, ji pašovė ir atidarė kelią savo draugam. Kai partizanų šūviai išsklaidė užpuolikus, gelbėti Nastę jau buvo per vėlu: nauji šūviai jai buvo atėmę gyvybę... Tokiais pavyzdžiais mirga partizanų istorija.

b. Moralinis charakteris: tautos riterinė atranka

Iš visų kovotojų buvo reikalaujama aukštų moralinių kvalifikacijų. Jas labiausiai išryškino Tauro apygardos statutas:

"Laisvės kovotojai gali būti lietuviai vyrai ir moterys be amžiaus skirtumo, aukštos moralės, drąsūs, ryžtingi, niekuomet nesusiteršę praeityje prieš lietuvių tautą ir visiškai atsidavę už Lietuvos išlaisvinimą".

Visi stojantieji į rezistencijos organizaciją turėjo duoti priesaiką: "Aš ... prisiekiu Visagalinčio Dievo akivaizdoje vardan kritusių brolių už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę uoliai dirbti Nepriklausomos Lietuvos atstatymo darbą, nesigailėdamas nei jėgų nei gyvybės, griežtai vykdyti vadovybės įsakymus, didžiausioje paslaptyje laikyti veikimą, nesidėti su priešu ir viską pranešinėti savo viršininkams. Man yra žinoma, kad už šios priesaikos sulaužymą

būsiu baustas mirties bausme. — Tai, ką pasižadu, tegu Dievas užlaikyti man padeda".

Tas pats statutas dar specialiai prideda kvalifikacijas ypačiai vadams: "Visų laipsnių vadai ir eiliniai laisvės kovotojai niekad neturi patekti į desperatišką ir pesimistišką stovį. Visose aplinkybėse jų moralė privalo būti kuo aukščiausia. Skyrininkas, kaip tiesioginis Laisvės kovotojų skyriaus vadas, visada prisirišęs prie kovotojų, rodo kuo daugiau sumanumo, ryžtingumo, atsidavimo ir iniciatyvos ir turi būti pavyzdys savo valdiniams išpildant įsakymus, niekad nenustoja ūpo pats ir visuomet kelia tą ūpą kovotojuose. Jis pats turi žinoti kiekvieno kovotojo savumus".

Rezistencijos narys negalėjo iš organizacijos pasitraukti, iki bus iškovota Lietuvai nepriklausomybė. Pasitraukti negalėjo net ir nepriklausomybę atgavus, iki bus vadovybės leista.

Iš margos socialinės masės, atsidūrusios miškuose ar dar gyvenančios legaliniame gyvenime, vadovybė siekė sudaryti aukštų moralinių kvalifikacijų bendruomenę, pasiryžusią kovoti ne tik su priešu dėl krašto laisvės, bet ir su pačiu savim dėl savo asmenybės aukštesnio moralinio lygio. Tokių žmonių organizuota bendruomenė yra išskirtinė, rinktinė tautos dalis — save paskyrusi neabejotinai aukai dėl aukštesnių idealų — kaip viduriniais amžiais ankstyvasis riterių luomas. Į tą riterinį luomą partizanas panašus netgi savo religine dvasia, kuri lydėjo partizanų viešąjį ir asmeninį gyvenimą. Kai vienas iš vakarų atvykęs asmuo parodė nepasitenkinimo, kam dienos darbus partizanų stovykla baigia malda, jam buvo pasiūlyta pasitraukti iš stovyklos. Moralinis, patriotinis, religinis momentai priklausė partizano asmenybės esmei.

c. *Pischologinis charakteris: pareigos ir širdies motyvai*

Idealinė ir tikrovinė, siekiamoji ir pasiektoji plotmė visada nesutampa. Natūralu, kad partizano moralinis idealas, nurodytas statutuose, nebūtų visu pilnumu pasiektas. Buvo direktyva nesiduoti gyvam nelaisvėn, bet pasitaikydavo paimtų. Buvo direktyva per Kalėdas ar Naujus Metus nesilankyti gimtuosiuose namuose, bet žmogiškasis sentimentas ne vieną nugalėdavo — parvesdavo namo, pas saviškius ir tokį apsilankymą ne kartą apmokėdavo gyvybe. Įtampa tarp idealinės ir tikrovinės plotmės, tarp prisiimtų įsipareigojimų ir prigimtojo sentimento buvo nuolatinis partizano palydovas. Toje įtampoje iš vienos pusės reiškės partizano herojinė pusė — su didžiu pareigos supratimu, rūsčiu pasiaukojimu kovoje, tokiu pat rūsčiu elgesiu su priešu, su išdaviku, nes tai buvo kova tarp mirties ir gyvybės, kova, kurią teko apmokėti ir savo ir priešo gyvybe. Įtampos kitoje pusėje stovėjo lyg kitas žmogus — švelniasielis, sentimentalus, pasiilgęs ramaus, taikaus gyvenimo džiaugsmo, pasiilgęs mylėti ir būti arti mylinčios širdies. Ir tai dvi pusės to paties partizano.

Rūstus herojizmas kaitaliojasi su lyriniu sentimentalumu partizanų istorijos vaizduose. Raišupio didvyriai, žuvę iki paskutinio, bet nepasidavę priešui nė vienas, prilygsta istorijoje išgarsintam Margerio vaizdui. Nastės, Pušelės pasiaukojimas stoja šalia legendinės Gražinos, šalia istorinės Vytauto tarnaitės, kuri išgelbėjo kunigaikštį, jo vietoje žūdama.

Mažvydo ir Pušelės vaidyba tarp meilės ir mirties — tokios situacijos prašosi platesnių dramatinių ataudų (ir iš dalies jau susilaukė!). Vis tai partizano pusė — herojinė.

Bet partizanų dainos, kurios atliko tuo metu socialinę funkciją — palaikyti socialinį bendravimą tarp kovos draugų, nustelbti kankinančią tylą, — tos dainos liks dokumentas, iš kurio skaitome gilų sentimentą paliktiem namam, profesijai, mylimiem žmonėm, nujautimą, kad niekados neteks į aną svajonių šalį grįžti. Tai ne karinė poezija. Tai žemdirbio poezija, taikingo darbininko, kuris ginklą yra paėmęs ne iš malonumo, profesinės aistros, bet iš kieto pareigos supratimo, pareigos, kuri verčia asmeninį sentimentą paaukoti herojikos žygiui.

Vėliau prie šių partizano bruožų prisidės dar vis labiau kankinantis laukimas žinios bei pagalbos iš Vakarų, o dar vėliau desperacinis praregėjimas, kad tos pagalbos nebus, kad priešas nenuveikiamas, tačiau kelio atgal nėra ir belieka viena išeitis — tesėti priesaiką iki savo asmeninio žuvimo, nesijaučiant net, ar ta asmeninė auka bus kam nors prasminga. Tai aukščiausias tragikos niuansas partizano likime.

8. RYŠIAI SU VAKARAIS

a. Iš Vakarų į Lietuvą: Jono Deksnio kelionės

Rezistencija gaudė iš Vakarų kiekvieną žinią. Daugiausia jų patirdavo iš Londono BBC. Žinias aiškinosi sau palankia prasme ir jom stiprino tarp savęs iliuziją, kad konfliktas tarp Vakarų ir Sovietų neišvengiamas ir greitas — gal jau "šiais metais". Tokios nuotaikos spalvingas vaizdas yra J. Daumanto Partizanuose aprašytas reagavimas į žinią apie atominę bombą, pavartotą Japonijoje (1945.VIII.6):

"Ši diena partizanams buvo nepaprastai džiugi.

Visi su dideliu dėmesio klausėsi BBC radijo komentatoriaus pranešimo apie atominės bombos jėgą, parodytą prieš keletą dienų Japonijoje. Buvo tikima, kad su šiais naujais moksliniais išradimais prasidės naujas tempas ir pasaulio politiniame gyvenime. Visus džiugino Amerikos prezidento žodžiai, lietę vieną pasaulio valstybę ir vieną vyriausybę.

Pasibaigus pranešimui, visi trynė rankas ir pakelta nuotaika dalinosi įspūdžiais, tikėdamiesi greitai baigti savo varganotą partizano gyvenimą ir sulaukti laisvės, dabar vakariečiams intensyviai tvarkant pasaulio valstybių santykius.

Čia pat ant kelmo pasidėjęs rašomąją mašinėlę, Ąžuolas kalė matricas, o Vėtra jau ruošė rotatorių. Už pusvalandžio Audronė vikriai ėmė iš rotatoriaus išspausdintą ekstra "Laisvės Žvalgo" laidą, kurioje riebiomis raidėmis buvo skelbiama džiugi mūsų tautai žinia apie suskaldyto atomo panaudojimą ginklams prieš agresorius. Bolševikinė spauda praėjo tylomis pro atominės bombos galybę, Japonijos paklupdymą aiškindama raudonosios armijos laimėjimais.

Po kelių valandų numatytas "Laisvės Žvalgo" egzempliorių skaičius buvo baigtas. Vėtra juos skirstė daliniams, tinkamą skaičių palikdamas miestelėnams ir tolimesniems kaimynams. Darbas buvo baigtas kartu su pradedančiomis suokti vakaro lakštingalomis. Žalgiris užsuko iš Varšuvos muzikos. Trys poros partizanų susikibo ir polkutę sudėjo" (117 p.).

Vėliau, kada prasidėjo pirmi Amerikos pasipriešinimo naujom sovietinėm agresijom ženklai, tos konflikto viltys partizanų spaudoje itin pagyvėjo. "Jau kuris laikas — rašė rotatorinis laikraštėlis "Už Tėvų Žemę!" (Nr. 13, 1847. X. 7) — Vakarų spaudoje

varoma griežta kampanija prieš Sov. S-gą ir atvirai propaguojamas naujas karas. Tą įvairiomis progomis savo kalbose patvirtina ir oficialūs vyriausybės atstovai. Šiom priemonėm norima viešąją pasaulio nuomonę paruošti naujam neišvengiamam karui. Bolševikai neatsilikdami savo spaudoje taip pat kritikuoja ir smerkia "karo kurstytojus", ypač amerikiečius. Naujo karo grėsmę paryškina ir tokie faktai, kaip neseniai pasibaigusi tarpamerikinė Rio de Žaneiro konferencija, kurioje buvo sudarytas Amerikos kontinento visų valstybių karinis blokas".

Patikrinti, kiek tos nuotaikos yra realiai pagrįstos, kiek iliuzijos, nebuvo galima tiesioginiais ryšiais su Vakarais. Geležinė siena — net triguba (tarp Lietuvos ir Lenkijos, Lenkijos ir rytų Vokietijos, rytų Vokietijos ir vakarų Vokietijos) — skyrė Lietuvą nuo Vakarų. Pagaliau ir Vakaruose tarp lietuvių vyravo panašios iliuzijos ir lengvino tam laikui vargana tremties lagerių gyvenimą.

Pirmi ryšiai tarp Lietuvos ir Vakarų buvo sumegzti iš Vakarų pusės: 1945 rudenį repatriacijos keliu Lenkiją ir paskiau Lietuvą pasiekė J. Daumanto knygoje minimas Daunoras, kuris 1960 "Tiesoje" išsišifravo kaip Jonas Deksnys. Su juo parvyko ir inž. Brunius. Pastarasis mėgino Lietuvoje ir pasilikti pas šeimą, bet MVD buvo išaiškintas ir išvežtas į Sibirą. J. Deksnys, sumezgęs ryšius su pietų Lietuvos partizanų kai kuriais daliniais, parvyko į Vokietiją. Tačiau 1946 pavasarį jis vėl išvyko. Daumanto knygoje minima, kad jau 1946 gegužės 27 pasirodęs Tauro apygardoje Daunoras bei Lokys, vėliau J. Deksnio išaiškintas kaip Vytautas Stanevičius. Po pasitarimų su partizanais pastarasis tais pačiais keliais grįžo į Vakarus, o rugsėjo pradžioje parvyko į Vakarus ir J. Deksnys.

Jono Deksnio, iš dalies ir Stanevičiaus kelionė kraštui turėjo dvejopos reikšmės. Jie atnešė į Lietuvą žinias, kurios partizanam nebuvo mielos, nes mažino pasitikėjimą greito konflikto iliuzija. Jie atnešė taip pat naujas formas ir titulus pogrindžiui perorganizuoti. Jei tokia valia iš Vakarų — partizanų vadovybė, su kuria jie susidūrė, tas formas priėmė, ir 1946 birželio 6 gimė BDPS (Bendro Demokratinio Pasipriešinimo Sąjūdis), birželio 10 Vlakas (Vyriausias Lietuvos Atstatymo Komitetas).

Tenka paaiškinti čia, kad BDPS reiškė rezistencinių organizacijų susitelkimą, kuriame dalyvavo Lietuvos Partizanai (jų vardu aktą pasirašęs Alg. Žaliukas), L. Laisvės Kovotojai (pas. Alfonsas Hektoras — tas pats Jonas Deksnys). Lietuvių Frontas (pas. Juozas Vytis), Lietuvos Laisvės Armija (pas. Juozas Erelis — paskiau išaiškėjęs MVD infiltruotas agentas prof. Juozas Markulis), Nepriklausomos Lietuvos Sąjūdis (pas. — niekas), L.J. V.S. Atžalynas (pas. Andrius Meškis — Vytautas Stanevičius).

Vlakas reiškė platesnę politinę atstovybę, kurią sudarė trejopos grupės: ginkluotų jėgų, rezistencinių organizacijų sambūrio, senųjų partijų atstovai: ginkluotų karinių jėgų 1 atstovas, BDPS 3 atstovai, krikščionių dem. partija 1 atstovas, L. Soc. Demokratų partija 1 atstovas, Valstiečių Liaudininkų S-ga 1 atstovas. Pažymėtina: visai išjungti tautininkai.

Pagal numatytas funkcijas Vlakas (kaip seniau Vlikas) yra "parlamentas", BDPS yra "vyriausybė", kuri vykdo valdžią per VGPS — "kariuomenę". Tačiau krašto kovai ta atneštoji organizacinė forma didesnės reikšmės neturėjo, ji buvo ir 1947 sausio 12 suvažiavime kritikuojama. "Prapuolenio (J. Deksnio) ir Meškio (Vytauto Stanevičiaus) užsimojimai "perorganizuoti" krašto rezistenciją praktiškai jiems pa-

geidaujama linkme apčiuopiamų rezultatų nedavė. Neprigijo nė jų atvežtos organams etiketės. Jų atvežtas *Bendro Demokratinio Pasipriešinimo* Sąjūdžio vardas, remtas pietų Lietuvos rezistencijos vadovybės, išsilaikė tik iki 1948 metų birželio mėnesio. Nuo **šios datos visam krašte egzistuojančiam sąjūdžiui pri**imtas LKS (Laisvės Kovų Sąjūdžio) vardas. BDPS vardas nuo tada pasiliko tik politinės - rezistencinės vadovybės etiketė" (Juozas Lukša, 1950. II. 20).

Jono Deksnio kelionė turėjo daugiau reikšmės Vakaruose tarp lietuvių tremtinių. Jis ir V. Stanevičius, grįžę, prisistatė kaip krašto rezistencijos vadovybės nariai ir įgaliotiniai, abudu kaip Vlako nariai. Jie parvežė dar Vlako paskirtą "užsienio delegatūrą", kuriai įgaliojimai buvo išrašyti dviem parašais — Hektoro (Deksnio) ir J. Erelio (prof. Markulio). Vlako delegatūros nariais buvo paskirti 7 asmens (Stepas Kaminskas, M. Krupavičius, Bronius Bieliukas, Juozas Brazaitis, Stasys Žymantas, Pranas Padalis ir Andrius Meškis). Taigi J. Deksnys kaip Vlako prezidiumo narys su šia "delegatūra" turėjo atstovauti krašto rezistencijai ir laisvinimo akcijoje pakeisti Vliką, kurį laikė emigrantinių partijų sambūriu.

Siekdamas įsipilietinti vietoj Vliko, J. Deksnys su "delegatūra" rėmėsi dviem argumentais: turėjo skyrimą iš krašto, artimai bendradarbiavo su diplomatijos šefu, kuris savo ruožtu rėmėsi Vlaku kontraversioje prieš Vliką. Apeinant tylom konflikto tarp Vliko ir Vlako delegatūros smulkmenas, kurios tektų rašyti jau tremties istorijoje, čia tenkinamasi suminėjus tuos faktus, kurie galėjo turėti reikšmės paties krašto rezistencijos eigai ar nuotaikom. Būtent:

(1) Paskirtosios Vlako delegatūros įtvirtinti nepavyko. 1946 lapkričio 19 buvo sukviestas Pfullingene tų Vlako delegatūron skirtųjų asmenų pasitarimas, antras panašus pasitarimas buvo 1947 sausio 17 Kirchheime. Be delegatūron skirtųjų, gyvenančių Vokietijoje, antrame pasitarime dalyvavo dar iš Švedijos atvykę J. Deksnys, V. Stanevičius ir A. Vokietaitis. Pasitarime išaiškėjo, kad visi susirinkusieji pritarė krašto primatui kovoje dėl laisvės; išsiskyrė betgi nuomonės, ar ta delegatūra tikrai yra krašto primato reiškėjas. Kurie tuo neabejojo, įgaliojimus priėmė (Br. Bieliukas, St. Žymantas, V. Stanevičius); kurie tuo nebuvo tikri, bet norėjo pasitikrinti, priėmė lygtinai, t. y. kai pasitikrins naujom žiniom iš krašto (S. Kaminskas, M. Krupavičius); kurie neabejojo, kad tai krašto valios klastojimas, įgaliojimų nepriėmė (J. Brazaitis).

(2) J. Deksnys, A. Vokietaitis 1947 rugpiūčio 27-30 turėjo dar konferenciją su diplomatijos šefu S. Lozoraičiu, kuriam perdavė iš krašto gautos medžiagos, kuris savu ruožtu perdavė savo raštišką pareiškimą, skirtą kraštui. Jame tarp kitko informuojama ir apie Vliką: esą Vlikas laiko save Lietuvos seimu, bet su tuo "žymi dauguma įg. ministerių nesutiko (Šaulys, Balutis, Žadeikis, Girdvainis, Graužinis, Lozoraitis)". Raštas datuotas 1947 rugpiūčio 27. Kai jis pakliuvo į kraštą, sukėlė ten rezistencijos vadovybėje susidomėjimo kaip tik minimu Vliku, apie kurį J. Deksnys ten kitaip buvo informavęs. Tada ir buvo pažadintas krašto rezistencijoje noras sueiti į ryšius su Vliku.

(3) Vlako delegatūrai "praktiškai neveikiant", 1947 gruodžio 7 buvo sudaryta BDPS užsienio delegatūra (Jonas Deksnys, Algirdas Greimas, Bronys Raila, Vytautas Stanevičius-Staneika, Jurgis Valiulis,

Stasys Žakevičius Žymantas (žr. Meškio pranešimą BDPS prezidiumui ir Vyr. Ginkl. Partizanų štabui).

Neaiškumai ir trintis truko, iki atvyko į Vakarus rezistencijos įgaliotiniai iš Lietuvos.

b. Iš Lietuvos į vakarus: Juozo Lukšos kelionė

Jonas Deksnys, išvykdamas iš Lietuvos, buvo sutaręs su pogrindžiu tolimesnius ryšius per pasiuntinius ir per radiją. Bet kraštas ryšio nesulaukė. "1946 m. Prapuolenis (J. Deksnys) su Meškiu (V. Stanevičium) atsigabeno į kraštą ... radijo ryšiui šifrą. Tučtuojau, panaudojus turimas priemones ir žmones, ryšys buvo bandytas užmegzti. Tačiau nebuvo pasiekta jokių rezultatų, nes, kaip vėliau buvo išaiškinta, atvykusieji nebuvo nieko padarę, kad kas nors užsienyje su krašte pradėjusia veikti stotimi bandytų rištis. Rudeniop, Prapuoleniui išvykus ir gavus iš jo naujas garantijas, kad jis Vakaruose padarys visa, kad į krašto radijo siuntas būtų atsakyta, spalio ir lapkričio mėnesiais vėl buvo imtasi bandymų radijo ryšiui užmegzti, išsikviečiant į darbo vietą net geriausius specialistus (dipl. inž. K.). Tačiau ir šis bandymas nedavė jokių vaisių, dargi pareikalavo kelių aukų, tarp jų inž. K. ir D. Nauji radijo ryšiui užmegsti bandymai prasidėjo 1947 metų vasarą, kai po susitikimo su Prapuoleniu Gdynėje buvo iš jo gauti šiam ryšiui daviniai. Dėl tų pačių priežasčių (neveikimo užsienyje stoties) ir vėl rezultatų nesigavo" (J. Lukša).

Tada ryšiam iniciatyvos ėmėsi krašto rezistencija, mėgindama pasiųsti savo žmones į Vakarus. Šiam uždaviniui buvo paskirtas Daukantas. "Apie gruodžio mėn. turėjome gauti pirmąsias žinias apie jo kelionės į užsienį rezultatus ... Sutartu laiku ne-

sulaukėm ir iš Daukanto žadėtų siuntų bei ryšio" (Daumantas, Partizanai 238 ir 297 pp.). Sulaukti ir negalėjo — vėliau paaiškėjo, kad Daukantas pakeliui buvo suimtas infiltruoto agento dėka. Tada 1947 kovo mėn. buvo išsiųsti kiti žmonės — Juozas Lukša ir Rimvydas. Jie prasiveržė pro Punską ir po ilgos odisėjos pasiekė Gdynę. Laimingu sutapimu ten susitiko su atvykusiu iš Švedijos Jonu Deksniu. Iš jo patyrė, kad Daukantas pakliuvo bolševikam į rankas. Pakliuvo ir kraštui skirti pora informacinių siuntinių. "Nors su Daunoru (J. Deksniu) susitikę negalėjome atlikti visų mūsų gautų uždavinių, bet nuo jų tolimesnio vykdymo turėjome atsisakyti, nes, jo tvirtinimu, jų dar negalima atlikti dėl mums nepalankių tarpvalstybinių įvykių konjunktūros. Šiais reikalais jis ir rūpinęsis visą laiką, bet kol kas pažangos nematyti. Įtikinęs mus, kad dabar bus tikslingiausia mums grįžti atgal ir veikti panašiai kaip lig šiol, pats žadėjo rudeniop sugrįžti jau su dovanomis ir pasisekimais, dabar mūsų nelaimėtais" (Partizanai 297 p.).

Iš Gdynės pasiuntiniai grįžo laimingai, jei tuo žodžiu suprasim, kad grįžo visi ir nesužeisti. Bet ryšys ir toliau su Vakarais neveikė. Rugsėjo mėn. buvo nutarta siųsti kitą porą į Vakarus. Bet jie buvo bolševikų aptikti ir turėjo susisprogdinti. Jų vietoj BDPS prezidiumo nutarimu buvo paskirtas vykti Juozas Lukša, partizanų vado adjutantas ir partizanų kapitonas. Jį lydėti į Vakarus turėjo Mindaugas — taip jis vadinamas Daumanto knygoje, o jau Vakaruose jis buvo vadinamas Audroniu. Šie partizanų atstovai su BDPS prezidiumo įgaliojimais atsisveikino draugus Lietuvoje 1947 gruodžio 15 ir po nuotykingos kruvinos kelionės (ji aprašyta Partiza-

nuose 374-405 p.) pasiekė Švedijos sostinę jau 1948 metų kovo mėn.

Audronis pasiliko laukti Švedijoje. Juozas Lukša su Jonu Deksniu atvyko į Vokietiją, į pasitarimus su Vliko atstovais. Pasitarimuose 1948. VII. 7-9 prie Baden-Badeno kaimelyje buvo pasirašytas susitarimas, kuriame pagrindinis dalykas buvo, kad krašto rezistencijai užsieniuose įgaliotas atstovauti Vlikas. Susitarimą vykdydamas, Jonas Deksnys, kaip BDPS prezidiumo narys, 1948. IX. 6 "direktyva Nr. 2" įsakė BDPS delegatūrai "bet kokį viešą ar slaptą savo veikimą, kaip neturintį teisėto pagrindo sustabdyti!..." Tačiau delegatūra nepasidavė J. Deksnio įsakymui. Raštu min. S. Lozoraičiui ir kt. apkaltino jį, kad jis neturėjęs teisės pasirašyti susitarimo su Vliku, pašalino jį iš delegatūros. Jo vietoj pakvietė F. Neveravičių, gyvenantį Anglijoje.

Įtampa dėl delegatūros baigėsi tuo, kad ilgainiui jos vardas dingo. Joje buvę žmonės 1950 susikūrė Lietuvos Rezistencijos Santarvę (pirmininkaujamą Londone St. Kuzminsko). Jos tikslas buvo remti rezistenciją Lietuvoje, o jos nariai privačiai pareikšdavo, kad tai esanti pradžia lietuvių liberalų demokratų organizacijai. Jonas Deksnys, saviškių pasmerktas, 1949 drauge su Audroniu grįžo į Lietuvą jūros keliu. Juozas Lukša pasiliko, pasiryžęs įvykdyti uždavinius, kuriuos buvo gavęs iš krašto, laukiančio žinių ir paramos.

c. *Patirtis iš Vakarų: jie mus atidavė mirčiai...*

Rezistencija veltui laukė iš Vakarų moralinės ir materialinės paramos. Vakarai, tiesa, jau buvo nutraukę sąjungą su Sovietais, kurie buvo užsimoję naujom agresijom. 1947 kovo 12 jau pagarsėjo Tru-

mano doktrina, kuri apsaugojo Graikiją ir Turkiją nuo bolševikų invazijos; 1948 kovo 14-31 buvo priimtas Marshallo planas, kurio tikslas buvo sustiprinti Europą iš vidaus, kad atsispirtų komunizmo grėsmei; 1949 balandžio 4 sudarytas Nato karinei apsaugai; 1950 birželio 27 Jungtinės Valstybės, formaliai Jungtinės Tautos, ginklu pasipriešino komunistų invazijai Korejoje. Tie visi žygiai buvo skirti komunistų tolesnei agresijai sustabdyti, bet jie nereiškė užsimojimo pavergtiem kraštam laisvinti. Tokia padėtis negalėjo duoti paramos rezistencijai Lietuvoje, negalėjo nė jos moraliai sustiprinti. Tai matyti akivaizdžiai iš partizanų užrašų įvairiais laikotarpiais:

1945:

"Iš Daunoro ir Lokio (atvykusių iš Vakarų pirmų ryšininkų) lūpų apygarda klausėsi tiesioginės informacijos iš Vakarų pasaulio. Jų pranešimai mus nuteikė pesimistiškai. Atrodė, kad Vakarų pasaulio sąžinė bunda pernelig lėtai. Priėjom išvados, kad mūsų ramių artojų šalims, kažkaip užmestoms pasaulio politikų užpečkin, dar ilgai teks lieti kraujas, kol atgausime laisvę, o tuo tikėti nenorėjom" (Daumantas Partizanai 201 p.).

1947:

Skaitydami iš Vakarų gautą slaptu keliu informaciją, kovotojai darės išvadas:

"Jie mus atidavė mirčiai Jaltoje, Potsdame ... kartoja ir toliau tas klaidas, neišdrįsdami pakelti balso prieš mūsų tautos naikinimą, net nenorėdami žinoti, kad mes dar esam jais ne tik nenusivylę, bet kad tęsiam kovą su jų "sąjungininku", nebežinodami pralaimėjimo ... Ir ilgas ir baisiai kruvinas dar styro mums prieš akis kovos kelias" (Partizanai 306 p.).

1949:

Krašto rezistencijos įgaliotinio Juozo Lukšos raporte, kuris iš Vakarų buvo perduotas rezistencijos vadovybei Lietuvoje:

"Mūsų uždavinių eilėj buvo išreikalauti namams paramos. Šie uždaviniai sutiko sunkiausiai įveikiamas kliūtis.

Lietuviškų pusvalandžių išrūpinimas per įvairias laisvo pasaulio radijo stotis vis dar sutinka kliūčių. Vatikanas transliacijas lietuvių kalba kiek pagyvino. BBC visai nepradeda, nors pakartotinai buvo prašyta, tiek per rezistencinius kanalus, tiek per diplomatinius. Tas pats ir su Voice of America" (Voice of America lietuviškos transliacijos pradėjo veikti tik 1951 vasario 16, o nuo 1952 transliacijos ir iš Miuncheno; pastarosios buvo labai populiarios Lietuvoje, bet nuo 1958 visai sustabdytos, o Amerikoje transliuojamos lietuviškos programos virto grynai amerikinės politikos ir amerikinio gyvenimo veidrodžiu, be žymesnio lietuviškų reikalų politinio aspekto).

1950:

Krašto rezistencijos atstovo Juozo Lukšos, kai jis pasirengė pagaliau grįžti į kraštą, buvo tarti šie žodžiai:

"Kai 1944 metais Lietuvos žemę vėl užplūdo bolševizmas, šita nelaime nė tikėt nenorėjom. Nenorėjom, nes ji perdaug baisi prisiminimais — ir dar iš netolimos praeities. Širdyse nešiojom viltis, kad vakariečių lūpose dažnai kartojami žmogaus ir tautų laisvei apginti principai nebus tų pačių autorių šlykščiai išduoti. Deja. Raudonasis bolševizmas šlykščiausiai pasityčiojo iš vakariečių. Po priedanga anų skambių punktų azijatai nužudė mūsų tautos laisvę, mirtimi bausdami visus, kurie nenulenkė galvų bol-

ševikinėms banditiškoms idėjoms; kitiems atimdami minties, sąžinės, žodžio laisvę; išdegindami ir atimdami mūsų įsigytas ar iš tėvų paveldėtas gėrybes.

Atimdami mūsų tautai teises laisvai gyventi ir dirbti, azijatai nuolat besitęsiančiais trėmimais ir žudymais mus paskyrė ne tik moralinei, bet ir fizinei mirčiai. Nebegirdėti šiandien Lietuvoje skardaus sesių juoko, skambios vakarų dainos, niekur nejunti ir nematai laimingo džiaugsmo. Tai visa pakeitė gilios motinų ir sesių raudos bei gailios ašaros, palydinčios vis krauju garuojančius kautynių laukus ... Šiandien vien tėvynės laukuose priskaitysim keturiasdešimt tūkstančių partizanų gyvybių" (Į Laisvę 1954 Nr. 2).

Tokią nuotaiką ankstesnė patirtis tėvynėje ir naujesnė patirtis iš Vakaruose esančios politinės padėties gimdė tuo metu pergyvenimuose rezistencijos kovotojo, pasiryžusio pagaliau grįžti į kovojančios tėvynės žemę.

d. Patirtis tarp tremtinių: šešėliai ir pragiedruliai

Iš tolo viskas atrodo idealiau. Iš tolo Vakaruose atsidūrę lietuviai vaidenos pasilikusiem tėvynėje turį įtakos ir nesuinteresuoto nuoširdaus pasiaukojimo. Su tokiu nusiteikimu buvo priimti krašte pirmi ryšininkai iš Vakarų. Kai rezistencijos įgaliotiniai atvyko patys į Vakarus 1948, tikrovę pamatė iš arti, ir nuomonės neišvengiamai turėjo keistis. Patirtis iš arti pirmiausia aptraukė šešėliais buvusį ryšininką Joną Deksnį ir su juo drauge veikiančius. Krašto įgaliotinio Juozo Lukšos raportas krašto rezistencijos vadovybei, praneštas 1949 Audronio, iškelia nepasitenkinimo J. Deksniu eilę pagrindų:

(1) J. Deksnio nenoras įsileisti krašto atstovų

į Vakarus, — Gdynėje 1948 vasario pabaigoje "bandė mudu įkalbėti grįžti namo ... nepasiekus Vakarų ... Mudu kategoriškai priešinomės, spirdamiesi, kad paramą "žūt būt" turime gauti. Galop, Prapuoleniui (J. Deksniui) nusileidus, atsidūrėme Vakaruose".

(2) Netiksli informacija kraštui. — Atvykęs 1946 į Lietuvą netiksliai informavo apie lietuvių politines organizacijas, tendencingai piršo naujas organizacines formas rezistencijai, siekdamas asmeninio intereso.

(3) Krašto valios iškreipimas Vakaruose. — "Užsienyje radome kovojančio krašto vardu kalbančią — BDPS UD. Jos sudėtis buvo kraštui nežinoma, kuri veikė be juridinio krašto aprobavimo ... Išanalizavę jos veiklos pobūdį ir dvasią, radom ją nesuderinamą su kovojančio krašto uždaviniais ir nuotaikomis". Kitame rašte: "Tiek iš delegatūrininkų pusės, tiek ir iš pačio Prapuolenio (J. Deksnio) buvo aiškus nusistatymas nesiskaityti su krašto rezistencijos pageidavimais".

(4) Nesirūpinimas parama kraštui. — "Bendradarbiavimo būdas (su patėviais, pusbroliais ir dėdėmis) stokojo valstybinio masto ir neatitiko mūsų rezistencinius minimalius reikalavimus. Visa atrodė panašėliau į "pasitarnavimą meškai" nei į "do ut des" santykių reguliavimą. Štai kodėl mūsų šaukimasis iš krašto su radio siųstuvais 1946 ir 1947 metais buvo be vaisių, kadangi niekas neklausė".

"Jei ieškoti priežasčių, kurios stokholmiškiams atimdavo drąsą ar iniciatyvą pildyti krašto pageidavimus išrūpinant iš svetimųjų paramą, tai tenka sustoti ties viena bene svarbiausia priežastimi, apibūdinančia stockholmiškius kaip svetimos valstybės

agentus". Primenama rašte net, kad gauta parama, išimtinai skirta kraštui ir įsakmiai tik kraštui, buvo "išleista UD reikalams".

(5) Krašto informacijos piktnaudojimas. — "Per keliskart atgabenta iš krašto į užsienį įvairi rezistencijos surinkta medžiaga, aplenkiant laisvės kovai vadovaujančius veiksnius, tiesiog patekdavo į svetimųjų rankas. Ir po BB susitarimo Prapuolenis VT informacijos tarnybai perdavė tik dalį medžiagos ... Medžiagos saugojimas ir naudojimas visiškai neatitinka tai kainai, kuria ta medžiaga buvo krašte surinkta ar iš krašto į čia pergabenta. Kai kuri medžiaga, kurios dvasia neatitiko stockholmiškių ideologijai, buvo užmesta archyvuosna ir delsiamas jos perdavimas adresatams".

Krašto įgaliotinio Juozo Lukšos raportai bei dokumentai, kurie turėjo būti papildyti Audronio pranešimais žodžiu krašte nulėmė, kad susitarimas su Vliku krašto vadovybės buvo patvirtintas. Tačiau praktinis bendradarbiavimas ruošiant kraštui paramą ir ryšius sklandus su Vliku nebuvo: skirtingos psichologijos žmonės, skirtingų siekimų sunkiai galėjo bendradarbiauti (Dokumentai, kuriais krašto įgaliotinis Juozas Lukša reiškė priekaištus Vliko ir VT pirmininkui, yra nurodyti J. Daumanto Partizanuose 414 p.).

Tarp šešėlių buvo ir pragiedrulių. Vakaruose susirado keletas vyrų, kurie panoro savo likimą skirti rezistencijai krašte. Kai 1950 spalio 3 Juozas Lukša grįžo į Lietuvą, su juo išvyko pora naujų kovotojų — Benediktas Trumpys, slapyvardžiu Rytis, ir Širvys, slapyvardžiu Sakalas. 1951 balandžio 19 nusileido Lietuvoje dar du — Julijonas Būtėnas ir Jonas Kukauskas. Tai buvo padrąsinantis ženklas, kad Vakaruose netrūksta drąsos ir pasiaukojimo vyrų.

d. Ryšininkų finalas: gyvi tarp žuvusių ir žuvę tarp gyvųjų

Jonas Deksnys ir Juozas Lukša — du pagrindiniai ryšininkai, turėję įtakos rezistencinei veiklai — vienas iš vakarų į Lietuvą, kitas iš Lietuvos į vakarus. Jie ne vieninteliai. Iš vakarų pro Stockholmą, pro J. Deksnio ryšius, vyko į Lietuvą grupė, kurioje buvo lietuvis kovotojas Neris. Jis Palangos pajūry buvo patiktas ir kovoje žuvo. Iš Lietuvos vyko 1949 Jurgis Rimvydas ir laimingai pasiekė Lenkiją, bet delsiant Vliko atitinkamiem ryšininkam paimti jį iš Lenkijos — taip pat žuvo. Žuvo jau Lietuvoje ir su Juozu Lukša išvykęs Benediktas Trumpys - Rytis; žuvo ir Julijonas Būtėnas. Buvo sužeistas ir paimtas gyvas su Lukša išvykęs Širvys-Sakalas. Ilgiausiai buvo nepaimamas pats Juozas Lukša. Jis žuvo tik 1951 rudenį. Tarp gyvųjų išliko sužeistas ir paimtas Širvys-Sakalas. O Jonas Kukauskas, apsuptas bunkeryje drauge su J. Būtėnu, pasidavė ir atgailojo tuo, kad padėjo išduoti Juozą Lukšą. Gyvas paimtas buvo ir Jonas Deksnys, kai 1949 jis trečiu kartu drauge su Audroniu atvyko į Lietuvą. Audronis žuvo kovotojo mirtimi. J. Deksnys buvo paimtas ir padėjo KGB insifiltruoti į pogrindį Vakaruose. Tai išaiškėjo galutinai jau 1953, o 1960 pats Deksnys paskelbė Tiesoje savo "išpažintį" ir buvo naudojamas pogrindžiui diskredituoti.

Kiek Jono Deksnio pateiktos informacijos ir ryšiai prisidėjo prie Juozo Lukšos žuvimo; kokia jo rolė buvo, kad Londone pasirodė tariamai rezistencijos pulkininkas; kiek per jį ar jo atstovus KGB mėgino insifiltruoti į Vliką — puslapiai apie tą galingiausią KGB ir MVD priemonę kovai su rezistencija lieka nerašyti.

9. *AKCIJA PRIEŠ LAISVĖS KOVOTOJUS*

a. Karinė jėga: istrebiteliai ir specialūs MVD daliniai

Po Sovietų reguliarios kariuomenės, kuri stūmė vokiečių kariuomenę, keliom dienom praėjus rodėsi NKVD kariuomenės daliniai, kurie turėjo užimtame krašte įtvirtinti sovietinį režimą. Vienas tokis dalinys buvo pulk. Grigorij Stepanovič Burlitskio, kuris 1953 perbėgo į Vakarus ir 1954 birželio 28 liudijo Kersteno komitete Miunchene apie Sovietų saugumo veiklą Lietuvoje prieš partizanus. Jis liudijo, kad partizanai buvo ginkluoti lengvaisiais ginklais, kulkosvaidžiais, lengvaisiais ir sunkiaisiais, sovietiniais Maksim tipo, o taip pat vokiškais ir gamintais Čekoslovakijos Škodos fabrikuose. Kai kurie daliniai turėję net lengvosios artilerijos, nors iš partizaninių liudijimų tokio ginklo tarp jų nematyti. Burlitskis liudija, kad kovai prieš partizanus buvo patelkta ir reguliari kariuomenė, net aviacija kautynėm Kazlų Rūdos miškuose. "Tačiau su partizanais sunku buvo kovoti, nes, pažindami gerai teritoriją ir vietos gyventojų remiami, jie gerai žinojo mūsų planus; kai mes sulaipindavom savo žmones į sunkvežimius operacijai prieš banditus, jie apie tai turėjo žinias ir pasitraukdavo į miškus; stodavo kovoti tik, jei būtinai reikėjo. Tačiau jei turėjo progą, jie, žinoma, stengdavosi kautynes laimėti" (Communist Aggression Investigation. Fourth Interim Report. Washington 1954, 1368-1375 p.).

Pastangos suorganizuoti vietos gyventojų "liaudies gynėjus", istrebitelius kovai su partizanais, kaip anksčiau buvo rašyta, lauktų vaisių sovietams nedavė. Ir J. Paleckio valdžia bei A. Sniečkaus vadovaujama partija prarado Maskvos pasitikėjimą.

Tai buvo pirmaisiais grįžusios okupacijos metais.

b. Kruglovo ir Suslovo valdžia: teroras ir klasta

Pulk. Burlitskio liudijimu, Panevėžin 1944 rugsėjo mėn. atvyko generolas Kruglovas, Berijos pavaduotojas. Naktį buvo sušauktas slaptas pasitarimas, kuriame dalyvavo NKVD kariuomenės dalinių vadai bei politiniai vadovai. Kruglovas informavo, kad Sovietų politbiuras, Berija ir pats Stalinas esą nepatenkinti padėtim Lietuvoje ir kad dėl to čia turi būti pertvarkytas administracinis ir partinis aparatas. Tam reikalui buvo paskirtas Lietuvai Michail Suslovas, kompartijos centro komiteto narys, kuris davė direktyvas Lietuvoje valdžiai ir partijai. Suslovas tai buvo vyriausia valdžia. Savo ruožtu Kruglovas perdavė Berijos įsakymą sustiprinti ir pagriežtinti akciją prieš partizanus. Būtent:

(1) Sustiprinti agentūrinį partizanų, jų šeimų, galimų rėmėjų sekimą; insifiltruoti į partizanų organizacijos vidų ir vadus pirmiausia išaiškinti.

(2) Pastebėtus partizanus suimti, daryti jiem sprendimus be jokio teismo, pavartoti visokias priemones prisipažinimam išgauti, deportuoti juos, o taip pat jų šeimas bei rėmėjus, jų namus sudeginti, gyvulius bei turtą perduoti vietos komunistų partijai.

(3) Diskredituoti partizanus vietos gyventojų akyse.

(4) Įtraukti partizanus į kautynes su NKVD kariuomene ir sunaikinti; jei kautynių išvengtų, košti miškus ir kaimus.

Karines operacijas vykdyti buvo pavesta NKVD generolui J. Bartašiūnui.

Direktyvas vykdant buvo sustiprinta ir karinė akcija, ir propaganda, ir infiltracija. Kokiais veiksmais tai reiškėsi konkrečiai?

(1) Kariniai veiksmai. Jų gausu per visus 1945-46 metus. Tačiau partizanai apskritai laikėsi taktikos, kurią buvo apibūdinęs pulk. Burlitskis — nesileisti į atviras kautynes, kaip to buvo norėjęs Kruglovas. Stengėsi arba kautynių išvengti arba pasirinkti tokias pozicijas kautynėm, kad padėtis būtų jų naudai. Būdami geriau ginkluoti, daugiausia automatais bei kulkosvaidžiais, pažindami vietos sąlygas, o svarbiausia — vedami kovos dvasios ir aiškaus tikslo, partizanai kautynėse pridarydavo NKVD daliniam didelių nuostolių, palyginti su savaisiais. Pasekant J. Daumanto Partizanuose aprašytas kautynes, aukų proporcija taip atrodo: Žemaitkiemio kautynėse žuvo bolševikų 27, partizanų 3 ir sužeisti 5; Būdininkų kautynėse 100:6 proporcija, Palių kautynėse 200:17; Alšininkų kautynėse 23:5; Paverkniuose, kur 79 partizanai kovėsi su 300 enkagiebistų, 290:33; Raišupyje žuvo apsupti visi 6 partizanai, išbaigę šaudmenis, enkagiebistų ten žuvo 67.

Nors priešininko žuvo nepalyginti didesnis procentas, bet jo ir jėgos buvo nepalyginti didesnės ir jas galėjo nuolat papildyti, ypačiai baigusis karui. O partizanų jėgos seko.

(2) Amnestija. Karo pabaigos proga Bartašiūnas paskelbė amnestiją tiem, kurie prisistatys ir atiduos ginklus. "Joje ragino mesti kovą, grįžti iš miškų, žadėdamas paklausiusius nebausti ir netaikyti jokių represijų nei jų šeimoms nei jų artimiesiems" (Daumantas, Partizanai 120 p.).

Propagandos reikalui vertė vyskupus, kad paskelbtų atsišaukimus pasinaudoti amnestija. Kaip į tokį raginimą žiūrėjo Telšių vyskupas V. Borisevičius, yra įrašytas NKVD tardymo protokoluose kun. Jono Janausko liudijimas: "Borisevičius nepalankiai atsiliepė apie Kauno vyskupijos valdytojo Jakubaus-

ko kreipimąsi, kuriuo banditai buvo kviečiami legalizuotis. Vyskupas Borisevičius tokį kreipimąsi vadino neprotingu ir neapgalvotu. Tai sakydamas, su panieka jis numojo ranka" (Dokumentai kaltina).

"Nors partizanų vadovybei buvo aišku, kad bolševikai savo politiniams ir idėjiniams priešams nežino jokio pasigailėjimo, o dar labiau ginkluotiems, bet vis tik nusprendė partizanams nedrausti registruotis ir atiduoti ginklus" (Daumantas, Partizanai 120 p.). Ir Burlitskis tai patvirtino, pridėdamas, kaip tokiais įsiregistravusiais siekė NKVD pasinaudoti: "Tiem žmonėm (kurie registravosi) buvo pasakyta, kad jie turi NKVD vietos organam atiduoti ginklus ir turi pranešti, kur yra pogrindžio štabai, kur ginklų sandėliai, kas partizanų daliniams vadovauja ir t.t.".

Kiek partizanų registravosi ir kokis jų likimas, tikslių žinių nėra. Tačiau yra žinomi atsitikimai, kad dalis prisistačiusių buvo priversti eiti gyventojų provokuoti — eiti nakčia su enkavedistais ir dėtis partizanais, prašyti iš gyventojų valgyti ar ryšių su vietiniais partizanais. Jei gyventojai sakydavosi nieko nežiną, juos prikankindavo — tegul mato, koki partizanai budeliai. Jei ką ūkininkai prasitardavo ar pavalgydindavo, tai dieną tie patys jau ateidavo kaip enkavedistai ir suimdavo.

(3) Provokaciniai desantai. Pagal Kruglovo direktyvas 1945 vasario mėn. tarp Tauragės ir Raudondvario buvo nuleista daug parašiutininkų. Tai buvo enkavedistai, vaidinę anglus ar vokiečius, žinodami, kaip gyventojai laukia vienų ar antrų, tebegyvendami iliuzija, kad vakariečiai neišvengiamai ateisią. Tų pat metų liepos mėn. kita provokatorių — desantininkų grupė pasirodė Kazlų Rūdos miškuose

ir vaidino vokiečius. Vietos gyventojai ir net partizanų dalinio vadovybė jais patikėjo, suėjo į kontaktą ir — visa buvo išžudyta, o vietos gyventojų daug buvo suimta.

(4) Lavonų niekinimas. Gen. J. Bartašiūno įsakymu 1946. 2. 15 nukautus partizanus jau nepalikdavo vietoje, kaip buvo ligi tol, bet paimdavo ir pamesdavo miestelių aikštėse. Tikslas — gyventojus įbauginti, antra — stebėti, kas rodys užuojautos, kuri bus ženklas tolimesniam agentūriniam sekimui. Keletas tokio lavonų niekinimo vaizdų pagal Daumanto aprašymus:

— Garliavoje. 1946 vasario pabaigoje ties Juodgiria, prie Kauno, keliasdešimt enkavedistų aptiko Žvangučio būrį — keliolika vyrų. Išskynus 23 bolševikus, partizanam pavyko prasimušti pro apsupimo žiedą ir pasitraukti, paliekant kautynių lauke patį būrio vadą Žvangutį ir šešis žuvusius kovotojus. Visus partizanų lavonus bolševikai susirinko ir nusivežė į Garliavą. Žvangučio lavoną pastatė aikštėje prie sienos, paramstė kuolais, kad nesudribtų, ir į išžiodintą burną įgrūdo vandentiekio vamzdį. Kitus lavonus išdėstė pusračiu įvairiose padėtyse, stengdamiesi surežisuoti mitingą. Kiekvienas valsčiaus bolševikinio aktyvo narys privalėjo eiti į šią aikštę ir lieti savo pyktį, kuldamas lavonus pagaliais, spardydamas kojomis ir t.t. Lavonai buvo paguldyti tokioje vietoje, kad iš NKVD būstinės būtų galima stebėti pro aikštę pravažiuojančius žmones. Jei pravažiuojančių veiduose enkavedistai pastebėdavo užuojautą, tuojau tokius sulaikydavo ir plakdami reikalavo išduoti lavonų pavardes.

— Šilavote. 1946 birželio 3 11 partizanų, žygiuodami po didelio nuovargio, nepakankamai gerai mas-

kavo savo pėdas ir buvo staiga užpulti enkavedistų prie Šilavoto. Gyviem pavyko pasprukti tik dviem. Partizanų lavonus bolševikai numetė Šilavote turgaus aikštėje. Nakčia nežinomos rankos lavonus apklojo gėlėmis. Rytojaus dieną Kardo, Laimutės, Vėtros lavonus išvežė į Mariampolę. Prie jų atvedė iš kalėjimo Kardo žmoną ir mušdami reikalavo išduoti pavardes. Nieko nepešę, lavonus išvežė į Prienus, kur juos atpažinti reikalavo gimnazijos mokytojus. Lavonai buvo apnuoginti ar visai nuogi. Su Laimutės lavonu išdarinėjo įvairias paleistuvavimo scenas.

— Kazlų Rūdoje. 1946 birželio 7 dvi divizijos NKVD kariuomenės, talkinamos net šarvuotų traukinių, apsupo Kazlų Rūdos miškus, ir įvykusiose kautynėse žuvo septyni partizanai, o apygardos vadas, sužeistas, susisprogdino. Kritusių kovotojų lavonai buvo atvežti į Kazlų Rūdą. Visus lavonus bolševikai žiauriai išniekino, pažabodami juos rastais partizanų rožančiais, burnas užkimšdami maldaknygėm, iš odos pjaustydami Gedimino stulpus.

(5) Kapų naikinimas. Tuo pačiu metu bolševikai gavo instrukciją naikinti supiltus partizanų kapus, išbarstytus tėvynės pakelėse, pamiškėse, gojuose, miško tankmėse ir net laukų pievose. Toki kapai gyventojų ir partizanų rūpesčiu buvo nuolat tvarkomi ir puošiami gėlėmis.

Antai Klebiškio miško pakraštyje, prie kelio, vedančio į Šilavotą, pušų pavėsyje ilsėjosi septyni partizanai, žuvę įvairiose kautynėse. Gerų žmonių pastangomis šių septynių miško brolių kapai buvo aptverti lietuviško stiliaus tvorele, padaryti puikūs antkapiai ir pastatyti skoningi visiems vienodi kryžiai. Šiuos kapus aptikę Prienų enkagiebistai išardė. Vietinio dalinio būrio vadas Papartis ... atsivedęs sa-

vo vyrus ir dar pasikvietęs pasyvius kovotojus, sutvarkė kapus, supildamas vėl panašius antkapius, parūpindamas kryžius ir tvorelę. Tada kapus užminavo ir įspėjo lankytojus, kad jie kurį laiką kapų nelankytų. Gi prie tvorelės pridėjo rusišką ir lietuvišką užrašą, kad kapai liesti draudžiama. Po kelių savaičių tie patys enkagiebistai didžiai nustebo, rasdami kapus vėl žydinčius po senovei. Įtūžę griebėsi darbo. Dar labiau nustebo, kad pajudinus tvorelę sprogo. Buvo sunkiai sužeisti trys.

Tokis kapų naikinimas ėjo visame krašte. Vienur kapus sunaikindavo patys enkavedistai, kitur įsakydavo tai padaryti miško eiguliams, kurių laukuose toki kapai buvo. Režimo atstovai siekė, kad nebūtų jokio ženklo, kuris gyventojam bylotų apie partizanus, kovojančius dėl laisvės. Žuvusieji taip pat pavojingi.

(6) Miškų ir kaimų košimas. 1946-47 ypačiai pagausėjo masinis kaimų ir miškų košimas. Ištisos divizijos, talkinamos lėktuvų, su specialiais įrankiais žemei badyti, su šunim buvo vartojamos tam reikalui. Partizanam tebuvo dvi išeitys: jei nebuvo apsupti, mėginti persimesti į vietas, kurios jau buvo iškoštos; jei tai negalima — tūnoti bunkeriuose. Jei bunkeriai surasti, tada jau beveik vienintelė išeitis — susisprogdinti, kad nebūtų atpažinti. Kai kada mėgindavo partizanai prasimušti ir iš bunkerio, bet tai buvo didesnė rizika pakliūti gyvam. O tada neišvengiamos tortūros, kad išgautų žinių (Partizanui Eumai, kuris atsisakė kalbėti apie draugus, buvo išpjautas liežuvis). Vienas tokio košimo vaizdas:

Punios miške. 1947 liepos 10 prie Punios šilo pasirodė per vieną naktį apie 300 amerikoniškų mašinų (studebakerių) su bolševikais. Prie šių pajėgų prisidėjo vietiniai bolševikų daliniai. Vieni jų dviem

žiedais apsupo mišką, o kiti sulindo į mišką kratos. Šiuo laiku visame miške gyveno tik 8 partizanai — apygardos vadovybė. Bolševikų daliniai turėjo visokiausius kratos įrankius. Krėtė kiekvieną miško pėdą, susigrupavę eilėmis vyras prie vyro. Buvo aptiktas partizanų bunkeris. Apie jį bolševikai sudarė tris žiedus, visom kryptim išdėstė kulkosvydžius. MGB pulkininkas vaikščiojo viršum bunkerio ir kvietė partizanus pasiduoti. O tuo tarpu pro ventiliacijos kanalus veržėsi naikinamų bunkeryje dokumentų dūmai. Slėptuvėje esantį archyvą sutvarkius, partizanų nuomonės pasidalino. Apygardos vadas manė, kad neverta veržtis laukan, nes bolševikų jėgos per didelės, kad galima būtų pralaužti. Kiti dar pasitikėjo savo ginklais ir tikėjosi, kad pasiseks. Jei nepasiseks gyviem išlikti, bent brangiau bus gyvybė parduota. Kai tik buvo baigti naikinti dokumentai, vadas, atsisveikinęs su draugais, nusišovė. Kiti kovotojai, pralindę pro atsarginį kanalą, veržėsi laukan. Bolševikai buvo nustebinti, kad partizanai pasirodė visai nelauktoje vietoje. Partizanai suspėjo pirmieji paleisti šūvius. Bet į besiveržiančius iš angos partizanus bolševikai paleido granatas. Laimė lėmė tik vienam, pralaužus žiedus, pasislėpti krūmuose. Per kautynes du kovotojai granatų buvo ne nukauti, o tik apsvaiginti ir paskui atsigavo. Bolševikai tada jų vardu suredagavo atsišaukimą, kuriame partizanai prisipažino ėję klaidingais keliais ir ragino kitus taip pat pasiduoti.

Po šio įvykio bolševikai pirmą kartą viešai paskelbė spaudoje apie pogrindinę organizaciją, kurios vienas štabas dabar esąs sutriuškintas.

Daugiau ir atviriau apie partizanus bolševikai prašneko tik žymiai vėliau — apie 1957. Tada Komjaunimo Tiesoje L. Martavičius, pavaduotojas vals-

tybės saugumo komiteto prie LTSR ministrų tarybos pirmininko K. Liaudžio, kalbėjo, kad jis sėkmingai vartojęs agentų infiltraciją. Apie šią kovos prieš partizanus priemonę tenka specialiai informuoti, remiantis ne KGB, bet rezistenciniais dokumentais.

c. *Infiltracijos viršūnė: Smerš agentas Juozas Erelis*

Iš visų rezistencijon infiltruotų pagal Kruglovo direktyvas šnipų, kurie buvo išaiškinti, pavojingiausias ir apsukriausias buvo Juozas Erelis, veikęs pačiose rezistencijos viršūnėse ir simuliavo pats vyriausią rezistencijos vadą. Jo istorija rodo, kokius žmones sovietai angažavo savo agentais, kaip tie agentai pagavo pasitikėjimą ir kaip tada veikė rezistencijai sunaikinti iš pagrindų.

Juozo Erelio vardas Vakaruose pirmu kartu pažįstamas 1946 iš atgabentų Vlako delegatūros nariam įgaliojimų, kuriuos Vlako komiteto vardu buvo pasirašę Juozas Erelis ir Alfonsas Hektoras. BDPS steigimo akte Juozas Erelis pasirašęs L. Laisvės Armijos vardu.

Lietuvos rezistencijos istorijoje Erelis pirmu kartu pasirodė 1946 gegužės 18, kada jis buvo suvestas su Tauro apygardos vadu Mykolu Jonu ir kitais pareigūnais ... Sužymėtinos pagrindinės scenos, kuriose pasireiškė Erelis ir kurios kaip dramos veikale plėtojo jo veiklą vis giliau ir dramatiškiau.

(1) Pirmosios žinios. Juozą Erelį pogrindžio organizacijai rekomendavo pogrindžio ryšininkės studentės. Iš jų Tauro vadovybė patyrė, kad tikroji jo pavardė yra Juozas Albinas Markulis; jis buvo baigęs kunigų seminariją, bet į kunigus nesišventino; baigė mediciną; vokiečių okupacijos metu buvo pro-

vincijoje gydytojas ir turėjo artimus ryšius su pogrindžiu — veikęs Laisvės Armijoje. 1944 jis pakviestas į Vilniaus universitetą medicinos fakultete anatomijos katedrai vadovauti. Jis buvo populiarus tarp intelektualų savo socialiu, gyvu būdu; jis buvo mėgstamas tarp studentų, nes visi nujautė, kad jis patriotas, o dažnai jį matydavę ir bažnyčioje. Jis netgi davęs kelis kartus pogrindžio studentėm vaistų sužeistiem partizanam gydyti.

(2) Pirmas įspūdis. Pirmam susitikime su Tauro vadovybe jis paliko palankų įspūdį. Susitikime jis kalbėjo kaip Vienybės Komiteto likučių atstovas, ir kaip apsijungusių aukštaičių partizanų įgaliotinis. Jis informavo apie aukštaičių partizanų veiklą, teiravosi apie veiklą pietų Lietuvoje, drąsino sudaryti bendrą partizaninę vadovybę, kėlė optimizmą dėl ryšių su Vakarais per Lenkiją. Davė suprasti, kad tie ryšiai jau veikia.

Po pirmo susitikimo nepraėjo nė mėnuo, enkavedistai apsupo apygardos vadą majorą Mykolą Joną, ir jis žuvo. Kitą mėnesį žuvo Dainavos apygardos vadas pulk. Kazimieraitis. Niekas to žuvimo nesiejo su Juozu Ereliu. Manė: gal ėmė smarkauti enkavedistai, kaip nors patyrę apie pirmų ryšininkų atvykimą iš Vakarų.

(3) Pirmas pasiūlymas. Tauro vadovybės likusieji tarp gyvųjų siekė paskubinti apsijungimą ir kreipėsi į Juozą Erelį Vilniuje. Tas atvyko antro susitikimo, kuriame dalyvavo ir iš vakarų atsiradę Hektoras bei Meškis. Erelis davė suprasti, kad rezistencijos centras kuriasi pačiame Vilniuje; ar ne geriau būtų ir ryšininkam iš Tauro bei kitų apygardų ten persikelti. Trečiame susitikime pakvietė jau Hektorą persikelti pas jį į Vilnių.

(4) Hektoras pas Erelį. Hektoras persikėlė gyventi pas Erelį. Ryšiam su užsieniais organizuoti Hektoras davė įgaliojimą Ereliui, kad perimtų savo žinion ir atsigabentų į Vilnių radijo siųstuvą. Hektoro įsakymu, Ereliui buvo perduoti ir ligšioliniai visi ryšio punktai Lenkijoje bei slapyvardžiai. Liko dar J. Lukša ir jo draugas, kurie žinojo tuos punktus. Jeigu jie dingtų, ryšiai išimtinai būtų tik Erelio žinioje. Niekas neįtarė, kad tuo metu buvo suimta ryšininkė, kuri suvedė Erelį su partizanais. Bet po mėnesio ją paleido.

(5) Lukša taip pat. Kai ryšininkė buvo suimta, J. Lukša ir kiti iš savo nuolatinės būstinės pasitraukė. Ką gali žinoti, gal kankindami gali iš jos ką nors išgauti. Tikrai, kelis kartus lankėsi enkavedistai, ieškojo, krėtė. Niekas nesiejo kratų su Erelio vardu. Pagaliau vėl atvyko pats Erelis ir pakvietė, kad Lukša ir jo draugas persikeltų į Vilnių, nes jau pergabentas radijo siųstuvas ir galima pradėti ryšius su Vakarais. Erelis paliko taip pat keletą tuščių blankų dokumentam pasidaryti. Nuvyko. Susitiko su Hektoru, kuris gyveno pas Erelį.

(6) Erelio pagalba Hektorui. Iš Hektoro J. Lukša patyrė, kad Erelis jam padėjo organizuoti grįžimą atgal į Vakarus. Iš Erelio buvo gavęs lenkų repatrianto dokumentus su Franek Matuzenowicz pavarde. Kaip repatriantui jam buvo Erelio papiršta versija kelionėje vaidinti psichiatrinį ligonį, nepersenai išėjusį iš ligoninės, dėl to net pavėlinusį dokumentuose nurodytu terminu išvažiuoti. Hektoras jautėsi truputį nesmagiai, nes nemokėjo lenkų kalbos ir kiekvienu momentu galėjo būti emgiebistų dešifruotas ir suklupti. Be to, dokumentuose jo verslas buvo įrašytas ūkininku, o rankų delnai to nero-

dė. Visa laimė, kad ta durnystė buvo pakliuvus, tai ir rankų delnus galėjo kanceliariškus padaryti .... Hektorą lydėti turėjo kažkoks Erelio patikėtinis Antanas (slapyv.). Tai aukšto ūgio, blondinas vyras, apie 27 metų amžiaus, Erelio pasakojimu, Vilniaus universiteto studentas, geriau mokąs lenkiškai negu lietuviškai ...

Repatriantų ešalonas kažkodėl vėlavo. Nustatyta pirmoji data buvo apeita net dviem savaitėm. Pagaliau per Erelį buvo gautas pranešimas, kad jau Hektorui metas įsikurti vagone ... Antru kartu atsisveikindamas, man Hektoras pažadėjo dar spalio mėnesio pradžiai pasiųsti pirmąją siuntą su keliais tūkstančiais dokumentams blankų. Tai turėjo pargabenti Antanas, kuris Gdynėje turėjo lukterti, kol Hektoras pasieks savo nuolatinę būstinę ir iš ten prisiųs Antanui minėtą siuntą. Paskutiniu metu rezistencijoje vyravo nuomonė, kad būtina kuo daugiau kovotojų aprūpinti asmens dokumentais ir bent fiktyviai legalizuotis" (J. Lukša).

(7) Pirmas "suvažiavimas". Iš Hektoro J. Lukša taip pat patyrė, kad Vilniuje jau įvykęs 1946. 8. 25 "pirmasis partizanų atstovų suvažiavimas, kuriame dalyvavo Lokys (Žemaitijos atstovas), Genelis, Žalias Velnias ir Ožka (Didžios Kovos atstovai) ir kažkas iš Vyčio apygardos ... Posėdis pagimdė keletą protokoluotų nutarimų, net ir įsteigdamas VGP (Vyriausias Ginkluotas Pajėgas)" (J. Lukša).

Hektoro įspūdžius apie tą suvažiavimą J. Lukša perduoda tokiais žodžiais: "Lokys vienintelis buvo Hektorui padaręs teigiamą įspūdį, bet kiti atstovai, be Ožkos, buvę gerokai pusgirčiai. Posėdis neatrodęs visus dalyvaujančius dominęs. Hektoras ir Erelis kalbėję, Ožka klausiusi, Genelis miegojęs, Lo-

kys kartais su Žaliu Velniu įsiterpdavę su savo pastabomis, o likusieji buvo visai mažai aktyvūs posėdžio dalyviai... Nors Hektorui susidarė nerimto įspūdžio iš vykusio suvažiavimo, bet jis užgyrė Erelio turimas galimybes čia Vilniuje išvystyti ir gerai funkcionuoti vyr. pogrindžio centrams. Hektorui Erelis jau buvo pasakojęs apie Vienybės Komiteto likučius, į jų tarpą priskaitydamas ir K. (Šalkauskį) ir D(agilį). Tačiau Hektorui, kaip vėliau paaiškėjo, su jais susitikti ir posėdžiauti ar tartis netekę. Erelis Hektorui aiškinęs, kad prieš tokią kelionę susitikti esą netikslu. Hektoras tokiu paaiškinimu pasitenkinęs" (Vėliau iš kitų rezistencijos narių buvo patirta, kad Vilniaus profesoriai pogrindy nedalyvavę (J. Lukša).

To suvažiavimo nutarimus pranešti apygardom Erelis pavedė atvykusiam į Vilnių J. Lukšai. Tam Lukša lankėsi Kaune ir susirišo su Kęstučio apygardos atstovu Tautvaiša rugsėjo mėn., lankėsi Vyčio apygardoje spalio mėn, Tauro apygardoje lapkričio mėn. — vis kaip VGPŠ atstovas.

"Spalio mėnesį ... į VGPŠ kolektyvą atsirado "A" apygardos atstovas Daukantas, buvęs pietų Lietuvos srities vado adjutantas. Po keleto dienų čia atsirado ir Tautvaiša (Kęstučio ap.). Erelis mums šiuo metu pristatė majorą Vytenį ir pulk. Vytį ... Šis karinės kolegijos branduolys turėjo baigti centralizacijos darbus ir galutinai sukomplektuoti pilną VG PŠ sąstatą" (J. Lukša).

Bendrame BDPS Vyr. Komiteto ir VGPŠ posėdyje, kuriame faktiškai pirmajam organui atstovavo Erelis, antrajam J. Lukša, Vytis ir Tautvaiša, buvo numatytas visų apygardų suvažiavimas. Prieš jį dar lankė apygardas VGPŠ pareigūnai drauge su BDPS atstovu Ereliu, palenkdami jas paklusti VGPŠ ir jį

pripažinti galutinai bendrame vadų suvažiavime 1947 sausio 18. Bet prieš suvažiavimą buvo dar eilė įvykių, kurie kėlė abejojimus, nors ir jokio įtarimo.

(9) Ryšiai su Vakarais. "Mūsų nepasisekimų rūpestis buvo jokių žinių negavimas iš Hektoro. Praėjo ir trigubas su juo susitarto laukti laiko tarpas, o mes ne tik kad negavome iš jo jokio pranešimo, bet nei žadėtos siuntos. Pradėjom galvoti, kad kelionė nepavyko. Pradėjom galvoti apie galimybes naujų projektų ryšiui su užsieniu, Hektoro ir Meškio nutiestus tiltus laikydami palaidotus. Mūsų pasiūlom pritarė ir Erelis. Nusprendėm iškomandiruoti į Gdynę vieną asmenį, kuris ten sėdėdamas nuolat tvarkytų sklandų ryšio funkcionavimą. Šiam postui atsirado savanoris kandidatas — Daktaras. Jam kaip tik netrūko nei lenkiškų manierų nei kalbos mokėjimo. Erelis jam pažadėjo išrūpinti lenkų repatriacinės komisijos valdininko dokumentus ir, tokiais apsiginklavęs, jis "galėjo" į ten keliauti kiekvienu norimu momentu...

Kaip tik šiuo metu gavau iš Erelio iššifruoti porą iš Hektoro Antano parvežtų telegramų. Man užklausus, kur taip ilgai tos telegramos ir pats Antanas užtrukęs, Erelis aiškino, kad buvę kelionėje kliūčių, ir jis nežinąs, ar toliau Hektorui pasisekę pasiekti tikslą. Padirbėjęs keliolika valandų, telegramas dešifravau. Jose Hektoras pranešė, kad laimingai pasiekė Gdynę, ir taip pat patvirtino, kad Meškis laimingai pasiekė savo gūžtą. Kadangi telegramos buvo man pateiktos labai vėlyvai, tai buvau abejojęs, ar iš viso jos yra Hektoro užšifruotos. Ilgai knaisiojęsis po rankraštį ir po teksto kalbą, įsitikinau, kad jos vistik Hektoro pagimdytos.

Kai dešifruotas telegramas perdaviau Ereliui, pastebėjau, kad jis jomis nesidomėjo. Supratau, kad

jis jau turėjo žinoti jų tekstą; taip pat atrodė, kad Hektoras jau buvo išdavęs jam dešifravimo raktą. Prileidau, kad šias telegramas Erelis man pateikė tik tada, kada pastebėjo mūsų vis didėjantį susirūpinimą Hektoro likimu. Man užklausus, ar Antanas daugiau nieko iš Hektoro žadėtų dalykų neparvežė, gavau atsakymą, kad nieko. . ." (J. Lukša).

(10) Abejonės telkėsi. "Per Vyčio apygardą (Lampeo) patyrėme, kad ryšininkė Aldona (kuri ir gyveno Vilniuje pas Erelį), neseniai turėjusi uždavinį nuvykti į Vyčio apygardą, pasielgė kaip išdavikė. Įvykį nuodugniai išnagrinėjus, atrodė, kad ji turinti ryšius su vienu MGB majoru Vilniuje (Zaicevu). Tautvaiša, Daktaras, Juodvarnis, Lampeo ir aš, dalyvavę įvykio tyrime, konstatavome ją esant MGB agentę ir pasiryžom likviduoti. Savo nutarimą pranešėme Ereliui. Šis gi kritikavo mūsų pačių apsisprendimą likvidaciją įvykdyti, nes tai iš vienos pusės yra didelis smulkinimasis ir, be to, per didelis savęs išstatymas rizikai, nes ji, būdama MGB agentė, turi būti tam tikroje kiekvienu momentu apsaugoje. . . Jis pažadėjo ją likviduoti per Aitvaro žinioje esančią teroristinę grupę. Po kurio laiko Aitvaras jau pasakojo "likvidavimo" smulkmenas — buvusi nužudyta prie Trakų ežero . . ."

(11) Nuostaba auga. "Prieš naujus metus visos bolševikinės karinės registracijos įstaigos turėjo pratęsti visiems piliečiams karinius dokumentus. Šis prolongavimas sukėlė mums naujo rūpesčio. Visi mūsų darbuotojai, aprūpinti laikiniais mobilizacijos atidėjimo pažymėjimais, turėjo juos dabar vienokiu ar kitokiu būdu pratęsti. Juodvarnis, išgavęs šiai procedūrai reikalingus dokumentus iš universiteto vadovybės, kreipėsi į mane, prašydamas pasiteirauti šiuo reikalu Erelio nuomonės. Iš Erelio gavau atsakymą, kad Juod-

varnis ir pats be mūsų pagalbos galįs tai sutvarkyti, kadangi kariniai stalai dažniausiai jokių dokumentų šaknelių neieško, o pratęsia juos remdamiesi išduotais darbo įstaigos pažymėjimais. Tačiau šį kartą tokis samprotavimas netiko. Padavęs dokumentą, Juodvarnis vietoj jo prolongatos gavo atsakymą, kad įstaigoje nesą jo dokumento šaknelės, ir dar priedo — įtarimą, kad dokumentas galįs būti sufalsifikuotas. Aš vėl atsidūriau pas Erelį. Jis teiravosi, kuriame kariniame stale reikalas užkliuvo, ir pažadėjo pats visa tai sutvarkyti. Ir tai buvo tiesa. Po kelių dienų Juodvarniui užsukus į karinį stalą, gavo dokumentą be jokių paklausimų ir trukdymų. Tuo tarpu kitiems jo studijų kolegoms ir tikri dokumentai pratęsti buvo labai sunku. Šis Erelio parodytas apsukrumas mumyse sukėlė ypatingo nusistebėjimo".

(12) Keista jau ir kalba. "Antroje gruodžio pusėje Erelis, Tautvaiša ir aš išvykome ... į Jungt. Kęstučio apygardą. Iš kęstutėnų posėdyje dalyvavo apygardos vadas Visvydas, organizacinio skyriaus viršininkas Sąžinė ir dar du štabo pareigūnai. Šiame pasitarime mane nustebino Erelio kalbos turinys, kur jis aktyviąsias rezistencijos jėgas pradėjo dažyti kai kurių buvusių partijų spalvomis ir tai laikė neužmirština cementuojant galutinius centrinius rezistencinių organų rėmus. Be to, ginkluotus vienetus jis bandė įgrūsti ir ateičiai į grynai karinius mundirus, atimdamas tiek dabartyje, tiek ateityje jiems politinius uždavinius. Tokis centrinių organų Erelio peršamas cementavimo būdas sukėlė kęstutėnuose didelę reakciją. Stebėjausi ir aš su Tautvaiša tokiu Erelio kalbos tonu, nes jis žymiai skyrėsi nuo ankstesnių jo kalbų. Kad susitikimas nesibaigtų be jokių rezultatų, padėtį teko išlyginti man. Kęstutėnus turėjau užtikrinti, kad sausio aštuonioliktos dienos suvažiavime

visi bendrai apspręsime galutines mūsų organizacines formas ir kad man pažįstamos daugelyje apygardų vyraujančios nuotaikos yra labai tapatingos kęstutėnų turimoms. Nesileisdami į ilgesnes diskusijas, išsiskyrėm, išgaudami kęstutėnų sutikimą dalyvauti sausio mėnesio suvažiavime.

Tiek aš, tiek Tautvaiša stebėjomės Erelio elgsena, priskiriant tauriečius Krikščionių Demokratų partijos spalvai, nors be pastebėtų kovotojų pamaldumo kitokių duomenų tam neturėjo".

(13) Baisi staigmena. Gruodžio 28 J. Lukša turėjo susitikti su Ereliu suvažiavimo reikalais. Eidamas link medicinos rūmų, netikėtai susitiko Būtautą, atvykusį iš Kauno. Tas pranešė apie suėmimus, kurių siūlai vedą į tą "barzdočių, su kurio žinia išvyko Hektoras"... Būtautas kvietė mane susilaikyti nuo šiandieninio pasimatymo su Ereliu ir kartu svarstyti esamų įtarimų tikrumą. Aš gi, prileisdamas, kad Erelis gali būti išdavikas (panašūs įtarimai jau mums buvo ne kartą kilę), nė kiek neabejodamas, ryžaus pas Erelį eiti, nes turėjau "tartis" paskutiniukart dėl sausio 18 suvažiavimo. Mano nėjimas — galvojau — galėtų tik paankstinti Erelio abejones mūsų pasitikėjimu... Jaučiau, kad šį kartą pas Erelį turėsiu gerokai valdyti savo nervus. Gi Erelis visad būdavo labai akylus. Galvoje ūžė kažkas baisaus. Po Būtauto įtarimų mūsų turėtieji įtarimai padidėjo dešimtimis kartų. Kiekviena buvusi smulkmena atrodė buvo įvykusi su MGB rankų prikišimu". Ir Aitvaras, pas kurį buvo įkurdintas pradžioje Lukša ir dėl kurio elgesio, nesuderinamo su partizano garbe, protestavo Ereliui Lukša, dabar rodės, kad buvo specialiai verbuotas šnipinėti ir partizanam diskredituoti; ir toji Aldona, ir tik nesenos Kūčios į kurias Erelis buvo pasikvietęs Lukšą ir kuriose dalyvavo kažkoks kunigas,

bet savo riebiais anekdotais rodės visai nekunigiškas, dabar kilo kaip perrengtas agentas, ir tas Antanas — tikriausiai tokis pat agentas... Su tokia minčių maišatim J. Lukša nuėjo pas Erelį.

"Pas Erelį man vyko gana neblogai. Pokalbis su juo nieku nesiskyrė nuo lig šiol buvusių... Galutinai aptarėme sausio 18 dienos pasiruošimus, ir aš gavau galutinį jo pritarimą už dviejų dienų vykti į Tauro apygardą "parvežti" posėdžio dalyviams ryšio punktus, slaptažodžius, susirinkimui vietos nurodymą ir kitas "reikiamas" smulkmenas ...

Pakeliui užsukau pas Vytį ... ir perspėjau, kad turiu kai kuriems iš mūsų tarpo asmenims nepasitikėjimo įtarimų, kurių prašiau niekam kol kas nepareikšt bei perspėjau, kad jis pasiruoštų kiekvienu momentu palikti Vilnių. Lyg tyčia Vytis mano perspėjimą palydėjo klausimu: "Negi Erelis?" Nei paneigęs nei patvirtinęs jo pataikytą įtarimą, paprašiau kantriai laukti sekančio mano pasirodymo...

Išskubėjau namo. Reikėjo elgtis gana šaltai, pakeliant labai daug rizikos, kad galėtume padėtį išgelbėti, kartu išvengiant žmonių aukų". Posėdžiavo keturiese ir svarstė visus įtarimo pagrindus. "Visa susumavę, galėjom neabejodami konstatuoti, kad Erelis dirba su MGB žinia ir yra kontrarazviedkos Smerš (Smert Špionam) narys, per kurį bolševikai buvo suprojektavę smogti milžinišką smūgį Lietuvos rezistencijai. Visus Vilniuje buvusius nesklandumus ar įtarimus dabar rišom su MGB veiklos metodais. Atrodė, kad ryšininkė Aldona tikrai buvo MGB agentė, dešifruota Vyčio apygardoje, ir tik todėl Erelis mums patiems neleido jos likviduoti, bet pavedė "nužudyti" Aitvarui. Ji tikriausiai buvo perkelta į kitą veikimo sritį. Pats Aitvaras turėjo būti taip pat MGB agentas. Už tai kalbėjo ir jo turima moralė ir Erelio

advokatūrinė laikysena jo atžvilgiu, nes mūsų (Tautvaišos, Daktaro, Juodvarnio ir mano) išreikštas gana griežta forma juo nepasitenkinimas negalėjo nesukelti Erelio reagavimo ... Be to, tik dabar aiškėjo, kodėl Erelis bandė pravesti mintį, kad būtina suregistruoti, susandėliuoti ir pristatyti sudarytus sąrašus į VGPŠ legalizavusių partizanų ginklų sandėlius. Atrodė, kad MGB galvojo ilgiau išsilaikyti nedešifruota, veikdama per Erelio asmenį iki pasiruošimo likviduoti kartu partizanų vadovybę ir tuo pačiu, turėdama sąrašus, nuginkluoti visą tautą, nes lig šiol, kaip jiems praktika parodė, jie jokiu būdu nesugebėjo susidoroti su ginkluotais partizanais... Hektoras ir Daktaras pagal mus turėjo būti likviduoti. Aš ir Juodvarnis išvesti iš Tauro apygardos į Vilnių, kad Erelis savo rankose turėtų paskutinius žmones, kurie nujautė ryšių su užsieniu tvarkymą. Tokio pat tikslo vedamas, Erelis neperseniai buvo davęs per mane Juodvarniui parėdymą, kad jis atgabentų į Vilnių Hektoro ir Meškio paliktus "angliškus" šifrus. Bet šiuo metu juos dar saugojau aš — Ereliui dar nebuvau perdavęs. Tačiau pats įsakymas atgabenti juos tuo metu, kada jau nebesvajojome apie radijo ryšio atstatymą, negalėjo būti kitokia priežastim kaip tik jų perėmimas į savo rankas.

Šie daviniai rodė, kad Erelio "visagališkumas" ėjo iš kontrarazviedkos rankų. Vadinasi, bolševikams pavyko prilįsti prie vyr. rezistencijos organų ... Atrodė, kad data, kuri galėjo atsieiti daug kraujo Lietuvos rezistencijai, buvo čia pat, apie sausio 18. Mes — Vytis, Tautvaiša, Juodvarnis, Jovaras, Tauras, aš ir visa eilė ryšininkų turėjom būti likviduoti dar prieš sausio 18 suvažiavimą ar jo metu. Gi pagrindinėms jėgoms buvo numatytas smūgis suvažiavimo metu. Šiuo metu jau buvo ruošiama maskuota mūsų

suėmimo pradžia. Atrodė, kad paskutinį turėtų likviduoti mane, nes man buvo patikėti suvažiavimo pasiruošimai . . .

Posėdžiavę lig paryčio, apsisprendėm, kad dar ne metas palikti Vilnių. Visi pritarė mano vykimui į Tauro apygardą, kur Žvejui turėjau nušviesti susidariusią padėtį, kitų apygardų kol kas nejudinti, tik saugoti ryšių sklandumą, kad paskutinę minutę per ryšininkus galima būtų perspėti Vytauto, Vyčio, Dainavos, Didžios kovos ir Kęstučio apygardas.

Manėm, kad suvažiavimas turi vis tiek įvykti, tik kitoj vietoj ir ankstyvesniu laiku, kad bolševikai nesuspėtų susigaudyti ir pakenkti. Iš Tauro apygardos vado Žvejo turėjau parvežti Ereliui fiktyvinius sausio aštuonioliktos suvažiavimui davinius.

Laikėm savo pareiga surasti, kas yra kiti BDPS komiteto nariai ir juos perspėjus greit taip pat išgabenti į saugias vietas. Tačiau čia nesiorientavom, kurie žmonės komitetui priklauso.

Iki mano grįžimo iš Tauro visi turėjo nesijudinti iš savo postų ir kuo šalčiausiai laukti".

(14) Galutinai įsitikinta. Grįžęs į Vilnių, J. Lukša padėtį rado paaštrėjusią. Jau buvo prasidėję suėmimai. Perduoti Ereliui fiktyvius duomenis apie numatytą suvažiavimą nuvyko drauge su Tautvaiša. Kad susiorientuotų, kada Lukšai skirta suėmimo data, sutarė aiškinti, kad suvažiavimo vietoje numatytas budėjimo punktas ir pačiam Lukšai.

"Visus mano perduodamus ryšio punktus, susirinkimo vietą ir slaptažodžius Erelis žymėjosi popieryje su dideliu gobšumu. Mačiau, kaip Judo rankos net sudrebėjo, kai baigiau "pranešimą" su Žvejo numatyta apsauga, susidedančia iš geriausių Tauro apygardos kovotojų su rinktiniais ginklais. Mano likvi-

dacijos data buvo truputį ankstyvesnė negu susirinkimo data, nes man pasakius, kad viename punkte aš pats turėsiu budėti, Erelis padarė pastabą, kad taip būti negalės, nes aš ir taip turėsiu eilę kitų reikalų tvarkyti.

Erelis buvo šį kartą kiek susijaudinęs, ne toks kaip visada... Erelį palikome prieš vidunaktį. Po pusvalandžio vėl susitikome su Būtautu, Žaliuku ir Juodvarniu. Erelio laikysena rodė, kad mūsų dienos "suskaitytos, pasvertos ir padalintos". Likvidacijos reikėjo laukti kiekvienu momentu. Juodvarnis pranešė, kad prieš kelias valandas suimta Ožka. Sekanti auka turėjo būti Juodvarnis, o po to jau mes. Taip dalykams susiklosčius, dar šią naktį nutarėme palikti Vilnių.

Iš Būtauto sužinojome, kad jis priėjęs prie B. ir gavo atsakymą, kad jis jokiai rezistencinei grupei iki šiol nepriklausęs. Pasilikom nuomonės, kad arba Erelis vienas sudaro BDPS Vyr. Komitetą, arba ir kiti jo nariai esą toki patys kaip ir jis išdavikai, arba pagal turimus mūsų davinius tokių rezistentų nesugebėsime surasti".

"Sausio mėnesio gale bandžiau patikrinti mano sausio 18 dienos susirinkimui Ereliui perduotus ryšio punktus. Kadangi mano nurodyti punktai nieko bendro neturėjo su rezistencija, tai Erelis, kaip pasirodė, per savo agentus bandė brautis net į kitus kaimyninius namus ... Štai Aleksote Veiverių gatvėje buvau nurodęs 82 nr. su "kovotoju Saule" ir slaptažodžiais: "Ar pas jus šiandien rytą buvo elektra? — Ne, tik šeštadienį dvi valandas". Kadangi mano nurodytas namas (82 nr.) buvo karo metu sudegęs, tai emgiebistai per kažkokią elegantišką ponią kreipėsi į priešais esantį namą ir šeimininkę klausė, kur čia kovotojas Saulė. Šeimininkei nieko nesiorientuojant,

dar kažką kalbėjos apie elektrą. Taigi bolševikai manė, kad aš, Ereliui perduodamas davinius, galėjau suklysti numerį. Panašiai atsitiko ir su kitais išduotais punktais".

(15) Dar vienas Erelio pėdsakas. 1947 m. kovo mėn. J. Lukša gavo įsakymą mėginti atstatyti ryšius su užsieniu. Jis laimingai pasiekė Gdynę. Atsitiko taip, kad tuo metu jau rado Gdynėje ir Hektorą. "Pasirodė, kad Hektoras visai kartu su mumis atvyko iš Švedijos į Gdynią konferencijai su Ereliu ... Erelis buvo iškvietęs Hektorą gegužės mėn. 1 dienai ... Hektorui atsiradus Gdynėje tik po pustrečios savaitės, Erelis jau galėjo pagalvoti, kad tas nesugebėjimas laiku atvykti jau reiškė dešifravimą. Mūsų pranešimas apie susidariusią padėtį Hektorą dideliai nustebino, nors smulkiai išsikalbėjus, Hektoras jokių abejonių mūsų sprendimais neturėjo ... Hektoras tik dabar suprato įvykusius jo kelionėje įtarimus. Įvažiavus jam su ešalonu į Lenkiją, traukinį lydįs MVD majoras, išsišaukęs Hektorą iš vagono, permetęs gerai akimis, nusišypsojęs ir prataręs: "Tak pojedem, Matuzenowicz". Hektoras atsakęs, kad taip, bet nesusigaudęs, ko tas pilietis iš jo norįs. Matyt, ešalono viršininkui buvo puikiai žinoma, ką per paukštį jis gabena, tai įsigeidė patikrinti jo išvaizdą, o gal patikrinti, ar jis iš vagono dar nepabėgęs.

Erelio buvo nesnausta. Hektoro teigimu, vasario mėnesį jis per Antaną į Lietuvą pergabenęs dvi spaustuvines portatyvines mašinėles ir eilę dokumentų, kuriais naudodamasis jis vėliau bandė dezorientuoti kai kurias apygardas.

Šis mūsų susitikimas buvo susiklostęs tiesiog stebuklingu būdu: visi mūsų ir Hektoro kelionės susitrukdymai, atrodė, buvo kažkeno paslaptingos rankos diriguojami. Ankstyvesnis ar vėlyvesnis mūsų ar Hek-

toro atvykimas į Gdynią būtų palydėtas didžiulėmis nesėkmėmis ir milžiniškais nuostoliais Lietuvos rezistencijai. Ypačiai tai būtų didelis susikompromitavimas prieš svetimąsias jėgas (tuo laiku anglų ir švedų).

Tik dabar su Hektoru pamatėm vieną iš gilesnių MGB veiklos metodų. Hektoras Vakaruose atsidūrė tik todėl, kad jo išpasakoti Ereliui vakariečių angažementai dar buvo labai menki, bet turį tendencijų artimiausioje ateityje vystytis mums pageidaujama linkme. Bolševikai, tikėdamiesi per Erelį perimti visas ryšio su užsieniu gijas iš aktyviosios rezistencijos, Hektorą savo globoje pervežė ligi Gdynės, manydami panašiu keliu eidami turėti vieninteliai šitų ryšių kontrolę ir vykdymą. Mus, kurie šiek tiek žinojom apie galimybes ryšiams atstatyti, turėjo tuojau likviduoti. Ryšių perėmimas jau jiems buvo pavykęs. Iš Hektoro jie jau turėjo visus ryšio punktus per Lenkiją ir visus laiškais, telegramomis ar radiju susisiekimo būdus.

Po Erelio pasisekimų bolševikai labai sustiprino Lenkijos - Lietuvos sieną, kad kas nors kitas neatvyktų iš užsienio arba, Erelį dešifravus, nesugebėtų per sieną prasiveržti rezistencijos žmonės. Štai kodėl ir mes buvom priversti žygiuoti šį kartą per sieną daug toliau nuo mūsų turimų pirmųjų ryšių punktų Lenkijoje.

Daktaro jokių pėdsakų Lenkijoje nebuvo. Jis vietoj Gdynės buvo "iškomandiruotas" į kalėjimą. Gi vietoj Daktaro vasario mėnesį Gdynėje lankėsi Antanas. Ir Daktaro likvidavimas rodė, kad mes savo dienų galą pramatėme gana tiksliai.

Taip po šio susitikimo buvo vėl ryšiai su užsieniu iš kontrarazviedkos rankų perimti rezistencijos, bolševikams nepaliekant jokių dokumentų, liudijančių apie Vakarų pasaulio ryšius su Lietuvos rezistencija".

(16) Dar ne viskas. "Ne visos apygardos, Erelį dešifravus, sugebėjo greit nuo kontrarazviedkos rankų atsipalaiduoti. Tokiais laimingais buvo pradžioje pietų Lietuvos sritis (Tauro ir Dainavos ap.), jungt. Kęstučio apygarda, Vyčio apygarda ir tos apygardos, kurios iki tol nebuvo spėtos standžiai su Vilniumi susirišti (Algimanto, 3 LLA ir Žemaičių ap.). O dvi partizanų apygardos — Didžios Kovos ir Vytauto — dar ilgokai Erelio buvo smulkinamos. Vytauto apygardai buvo laiku pranešta apie Erelio išdavystes, bet po kurio laiko nutrūko šios apygardos ryšiai su centrais. Šiuo metu ir vėl Ereliui užsimaskavus kitokia firma ir kitokia savo slapyvarde pavyko užmegsti ryšius su vytautėnais. O po Vilniaus pamokos rezistencija atsargumo dėliai buvo nusistačiusi ryšius palaikyti tik per ginkluotus dalinius, taigi su vytautėnais toki ryšiai negreit buvo atstatyti ... To pasėkmė — 1947 metais rugpiūčio mėnesį Ereliui dar pavyko išsikviesti į Vilnių Lietuvos šiaurės rytų srities partizanų vadą Žalgirį ir Vytauto apygardos vadą Žaliaduonį. Jų iškvietimas jau buvo jų flirto pabaiga — jų likvidavimas. Abu jie apsistojo pas Aitvarą. Nakčia bemiegodami, išgirdo namo prieangyje rusiškus šnabždesius: "Patichonko, patichonko". Abu stvėrėsi už pagalvių, kur buvo pasidėję pistoletus. Tačiau ... Pistoletų nebuvo. Žaibo greitumu abu suvokė, kad išdavimas — jie Aitvaro jau buvo nuginkluoti. Be drabužių abu iššoko pro langą ir laimingai pasitraukė. Žalgiris buvo vilniškis ir, turėdamas daug pažįstamų, pasirūpino sau ir Žaliaduoniui drabužius. Šis laimingai užsibaigęs nuotykis atvertė paskutinius tomus - netikėlius... Spalio mėn. Žvejys (ėjęs tuo metu VGPŠ viršininko pareigas) gavo iš Žalgirio ir Žaliaduonio laišką, kuriame jie išdėstė savo nutikimus Vilniuje ir apgailestavo, kad iš jų pusės iki šiol

nebuvo bendradarbiaujama ... Kartu pareiškė, kad nuo šios datos jie pilnai susibordinuoja VGPŠui".

Kiek kitokios rūšies pinklės buvo su Didžios Kovos apygarda. Šią apygardą MGB pirmąją sugriebė ir gana tandžiai į savas klastos reples ... Šiai apygardai ir vadą Erelis buvo parūpinęs (buvo iškvietęs į Vilnių apygardos vadą Žalią Velnią, o jo vietoj pasiuntęs vadu Griežtą, savo agentą (Žalias Velnias iš Vilniaus nebuvo išleidžiamas, iki atėjo laikas jį likviduoti). Mums iš Vilniaus pabėgus, šiai apygardai buvo padažnintas smūgis po smūgio. Ji kaip rezistencinis vienetas taip nusilpo, kad maža ką ir bereiškė bendroje kovoje". Smūgiai pagreitino ginkluotus dalinius susicentralizuoti vienos karinės vadovybės žinioje, kad būtų išvengta tolimesnės infiltracijos ir išdavimų.

O Erelis — šiuo metu jis tebėra Vilniaus universiteto personalo sąrašuose kaip Juozas Markulis, docentas. MVD tarnybon jis patekęs šantažo keliu, kuriam negalėjo atsispirti jo oportunistinė natūra.

10. GINKLUOTOSIOS REZISTENCIJOS IŠGESIMAS

a. Priežastys: laikas veikė prieš ginkluotą rezistenciją

Krašto rezistencijos įgaliotinis J. Lukša, 1950 m. grįžęs iš Vakarų, padėtį rado pablogėjusią. Bolševikai buvo sustiprinę akciją specialiai prieš ginkluotą rezistenciją ir apskritai sustiprinę sovietinės sistemos vykdymą.

Akcijai prieš partizanus nebeužteko vietinių MV D dalinių nei infiltracijos. Bolševikai pamatė, kad partizanų ginkluotosios pajėgos yra išsprūdę iš MGB

kontrolės. Ryšiai su Vakarais taip pat išsprūdę jau iš jų rankų. Vakaruose rezistencija susilaukia daugiau dėmesio ne tik iš lietuvių išeivijos, bet dėmesio ima rodyti ir J. Valstybių organai bei spauda. Tad 1949-51 "visai kovai prieš vadinamų banditų sąjūdį Lietuvoje buvo atkomandiruotos specialiai dvi MGB divizijos, vadinamos specialiem uždaviniam divizijos — 2-ji ir 4-ji. 2-osios specialiosios divizijos būstinė buvo Vilniuje; jai vadovavo generolas Vetrov, o 4-oji specialių uždavinių divizija buvo Šiaulių mieste, vadovaujama generolo Piašov. Žinoma, tos dvi divizijos, dviejų generolų vadovaujamos, vykdė visus veiksmus kovoje prieš vadinamą banditinį sąjūdį Sovietų Socialistinės Lietuvos Respublikos teritorijoje sykiu ir bendradarbiaudamos su vietiniais MVD daliniais. 1949-51 tose mano minėtose divizijose buvo daug atsitikimų, kad kareiviai, seržantai ir net karininkai, vykdydami šiuos uždavinius, dezertyravo protesto ženklui. Ir įsakymus šukuoti miškus, ieškant vadinamų banditų, vykdė tik formaliai". Kada parvyko J. Lukša iš Vakarų, "jam ir jo grupei likviduoti buvo sutelktos žymios kariuomenės pajėgos. Jam suimti ar likviduoti visai operacijai vadovavo pats Kruglovas" (pulk. Burlitskis).

Čia vėl pažymėtina: pagal sovietinius šaltinius J. Lukša buvo likviduotas ne kariuomenės, bet infiltruoto agento, ne jėga, bet klasta, apgaule, kuri tebėra galingiausias komunizmo ginklas žygyje per pasaulį.

J. Lukšos likvidavimas 1951 nereiškė rezistencijos likvidavimo. Tačiau ginkluotai rezistencijai jau ne buvo nei socialinių nei moralinių sąlygų. — Savo socialinę programą, sovietizaciją, kolektyvizaciją, sovietai buvo suintensyvinę. 1948. 3. 24 oficialiai paskelbė įsakymą organizuoti kolchozus. Ūkininkų atsisa-

kymas eiti į kolchozus buvo visuotinis. Jam palaužti sovietai sustiprino deportacijas — 1947 rudenį, 1948 kelis kartus per metus, 1949 ir 1950 pavasariais. Ginkluotoji rezistencija jau nebegalėjo pasipriešinti kolektyvizacijai. Ji buvo netekus daug kraujo. Iki 1950 pradžios 65 proc. Lietuvos ūkininkų jau buvo priversti įstoti į kolchozus. 1951. 7. 8 Tiesa paskelbė, kad jau "92 proc. sutelkta į kolektyvinius ūkius". 1952 rugsėjo mėn. kolchozai buvo apjungę 96 procentus ūkininkų. Su kolektyvizacija pasunkėjo partizanų materialinė parama. Iš ryšių su Vakarais buvo aišku, kad iš ten nėra nė moralinės paramos.

Rezistencijos vadovybė jau 1947 stengėsi mažinti ginkluotų partizanų skaičių ir su likusiais leistis kiek galint giliau į pogrindį. Ginkluotos rezistencijos pristabdymas laiko atžvilgiu sutampa su laikotarpiu, kuriam iš vienos pusės priklauso J. Lukšos žuvimas, iš kitos Stalino mirtis. J. Lukšos žuvimas buvo smūgis rezistencijos pastangom turėti ryšius su Vakarais, po Stalino mirties stiprėjanti koegzistencijos dvasia buvo smūgis Vakarų - Rytų konflikto viltim, kuriom buvo grindžiamas išsilaisvinimas.

Taigi ginkluotosios rezistencijos gesimo priežastys buvo ketveriopos: — sustiprintas MVD divizijų veikimas Lietuvoje; — per tokį ilgą laiką nutekėjęs kraujas, nukraujavusi rezistencija; — įsigalėjusi žemės ūkio kolektyvizacija; — Vakarų pagalbos, nei materialinės nei moralinės, nebuvimas.

Individualus vietinio pobūdžio pasipriešinimas liko dar ilgam. Jo buvimą liudija ir tai, kad 1955. 8. 17 dar buvo paskelbta amnestija. Ir 1956. 3. 22 KGB kreipėsi į "dar besislapstančius asmenis", kad jie pasinaudotų amnestija. "Tiesa" paskelbė 6 pavardes asmenų, kurie amnestija pasinaudojo. Taip pat dar 1957 buvo suimti kai kurie asmens už partiza-

navimą. Net 1959 buvo pranešta apie nukautus "tris banditus", vadinas, partizanus.

Tačiau masinis pasipriešinimas iš ginkluoto partizaninio jau įsiliejo į kitokias formas.

b. Kovotojai iš perspektyvos: KGB ir tremtinių akimis

Partizanų veikimą sovietinis režimas stengėsi išlaikyti tyloje. Nieko neskelbti apie tai nei namie nei užsieniuose. Taktiką pakeitė nuo 1957. Sovietinio saugumo atstovai tada nusprendė, kad nebėra prasminga toliau tylėti. K. Liaudis, "valstybės saugumo komiteto prie LTSR ministrų tarybos pirmininkas", "Tiesoje" 1957. 12. 22 skelbė: "Pokario metais saugumo organai didelį dėmesį skyrė buržuazinėms ginkluotoms gaujoms likviduoti vakarinėse Ukrainos srityse, Baltarusijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ... Lietuvos valstybės saugumo darbuotojai negailestingai kovojo su ginkluotomis banditų gaujomis".

To pirmininko pavaduotojas L. Martavičius tą pat dieną "Komjaunimo Tiesoje" kalbėjo dar aiškesniais žodžiais: "Pokariniais metais LTSR čekistų organų dėmesys buvo nukreiptas į likvidavimą ginkluoto nacionalistinio pogrindžio, kuris rimtai trukdė taikiai socialistinei statybai". Martavičius taip pat minėjo, kad jis vartojo infiltraciją kovai su pogrindžiu. K. Liaudis prašneko apie Vakarų paramą rezistencijai: "Hitlerininkų sumanymą sukurti Lietuvoje ginkluotą pogrindį parėmė JAV ir Anglijos imperialistinės žvalgybos ir kontrevoliucinė lietuvių emigracija".

Nuo tada sovietinė žvalgyba ėmė gausiai skelbti medžiagą apie Lietuvos pogrindį — saugumo tardymo duomenis (serija "Dokumentai kaltina"); reportažinę medžiagą apie kovą su pogrindžiu ("Vana-

gai iš anapus"), beletristinę kūrybą, buvusių rezistencijos žmonių "išpažintis" (J. Kukausko, Jono Deksnio).

Gausus prašnekimas apie laisvės kovotojus po ilgai trukusios tylos turėjo pagrindinį tikslą — diskredituoti kovotojus, jei jau negalima visai išrauti jų iš žmonių atminimo. Kai kovotojų sąjūdis fiziškai sunaikintas, reikia tada dar sunaikinti jų aureolę, likusią tautoje, nes jų atminimas trukdo įtvirtinti sovietinį režimą. Dėl to laisvės kovotojai vaizduojami kaip banditai, kilę iš "buožinio elemento", dirbę prieš "liaudies interesus", menkos moralės, savinaudžiai, remiami svetimų imperialistinių valstybių. Parenkamos visos spalvos, kurios padarytų partizano vaizdą kuo nesimpatingesnį. Kad partizano patrioto vaizdas būtų išstumtas iš žmonių atminimo, įsakyta sovietiniam rašytojam sukurti bolševikinių partizanų kultą.

Ar tai pavyko sovietiniam režimui? Sunku Lietuvos gyventojam pašalinti iš atminimo laisvės kovotojus, kada maža buvo šeimų, kurios nebūtų davusios partizanų ar suteikusios jiem globos ir dėl to kentėjusios. Laiko perspektyvoje dingo neramumas, pavojai, kančios, kurias teko pakelti kovos tarp partizanų ir sovietinio okupacinio režimo laikais.

Atminime kovotojai liko kaip gyva milžiniška auka, kurią keliasdešimt tūkstančių jaunų žmonių sudėjo ant laisvės aukuro. Tai liudija paskesniais laikais jaunimo dainuojamos partizanų dainos, kurios gausiai paplito, nelyginant vidurinių amžių "chansons de gestes" arba Amerikoje legendos apie Daniel Boone. Galima su žeme sulyginti partizanų kapus, bet su žeme nesulyginsi tų dainų.

O keturių į Sibirą pakliuvusių tremtinių mergaičių surašytos maldos (Marija, Gelbėk Mus) laisvės

kovotojus pergyvena kaip kankinius ir šventuosius. Žuvusius apgaubia kankinių aureole ir paslepia juos nuo viešo niekinimo intymiausiame savo dvasios pergyvenime — religiniame:

Mūsų tautos kankiniai,
Išmelskite stiprybės ir sumanumo
mūsų Tautos darbuotojams,
išmelskite tikrai šviesų, amžiną poilsį
galvą paguldžiusiems už savo žemę.

V

moralinis pasipriešinimas

STALINAS mirė 1953. 3. 5. Stalino įpėdiniai jo siekimų neišsižadėjo; juos vykdė toliau — vykdė ekspansiją į komunizmo dar neužimtus kraštus; vykdė sovietizaciją ir rusifikaciją jau užimtuose. Susidūrę su Vakarų aktyviu pasipriešinimu, Stalino įpėdiniai betgi pakeitė taktiką, metodus, netgi patį Staliną nuvainikavo. Vakarų pasipriešinimą, iš kurio išaugo šaltasis karas, Stalino įpėdiniai stengėsi neutralizuoti, sustiprindami "taikingos koegzistencijos" šūkius.

Lietuvių tauta nepakeitė taip pat savo siekimo — būti nepriklausoma. Tačiau valstybinės nepriklausomybės siekimo Lietuvoje esantieji negalėjo vykdyti ir turėjo tenkintis viena nepriklausomybės dalimi — dvasios nepriklausomybe, moraline nepriklausomybe, iš kurios plaukė pasyvus tylus pasipriešinimas okupacinėm pastangom atimti iš lietuvio pajautimą, kad jis yra savitos dvasios, savitos kalbos, savitos kultūros bei tradicijų asmuo ir kad toje srityje jis negali sutapti su rusu.

Šaltojo karo, taikingos koegzistencijos ir tylaus moralinio pasipriešinimo fone iškyla konkretūs konfliktai, jų įtampa bei atoslūgiai.

1. ĮVYKIAI IR IDĖJOS PO STALINO

a. Nauja ir sena: šaltojo karo ir koegzistencijos kaleidoskope

Stalino paskutiniais valdymo metais buvo paaštrėjusi visam jo laikotarpiui būdinga politika — ekspansija, kurios pagrindinė priemonė buvo karinė jėga. Tačiau jau Stalinas susidūrė su pasipriešinimu savo ekspansijos žygiam. Vakarų pasipriešinimas buvo dvejopas: į Sovietų karinę ekspansiją Vakarai atsakė taip pat karine jėga; į Sovietų propagandą, bent Amerika, atsakė ofenzyvine propaganda, atakuodama jau įvykdytus Sovietų agresijos faktus, atakuodama pačią sovietinę sistemą, paremtą enkavedistų teroru, koncentracijos lageriais ir totalizmu. Tai buvo šaltasis karas.

Šiuose Rytų bei Vakarų santykiuose išryškėjo šaltojo karo viršūnės:

— 1948. 1. 23-25 Maskvos suorganizuotas komunistų smurtas Čekoslovakijoje perdavė valdžią Maskvos iškamšinei vyriausybei. Pasisekimas Čekoslovakijoje drąsino tos rūšies veiksmus toliau.

— 1948. 6. 18 Sovietų ekspansija į vakarų Berlyną, blokuojant Vakarų valstybėm kelius į jį. Vakarai atsakė "oro tiltu", kuris veikė iki 1949. 5. 12; baigėsi Maskvos kapituliacija.

— 1948. 6. 28 Maskvos pastangos dominuoti Jugoslavijoje baigėsi Tito separatizmu.

—1949. 4. 4 Vakarų 12 valstybių sukūrė Nato apsaugai nuo Sovietų galimos agresijos Europoje.

— 1949. 9. 21 sukurta vakarų Vokietijos valstybė.

— 1950. 9. 24 Trumanas paskelbė, kad Sovietai turi atominę bombą, kuri padrąsino toliau Sovietų agresinę politiką.

— 1950. 6. 25 Maskvos suplanuota šiaurės Korejos invazija į pietų Korėją. Vakarų pasipriešinimo dėka invazija baigėsi paliaubom 1953. 7. 27, jau Stalinui mirus, bet paliaubos nedavė Korejos klausimui sprendimo, kada Amerika atsisakė nuo gen. MacArthuro suplanuotos rizikos laimėti karą totaliai.

— 1951. 2. 16 Amerikos Balsas pradėjo transliacijas lietuvių kalba; 1952 gegužės mėn. prisidėjo transliacijos iš Muencheno; jos turėjo didelio pasisekimo Lietuvoje.

— 1952 pabaigoje rinkimų propagandoje Eisenhowerio "Liberation" politikos šūkis kuriam laikui buvo pakėlęs pavergtųjų entuziazmą.

— 1953. 7. 27 sudarytas Kongrese komitetas, kongresmano Kersteno vadovaujamas, tirti komunistų genocidiniam veiksmam Baltijos ir kituose jų pavergtuose kraštuose. Tai reiškė Amerikos propagandinę ofenzyvą.

Toki faktai buvo ženklas Maskvos naujiem vadam, kad Stalino politinė strategija, paremta karine jėga, nebeduoda norimų vaisių. Stalino mirtis buvo patogus momentas jo strategiją keisti. Ėmė garsinti naujus šūkius, kurie turėjo dezorganizuoti augantį Amerikos pasipriešinimą komunistiniam užsimojimam.

— Prieš Stalino karinę ekspansiją Maskvos nauja valdžia sustiprino "taikingos koegzistencijos" su Vakarais šūkį.

— Prieš Stalino enkavedistų savivališką masinį terorą ir koncentracijos lagerius iškėlė administra-

cijos įpareigojimą vadovautis teisiniais nuostatais santykiuose su piliečiais, ir tai sumažino savivalę.

— Prieš Maskvos uniforminės sistemos primetimą kiekvienam Maskvos dominuojamam kraštui paleido šūkį: "Kiekvienas kraštas gali turėti nuosavą kelią į socializmą". O prieš ūkinę centralizaciją nuo 1957 paskelbtas decentralizacijos principas pagal vietos reikalus.

— Atsisakymas nuo Stalino sistemos labiausiai buvo pademonstruotas 1956. 3. 20 Chruščiovo paskelbtu pasmerkimu Stalinui ir jo "asmenybės kultui", kurio vietoj paskelbtas "kolektyvinio vadovavimo" kultas.

b. Iliuzijos Vakaruose: revizionizmas, liberalizmas, tautinis komunizmas ir kt. šūkiai

Maskvos nauja taktika sukūrė satelituose, o dar labiau Vakaruose iliuzijas, kad komunistinis režimas keičiasi iš esmės, duoda daugiau laisvės asmenim ir tautybėm. Iš čia ir vardai: revizionizmas, liberalizmas, tautinis komunizmas. Tautinio komunizmo, vadinas, nepriklausomo nuo Maskvos pavyzdžiu buvo laikoma Jugoslavija, 1948 atsiskyrusi nuo Maskvos. Tautinį komunizmą Jugoslavijos pavyzdžiu mėgino sukurti Lenkija (Gomulkos atėjimas į valdžią 1956. 10. 21). Ta kryptimi mėgino eiti ir Vengrija. Bet 1956. 10. 24 Chruščiovo tankai, pasiųsti prieš Vengriją, suardė minėtas iliuzijas.

Nuo Vengrijos palaužimo ėmė aiškėti, kad Maskva nesirengia leisti nei liberalizmo, nei revizionizmo, nei tautinio komunizmo, nei apskritai nukrypimo nuo Maskvos linijos. O Lenkija, kuri buvo suspėjusi nukrypti (atsisakymas nuo privalomos žemės ūkio kolektyvizacijos, šiokia tokia didesnė religinė laisvė,

kultūrinis liberalizmas), greitai pajuto sistemingą spaudimą derintis ne tik su Maskvos užsienių politika, bet ir su Maskvos ūkio bei kultūros linija.

Subangavę šūkiai ir pastangos po Stalino mirties ir ypačiai Stalino nuvainikavimo buvo sukėlę vilčių ir Lietuvoje. Nuo 1953 prasidėję atsargūs laiškų ryšiai tarp Lietuvos ir Vakarų, nuo 1956 pradėję grįžti pirmieji tremtiniai iš Sibiro buvo laikomi "liberalizmo" pirmais ženklais. Jie žadino ir didesnes viltis. Buvo paleistas gandas per Suomijos spaudą, kad pasikeis Baltijos valstybių politinė padėtis — bus joms duotas satelitų status. Buvo Lietuvoje imta viešai reikšti nepasitenkinimo ūkine sistema, ir pareigūnai kėlė mintį kolchozus mažinti, gyvulių auginimą iš dalies perduoti į privačias rankas. Tai buvo balsai už privatinę iniciatyvą. O 1956 Vengrijos sukilimas Kaune ir Vilniuje buvo sutiktas jaunimo demonstracijom, kurios reiškė simpatijas Vengrijos patriotam. Tarp rašytojų ir menininkų buvo sustiprėjęs sąjūdis už kūrybinį "liberalizmą".

Tai buvo pirmosios reakcijos po Stalino mirties, ypačiai jo "asmenybės kultą" pasmerkus. Tos reakcijos sovietų dominuojamuose kraštuose jau 1957 susilaukė kontrareakcijos. Bet Vakaruose tebegyvavo iliuzijos ilgam ir davė pagrindo naujom teorijom apie besikeičiančio ar besikeisimo komunistinio režimo veidą — gerojon pusėn.

2. GENOCIDAS

a. Stalino ir Hitlerio bendras balansas Lietuvoje: vienas milijonas gyvybių

Genocidu vadinamas tautinių, rasinių, religinių grupių masinis naikinimas. Nors tai buvo baisiau-

sias Hitlerio ir Stalino režimų ženklas, bolševikai tuo nenori prisipažinti. Jie ir patį genocidą kitaip supranta. "Genocidas — gyventojų atskirų grupių išnaikinimas ... sunkiausias nusikaltimas žmonijai, kurį vykdo imperialistinė buržuazija" — aptaria sovietų išleistas "Lietuvių kalbos žodynas", tokiu aptarimu nuplaudamas nuo nusikaltimo ne tik bolševikinį, bet ir nacinį režimą.

Hitlerio ir Stalino genocidinės priemonės skyrėsi: Hitleris genocidą vykdė koncentracijos lageriuose dujų kamerom ar šūviais; Stalinas buvo praktiškesnis — norėjo pirma išnaudoti aukų fizines jėgas "socialistinei statybai"; tad 15-20 milijonų pervarė per koncentracijos lagerius su anglies kasyklom, miškų kirtimu, aukso plovimu, geležinkelių statyba, Donbaso darbais ir kt. Kiek iš jų liko tarp gyvųjų, jokia statistika nesako. Kiek tai liečia deportuotuosius iš Baltijos kraštų, tai Demaree Bess, amerikietis laikraštininkas, lankęsis Baltijos sostinėse 1959, patyręs tiek: "... dabar vertinama, kad apie trečdalis deportuotų baltų rusų valdžios buvo leisti grįžti. Kitų dviejų trečdalių daugumas laikoma žuvusiais" (The Saturday Evening Post, October 31, 1959).

Kiek buvo deportuota iš Lietuvos, galima tik apytikriai pasakyti. Lietuvių šaltiniai skaičiavo tarp 400,000 ir 550,000. Tiem skaičiam tikrinti medžiagos duoda gyventojų surašymai.

Lietuvių šaltiniai rodo, kad 1939, vadinas, prieš Lietuvos okupaciją, dabartiniame Lietuvos plote gyventojų buvo 3,215,000 (V. Rastenis, The Baltic Review, December 31, 1956). Nuo to laiko iki sovietinio gyventojų surašymo 1959 sausio 15 praėjo 20 metų. Jei normalaus gyvenimo nebūtų sugriovę du didieji "laisvintojai", Hitleris su Stalinu, tai per tą laiką Lietuvos gyventojų prieauglis būtų apie 643,

000 — prieš karą metinis prieauglis buvo daugiau kaip 1 procentas. Bendras gyventojų skaičius, jei ne karas ir okupacijos, 1959 būtų turėjęs siekti apie 3,858,000. Bet faktinė padėtis yra kitokia.

1959 sausio 15 surašymas Sovietų Sąjungoje rado Lietuvoje gyventojų viso 2,711,000. Trūksta daugiau kaip vieno milijono potencialių gyventojų. Išimtas iš Lietuvos gyventojų skaičius faktiškai dar didesnis, nes į esamų Lietuvoje tarpą įskaityti jau ir atgabenti į Lietuvą rusai. Vienas milijonas — tai Hitlerio ir Stalino bendras nuopelnas!

Hitlerio sąskaitoje tenka įrašyti Lietuvos piliečių žydų sunaikinimą iki 200,000. Jei šalia to skaičiaus dar bus padėti apie 177,000 repatrijavusių į Vokietiją 1941, 65,000 pasitraukusių iš Lietuvos nuo antrosios bolševikų okupacijos, 130,000 iš Klaipėdos krašto, 50,000 Sovietų okupacijos metu repatrijavusių į Lenkiją, tai Stalino sąskaita vis tiek toli nusvers Hitlerio sąskaitą — Stalino sąskaitoje liks apie 700, 000 tų, kurie masiškai ir individualiai buvo suimti, nužudyti, deportuoti į Sibirą, tų, kurie žuvo kovoje su okupantu kaip rezistencijos kovotojai; taip pat tų, kurie būtų buvę natūralus prieauglis normaliais laikais.

Dalis atsakomybės už to genocido kaltę tenka ir Stalino įpėdiniui Nikitai Chruščiovui. Ne tik dėl to, kad jis buvo Stalino bendradarbis vykdant deportacijas. Dar ir dėl to, kad genocido veiksmus tebetęsia, nors kitokiom formom.

b. Chruščiovinis genocidas: "savanorinis", 'tarnybinis"

Chruščiovas atsisakė Stalino atstumiančio brutalumo. Masines deportacijas sustabdė. Daliai deportuotų nuo 1956 leido grįžti. Pilietis gali ramiau atsi-

gulti, nesibaimindamas, kad gulęs laisvas, atsibus jau suimtas. O betgi genocidas vykdomas — švelnesnėm, ne taip į akį krintančiom priemonėm; būtent:

(1) Nuo 1956 ėmė paleidinėti iš koncentracijos stovyklų. Bet grįžti į Lietuvą leido ne visiem. Leisti ir parvykę iš Sibiro tremtiniai dažnai negalėjo gauti darbo ir buto. Ypačiai didžiuosiuose miestuose. Administraciniai potvarkiai reikalavo turėti teisę gyventi, jei nori gauti darbą; arba turėti darbą, kad gautum teisę gyventi. Tais potvarkiais remiantis, kai kurie grįžę tremtiniai buvo nustumti į užkampius ir ten gyvena tik artimųjų parama; kiti buvo priversti grįžti atgal į Sibirą.

(2) Jaunimas į Sibiro plėšinius. Į Krasnojarską, Kazachstaną, Karagandą, kur Chruščiovas nuo 1954 organizavo plėšinius, buvo siunčiamos jaunimo grupės iš visų respublikų. Jaunimas išvežamas "savanoriškai", ir darbai skelbiami esą laikinio pobūdžio. Tačiau taip sudaromos ūkinės ir administracinės sąlygos, kad išvykusieji ten ir pasiliktų. Per eilę metų jų iš Lietuvos išvykdavo po 4,000 - 6,000. Išvykdavo daugiausia jauni vyrai. Tai dar labiau padidino Lietuvoje vyrų trūkumą, kuris jau anksčiau buvo didelis ryšium su rezistencine kova. "Tiesoje" 1954. 10. 29 minimas "Vagos" kolchozas, kuriame 600 ha plote buvo tik 59 žmonės; tarp jų 50 moterų ir tik 9 vyrai. Minimas kitas kolchozas, kuriame iš 700 darbininkų vyrų tebuvo 200.

(3) Mokslo sistema. Siekiantieji aukštojo mokslo turi prašyti stipendijų, kurias duoda valstybė. Mokslus baigę, išskyrus lietuvių kalbos mokytojus, už stipendiją turi atitarnauti ten, kur bus valdžios skiriami. Paskiriami dažnai 2-4 metam į Rusiją.

Šitokiais metodais jaunimas atitraukiamas nuo lietuviškos aplinkos. Sudaromos jam sąlygos geriau

įsikurti Rusijoje nei Lietuvoje, kaip tai buvo daroma ir caro laikais. Sudaromas tokiu būdu vadinamų specialistų trūkumas Lietuvoje. Jis yra geras pateisinimas siųsti į Lietuvą rusus kaip "specialistus".

Kiek šiuo būdu yra lietuvių išblaškyta po Rusijos plotus, apytikriai galima spėti iš 1959 sausio 15 gyventojų surašymo. Viso lietuvių Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje rasta 2,326,000, o tik vienoje Lietuvoje 2,151,000. Taigi skirtumas 175,000. Tas skaičius turi būti įvairiose Sovietų Sąjungos vietose. Tarp jų turi būti deportuotieji ir negrąžintieji, kurie dar išliko gyvi, esantieji kariuomenėje, studijuojantieji ar tarnaujantieji už stipendijas, o taip pat jaunimas, išvežtas į "plėšinius".

(4) Kolonistai iš Rusijos. 1942 metų gegužės 27 Lietuvos gyventojų surašymas buvo radęs Lietuvoje rusų 85,303. Tai buvo 3,1 procentas viso tuo metu gyventojų skaičiaus Lietuvoje. 1959 surašymas rado 231,000 ir dar 18,000 ukrainiečių. Tai sudaro jau 8,5 procentus rusų, o drauge su ukrainiečiais per 9,0 proc.

Surašymo duomenys rodo sumažėjus Lietuvoje visas kitas tautybes, tik vienus rusus pagausėjus. Pagausėjus tris kartus. Tai oficiali statistika. Kiti šaltiniai rodo rusų skaičių dar didesnį. Maskvos profesorius Žerdancevas 1954 nurodė, kad rusų Lietuvoje esą 290,000, arba daugiau kaip 10 proc. (Zherdantsev, Textbook of Soviet Economic Geography). Lietuviškuose šaltiniuose randam apskaitymų, kad 1956 rusų buvo iki 400,000 (V. Rastenis, The Baltic Review, December 31, 1956). Tokiu būdu oficialus rusų procentas Lietuvoje tuo metu pakyla iki 12 proc. neoficialiai.

Rusų skaičius tebedidinamas pastoviai. Demobilizuojami rusų karininkai siunčiami apsigyventi Lie-

tuvoje. Rusų laikraštis "Za Rodinu" 1960. 2. 4 buvo paskelbęs Lietuvos kompartijos sekretoriaus A. Sniečkaus kalbą Baltijos karo apygardos partinėje konferencijoje. Sniečkus kalbėjo, kad "paskutiniais metais į respubliką atvyko didelis skaičius atsargos karininkų. Jie visi įkurdinti įvairiose pramonės šakose, transporte, statyboje ir žemės ūkyje". Naujai atvykstantiem esą įsakyta sudaryti "butų fondus" ir parūpinti jiem darbo.

Kolonistų uždavinys, pagal Sniečkaus žodžius, ne tik čia pragyventi, bet ir "kelti politinį masių švietimą". Tais žodžiais išreikšta jiem skiriama rusinimo ir bolševikinimo misija tarp Lietuvos gyventojų.

Kolonistai yra privilegijuotoje padėtyje, palyginti su vietos gyventojais pramonės, prekybos, bankų, transporto, žemės ūkio, saugumo viršininkų, įvairių "ekspertų" pareigose. Jie taip pat statomi partijos priekyje. Atsakinguose postuose jie dominuoja ne pagal savo proporciją. Vadinamoje "ministrų taryboje" 1955 rusų buvo 29 procentai, partijos centro komitete 20.5 proc. Partijos c. komitete 1949 lietuvių tebuvo 59 proc., 1952 — 66.7 proc., 1956 — 73.8, 1958 — 78.8, 1960 — 77.3, 1961 — 71.6, 1964 — 67.5. Tendencija aiški, paskutiniu laiku ima gausėti rusų, atgabenamų iš Rusijos.

Partijos centro komitete rusų procentas banguoja tokia linija: 1952 — 33.3 proc., 1954 — 20.0, 1956 — 26.2, 1958 — 21.7, 1960 — 22.7, 1961 — 28.4 (V. Vaitiekūnas, A. Survey of Developments in Captive Lithuania in 1961, New York).

Lietuvos gyventojų tankumas prieškariniais laikais sovietinės spaudos pažymimas 49 gyventojai vienai kv. myliai, tuo tarpu Sovietų Sąjungos gyventojų tankumas žymimas 23. Taigi iš retai apgyven-

tos vietos gabenami žmonės į tirščiau gyvenamą Lietuvą. Dėl to reikia iš Lietuvos išimti vietinius gyventojus ir juos išbarstyti po Rusiją.

Šitokiom priemonėm vykdoma lietuvių tautos dispersija. Jos kompaktinė masė retinama. Tokios politikos galutinis tikslas — per ilgesnį laiką lietuvių skaičius turi būti rusų taip atskiestas, kad daugumą sudarytų nebe lietuviai. Tada bus galima rengti ir gyventojų laisvus pasisakymus dėl politinės priklausomybės ir valdžios sistemos, kokių dabar taip reikalauja Vakarai Vokietijai ir Korejai.

Lietuvos gyventojai šios kolonizacijos tikslą aiškiai mato. Tačiau plačiu mastu jam pasipriešinti negali. Jie priešinosi kolonizacijai ir rusifikacijai, kurios eina drauge, bent legaliniais būdais — reikalaudami, kad rusai, skiriami viešom pareigom, mokėtų lietuvių kalbą; priešinosi, vengdami su rusais fraternizuotis, kurti mišrias su jais šeimas. Nuo 1961 šis legalusis pasipriešinimo būdas žymiai pasunkintas, sušvelninus reikalavimus dėl vietinės kalbos vartojimo ir nutarus, kad "tėvai turi teisę nuspręsti, kuria dėstomąja kalba mokyklą lankys jų vaikai". Tai įgalina į Lietuvą atsiųstuosius rusus negližuoti "respublikos" kalbą savo vaikų mokyklose; įgalina okupacinio režimo pareigūnus prievartauti ar gundyti lietuvius, kad jie savo vaikam parinktų mokyklą "didžiojo brolio" kalba (V. Vaitiekūnas).

3. SOCIALISTINĖ KŪRYBA

a. Socialistinis realizmas: terminų tikroji ir tariamoji prasmė

Sovietiniame režime nėra nei privačių leidyklų, nei privačių laikraščių, chorų, orkestrų, teatrų. Visos kultūrinės įstaigos yra valdžios ir — tik val-

džios. O valdžia priklauso partijai, ir tik tai vienai partijai. Nuo partijos priklauso rašytojo, dailininko, aktoriaus likimas — jam užsakymų davimas, tarnyba. Nuo partijos priklauso ir kūrybos faktų aprobata ar pasmerkimas. Rašytojas, kuris nori, kad jo veikalas išvystų pasaulį, turi vykdyti tai, ko nori partija.

O partijos nusistatymus kūrybos atžvilgiu sutraukiant:

(1) Visokia kūryba tiek yra vertinga, kiek ji tarnauja partijos tikslam. Partijos mastas politikai yra sykiu ir mastas meno kūriniui. Dar daugiau — partija yra nustačius kultūrinės kūrybos turinį ir formas. Jos direktyvos privalomos visiem kūrėjam. Valdžia pavartoja savo galioje esančias priemones paskatinti kūrėjam, kad jie gamintų tokios kūrybos, kuri partijai pageidaujama.

(2) Partijos kūrybos kryptis ir sykiu direktyva kūrėjam yra išreikšta dviem žodžiais — "socialistinis realizmas". Tie žodžiai skiria kūrėjam dvejopas pareigas: demaskuoti gyvenimo praktiką — nesocialistinę, nebolševikinę gyvenimo praktiką — ir ją pasmerkti; iš antros pusės — idealizuoti gyvenimą, organizuojamą pagal komunistų partijos programą ir tuo skatinti toliau "socialistinę statybą".

(3) "Socialistinis realizmas" statomas kaip priešybė Vakarų kūrybai. Sovietinis kūrėjas turi rodyti, kad sovietinė kultūra, kūryba, sovietinis žmogus esą pranašesni už Vakarų kultūrą ir žmogų.

(4) Nerusų tautybių socialistinė kūryba dar turi specifinį uždavinį — pripažinti rusų tautos pranašumą tarp kitų socialistinių tautų, pripažinti pranašumą jos kūrybai ir vadinti rusus "vyresniaisiais broliais".

(5) Socialistinio realizmo kritika turi tam tikrą žodyną, tam tikrus terminus, kurie reiškia "bal-

ta" ir "juoda", vadinas, girtina ir peiktina. Socialistinio gyvenimo baltumą ir Vakarų gyvenimo juodumą šiuo metu reiškia tokiais dažnais terminais:

Balta: *proletarinis internacionalizmas,* kuris iš tikrųjų reiškia direktyvą: gerbk visas sovietų tautas kaip savąją, o rusų tautą už savąją labiau. Juoda: *kosmopolitizmas,* kai visos tautos, taigi ir rusų, lygiai vertinamos.

Balta: *sovietinis patriotizmas,* kuris reiškia: būsi patriotas, jei aukščiau už viską vertinsi komunistų partiją ir visų reikalų centre laikysi Maskvą. Juoda: *buržuazinis nacionalizmas* — kai pirmiausia branginsi savo tautą, kalbą, kūrybą, tradicijas ir savo tautos laisvę. Sovietai tatai smerkia dabar ir kitais vardais: regioniniais interesais, vietininkiškumu.

Balta: *kūrybos gyvenimiškumas,* kuris reiškia: žiūrėk, kad savo raštais tęstum partijos kovą pasauliui užvaldyti. Juoda: *kūrybos esteticizmas,* kuris reiškia kūrėjo pastangas kurti estetines vertybes, nepaisant, ar komunistų partijos kova bus tuo stiprinama ar ne. Esteticizmą labiausiai prikiša Vakarų kūrybai.

b. Galimybės kūrėjui: tyla, savęs prievartavimas, laisvės pakaitalas

Sovietiniame režime yra nuolatinė įtampa tarp diktuojančio bei kontroliuojančio režimo ir rašytojo, siekiančio laisvės savo kūrybai. Įtampa galėtų dingti tada, kai — arba režimas nusileidžia ir duoda rašytojui bent reliatyvią laisvę; arba kada kūrėjas kapituliuoja ir mėgina savo prigimtį priversti ir vykdyti kūryboje režimo direktyvas, arba kada nei režimas nenusileidžia, nei rašytojas nenori savęs išduoti — tada atsiranda kūrybinė tyla.

Lietuviai kūrėjai sovietinėje okupacijoje pergyveno visus tuos trejopus santykius su režimu: stalininių laikų bekompromisinį spaudimą, po Stalino mirties ir Vengrijos įvykių trumpo laikotarpio suliberalėjimą bei šiek tiek didesnę kūrybinę laisvę, pagaliau po to vėl jau su 1958 atėjusią reakciją. Stalino laikais vyravo kūrybinė tyla. Vietoj originalinės literatūros buvo daugiausia verčiami sovietiniai rašytojai. Režimas nuolat grasino kūrėjam už tai, kad jie nekuria. Jie vis teisinosi: dar neįsigyvenę į sovietinę dvasią . . .

Po Stalino mirties ir Vengrijos sukilimo, režimui laikinai susvyravus ir pasimetus, lietuvių rašytojai ir kiti kultūros žmonės pasijuto galį turėti daugiau laisvės. Jie 1957 viešai prabilo prieš "kūrybinius štampus", kalbėjo už "kūrybinę laisvę". Keli šiuo metu pasirodę veikalai patraukė dėmesį kūrybiniu pajėgumu, o dar daugiau nutolimu nuo partijos direktyvų. Dėmesio centre atsidūrė V. Mykolaičio Putino istorinis romanas "Sukilėliai", kuriame buvo rodomas valstiečių sukilimas 1863 prieš Rusiją ir prieš dvarininkus — už laisvę ir žemę. Nors romano autorius nevengė savo veikėjus rodyti socialistiniam realizmui priimtino pobūdžio, tačiau kai pagal tą romaną buvo parašytas libretas (L. Liuobytės) ir sukurta opera (D. Juzeliūno), po repeticijos opera buvo nuimta nuo scenos. Kultūros ministeris (J. Banaitis) apkaltino nukrypimu nuo linijos. Nebuvo priimtina, kad veikalo pagrindinis veikėjas sukilimo vadas (A Mackevičius) buvo katalikų kunigas. Tai griovė visą socialistinio realizmo teoriją, pagal kurią kunigas tegali būti reakcijos, atžangos, bet ne revoliucijos ir pažangos reiškėjas.

Su 1958 pradžia, derindamasis prie Maskvos, ir Lietuvoje režimas pakėlė stiprų aliarmą prieš viso-

kius nukrypimus kūryboje. Vilniuje 1958 sausyje buvo rašytojų mitingas, kuriame pasmerktas "revizionizmas". Tai buvo kartota partijos suvažiavime 1958 vasario mėn. ir per visus metus. Net ir 1960 metais.

Pasmerkimai buvo skelbiami suminint būdinguosius rašytojų ir šiaip menininkų nusikaltimus. Pvz.:

(1) Revizionizmas. T. Tilvytis, senas, partijai ištikimas rašytojas, Vilniaus mitinge 1958:

"Paskutiniu laiku pasigirdo balsai, nors ir nedrąsūs balsai, kurie ėmė šaukti rašytojus į revizionizmą, kvietė atsisakyti nuo savo idėjinių pozicijų".

Bet M. Sluckis ten pat:

"Partija sugebėjo duoti atkirtį visom revizionistinėm nuotaikom".

(2) Liberalizmas. Literatūra ir menas 1958 Nr 6:

"Tam tikras palaidumas iš atžvilgio į partijos principus, susilpnėjęs komunistinis budrumas ir nedovanotinas liberalizmas galėjo būti jaučiamas mūsų respublikos kūrybinio segmento veikloje". Tokiu būdu "buvo išspausdintas tam tikras skaičius knygų su aiškiom klaidom ir paskelbti klaidinantieji straipsniai rašytojų žurnale".

(3) Buržuazinis nacionalizmas. A. Venclova, senas komunizmui ištikimas rašytojas, Vilniaus mitinge 1958:

"Būtų neteisinga teigti, kad buržuazinė ideologija visiškai išnyko iš žmonių sąmonės. Jaunimo dalis, kuri nežino kapitalistinės tikrovės, kartais patiki buržuaziniams nacionalistiniams elementams, idealizuojantiems buržuazinę praeitį".

A. Sniečkus, partijos sekretorius, 1958 vasario 13 partijos suvažiavime:

"Buržuaziniai nacionalistai vis dar bando panaudoti kultūrinį palikimą kaip idėjinį ginklą prieš marksizmą - leninizmą. Jie stengiasi kelti aikštėn, propaguoti tuos kultūrinio palikimo elementus, kurie padeda skiepyti buržuazinės praeities reiškinių idealizavimą".

(4) Regionalizmas. Komunistas, partijos organas, 1958 Nr. 15 kaltino, kad nesirūpina didžiosios tėvynės (t. y. Rusijos) reikalais, o tik savo regionine gerove. A. Sniečkus partijos suvažiavime 1959 liepos mėn. ragino aktyvistus aštrinti lietuvių tautoje "meilę ir pagarbą didžiajai rusų tautai".

(5) Esteticizmas. Partijos kongresas 1958. 2. 13 pasmerkė rašytojus ir literatūros mokslininkus už "esteticizmo tendencijas". A. Sniečkus kalbėjo, kad tom tendencijom užsikrėtę net ir kai kurie jaunieji mokslininkai.

(6) Bėgimas nuo gyvenimiškumo. Kompozitorių sąjunga 1958 kovo mėn. suvažiavime konstatavo:

Partija įspėjo, kad ne visi kompozitoriai tvirtai laikosi socialistinio realizmo pozicijos; kad kai kurie jų nusilenkia buržuazinio nacionalizmo nuotaikom; kad kai kurios simfoninės poemos ir siutos pianui netiko spausdinti, nes kompozitoriai svarbiausia neturėjo konkrečių ideologinių temų.

A. Venclova ir A. Sniečkus 1958. 2. 13 partijos suvažiavime skundėsi literatūros "atitrūkimu nuo gyvenimo". Tuos skundus kartojo partijos komitete 1958. 10. 5.

Dalis kūrėjų mėgino prisiderinti prie partijos direktyvų ir kurti tai, ko iš jų buvo reikalaujama. Dalis nutilo. Dalis mėgino pabėgti į Lietuvos praeities vaizdavimą, į folklorą, kad nereiktų vaizduot sovietinio gyvenimo. Režimas nepagaili pagyrimo ir premijų kuriantiem pagal jo direktyvas. Šaltai su-

tinka mėginusius bėgti į praeitį ir folklorą (Tokis likimas ištiko ir V. Klovos operą "Vaivorykštę", kurtą pagal liaudies legendas). Režimas kartoja priekaištus kūrėjam, rašytojam, dailininkam ir muzikam, kad nepakankamai vaizduoja "socialistinę tikrovę", dabartinį gyvenimą.

c. *Partijos ir skaitytojo išvados: kalti kūrėjai, auklėtojai?*

Senieji kūrėjai gali būti teisinami, kad jie nespėję įsigyventi į "socialistinio realizmo" dvasią. Bet kuo gali būti teisinami jaunieji, kurie augo jau okupacijoje? Dėl to partijos rūstybė nukrypo prieš švietimo įstaigas. Oficialūs kaltinimai buvo paskelbti Vilniaus universitetui, ypačiai lietuvių literatūros katedrai, kad neauklėja studentų. "Tiesa" 1960 kovo 16 rūstybę nukreipė prieš konservatoriją ir reikalavo "išvalyti parazitinių buržuazinių pažiūrų liekanas iš konservatorijos". Partijos centro komiteto posėdis 1959 liepos mėn. apkaltino ir savo kadrus "dėl politinio nerūpestingumo", o A. Sniečkus išpažino, kad net atitinkamos partinės organizacijos ne visiškai atliekančios savo uždavinius naikinant buržuazinės ideologijos liekanas įvairiose šviesuomenės grupėse. A. Sniečkus kaltino švietimo ministeriją, kad esą politiškai nenusistojusius asmenis skiria į departamentų vadovų postus ir net fakultetų dekanus.

Partijos kaltinimai nereiškia, kad nėra kūrėjų, kurie mėgintų vykdyti partijos direktyvas. Jų yra ir tarp senųjų ir tarp jaunųjų rašytojų. Yra su aiškiais talento ženklais. Gal būt, jei ne direktyvos, talentai prasiveržtų originaliau ir spontaniškiau. Bet partija nevertina tokio meno, kuris partijai netarnauja. Dėl to ji ir pyksta, kad Lietuvoje perdaug yra kūrėjų,

kurie myli savo kraštą savo žmones, negarbina Maskvos stabų, nenusisuka nuo Vakarų kūrybinių tradicijų. Maskvos akim tai nusikaltimas linijai. Nekomunistų akim tai kultūrinė rezistencija. Tačiau būtų neprotinga tos rezistencijos šaltinio ieškoti Vakaruose ar lietuvių išeiviuose, kaip tai daro okupaciniai pareigūnai ir jų spauda. Tai rezistencija, kuri eina ne iš Vakarų ar kurios kitos pašalės. Ji teka tiesiai iš kūrėjo prigimties, nes kol ji yra nesužalota, neišsižadėta, ji reikalauja sau kūrybinės laisvės. Kai jai vaga užtvenkta, belieka nutilti ar daužytis direktyvų narve. O ši užtvanka apima vis didesnius plotus. Jei pradžioje buvo laisvė pvz. reikštis liaudies dainom, tai paskesniu metu direktyvos žiūri į šią sritį nebepalankiai. Kai pastebėjo, kad klausytojai su didesniu entuziazmu priima liaudies dainas, nei sovietines, tai iš liaudies ansamblių repertuarų liaudies dainos imta mažinti.

Laiko eigoje kūrybinė laisvė subangavo ir šiek tiek švystelėjus 1956-57 vėl nuo 1958 susiaurėjo ir vis tebesiaurina į tą vieną pagrindinę liniją — į šios dienos sovietinio gyvenimo vaizdavimą.

Mokslo žmonės taip pat turi derintis prie teorijų, kurios yra skelbiamos Maskvos. Net kalbotyroje, ne tik istorijoje ar visuomenės moksluose. Tačiau moksle vis tiek lieka daugiau laisvės. Gali tirti lituanistinius klausimus, tik juos skelbiant viešai, reikia duoti priedų, kurie patenkintų partijos ir Maskvos tendencijas, būtent, suniekinti nepriklausomos Lietuvos laikus ir apskritai Vakarus, aiškinant, kad jie to klausimo netyrė, nesidomėjo, nes klausimo tyrimas būtų tarnavęs liaudies pažangai, o "buržuaziniai nacionalistai" siekę liaudį laikyti tamsoje ir išnaudojime. Taip turėjo skelbti tie, kurie rašė apie Maironį, apie Donelaitį ir kitus lituanistinius klausimus.

4. ŪKINIS KOLONIALIZMAS

a. Sovietizacijoje: nepriklausomybė labiausiai išlikusi žemės ūkyje

Privatinį individualinį ūkį pakeisti valstybiniu kolektyviniu, naują ūkį tvarkyti centralizuotai pagal direktyvas iš Maskvos, pajungti ūkį Maskvos interesų tarnybai, ne vietos gyventojų — tokis yra sovietinis ūkio tikslas okupavus naujus kraštus. Tikslas siekiamas ne visada vienoda įtampa. Siekiamas pagal Lenino patarimą: žingsnį atgal, du žingsnius pirmyn. Dėl to susidaro iliuzija, kad vienais tarpais reiškiasi atoslūgis, kitais įtampa sovietinių tikslų siekiant.

Ar buvo žymu Lietuvoje pasipriešinimo sovietų ūkiniam siekimam?

Nuo pat pirmų okupacijos savaičių okupaciniam režimui nebuvo sunku suvalstybinti Lietuvos bankus, fabrikus, įmones, krautuves, vertybių popierius, bankų indėlius. Sunkiau buvo pakeisti žemės ūkio sistemą. Čia neužteko pašalinti vienus šeimininkus ir raktus perduoti kitiem. Čia reikėjo didelio proceso — individualinius ūkius paversti kolektyviniais; individualiai gyvenančius ūkininkus sukilnoti į kolektyvines gyvenvietes; neišmanančius nieko apie žemės ūkio darbą paversti naujais žemės ūkio tvarkytojais. Visas šitas žemės ūkio sovietizacijos procesas susilaukė griežto gyventojų pasipriešinimo. Ginkluotas pasipriešinimas sukliudė organizuoti kolektyvinius ūkius ištisus trejis metus. Pasipriešinimui palaužti Stalino režimas ėmėsi labiausiai Ukrainoje išmėginto metodo — deportacijų. Per 1947 - 1950 metus iš Lietuvos buvo išgabenti į Sibirą ištisi kaimai. Tik 1947 buvo suorganizuotas pirmas kolchozas. Bet jau 1948 įsakyta kolektyvizaciją pagreitinti, ir 1949. 2. 15-18

partijos suvažiavimas sustiprino propagandą už kaimo kolektyvizaciją. Jau 1952. 9. 22-25 kitas suvažiavimas galėjo džiaugtis, kad 96.2 procentai visų valstiečių buvo įjungti į kolchozus. Tokiu būdu buvo sulikviduota 392,000 privatinių individualinių ūkių ir iki 1955 sukurta 1809 kolchozai bei 74 sovchozai. Pastarieji daugiausia pagal Nemuno upę Klaipėdos krašte ir Lietuvos rytuose (Litovskaja SSSR, Moskva 1955, 154 p.).

Nors gyventojų pasipriešinimas kolektyvizacijai buvo sulaužytas, tačiau režimas nepajėgė visiškai sulyginti Lietuvos sukolektyvinto žemės ūkio su sovietiniu. A. Sniečkus, partijos pirmas sekretorius, 1959.12.25 Kremliuje partijos centro komitete kalbėjo apie Lietuvos žemės ūkį ir pripažino, kad dar negalima Lietuvoje suvaryti kolchozininkų į kolektyvines gyvenvietes, kaip tai yra Rusijoje. Esą apie 300,000 kolchozininkų šeimų gyvena atskirose sodybose. Esą per paskutinius penkeris metus tebuvo pastatyta 18, 000 namų bendrose gyvenvietėse. Iki septynerių metų plano pabaigos tikisi, kad bus sukelta 150,000 šeimų. Džiaugėsi, kad kolchozų pirmininkais esą 76 proc. komunistai.

Tokiu būdu, gyvendami atskirose sodybose, Lietuvos gyventojai dar išlaikė daugiau savo individualios, nesukolektyvintos dvasios.

b. Kolonialistinė diskriminacija: skelbiamieji ir nutylimieji ūkiniai faktai

Žemės ūkis ir dabar Lietuvoje užima didžiausią teritorijos plotą — 64 proc. Tuo atžvilgiu Lietuva laikoma pati pirmoji tarp vadinamų sovietinių respublikų (Litovskaja SSSR, Moskva). Tačiau vykdant bendrą sovietinės urbanizacijos ir pramoninimo pla-

ną, didesnis gyventojų kiekis pasuktas į miestus, į pramonę. Joje darbo jėgų kiekis sovietiniu tvirtinimu padidintas 3.5 ar keturis kartus, palyginti su nepriklausoma Lietuva. Kuriama elektrifikacija, pramonė. Gamyba didėja.

Tačiau krašto ūkinio pajėgumo sveikata remiasi ne pagaminamų gėrybių kiekiu, bet pusiausvyra tarp pagaminamų gėrybių ir dirbančių gyvenimo štandarto. Sovietinėje gamyboje būdingas betgi ženklas, kad visas susirūpinimas nukreiptas į pagaminamų gėrybių kiekį, o ko mažiausia rūpesčio rodoma darbo žmonių gyvenimo štandarto pakėlimu. Sovietinėje propagandoje skelbiami gamybos faktai, nutylimi darbo žmonių aprūpinimo faktai; skelbiamas gamybos augimas, nutylima, kad ta gamyba eina ne dirbančiųjų naudai. O tikrasis ūkinės padėties vaizdas susidarytų tik sugretinant tuos skelbiamus ir nutylimus faktus. Pvz.:

(1) Gamyba ir kam ji eina. Skelbiama: "Dabar Lietuvos pramonė išleidžia gamybos 10 kartų daugiau negu 1940 metais" (kada Lietuva dar buvo nepriklausoma) (M. Šumauskas, Laisvė 1960.7.19). O Chruščiovas Stockholme tvirtino, kad 1963 Baltijos valstybėse buvo 13-14 kartų daugiau pagaminta nei prieš okupaciją.

Neskelbiama: Lietuvos ūkio pagrindinės šakos yra įjungtos į Sovietų Sąjungos ūkį — pramonė, radiotechnika, transportas, statyba, susisiekimas, elektrinės, laivų statyba, žvejyba, užsienio prekyba — visa tai priklauso prie "bendrasąjunginių ministerijų". Kitaip sakant, pagrindinė pramonė ir kitas ūkis bei jo gaminių paskirstymas vykdomas pagal Maskvos patvirtintus planus, ir jo pajamos eina Maskvos, ne Lietuvos naudai.

Bet kokios pastangos šiai Maskvos linijai pasipriešinti laužomos visu griežtumu. Kai Latvijoje 1959 pačioje administracijoje kilo reikalavimas gaminti vietos gyventojų reikalam prekes, o ne "stambiajai pramonei", tuojau buvo nuimtas ministeris pirmininkas ir pastatytas naujas Maskvai ištikimas. Kalbos apie ūkinę decentralizaciją jau dingo. Ir Maskva tiek diriguoja, kad Chruščiovas nusprendė, ar Lietuvos klimatas tinka ar netinka pašariniam augalam. Kai Lietuvos žemės ūkio institutas 1961 pasisakė, kad tinka, tai susilaukė iš Chruščiovo griežto įspėjimo: mokslininkai ir specialistai turi prisitaikyti prie partijos instrukcijų ir jas vykdyti (V. Vaitiekūnas, A. Survey ... 26 p.).

Kiek Lietuvos darbo žmonės turi atiduoti Maskvai, apskaityta laisvojo pasaulio spaudoje:

"Ligi 1957 metų Kremlius skirdavo vadinamoms respublikoms tik 19-23 procentus visų surinktų pajamų. 1957 metais davė 30 proc., o 1961 metais naujaisiais rubliais (kurių vertė, palyginti su buvusiais rubliais, buvo pakelta dešimtį kartų) respublikiniams biudžetams jau paskyrė 50 proc. visų numatomų biudžetinių pajamų".

"Per 1951-60 metus sovietiniam biudžetui iš Lietuvos ūkio buvo surinkta 49,588 milijonai (49,588,038, 000 Aut.) rublių. Didžiąją šios kontribucijos dalį, t.y. 51 proc., arba 25,558 milijonus rublių pasiėmė Kremlius, o mažesniąją tų pajamų dalį, t. y. 49 proc., arba 24,029 milijonus rublių Kremlius paliko Lietuvai".

"Imant gi atskirus metus, matyt, kad 1951-56 metais Lietuvai tebuvo paliekama vos 33-37 proc. Lietuvoje surinktų pajamų. Sovietų Sąjunga pasiimdavo sau 67-63 proc.; kiekvienais metais šiek tiek skirtingai".

"Kaip jau anksčiau minėta, 1957 metais buvo pravesta tam tikro laipsnio ūkinė išcentralizacija. Nuo to ir Lietuva šiek tiek laimėjo, palyginus su tuo, kas buvo prieš tai". Tačiau gyventojam buvo kitas smūgis: "Jau yra žinomas faktas, kad ir rublį, ir kainas, ir atlyginimą sumažinus dešimtį kartų, gyventojų ekonominė būklė gerokai pablogėjusi. Mat nors ir valstybės nustatomosios prekių kainos vis šiek tiek ima kilti, o darbininkų uždarbio kelti niekas nesiskubina".

Dar iškalbingesnis liudijimas, kiek vienas Lietuvos darbo žmogus turi sumokėti Maskvai kontribucijos.

"Okupuotoje Lietuvoje yra 2,700,000 gyventojų, kurie 1951-60 metų laikotarpyje per metus vidutiniškai mokėjo Sovietų Sąjungai po maždaug penkis bilijonus rublių kontribucijos. Reiškia, vienas gyventojas kasmet vidutiniškai sumokėjo po 1,883 rublius. Priimant dėmesin tai, kad vidutiniškas darbininko ar šiaip samdinio metinis uždarbis buvo apie 3,000-5,000 rublių, mums yra aišku, kokią didelę ir labai sunkią mokestinę naštą (kontribuciją) lietuvis savo tėvynėje turėjo sumokėti ir vis tebemoka kolonizatoriui — Sovietų Sąjungai" (Juozas Audėnas, Sėja 1961 Nr. 3 str. "Piniginis Lietuvos apiplėšimas").

Apie kolonistinį apiplėšimą informavo ir Amerikos spauda. Nuo 1955 Sovietai apgrobė pavergtąsias tautas 8 bilijonais dol. Šiais pagrobtais skaičiais moka už Vakarų kviečius — tokią išvadą paskelbė Journal American kolumnistas John Chamberlain 1964. 6.13, analizuodamas Pavergtos Europos Seimo pirmininko Aleksandro Kutt pateiktus duomenis (Assembly of Captive European Nations 1962-63). Kaip tą sumą išplėšė, Chamberlainas informavo amerikiečius

skaitytojus šiais pavyzdžiais: Rusija pristato Vakarų valstybėm naftą po 1.36 dol. už barelį, o iš pavergtų kraštų paima po 2.52-2.98 dol.; už anglį iš jų paima 72.7 proc. brangiau nei iš Vakarų valstybių, už geležies gaminius 63.6 proc. brangiau nei iš Italijos ar Prancūzijos. Ir kitas to paties dienraščio kolumnistas Pierre Huss dėl to paties kolonialistinio išnaudojimo paskelbė: Chruščiovas turi apmokėti pavergtiem kraštam 8 bilijonų sąskaitą . . .

(2) Subsidijos ir kiek jų skiria Lietuvai. — Jei Lietuvos gėrybių pajamos eina Maskvos naudai, tai būtų logiška, kad Maskva ir tam tikras sumas pramonei auginti Lietuvoje skirtų proporcingai su kitais kraštais. Tuo atžvilgiu skelbia: Per septynerių metų planą Lietuvoje numatoma pagaminti gėrybių už 120 bilijonų rublių. Tokiam gamybos lygiui pasiekti numatyta investuoti kapitalinių indėlių 14 bilijonų rublių.

Nutyli: Visoje Sovietų Sąjungoje per tuos septyneris metus investicijų numatyta 3,000 bilijonų. Taigi vienam gyventojui tektų investicijų 15,000 rublių. Pagal Lietuvos gyventojų skaičių tų investicijų Lietuvai išeitų ne 14, bet 40,5 bilijonai. Išvada: Lietuva laikoma diskriminacinėje padėtyje—jai skiria proporcingai investicijų mažiau nei kitiem kraštam. Tokia investicijų disproporcija Maskva siekia kiek galima daugiau išnaudoti Lietuvos ūkį, bet neduoti sąlygų ūkio pajėgumui augti. Pristabdo dirbtiniu būdu Lietuvos ūkio kilimą, kad amžinai galėtų sakyti, jog Lietuva vis dar menkesnė už "vyresnį brolį" ir turi amžinai jį vytis (Dr. Trimako apskaitymas).

(3) Darbo žmogaus teorinis ir praktinis aprūpinimas. Nuo 1959 skelbia ir Lietuvoje: daugiau ir geresnių prekių gyventojų "buitiniam reikalam". Skelbia ir nepaprastą aprūpinimo pagerėjimą: "Teksti-

lės prekių ir odinės avalynės sunaudojimas skaičiuojant vienam Lietuvos gyventojui, padidėjo, palyginti su prieškariniais metais, daugiau kaip du kartus, kultūrinės buitinės paskirties prekių — keliolika kartų (M. Šumauskas, ibid.).

Nutyli: Kokiu būdu ta statistika sudaryta: ar pagaminamų prekių kiekį paskirsčius pagal gyventojų skaičių? Bet žinia, kad tų prekių tik dalis tenka Lietuvos gyventojam. Ar suvartojamų prekių bendrą kiekį padalinus iš gyventojų skaičiaus? Bet žinia, kad rusai gali pirktis savo specialiose krautuvėse, ir jie gauna daugiau nei vietos gyventojai. Tokiu atveju statistika klaidinga. Dar svarbiau: nutyli, kad prie krautuvių tebėra uodegos; kad negauna tokių prekių, kokių nori, o turi imti tokias, kokių yra, arba ir visai nieko negauti. Nutyli, kad 1963-64 ypačiai pasunkėjo su maisto prekėm. O to niekada nepriklausomos Lietuvos laikais nebūdavo. Nutyli taip pat, kad maisto ir "buitinių reikalų" reikmenys, o anksčiau, kol leisdavo, ir vaistai eidavo į Lietuvą kaip dovanos iš Amerikos, o ne iš Lietuvos į Ameriką. Toki nutylimi faktai daugiau pasako, negu M. Šumausko statistika.

Dar daugiau sako skelbiami ir nutylimi dalykai apie nusikaltimus. Būtent:

(4) Ūkiniai nusikaltimai ir kas jų priežastis. Skelbia gausiai apie teismo bausmes "liaudies turto" pasisavintojam.

Nutyli to pasisavinimo priežastis. O jos labai svarbios suprasti gyventojų štandarto lygiui. Jas iš Lietuvos atvykusi taip aiškina: "Tie žmonės, kurie Lietuvoje gerai gyvena ir gražiai rėdosi, tai ne iš uždarbio. Kiekvienas, kas dirba fabrike ar kur kitur, padaro pinigo, bet ne iš algos, o, kaip sakoma, — "kombinuoja". Iš darbovietės išsineša tai, ką gamina,

parduoda ir turi pinigo. Taip yra visose darbo srityse. Kiekvienas žmogus kiekvieną dieną rizikuoja patekti 5-7-10 metų kalėjiman, o sugrįžęs vėl taip pat daro ..., nes iš algos nė vienas nepragyvena" (Keleivis, 1960.7.27).

Skelbiama gausiai ir apie vadinamą "broką". Pvz. Maskvos "Univermagas" atmetė 50 proc. batų, gamintų "Raudonojo spalio"' Kaune (V. Vaitiekūnas, A. Survey ... 21 p.).

Neskelbiama, kad darbininkas turi atlikti tam tikrą gamybinę "kvotą" — paruošti tam tikrą gaminių kiekį; kiekio vaikydamasis, jis neturi kada žiūrėti kokybės.

Tai nėra jokis noras daryti sabotažą. Tai logiškas rezultatas sovietinės sistemos, siekiančios eksploatuoti darbo žmogų. Žmogaus prigimtis siekia sau egzistencinių sąlygų. Kai sistema neduoda jų natūraliu būdu, prigimtis imasi nenatūralaus kelio — pasisavinti tai, ką jis pats gamina; kai sistema perkrauja pagamintinų gėrybių kiekį, prašokantį jo natūralų pajėgumą, jis imasi nenatūralios žmogaus prigimčiai išeities — pagaminti skaičių, nežiūrint kokybės.

Sistemos kaltė, kad ji tesudaro darbo žmogui tokias uždarbio sąlygas, kuriose jis yra priverstas vogti, o taip pat susigyventi su tuo vogimu kaip su normaliu faktu, kuris jam jau nesudaro sąžinės konfliktų. Ir priešingai — režimas tą vogimą savo doktrina pateisina, nes kai doktrina skelbia, kad fabrikas ir jo gaminiai yra "liaudies turtas", visų dirbančiųjų turtas, tai iš tokios doktrinos darbo žmogui nesunku pasidaryti praktinę išvadą: aš esu taip pat tos "liaudies" dalis, taigi ir to "liaudies" turto dalį galiu pasiimti sau ...

5. *KOVA DĖL VAIKŲ*

a. Jaunimas: tai komunistų pagrindinis taikinys

Lietuvos gyvenime ligi šiol reiškėsi trejopos kartos. Vyriausioji — augusi ir dalyvavusi nepriklausomos Lietuvos gyvenime. Ji labiausiai sunaikinta — kalinimais, deportacijom, pačiu metų skaičium. Ji labiausiai išstumta iš bet kokios reikšmės valstybės administravime ir profesijoje. Tačiau reprezentacinėse vietose dekoracijai tebėra išstatyti dar kaip tik šios generacijos žmonės — J. Paleckis, M. Gedvilas, M. Šumauskas, A. Sniečkus. Kūrybiniuose postuose, švietime bei ūkyje, yra jaunesnė generacija, kuri augo dar nepriklausomoje Lietuvoje, nors jos darbe aktyviai ir nedalyvavo. Būtent, ta šios kartos dalis, kuri buvo reiškusi simpatijų Sovietam, kol jų dar nepažino, ar kuri dar nebuvo spėjusi aktyviai angažuotis už nepriklausomą Lietuvą.

Sovietai daug dėmesio nekreipia į pirmąją generaciją. Jei kurie jos asmens "persiauklėjo" — gerai. Jei "nepersiauklėjo" — jie nustumti nuo gyvenimo. Antrajai kartai tenka daugiausia priekaištų dėl komunistinio neaktyvumo. Ji daroma atsakinga už trečiosios kartos likimą. Tai karta, kuri visai jau išaugo okupacijoje ir nepriklausomos Lietuvos nėra pažinusi; kuri mokslus baigė ar tebesimoko jau sovietintose mokyklose. Į šios kartos žmones labiausiai nukreiptas partijos dėmesys. Dėl jos labiausiai ir eina kova — kova dėl vaikų.

Lenino nurodymą paimti į savo įtaką jaunimą komunistai vykdo Lietuvoje nuo pat pirmos okupacijos metų. Antroje okupacijoje, jau ir Chruščiovo režimo metu, siekimas perdirbti jaunimą tik sustiprėjo ir priemonės pagausėjo. 1960.12.26-28 mokytojų suvažiavimas paskelbė atsišaukimą į visus moky-

tojus ir jame kartoja iš naujo dešimtim ir šimtais sykių skelbtus mokyklos ir mokytojų uždavinius:

— Kiekviena mokykla turi padaryti viską, ką tik gali, kad jos mokiniai pajaustų partijos politikos gilumą ir teisingumą... Aktualu yra uždegti mokinių neapykantą buržuazinei ideologijai ... Be pasigailėjimo ir sistemingai mes turime kovoti už mokinių neiškreiptą materialistinę ideologiją, be pasigailėjimo stiprinti jų ateistinį auklėjimą, suaktyvinti kovą prieš religijos tarnų pastangas nuodyti mūsų jaunimo mintis idealistinėm pasaulio pažiūrom (Tarybinė Mokykla 1961 sausis, cit. V. Vaitiekūnas, A. Survey ... 32 p.).

Kokis skirtumas tarp Vakarų ir Maskvos mokyklos supratimo! Pritaikant Amerikai Maskvos mokyklos sistemą, — jei valdo respublikonai, tai visos mokyklos turėtų ruošti respublikoniukus, jei demokratai, tai demokračiukus. Ir tam turi būti pavartotas visas administracinis aparatas ... Sovietinis pedagogas nenorės suprasti, kad Amerikoje taip nėra. Lygiai ir vakariečiui sunku patikėti, kad jei Sovietuose valdo komunistų partija, tai ir visas mokyklinis aparatas turi formuoti būsimuosius partijos narius. O pavergtuose kraštuose mokykla gauna dar papildomą uždavinį — formuoti pavergėjui ištikimą, dėkingą ir atsidavusį vergą, kuris dar padėtų ir kitus vergti. Praeities laikais kryžiuočiai grobėsi atskirus lietuvių vaikus, gabenosi į ordiną ir užauginę siuntė kovoti prieš lietuvius. Kryžiuočių praktikoje tai individualūs atvejai, o Sovietai tatai padarė savo sistema.

b. Metodai: izoliacija nuo "sena", infiltracija į "nauja"

Sovietinė sistema veikia dviem kryptim: izoliuoti vaiką nuo sovietam nepageidaujamos auklėjamo-

sios aplinkos, iš kitos pusės panardinti jį sovietinėje aplinkoje. Socialinė-ekonominė santvarka verčia dirbti tėvą ir motiną, ir tada reikia vaiką atiduoti darželin. Tokiu keliu vaikas izoliuojamas nuo tėvų įtakos.

Vyresnio amžiaus vaikui pakertamas tėvų autoritetas priešingais aiškinimais nei tėvų; vaiko klausinėjimas, ar tėvai nedraudžia eiti į pionierius; jei draudžia, kodėl — tokia procedūra verčia tėvus laikytis santūriai, "neutraliai".

Izoliuoti vaiką nuo bažnyčios įtakos padeda draudimas kunigam katechizuoti vaikus iki 18 metų amžiaus.

Izoliuoti dar labiau paaugusius nuo literatūros įtakos padeda draudimas laikyti bibliotekose bet kokias knygas, žurnalus, kurie buvo leidžiami nepriklausomoje Lietuvoje. Izoliuotas mokinys ilgai buvo ir nuo savos istorijos bei literatūros eigos, nes ilgus metus nebuvo Lietuvos istorijos vadovėlio, o taip pat lietuvių literatūros vadovėlio. Ankstesnių vadovėlių sovietinė administracija nesutiko leisti vartoti, o parašyti tokius, kurie Maskvai būtų priimtini, ilgai nebuvo įmanoma. Ilgiau nei Latvijoje ir Estijoje, nes mokiniui vadovėlis turėjo rodyti rusų tautos draugiškumą ir nuolatinę paramą lietuvių tautai, o visi istorijos šaltiniai liudija priešingai — šimtmetines kovas tarp Lietuvos ir Maskvos. Pagaliau 1961 Lietuvos istorija visai buvo panaikinta kaip dėstomasis dalykas — paversta tik Sovietų Sąjungos istorijos dalimi.

Taip izoliuotas nuo tėvų, šeimos, bažnyčios, praeities tikro vaizdo, nuo laisvos lektūros, mokinys buvo persodinamas į komunistinę aplinką darželyje, mokykloje, jaunimo organizacijoje.

(1) Darželis ir mokykla. Iš 1953, dar iš Stalino laikų, darželio idealinis tipas, komunistų akim, taip atrodo: "Kad vaikas nuo namų atšaltų, darželyje jis gauna gerą maistą — pusryčiam tris riekutes pyrago su sviestu, sūriu ar dešra ir pieno ar kakao; priešpiečiam — pyrago, šokolado ir pieno; pietum — sriubos, mėsos, daržovių ir vaisių; vakarienei — tas pats kaip ir pusryčiam. Valgymo metu vaikam nuolat primenama ir aiškinama, kad visa tai, ką jie gauna, yra "dovana Stalino ir komunistų partijos, nes ir tėvas Stalinas ir partija vaikučius labai myli ir jiems nieko nesigaili." To padarinys yra tas, kad vaikai pradeda namais bodėtis ir prisiriša prie darželio, prie darželio vedėjo.

Vedėjas su vaikais pasikalba apie tėvus, brolius, seseris, ką jie veikia, kur dirba, kada pareina namo, kas lankosi ir pan. Prasideda laipsniška tėvų kritika su nurodymais būti geresniem už savo tėvą, mamą, brolį. Nuolat primenama, kad Stalinas ir partija vaikučius labiau myli nei jų tėvai, nes jei tėvai daugiau mylėtų — daugiau dirbtų, daugiau uždirbtų ir vaikams būtų geriau gyventi. Pats vedėjas vaikam perstatomas kaip juos mylinčio Stalino patikėtinis, kuriam vaikai gali viską patikėti" (Į Laisvę, 1953 Nr. 1-38).

Pradžios mokykloje:

"Negali būti tokios pamokos, kuri apsieitų be bolševikinio budrumo ir bolševikinės ištikimybės pavyzdžių. Pirmojo skyriaus vaikus mokant skaityti, vartojami ne tik iš rusų kalbos verstiniai su sovietų "didvyrių" paveikslais vadovėliai, bet ir Tiesos, Kauno Tiesos ir kt. bolševikinių laikraščių parinkti sakiniai, pvz.: "Laikas galutinai likviduoti buržuazines liekanas!", "Pateisinkime partijos pasitikėjimą!". Po kiekvieno sakinio vaikams aiškinama ne tik,

ką reiškia toki žodžiai kaip "pateisinti", "ištikimybė", "partija", bet ir duodami konkretūs bolševikinės ištikimybės pavyzdžiai ... Paišymo pamokų metu vaikams duodama piešti šūkius: "Nebijau mamos nei klebono", "Aš noriu būti kaip Onutė. Ji pionierė ir iš visų mergaičių geriausia", "Didžiuokis, mama, kad užauginai sūnų komunistą" ... O kad vaikai pažintų, kas yra Amerika ir amerikietis, mokyklose kartkartėmis iškabinami prieš Ameriką plakatai. Viename jų vaizduojamas apsiginklavęs amerikietis, puoląs Sovietų Sąjungą, bet komjaunuolių partrenktas ir batais mindomas" (ib.).

Chruščiovo režimo metu įvesta nauja priemonė — vadinami internatai. Tai tokios mokyklos, kuriose mokiniai mokosi ir gyvena. Tokios mokyklos visiškai izoliuoja mokinį nuo komunizmui nepageidaujamos įtakos ir palieka virti išimtinai partinėje sistemoje.

(2) Komjaunimas vidurinėje mokykloje. Nacinės Vokietijos pastangos išauginti lietuvių jaunimą ištikimą Hitleriui buvo tik šešėlis, palyginti su Sovietų Sąjungos užsimojimais. Kaip tai buvo daroma, norint suimti mokyklinį jaunimą į pionierius ir paskui komjaunimą, rodo konkretus pasakojimas apie vieną aukštaičių krašto vidurinę mokyklą. Pasakotojas yra buvusi tos mokyklos mokytoja, kuri kaip kitos valstybės pilietė anksčiau ištrūko iš Lietuvos. Apie savo buvusią mokyklą ji pasakojo:

"Mokykloje nuolat lankosi inspektoriai, tikrindami daugiausia mokinių politinį lygį. Neužtenka to, kad mokykloje yra vadinamas komsorgas, kurio pareigos tarp mokinių tokios kaip kariuomenėje politruko. Šalia jų dar specialūs inspektoriai tikrina, ar pakankamai mokiniai pažįsta kom. partijos istoriją, ar pakankamai susigyvenę su komunizmo dvasia.

Ypačiai reikalaudavo, kad būtų pagerbti rusų didvyriai, rusų kultūra, rusų armijos galingumas ir jos pranašumas prieš Vakarus. Už nepakankamą politinį išsilavinimą daug pribardavo inspektoriai mokytojus.

Lankėsi į mokyklą ir komjaunimo inspektoriai, jei nebūdavo pakankamai komjaunimo organizatorių pačioje mokykloje tarp mokytojų. Vienaip jie verbuoja mokinius jaunesnėse klasėse, kitaip vyresnėse. Jaunesnėm, sakysim, toks inspektorius ar mokytojas užrašo lentoje pareiškimo tekstą, kad nori įstoti į komjaunimo organizaciją; liepia paskui mokiniam tą tekstą persirašyti į lapelius ar sąsiuvinius ir pasirašyti; paskui tuos lapelius bei sąsiuvinius surenka, ir jau gatavi pareiškimai. Vyresnėse klasėse padaroma kitaip. Atvykęs inspektorius ar kompartijos atstovas pasišaukia mokinius po vieną į raudonąjį kampelį". Prie stalo, užtiesto raudonai, pasisodina mokinį ir teiraujasi, kodėl jis nestoja į komjaunimą, kodėl jis priešingas tai organizacijai, ar gal tėvai jam neleidžia? Jei mokinys prasitaria, kad tėvai draudžia, tada toks inspektorius vyksta pas tėvus. Kai nesiseka susikalbėti gražiuoju, partijos atstovas primena tėvams, kad jų sūnaus ar dukters mokslas baigsis su vidurine mokykla, jei jie nestos į komjaunimą. Ir priešingai, jei bus geras komjaunimo narys, galės gauti stipendiją ir stoti į universitetą.

Ir tai nėra tik grasinimas. Mokyklos baigimo pažymėjimas tikrai bus geresnis, jei mokinys bus komjaunuolis. Mokinys gali ir gerai mokytis ir per egzaminus gerai mokėti per metus išeitą kursą, bet švietimo atstovai jo pažymius sumažina, jei komjaunuolių ar kompartijos atstovai bus jį rekomendavę kaip "politiškai nepažangų", "politiškai atsilikusį", "politiškai neaktyvų". O su silpnesniais pažymiais jis negalės įstoti į universitetą, nes stojant reikalin-

gas ne tik atestatas, bet tarp kitų popierių ir kompartijos pažymėjimas, kuris įteikiamas universitetui uždarytame voke" (Į Laisvę 1955 Nr. 6-43).

Ta pati technika išliko ir paskesniem laikam. Jos pratęsimas buvo komjaunimo veikimas universitete. Ko universitetas negalėjo atlikti, turėjo atbaigti tarnyba kariuomenėje ar privaloma tarnyba už stipendiją Sovietų Sąjungos nelietuviškoje aplinkoje.

c. Rezultatai: trejopi jaunimo tipai

Kiek pasisekė Maskvai lietuvių jaunimą atitraukti nuo ištikimybės tėvų tradicijom, tautai, religijai; kiek pasisekė padaryti jį aktyviu kovotoju prieš religiją, atsidavusiu rusam — tegalima tik spėti iš atskirų liudininkų. Patikimas liudininkas šiuo atveju yra patys sovietiniai pareigūnai. Oficialiuose pareiškimuose jie nuolat ir nuolat ligi paskutinių laikų kalba apie "buržuazinio nacionalizmo" liekanas tarp jaunimo, apie religines praktikas net tarp partijos pareigūnų. Jų liudijimas rodo, kad idealiosios priemonės (darželis, mokykla, internatas, pionieriai ir komjaunimas) jaunimui paimti į partijos įtaką nefunkcionavo idealiai ir ligi šiol vis nefunkcionuoja. Iš vienos pusės nepasisekė idealiai izoliuoti jaunimo nuo šeimos, religijos, Vakarų įtakos. Iš kitos, nepasisekė sudaryti idealių auklėtojų kadro, kurie idealiai būtų jiem skirtą uždavinį atlikę — automato tikslumu. "Daugumas mokytojų ... iš mokinio daugiau nieko nereikalauja kaip išmokti iš vadovėlio" (K. Jurgaitis, atvykęs iš Lietuvos, Į Laisvę 1961 Nr. 26-63). Gal čia reiškiasi ta būdinga lietuviam pusiausvyra, kuri saugoja lietuvius dažnai nuo ekstremizmų ...

Tačiau laikas dirba komunistų naudai ta prasme, kad auga sovietinimo priemonių skaičius, auga ir

skaičius mokinių, vis labiau ir labiau eksponuotų sovietinei įtakai.

Antai ana vidurinės mokyklos mokytoja, atvykusi į Vakarus, apie savo mokyklos komjaunimą pasakojo: "Nors partinis spaudimas stiprus, bet iš 300 šios mokyklos mokinių komjaunuolių dar 1953 pabaigoje buvo nedaugiau kaip 10 proc. Nors propaganda prieš religiją varoma per kitas pamokas ir specialiai, bet iš 300 mokinių per 200 lankė bažnyčią ir ėjo sakramentų. Tokius kritikuoja mokinių susirinkimuose ir jų pavardes skelbia sieniniuose laikraščiuose" (ib.).

Kitokią padėtį sovietiniai šaltiniai rodo jau paskesniais laikais — 1957 metais. Pagal tuos šaltinius Lietuvos jaunimui yra skirtos dvi organizacijos: pionieriai (9-14 metų) ir komjaunuoliai (14-28 metų). Pionieriai veikia panašiai kaip skautai. Lietuvoje 1957 jų buvo 152,000. Tas skaičius rodytų, kad apie pusė mokyklinio jaunimo jau priklausė pionieriam. 1963 jau buvo 172,757. Komjaunuolių organizacijos tikslas tas pats kaip ir kompartijos. Komjaunuolių minėtais 1953 buvo 99,000, 1960 — 130,000, 1964 — 205,000. Svarbiau betgi stebėti tų įtrauktųjų psichologinę raidą.

(2) Veidas pakitęs. Aplinka yra stipriai paveikusi jaunimo charakterį ir jo idėjinius nusistatymus. Pirmiausia jaunimas yra priverstas atsisakyti nuo būdingo jaunimui atvirumo. "Per eilę metų sekami ir gaudomi bei naikinami jaunuoliai nustojo savo mintimis dalintis tarpusavyje ne tik raštu, bet ir žodžiu" (K. Jurgaitis, op. cit.). Vyt. Rimkevičiaus romane "Studentuose", 1957, komjaunimo susirinkime Elenai "rodės, kad kiekvienas melavo, veidmainiavo, bet nė vienas apie tai garsiai neprasitarė".

Idėjiniu atžvilgiu V. Rimkevičiaus komjaunuolis Liucijus, grįžęs iš Vėlinių antikomunistinės demonstracijos, samprotauja: "Gyvenimas mus pastatė prieš dilemą: iš vienos pusės — "mes gyvename, kad įvykdytume Dievo valią žemėje ir nueitume į dangų", iš kitos pusės — "visi keliai veda į komunizmą"... Mes netikėjome ir netikime nė vienai nė antrai pusei ... Mes praradome visokį savo tikėjimą. Mes bėgame be tikslo, mes kalbame tik dėl to, kad turime liežuvį; mes juokiamės dėl to, kad kiti taip pat kvatojas ir žybčioja savo akim". Dvilypumo įtakoje atsidūrusio idėjinę maišatį liudija ir pats tai pergyvenęs atvykęs iš Lietuvos K. Jurgaitis: "Per visą mokyklos lankymo laikotarpį jaunuolio pasaulėžiūra formuojasi dviejų veiksnių įtakoje: tėvų ir sveiko proto iš vienos pusės ir komunistinės mokyklos iš kitos. Tai trunka tol, kol jaunuolis susidaro savo asmeniškas pažiūras. Kiek jos komunistiškos ar nekomunistiškos, kas gali pasakyti? Teisingiau bus tarus, kad dauguma besimokančių jaunuolių turi nenusistojusią pasaulėžiūrą. Dažniausiai net aukštąją mokyklą baigęs jaunas specialistas atrodo taip: jo galva prikimšta skambių datų, citatų, revoliucijų, jų rezultatų; jis turi triuškinančių argumentų prieš idealistinę pasaulėžiūrą ir kapitalistinę santvarką, bet literatūros, iš kurios ima savo argumentus, jis nėra skaitęs ar studijavęs. Sau pačiam jis tegali pastatyti vos keletą labai nesudėtingų, tiesa, labai mįslingų klausimų, į kuriuos niekas nepajėgs atsakyti. Šitokiose aplinkybėse jaunuoliai išeina iš mokyklos "nesusitupėję", nors mokyklos juos paruošia gerais specialistais įvairioms ūkio šakoms, nes mokslo lygis nežemas. Bet tos jaunos geros galvos vaikšto siūbuodamos ant silpnų, politinio rachito sugadintų kojų" (op. cit.).

Iš tokios idėjinės maišaties gyvenimas suformuoja trejopus jaunimo tipus. Vienas, kuriame kovą prieš tėvus yra laimėjusi partija. Tai jauni komunistiniai idealistai aktyvistai, komunizmo avangardininkai. Antri — kuriuose kovą yra laimėję tėvai prieš partiją. Tai atkaklieji rezistentai. Tretieji — kuriuose yra laimėjęs gyvenimo prisitaikymas. Tai oportunistai, kurie prisiėmė partijos doktriną, šūkius ir juos kartoja lūpom, bet jais netiki, anot Rimkevičiaus, veidmainiauja. Pirmieji nėra gausūs. Sunku pasakyti, ar yra gausesni antrieji. Bet iš jų kyla tie, dėl kurių partija labiausiai aliarmuoja ir mokyklą smerkia. "Ar verti tarybinio mokytojo vardo tie, kurie šiais metais išperėjo 17 klierikų, jų tarpe keletą su aukso ir sidabro medaliais?" kalbėjo inspektorių pasitarime 1954 lapkričio mėn. švietimo vadinamas ministras Pupeikis (K. Jurgaitis, op. cit.).

Nesunku pasidaryti išvadą, kad oportunistinio tipo jaunimo turi būti daugiausia. Jo daugiausia nueina ir į komjaunimą. "Patys jaunieji komjaunuoliai yra gerokai skeptiški, indiferentiški politiniame gyvenime, oportunistai — pragmatikai. Kad daugelis prisirašo komjauniman oportunistiniais sumetimais, matyti iš nuolatinių nusiskundimų tarybinėje spaudoje dėl komjaunimo neaktyvumo, žemo ideologiškumo ir kitų nuodėmių partijos moralei . . .

"Pastebima, kad Latvijoje, kurios gyventojų skaičius mažesnis už Lietuvos, yra daugiau komjaunuolių negu Lietuvoje. Tokia pat tendencija yra komunistų partijoje. Lietuvos komunistų partija procentualiai yra mažiausia visoje Sovietų Sąjungoje. Viena išvada sektų: Lietuvos jaunimo ir gyventojų tarpe pasipriešinimas komunistiniam režimui yra didesnis negu bet kurioje kitoje Sovietų Sąjungos respublikoje. Ką tik pateiktos žinios sugestionuoja, kad

kaimo jaunimas (tiek pionierių, tiek komjaunuolių atveju) yra mažiausiai linkęs tapti komunistinių jaunimo organizacijų nariais. Panaši situacija yra ir komunistų partijoje — mažai partiečių kaime" (T. Remeikis, Mūsų Vytis, 1960 Nr. 1).

Komjaunuolių eilėse atsiduria ne tik šis oportunistinis elementas, ne tik pirmojo tipo jaunimas — aktyvistai, bet kartais ir rezistentai. Pastarojo tipo jaunuoliai nueina ne tik į kunigus, bet nueina ir į komjaunimą tokiais pat tikslais. Apie tai daug sykių skelbė partijos pareigūnai, ragindami budėti. Šio tipo jaunimas pratęsia naujom priemonėm rezistenciją, kurią jo pirmatakai partizanai vykdė ginkluotu būdu.

Tačiau ir tarp oportunistinio jaunimo nėra pilnos ištikimybės komunizmui. Jis niekaip negali paklusti ypačiai dviem Maskvos reikalavimam — niekinti Vakarus ir garbinti Maskvą labiau nei Lietuvą. Jie mielai demonstruoja savo "simpatijas" Vakaram bent tuo išvirkštiniu būdu: mielai šoka vakarietinius šokius, rengiasi amerikinio stiliaus drabužiais. Gal tai atėjo per Lenkiją! Tas jaunimas rodo entuziazmą koncertuose lietuvių liaudies dainom ir šokiam ir daug šalčiau priima sovietinį repertuarą. Kada Maskvos spauda iškritikavo Vilniaus moderniai įrengtą kavinę Neringą, jaunimas su ironija garsiai kalbėjo: tai tik dėl to iškritikavo, kad "vyresnysis brolis" pavydi. Užklydusi vakarietinė knyga, ar nepriklausomos Lietuvos laikų knyga eina per rankas, iki suplyšta.

Tai vis individualūs fakteliai, kaip jaunimas pademonstruoja savo priklausymą Vakaram ir Lietuvai, ne Rusijai ir ne Kremliui. Bet esti momentų, kad ši lietuviškos dvasios rezistencija prasiveržia gaivališkai ir masiškai.

d. Patriotinė mistika: Vasario 16 ir Vėlinės

Yra pora dienų metuose, kada dingsta atsargumas ir gaivališkai prasiveržia viešumon ryšys su Lietuvos praeitimi.

Viena — tai Vasario 16, Lietuvos nepriklausomybės šventė. Ją minėti uždrausta. Bet tą dieną iki paskutinių laikų kai kur medžiuose atsiranda po nakties vėliavos. Po to, žinoma, areštai, tardymai. O 1957, kada atmosfera buvo įkaitinga Vengrijos įvykių, jaunimo nuotaikos prasiveržė Vasario 16 naktį demonstracijos eisena. Ją įvykių liudininkė Kaune taip atvaizdavo:

"Aš gyvenu šalia vykdomojo komiteto. Viršuj manęs moksleivių - studentų bendrabutis. Šiandien ten triukšmas neapsakomas, ir aš negaliu užmerkti akių. Tik skamba ir skamba senos lietuviškos dainos. Staiga pažadina mane didelis triukšmas. Dvylikta valanda. Laisvės alėjoj skamba Lietuvos himnas. Užsimetus apsiaustą ir užmiršus pavojų, atsiduriu gatvėje. Nakties tamsoje matau judančią masę. Dieve, tai jaunimas. Jo negalėjo uždaryti namų arešte. Giedodami Lietuvos himną, jie traukia į vykdomąjį komitetą. . . Masės užpakalyje su šautuvais žygiuoja milicija ir kareiviai . . .

"Jau rytojaus dieną kalbėjo, kad buvo uždrausta šauti, o minia nesiskirstė, neklausė, tad beliko ją lydėti ... Tą naktį senamiesty ant katedros bokšto ir prie rotušės išaugo trijų spalvų vėliavos ... Pasakojo taip pat, kad buvo suimta daug naktį ir rytojaus dieną" (Į Laisvę 1958, Nr. 15-52).

Antra tokia diena — tai Vėlinės, kuriose susipina patriotinis ir religinis sentimentas bei jo bendras išpažinimas. Asmuo, subrendęs jau sovietų okupaciniame režime, 1960 taip pasakojo:

"Ypač per kelis pastaruosius metus Vėlinės kaž-

kokiu ypatingu būdu pasidarė brangi diena visiem lietuviam. Vėlinių vakarą Kauno minios rinkdavosi ne tik į kapines, bet ir prie nežinomojo kareivio paminklo.

"Praėjusiais metais Vėlinių minėjimai buvo ramesni, bet prieš porą metų jie buvo išvirtę demonstracijomis (tai buvo laikas po Vengrijos sukilimo. Aut.). Pasigirdo giesmė: Marija, Marija! Įsikišo milicija. Įvyko susidūrimai, po ko buvo nemaža areštų.

"Kodėl Vėlinių diena lietuviam pasidarė tokia brangi? Ar čia būtų galima įžiūrėti politinį momentą? ... Sunku būtų atsakyti ... Greičiau kažkas kita. Čia ... daugiau pasąmoninė reakcija prieš svetimųjų valdymo ir priespaudos faktą".

Tas pats liudininkas toliau apie jaunimą, per kurį ta patriotinė ir religinė mistika labiausiai prasiveržia:

"... labai mažai terusėja, tebėra lietuviškas, patriotiškas, myli savo tėvynę, savo kraštą, savo kalbą, turi tautinės garbės jausmą. Kai kada labai aštrų ir jaudinantį. Ir kai tarybinė santvarka per pusantro dešimtmečio jau nusistojo, pasakyčiau stabilizavosi, vis dėlto yra viena paslaptis, kurią būtų sunku racionaliai išaiškinti, bet kurią visi jaučiame. Tai būtų lyg kokia nematoma ranka, kuri vadovauja tautos laikyseną ir nusistatymus. Buvo ir tebėra kažkokia neapčiuopiama, tartum pasąmoninė dvasinė ir politinė linija, kuriai be paraginimų ir įsakymų lyg savaime pasiduoda kone visa tauta, kiekvienu atveju absoliutinė jos vaikų dauguma.

"Tai yra dalykas, apie kurį gerai žino Sniečkus ir visi kiti partijos vadai; nujaučia, tur būt, ir rusai. Jie dėl to jaudinasi, pyksta, grasina" (Pagal Br. Railos atpasakotus liudijimus Dirva 1960 Nr. 21).

6. *PASKUTINĖ LAISVĖS TVIRTOVĖ*

a. Kova prieš religiją tebeina: Stalino ir Chruščiovo siekimas tas pats.

Prancūzų korespondentas, 1960 lankęsis Vilniuje, susidarė įsitikinimą, kad Lietuvoje paskutinė tvirtovė, kurioje tebesilaiko laisvė, yra Bažnyčia. To neslepia ir komunistai.

A. Sniečkus partijos kongrese 1949 ragino tą paskutinę tvirtovę atakuoti visom priemonėm (pl. Baltic Review 1954 Nr. 2-3).

Po penkerių metų, 1954.1.6 ta pati partija per Vilniaus radiją skelbė susirūpinimą, kad religija ir patriotizmas einą drauge, tarp savęs pasiremdami.

Herald Tribune 1960.1.14 citavo iš Sovetskaja Kultūra V. Niunkos, kompartijos sekretoriaus, tuos pačius nusiskundimus: esą Bažnyčia turi didelės įtakos tautoje, kadangi ji nesąmoningai stengiasi suplakti save su tautos istorija.

A. Sniečkus 1962 Komunisto Nr. 4 prisipažino, kad "religiniai prietarai" laikosi žmonių sąmonėje stipriai įsikibę" (pl. dr. J. Savasis, Kova prieš Dievą Lietuvoje).

Net Izvestijų korespondentas N. Konovalev, kuris 1959 lankėsi Lietuvoje Joniškyje per šv. Jokūbą, piktinosi tokia padėtimi: "Kai tik nuskambėjo bažnyčios varpai, ištuštėjo gatvės, ir visi — jauni ir seni — suėjo į bažnyčią pamaldų" (Izvestija 1959.9.13).

Tokių pareiškimų, nusiskundimų, kad partijos nariai ir komjaunimas eina į bažnyčią ir net su bažnytiniais drabužiais laidotuvėse vėliavas neša; kad tuokiasi bažnyčioje; kad partijos nariai nerodo uolumo kovoti su tikėjimu, — yra gausu sovietinėje spaudoje. Nugalėti religiją, Bažnyčią; kunigus, religi-

nes tradicijas reiškia nugalėti paskutines kliūtis į komunizmą. Ta kova buvo Stalino ir yra Chruščiovo tas pats bendras siekimas. Skiriasi metodai, įrankiai, skiriasi tam tikrais laikais kovos įtampa.

b. Stalino įrankiai ir metodai: enkavedistas, kalėjimas, ištrėmimas

Tarp Stalino metodų bei priemonių pagrindinis buvo brutalus enkavedistų smurtas: kalėjimas, nužudymas, ištrėmimas. Tuo keliu Lietuvoje buvo pasiekta:

(1) Vyskupų bei kunigų suėmimas. Iš buvusių 1946 Lietuvoj 6 vyskupų suimti ir deportuoti buvo 4: 1946.2.16 suimtas Telšių vyskupas Vincentas Borisevičius ir 1949.3.3 Vilniaus uždarame teisme nuteistas mirti; 1946 suimtas jo pavaduotojas vyskupas Pranciškus Ramanauskas ir deportuotas; Kaišiadorių vyskupas Teofilius Matulionis deportuotas; Vilniaus arkivyskupas Mečislovas Reinys suimtas 1947 ir nukankintas Vladimiro kalėjime 1953.11.3. Arkivyskupo Reinio vardu buvo pasirašytas atsišaukimas, kuriuo raginami partizanai pasiduoti; arkivyskupas buvo suimtas, kai jis bažnyčioje paskelbė tokio atsišaukimo nepasirašęs. Lietuvoje 1947 teliko vienas vyskupas Kazimieras Paltarokas.

(2) Vienuolynai uždaryti. Nuo 1947 priklausyti vienuolynam paskelbta nusikalstamu darbu. Vienuolynų turtas, spauda, mokyklos nusavinta ar likviduota jau buvo seniau. Devocionalijų gamyba uždrausta. Maldaknygių spausdinti neleista.

(3) Bažnyčiom ir kunigam diskriminaciniai mokesčiai. "Kunigai turi mokėti dešimteriopai už elektrą, butą, ir jie negali oficialiai pirktis pramoninių gaminių", rašė 1947 Lietuvos tikinčiųjų laiškas

Pijui XII. Jei mokesčiai nesumokami, bažnyčios uždaromos.

(4) Kunigų seminarijos uždarytos. Paliko tik viena — Kaune. Jai nustatytas numerus clausus — 150, paskui 75 ir 60 klierikų (Chruščiovo laikais — 45 ir 25).

(5) Represijos bažnyčias lankantiem tarnautojam ir mokiniam. Lankantieji negali avansuoti tarnyboje, o kartais ir atleidžiami, mokiniai peikiami pavardėm sieninėje lentoje.

(6) Kalėdos ir kitos religinės šventės paverstos darbo dienom.

(7) "Tautinė" bažnyčia, nepriklausoma nuo Vatikano, nepavyko sukurti. Mėgino tada infiltruoti savo agentus į bažnytinius komitetus, kurie rūpinosi bažnyčių išlaikymu.

(8) Vyskupų ir kunigų panaudojimas politikai — prieš krašte vykstančią rezistenciją, prieš Vatikaną, prieš Ameriką Korejos karo metu.

c. *Chruščiovo įrankiai ir metodai: policininkai, propagandistai, teismai, ekskunigai, "mokslinio instituto" aparatas*

Po Stalino mirties kovoje prieš religiją laikinai atėjo atoslūgis. Fizinis teroras mažėjo. 1954.11.10 partijos centro komitetas Maskvoje suniekino terorą prieš religiją ir dvasininkus ir paskelbė, kad ateityje kova prieš Bažnyčią turėsianti eiti sustiprintom ideologinėm priemonėm, "moksliniu aiškinimu". Bet atoslūgis truko neilgai, maždaug iki 1957, kada Maskvoje įsigalėjo vėl reakcija po Lenkijos ir Vengrijos sukilimų. Šiame atolydžio ir naujo griežtėjimo laikotarpyje būdingi toki kovos prieš religiją reiškiniai:

(1) 1953.2.27 ir 1955.9.17 paskelbtos amnestijos kaliniam. Tuo metu į Lietuvą grįžo Stalino ištremtų 130 kunigų. Leista 1956 grįžti išlikusiem gyviem vyskupam: Matulioniui ir Ramanauskui. Neleista betgi jiem eiti ganytojų pareigų nei gyventi savo vyskupijoje. Ramanauskas turėjo gyventi Švėkšnoje ir mirė Telšiuose 1959.10.17; Matulionis mirė 1962 Šeduvoje.

(2) Leisti du nauji vyskupai. 1955.9.11 vyskupas K. Paltarokas įšventino į vyskupus Julijoną Steponavičių Vilniaus vyskupijos valdytoju, Petrą Maželį Telšių vyskupijos valdytoju. Paltarokas 1958.1.3 mirė, tada vyskupas Steponavičius perėmė valdyti Vilniaus arkivyskupijos lietuvišką dalį ir Panevėžio vyskupiją. Bet 1961 jis buvo ištremtas į Žagarę, kai atsisakė šventinti į kunigus keturis klierikus, kurie buvo iššifruoti kaip saugumo agentai. O vyskupui V. Slatkevičiui, kurį vyskupas Matulionis konsekravo 1957, neleido ne tik perimti pareigų Kaišiadorių vyskupijoje, bet net toje vyskupijoje gyventi.

(3) Komisaras kulto reikalam. Visas bažnytinio gyvenimo administravimas atiduotas kontrolei "komisaro kulto reikalam" prie vad. min. tarybos. Be jo sutikimo negali būti skiriamas kunigas parapijos ar kitom pastoracinėm pareigom. Be jo sutikimo negali būti priimtas kandidatas į kunigų seminariją. Jam vetuojant kandidatus kunigų seminarijoje 1961 bebuvo tik 46 klierikai. "Pradedamas jausti kunigų trūkumas, nes žymiai daugiau kunigų išmiršta, negu įšventinama", liudijo kan. J. Stankevičius, Kauno arkivyskupijos valdytojas (Šaltinis 1963 Nr. 6, Londonas).

(4) Bažnyčios tebeuždarinėjamos. Vilniuje ligi 1962 uždarytos 27 bažnyčios ir 15 koplyčių (J. Savasis). Iš 38 bažnyčių (neskaitant koplyčių) Vilniuje teliko 8 atdaros (Lituanus 1960 Nr. 2). Kaune

iš buvusių 29 bažnyčių bei koplyčių uždaryta 20 (J. Savasis). Kaune iš 17 bažnyčių, neskaitant koplyčių, liko 4 (Lituanus 1960 Nr. 2). Valdžia patvarkė, kad provincijoje bažnyčia negali būti arčiau viena kitos kaip per 7 kilometrus. "Viso Lietuvoje komunistai uždarė 405 bažnyčias bei koplyčias. Yra dar likusių 581" (J. Savasis).

(5) Bažnyčios — valdžios nuosavybė. Jos tikintiesiem "išnuomojamos" naudotis už tam tikrą atlyginimą. Kadangi bažnyčios priskirtos prie pramoginių pastatų kategorijos, tai ir mokesčiai už jas yra labai dideli, iki šiol siekę nuo 10 iki 50 tūkstančių rublių. Paskutiniu metu bažnyčios mokesčiai pakelti 3-4 kartus (J. Savasis).

(6) Vyskupų ir vyskupijų valdytojų vardai piktnaudojami politiniam interesam kaip ir Stalino laikais. 1959.12.3 kom. spauda paskelbė "Lietuvos vyskupų ir pavaduotojų atsišaukimą į Italijos, Prancūzijos, Vokietijos ir kitų kraštų katalikus". Atsišaukime buvo garbinamas Chruščiovo nusiginklavimo siūlymas ir raginami katalikai "jungtis į kovą už taiką".

(7) Kunigai izoliuojami nuo tikinčiųjų. Uždrausta katechizuoti vaikus iki 18 metų. Uždrausta lankyti tikinčiuosius — kalėdoti. Uždrausta kunigam atlaidų metu be specialaus leidimo lankytis kitoje parapijoje ir ten kunigui talkinti. Panašiai kaip carų laikais.

(8) Kunigai priversti "įsidarbinti", jei "kulto komisaras" yra atėmęs teisę eiti kunigystės viešąsias pareigas.

(9) Kunigai moraliai izoliuojami. Sudarinėjamos bylos už mokesčių rinkimą iš parapijiečių bažnyčiai palaikyti; organizuojami tėvų komitetų ir mokyklų mokytojų vieši pasmerkimai kunigam, jei pa-

moksluose yra pasmerkę jaunimo nutolimą nuo religijos ir vadinę tai moralės gedimu; propagandoje kaltina kunigus rėmus "banditus", t. y., partizanus; talkinus "hitlerininkam"; organizuoja kunigų "nukunigėjimą", skelbia jų "išpažintis" ir skatina pasekti jų "herojišku" pavyzdžiu. Didžiausi tos rūšies "herojai" — kun. Jonas Ragauskas; jau mažesnio masto Dorotiejus Besčastnas, Stasys Markonis, jėzuitas J. Misiūnas, Aleksas Ramanauskas, Ambraziejus Akstinas. Eilė neuždaryta ... Organizuoja pasauliečių "išpažintis", kaip jie atsikratę religijos. Paskutiniu laiku dar — infiltruoti į seminariją agentai įšventinami, paskui jie veda ...

(12) Kunigų diskreditavimas teismų keliu. 1959 nuteistas kun. N. Gilis už 30 vaikų katechizavimą. Klaipėdoje buvo leidę statyti katalikų bažnyčią, o 1960 jos pašventint jau neleido ir jos kleboną kun. L. Pavilonį nuteisė 8 metus, vikarą B. Burneikį 4 metus tariamai už "liaudies turto" spekuliaciją. 1963 nuteistas kun. Antanas Šeškevičius ir kun. J. Danyla 7 metus už devocionalijų, kryželių, medalikėlių gaminimą ir gabenimą ištremtiesiem į Sibirą. Naujausias išradimas — teisti kunigus už "tarybinių piliečių" tariamą šaudymą. Tos rūšies byla buvo skirta ir kun. Lionginui Jankui. Dubičių klebonas Alfredas Kanišauskas nubaustas 6 mėnesius pataisos darbų ir 300 rublių, nes be leidimo tvarkęs kapines ir nukirtęs medžius, kurie prislėgę kapus ir nuvertę kryžius ...

(13) "Mokslinio ateizmo" skelbimas. Nuo 1954 Chruščiovas paragino skelbti "mokslinį ateizmą", moksliniais argumentais parodyti tikėjimo nemoksliškumą ir Dievo nebuvimą. Pats Chruščiovas, net Vengrijoje būdamas, aiškino, kad jis pasiuntęs Titovą su raketa, ir jis ... Dievo neradęs. Tam tikslui

veikia "ateizmo institutas", "ateizmo mokyklos". Pvz. Sovetskaja Litva pranešimu, tokia "mokykla" buvo įsteigta Anykščiuose. Jos kursas trunka dvejis metus. Paskaitos du kartu per mėnesį. Ją lanko vietos gydytojas, kolchozo pirmininkas, vaistinės vedėjas, pradžios ir vidurinės mokyklos mokytojai. Temos — prieš Vatikaną, kuris esąs Amerikos imperializmo atstovas, prieš religines Lietuvos šventoves, prieš Lietuvos kunigus, kurie esą hitlerininkai ir t.t. Nuo 1949 jau esą sudaryta 25,000 agitatorių, kurie suskirstyti į 722 grupes, o 1960 tokių grupių buvę 779. Vien Kauno mieste veikia 3,000 propagandininkų. Į propagandininkus verbuojami gydytojai, kad jie medicinos ir higienos argumentais griautų tikėjimo tiesas ir tradicijas. Ateizmą platinti nuolat ir nuolat įpareigojami rašytojai savo veikaluose.

(14) Speciali spauda. A. Sniečkus 1949 pranešė, kad esą spausdinama 650,000 egz. laikraščių ir žurnalų, kurie "atidengia reakcinę katalikų dvasiškijos veiklą"; keturių metų laikotarpyje esą išleista 1500 knygų, tarp jų 95 klasikiniai marksizmo-leninizmo veikalai. Šv. Kazimiero bažnyčioje Vilniuje nuo 1962 veikia ateistinis muziejus, kurio uždavinys — organizuoti kilnojamas parodas. Muziejaus direktorius yra kunigas Markonis.

(15) Ateistinės tradicijos. Katalikų religijos tradicijom išstumti kuriamos ir praktikuojamos ateistinės "religijos" "religinės tradicijos" — komunistinės krikštynos, komunistinės jungtuvės, komunistinės laidotuvės.

(16) "Koegzistencija" su Vatikanu. Visoje propagandoje Vatikanas laikomas Amerikos imperializmo tarnu. Tačiau 1963 buvo daromos pastangos užmegsti santykius su Vatikanu. Buvo pasiųstos pora

delegacijų iš Lietuvos — kunigų ir kunigų drauge su pasauliečiais, kurios turėjo įteikti popiežiui dovaną ir kalbėti Lietuvos kunigų bei tikinčiųjų vardu. Manoma, kad tokiom delegacijom buvo siekiama dviejų tikslų. Viena, išjungti iš santykių tarp Vatikano ir Lietuvos tikinčiųjų egzilinius vyskupus ir kitus aukštuosius dvasininkus; antra, pačiu pristatymo ir priėmimo faktu parodyti, kad Vatikanas pripažįsta tuos Bažnyčios atstovus, kurie ateina į Vatikaną pro sovietinę atstovybę Romoje. Ir vienas ir antras tikslas sovietinei administracijai Vatikane nepasisekė. Sovietinis režimas už tat atsilygino Vatikanui Besčastnovo pamfletu, vėl nusimesdamas "koegzistencijos" kaukę.

d. Nauji apaštalai: Irenos Stankūnienės tipo moterys

Kai kunigai yra izoliuoti nuo jaunimo; kai tėvai dėl darbo yra priversti palikti vaikus, atsirado nauja rūšis apaštalų tikėjimui palaikyti. Apie juos aliarmavo Vilniaus radijas 1959.12.11, pranešdamas, kad "davatkos" sugeba organizuoti katekizmo kursus vaikam. Kaip tos "davatkos" sugeba prieiti prie jaunimo, plačiu vaizdu aprašė provincijos komunistinis laikraštis Stankūnienės istorijoje, nutikusioje Kulautuvoje:

"Prie Kulautuvos bažnyčios susirenka būrelis vaikų. Berniukai ir mergaitės lūkuriuoja šventoriuje, iki pasirodo jauna moteris. Ji eina šlubčiodama. Nė žodelio netarusi, mosteli vaikam ranka ir pasuka į pušyną. Šie seka įkandin taip pat tylūs, susikaupę vis gilyn į miško tankmę. Pagaliau moteris sustoja, išsirenka vietą, atsisėda. Vaikai apsupa ją ratuku.

— Šiandien, vaikučiai, mes tęsime savo pamokas toliau, — apmetusi žvilgsniu vaikus, prabyla mote-

ris, — pakalbėsime apie gerąjį Dievulį, kuris sutvėrė dangų ir žemę, Adomą ir Ievą ... Išmoksime Dievo įsakymus.

Moteris atsidaro mažytį čemodanėlį. Vaikai smalsiai stebi, kaip ji ima iš jo mažutes knygutes ir, liepusi visiem persižegnoti, pradeda skaityti. Skaito ji lėtai, atsidėjusi, kad kiekvienas žodis, kiekviena eilutė įstrigtų jauniesiem klausytojam ilgam atmintyje. Paskaičiusi skyrelį, tuoj liepia pakartoti. Ir vaikai kartoja, kartoja poterius, 'Dievo įsakymus', kartoja ir Tihamero Toth — jėzuito 'profesoriaus' kūrinį 'Atmerk akis'. Visa tai, ką jie čia girdi, kaip ugnis ir vanduo skirias nuo to, ką jiem pasakoja mokytojai mokykloje. Gal todėl devynmetė Gražina Gasparėnaitė kartoja 'apaštalautojos' žodžius taip kietai sutraukusi savo tankius antakėlius, gal todėl ir Stasio Rudžionio kaktutėje rangosi aiškaus rūpesčio raukšlelės, o tokių kaip Stasys ir Gražina čia ne vienas, ne du, bet visas tuzinas, tarpe jų dar antra tiek mažylių, kurie lanko tik pirmą klasę ...

— Sekantį kartą, vaikučiai, ateisite kaip paprastai, — praneša baigusi "pamokslą" "apaštalautoja".

Ir taip tris kartus savaitėje Kulautuvos gyvenvietės vaikai renkasi į "apaštalautojos" pamokas, gražiam orui esant — miške, lyjant — jos namuose Jočionių kaime. Taip tris kartus savaitėje nuodijama mažamečių, mokyklinio amžiaus vaikų sąmonė, griaujama ir neigiama tai, ką sukūrė šviesiausi žmonijos protai. Ne taip lengva mažiesiem suvokti, kas gi teisus: mokytoja, ar ši susimąsčiusi 'tetulė' ... O vidurinėje mokykloje silpnai auga pionierių ir komjaunuolių eilės. Tačiau ... 'apaštalautojos' veikla kažkodėl gana ilgai rimčiau nesusidomėjo nei Kulautuvos vidurinės mokyklos mokytojai, nei gyvenvietės ta-

ryba, nei vietos partinė organizacija. Niekas nesidomėjo, iš kur vos septynmetę mokyklą baigusi 'apaštalautoja' Irena Stankūnienė gauna prieš dvidešimt-trisdešimt metų išleistus jėzuitų leidinius, kuriuos pati skaito ir duoda skaityti mažamečiam vaikam?".

Prasideda tėvų apklausinėjimas. Labiausiai tarnaujančių. Jų atsakymus taip atvaizduoja komunistinis laikraštis:

"Aš neprašiau, kad Stankūnienė mokytų poterių mano vaikus, net nežinojau, kad jie pas ją lankosi, — sako Kulautuvos TBC sanatorijos darbininkas Juozas Bernotavičius, — ji pati mano berniukus prikalbino.

Lygiai tą patį sako ir Kulautuvos TBC sanatorijos sanitarė Veronika Vendziulytė apie savo dukrelės Onutės lankymąsi pas Stankūnienę.

Kai kurie tėvai tikrai nežinojo, kad jų vaikai priklauso prie 'apaštalautojos' Stankūnienės būrio, kurį sudaro apie 30 vaikų. Reiškia, Irena Stankūnienė pati savo iniciatyva sugebėjo suorganizuoti vaikus. Šioje istorijoje niekas nė vienu žodžiu neužsimena apie Kulautuvos parapijos kleboną Gustavą Gudavičių, bet reikia manyti, kad čia be jo neapsieita, nes Irena Stankūnienė yra labai dažnas svečias klebonijoje".

Laikraštis baigia pamokymu: "Mūsų visų pareiga apsaugoti vaikus nuo tokių 'apaštalautojų', kurie mūsų jaunajai kartai skiepija nepasitikėjimą žmogaus jėgomis ir mokslo galia, žaloja vaikų sąmonę".

Sov. Litva 1960 rašė, kad kitai panašiai apaštalautojai, Vaičiulytei, iškelta teisme byla už tai, kad mokė vaikus tikėjimo.

e. Mistikos jėga: Roma Macvytė Skiemonyse

1962 metai priklauso prie laikotarpio, kada ateistų akcija prieš tikėjimą ypatingai sustiprėjo. Šios akcijos įniršio metu iškilo naujas ir nelauktas veiksnys tikinčiųjų naudai. Jo veikimo regimu ženklu, simboliu, virto 18 metų mergina Roma Macvytė, gyvenanti Juliaus Janonio kolchoze, Skiemonių parapijoje Utenos ap.

Tai buvo 1962 liepos 13-14. Įvykį pranešė Tiesoje jos korespondentas V. Miniotas:

"Roma Macvytė išėjo parsivesti iš ganyklos karvės. Dobilienoje, netoli balto kuolo, pasirodė šviesos stulpas ir joje Mergelė Marija. Mergaitė išsigandusi puolė ant kelių ir apkabino Madonos kojas. Dievo Motina liepė jai ateiti sekantį vakarą. Buvo šeštadienis, ir Roma vėl nuėjo į dobilieną. Marija stovėjo ant altoriaus, ant kurio degė žvakės. Macvytė jos paklausė, kodėl ji nepasirodanti vyskupams ir kunigams. Ši jai atsakė: "Tu esi verta, ir dėl to pasirodau tau!".

"Marija pagal davatkos pasakojimą — tęsia korespondentas — nusiskundusi, kad Lietuvoje tiek daug ateistų. Ji labai verkė, ir jos ašaros krito tokio dydžio kaip 5 kapeikos".

Toliau V. Miniotas tvirtina, kad visa istorija esanti sumontuota Skiemonių klebono A. Papučkos.

Kiti liudijimai — laiškai iš Lietuvos, atvykusių pasakojimai — aną pasirodymą patvirtina ir papildomai dar nurodo šiuos faktus:

(1) Antrą pasirodymo dieną šviesą matę ir kiti žmonės.

(2) Pasirodymas nuskambėjo per visą kraštą, ir lankytojai ėmė keliauti iš visur, net iš Latvijos ir Gudijos.

(3) Įvyko keletas nuostabių ir staigių pagijimų.

Taip pat "labai daug atsivertimų tokių asmenų, kurie buvo žinomi kaip aršūs ateistai".

(4) Valdžia atsiuntė pagarsėjusį bedievį kunigą Joną Ragauską, kuris susirinkusiem aiškino, kad tai haliucinacijos vaisiai, ne apsireiškimas. Nuo susirinkusių rūstybės Ragauską turėjo apsaugoti milicija, kuri jį išsivežė automobiliu.

(5) Tiesos korespondentas Miniotas barė vietos komunistines organizacijas, kad jų nariai, užuot sulaikę kitus, patys keliais ėję į apsireiškimo vietą drauge su visais.

(6) Įvykis Lietuvoje buvo 1962 liepos 13-14, bet Ameriką jis pasiekė tik 1963 pradžioje. Matyti, buvo stengtasi jį sulaikyti nuo plitimo. Tačiau nuo to laiko naujos ir naujos žinios ateina, kurios sako, kad Roma Macvytė iš kolchozo dingo — išvežta "mokytis". Rodo taip pat, kad apsireiškimo faktas žmonių pergyvenamas kaip didelė moralinė paguoda, sustiprinimas.

Netenka čia svarstyti, ar tai buvo stebuklas ar ne. Tenka kreipti dėmesį tik į visuomeninę to įvykio reikšmę, kurią pripažino ir komunistinė spauda. Įvykis sukrėtė Lietuvoje žmones: sustiprino tikinčiųjų tikėjimą, nelyginant anuos įsibauginusius apaštalus vakarienės metu pasirodęs Kristaus vaizdas. Įvykis sukrėtė ir kai kuriuos tikėjimo priešininkus — nelyginant anas šviesos pasirodymas, partrenkęs ant žemės persekiojantį Saulių ir jį perkeitęs į apaštalą Paulių.

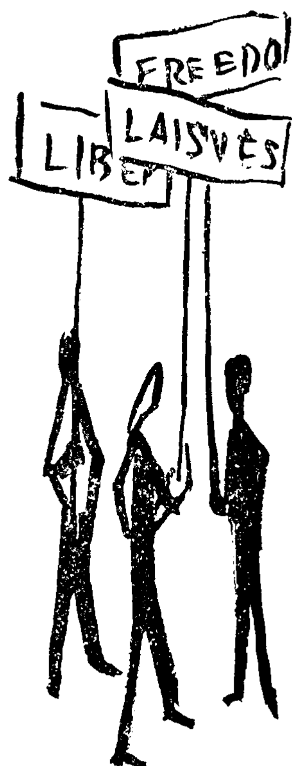
Visuomeninę įvykio reikšmę pripažįstant yra laisvė vieniem aiškintis, kad tebėra neištirtų žmogaus prigimtyje galių, kurios tam tikrom aplinkybėm pažadina žmoguje vizijas ir sustiprina jo valinius nusiteikimus. Yra laisvė kitiem įžiūrėti metafizinę galią, kuri pasirodo šalia žmogaus tada, kai jo žmogiš-

kosios jėgos jau nebegali ištesėti ir kada prasiveržia apaštalo Petro šauksmas: Viešpatie, galbėk, nes žūstame ...

Ar šiaip bus sutiktas anas Skiemonių įvykis ar kitaip, bet jį tenka žymėti tarp veiksnių Lietuvos religinėje rezistencijoje.

Šioje vietoje tinka įregistruoti ir antrą veiksnį — Sibiro mergaičių surašytas maldas "Marija, gelbėk mus", surašytas 1952, Vakarus pasiekusias 1959. Jos gali būti svarstomos kaip vaizdas, kuriame matyti deportuotų dvasia. Aišku, ne visų ji vienoda. Bet dvasia tų, kurios surašė šias maldas, yra tokia, kad jom tiktų taip pat kaip Romai Macvytei anie jai tarti žodžiai: tu esi verta ... Šios dvasios rašytinė išraiška, anos maldos, stebina savo visuomenine reikšme. Nė viena knyga, nė viena informacija neapėjo taip pasaulį, kaip tos maldos — tiek tautų, tiek kalbų, toki tiražai. Ji pralaužė uždangą ir parodė, kad dvasia išliko visų persekiojimų ir kentėjimų nesulaužyta, kaip auksas ugnyse.

Skiemonių įvykis, Marija, gelbėki mus! maldos priklauso prie nepaprastų reiškinių, kurie atkreipia dėmesį, nustebina kaip žaibas, kurio švystelėjime praregi tai, ko nebūtum pastebėjęs kasdienybėje. O ta dabartinė religinė kasdienybė yra mažiau vilinga nei nepaprastų įvykių šviesoje. Būtent: kunigų skaičius mažta, presija žmonėm nuo jų ir nuo bažnyčios izoliuotis stiprėja; jaunimas vis labiau izoliuojamas nuo religinės aplinkos, ypačiai tie, kurie atsidūrė plėšiniuose ir kariuomenėje. Fiziškai nelygioje kovoje lietuvių tikinčiųjų pusėje tėra viena iš natūralių jėgų: žmogaus prigimties šauksmas — juo labiau jį slopinsi, juo skaudžiau kada nors jis ims reikšti savo teises. O sovietinė kova prieš religiją ir yra kova prieš žmogaus prigimtį.

VI

kova prieš tylą

PO STALINO mirties uždanga tarp Rytų ir Vakarų pradėjo kilti. Šaltojo karo atmosferoj palaipsniui ėmė stiprėti taikingoji koegzistencija. Klimato pasikeitimo simbolinė data buvo 1955 viršūnių konferencija ir joje pagimdyta "Ženevos dvasia". Ji reiškė siekimą susiprasti ir sugyventi; bet kokios tarptautinės atmainos turinčios būti taikingai sutartos. Kol to nėra, esama padėtis turinti būti įšaldyta.

Taip naujas klimatas buvo suprastas Vakaruose.

Naujas klimatas veikė Vakarų nusistatymą dėl pavergtų tautų. Veikė tylėjimo linkme. Veikė ir Sovietų nusistatymą — didino siekimą paversti Vakarų tylėjimą status quo, t. y. užgrobtų teritorijų pripažinimu (Kennano vadintu finality); didino siekimą šalinti iš kelio ar nutildyti tuos, kurie tylėjimą drumsčia. Veikė ir Vakaruose esančių lietuvių nuotaikas dėl Lietuvos išlaisvinimo — veikė išlaisvinimo galimybes pirmom abejonėm ir koegzistencijos pagundom.

1. *AMERIKA IR PAVERGTOSIOS TAUTOS*

a. Perėjimas iš šaltojo karo į koegzistenciją: auganti tyla

Amerika pasirodė palankiausia iš visų valstybių pavergtiem kraštam. Amerikoje, ne kitur, nuo 1951 sudaryti ir remiami tautiniai Laisvės Komitetai. Amerikoje nuo 1954 veikia ir yra remiamas Pavergtų Europos Tautų Seimas. Amerikos Balsas kalba daugeliui pavergtų tautų jų kalbom (į Lietuvą nuo 1951). Tos ir kitos dėl laisvės kovojančios įstaigos buvo sukurtos šaltojo karo eigoje, prezidento Trumano ir prezidento Eisenhowerio laikais.

Prezidento Eisenhowerio laikam tenka ir šaltojo karo įtampa ir perėjimas iš šaltojo karo į koegzistencijos klimatą. Tam pačiam prezidentui priklauso ir 1952 "Liberation" šūkis ir 1955 "Ženevos dvasia", kuri nuosekliai vedė į 1958 kultūrinių mainų sutartį. Jei nušauto U-2 lėktuvo istorija papūtė vėl šaltais vėjais, tai tik iš Maskvos pusės — Maskva pareiškė, kad jai Eisenhoweris esąs persona non grata, ir atšaukė jo kelionę į Sovietus. Amerikos politikos betgi tai nepakeitė. Prezidentas Kennedy ją tęsė naujais veiksmais ta pat koegzistencijos dvasia: Vienoje sutarė su Chruščiovu Laosą neutralizuoti, 1963 pasirašė sutartį atominiam bandymam sustabdyti, atsisakydamas šioj srity nuo tradicinio Amerikos reikalavimo — kontrolės; 1963 sutarė Amerikos kviečius Sovietam parduoti, netaikydamas įstatymo, kuriuo buvo draudžiama strategines prekes pardavinėti komunistinio režimo kraštam. Tuo pat keliu ėjo prezidentas Johnsonas, ragindamas statyti "tiltus" tarp Vakarų ir komunistinių režimų ir plėsti tarp jų šalia kultūrinių mainų, ypačiai prekybos mainus.

Tokiame klimate kito nusistatymas dėl pavergtųjų. To nusistatymo skirtingi ženklai reiškėsi vyriausybėje ir Kongrese. Vyriausybėje stiprėjo koegzistencinė tylėjimo nuotaika — tarp Kongreso narių tebebuvo gyvas pasipriešinimas komunizmui ir balso prieš jį kėlimas.

Vyriausybė 1956 Vengrijos sukilime deklaravo savo "neutralumą". Kongresas 1959 nutarė įvesti Pavergtųjų Tautų Savaitę, įsakmiai suminėdamas pavergtas tautas vardais Azijoje ir Europoje, o taip pat pavergėju skelbdamas komunistinę Sovietų Sąjungą. Prezidentai Kennedy ir Johnsonas, skelbdami Pavergtų Tautų Savaitę, kalbėjo apskritai apie laisvę visom tautom tokia forma, kuri būtų priimtina ir Chruščiovui, jei nebūtų buvę ano konteksto — Kongreso nutarimo.

Atstovų Rūmuose buvo projektas sudaryti nuolatinį komitetą pavergtų tautų reikalam, kuris tirtų padėtį, pranešinėtų ir palaikytų opinijoje klausimą nuolat gyvą. Vyriausybė tokiam komitetui priešinosi ir priešinasi, vengdama erzinti Sovietus. Pagaliau prezidentas Kennedy leido 1963 pradžioje išimti iš J. Tautų darbų tvarkos Vengrijos klausimą; prezidentas Johnsonas savo inauguracinėje kalboje pavergtų tautų klausimui neskyrė nė užuominos.

Kongreso nariai kėlė rezoliucijas (daugiau kaip 60 rezoliucijų!) nutarti, kad Baltijos valstybių klausimas būtų keliamas Jungtinėse Tautose. Vyriausybė tam nepritarė ir priešinosi.

Vyriausybė aktyviai rėmė apsisprendimo teisę Afrikos tautom; reikalavo panaikinti jom primestą Anglijos, Olandijos, Portugalijos ar kitų vakariečių kolonializmą; balsavo prieš Pietų Afriką, kurioje vykdoma rasinė diskriminacija, bet nekėlė tose pa-

čiose Jungtinėse Tautose ir nepritarė, kad kiti keltų sovietinio kolonializmo rytų Europoje klausimą. Kongreso kai kurie nariai (Ohio dem. Michael A. Feighan 1963. II. 9, Pennsylvanijos dem. Daniel J. Flood 1963. II. 27) kaltino valstybės departamentą dėl to dvigubais standartais, prorusiška politika.

Vyriausybė siekė tylos. Formaliai finansiniais sumetimais vyriausybės diriguojamas Laisvosios Europos Komitetas nuo 1956 pradėjo siaurinti, o nuo 1963 ypačiai ėmė siaurinti paramą tautiniam Laisvės Komitetam; nuo 1964 ėmė įtaigoti ir Pavergtų Europos Tautų Seimą sušvelninti liniją, pristabdyti akciją prieš sovietinį kolonializmą.

Bendras vyriausybės ar Kongreso nusistatymas pavergtųjų tautų atžvilgiu lietė ir Lietuvą. O dar specialiai Lietuvos reikalu: vyriausybė tvirtai laikėsi tradicinio Amerikos nusistatymo — nepripažinti inkorporacijos į Sovietų Sąjungą, bet susilaikyti nuo bet kurio gesto, kuris rodytų daugiau nei nepripažinimą. Kai prezidentas Johnsonas, kai kurių amerikiečių skatinamas, 1964 metų vasario 16 proga buvo sutikęs priimti Baltijos valstybių diplomatus ir jau paskyręs tam dieną, valstybės departamentas tą priėmimą užblokavo.

Tokis vyriausybės, konkrečiai valstybės departamento politinių planuotojų, nusistatymas pavergtų tautų atžvilgiu remiasi gal ne tiek jų simpatijom Sovietam, palankumu Rusijai, kiek jų pragmatiniu galvojimu, kuriame nėra vietos principam, o tik apskaitymui, kaip šiuo metu būtų tikslingiau Amerikos interesui ir kuriame yra vietos dvigubiem standartam.

b. Politikos planuotojų vizija: taika ir laisvė ateis per tiltą tarp Rytų ir Vakarų ...

Amerikos politikos planuotojai politinę liniją sudarinėja, remdamiesi šiom pagrindinėm jų skelbiamom prielaidom:

(1) Karas, kaip priemonė ginčytiniem klausimam spręsti, jau esąs nebegalimas. Abidvi pusės esančios įsitikinusios, jog apsiginklavimas pasiekė tokį laipsnį, kad moderniųjų ginklų pavartojimas būtų savižudybė. Belieka tartis, derėtis. Ir pavergtųjų klausimu belieka įtikinti Sovietus, kad jiem naudingiau būtų duoti žmonėm ir tautom laisvę.

(2) Kultūriniais, prekybiniais tiltais komunistiniai žmonės Vakarų įtakoje pasikeis, suburžuazės; režimas praras savo ekspansijos siekimą ir agresyvumą; duos žmonėm daugiau asmeninių laisvių.

(3) Tos evoliucijos procese ir atskiros tautos, kurios dabar yra pavergtos, gaus didesnių laisvių, o gauta laisvė didins siekimą laisves didinti ir atsipalaiduoti nuo Maskvos.

(4) Vakarų uždavinys šį procesą paskubinti. Bet kokis perversmas jį sulėtintų; tad jis atmestinas, neremtinas; procesą paskubinti gali Amerikos didesnė parama satelitiniam režimam, didesni su jais prekybiniai ryšiai, kad jie pasijustų mažiau priklausomi nuo Maskvos ir pasisuktų Vakarų link.

Tokio politinio tikėjimo atstovu laikomas šiuo metu valstybės departamente politinio planavimo šefas W. W. Rostowas, senate tos pačios linijos atstovu laikomas politinės komisijos pirmininkas J. W. Fulbrightas. Jie iš tikrųjų yra tik reiškėjai tos politinės linijos, kuri išauga užsienių politikos institute, sutelkusiame kelis šimtus rytinių valstybių politinių intelektualų, susispietusių labiausiai Harvardo, Yale, Columbijos universitetuose, Massachusetts

technologijos institute ir pan. Pavergtos tautos jų vizijoje yra tik vienas iš klausimų jų bendroje vizijoje apie vieną pasaulio bendrą valstybę. Jų vizijoje atskiros tautybės nėra skatinantis, o greičiau trukdantis veiksnys vienos pasaulio valstybės realizavimui. Dėl to jie nuolat kaltina "nacionalizmą" Vakaruose. Bet nacionalizmą nori paremti satelituose, kad ten jis būtų skaldantis veiksnys prieš Sovietų Sąjungą. Dėl to jie su simpatija pakalba apie nacionalistinių interesų rėmimą anapus uždangos, apie nacionalinius komunizmus ne dėl to, kad būtų palankūs nacionaliniam interesam, bet tik dėl to, kad tie nacionaliniai interesai laikinai gali būti naudinga sprogdinimo priemonė.

Nacionalinis komunizmas, arba titoizmas, liberalistinis komunizmas, gradualizmas yra tie dažnieji šių politikų žodžiai, kuriais jie kalba apie komunizmo ir jo valdomų asmenų bei tautų raidą, kaip kelią į didėjančią laisvę.

c. Priešinga samprata: laisvė ateis tik per kovą ir spaudimą pavergėjui

Pluralistinio galvojimo ir laisvo pasisakymo krašte reiškiasi ir priešinga politinė nuomonė:

(1) Tikėjimas, kad komunizme vyksta evoliucija liberalizmo linkme, esąs iliuzija, mitas, kurio nepatvirtina faktai. Faktai rodo, kad pvz. Lenkijoje komunizmas eina priešinga linkme — ne evoliucija į liberalizmą, bet į represijas. O Sovietų Sąjungoje komunizmo raidoje reiškiasi bangavimas: potvyniai ir atoslūgiai. Labiau patikima tezė: režime reiškiasi ne laipsninė evoliucija (gradualizmas) į laisvę, bet laipsninė evoliucija į komunizmą pagal Lenino dėsnį: žingsnis atgal, kad būtų galimi du žingsniai pirmyn.

(2) Atolydis, šiuo metu pastebimas Sovietuose ar Vengrijoje, yra ne evoliucijos padaras, bet spaudimo — iš vidaus ir užsienio — opinijos, ūkinio, propagandinio, diplomatinio spaudimo padaras. Komunizmas tiek padarys nuolaidų, kiek bus iš jo spauste išspausta.

(3) Tiltas, t. y. kultūriniai, prekybiniai mainai yra ne Vakarų išradimas; Maskva jau seniai siūlė užmegsti stipresnius prekybinius santykius su Vakarais. Maskva ir pasikeitimą konsulatais pasiūlė atnaujinti. Tad dėl tilto lieka atviras klausimas: ar tiltu daugiau nutekės Vakarų įtakos į anapus uždangos, ar komunistinės įtakos daugiau per tiltą atitekės į Vakarus? Abidvi pusės tikisi laimėsią.

(4) Vakarai, kalbėdami apie tiltus su satelitais ir su Sovietais, iš tikrųjų mezga ryšius su komunistiniais režimais, pavergusiais tautas; taigi stiprina pavergėjus, o ne pavergtuosius.

(5) Tiltų su komunistiniais režimais labiausiai nori Vakarų kapitalistai, labiausiai jiem priešinasi lig šiol Amerikoje darbininkų unijos, atsisakydamos pakrauti laivus, kurie gabena kviečius į Odesą ar kitas prekes į Kubą.

Šios kritikos pagrindinės mintys stipriausiai buvo išreikštos 1964 Pavergtų Tautų Savaitei skirtame manifeste, kuris buvo pasirašytas 7 organizacijų atstovų (Christopher Emmet, Pavergtų tautų draugų amerikiečių pirmininkas, Msgr. J. Balkūnas, rytų bei vidurio Europos kilimo amerikiečių konferencijos prezidentas, Maria Detar, Moterų europiečių egzilų tarybos pirmininkė, Geraldine Fitch, Moterys už laisvę, Inc., prezidentas, Thomas J. Cuite, Pavergtų Tautų Savaitės komiteto narys, Steven J. Jarema, Amerikiečių konferencijos nerusų tautom Sovietų Sąjungoje išlaisvinti).

Evoliucija ar spaudimas? Manifestas atsako faktu: "Jei Vengrijoje ir Lenkijoj yra geriau nei rytų Europos kaimynuose, tai dėl to, kad Vengrijos laisvės kovotojai stojo prieš Sovietų galybę nors ir plikom rankom, ir dėl to, kad Sovietų Sąjunga, baimindamasi galimo sukilimo Lenkijoje, panikoje sutiko su Gomulkos atolydžio politika. Dabar Gomulka yra tvirtai balne ir jaučiasi laisvas atnaujinti represijų politiką".

"Laipsniškas pagerėjimas vengrų likime po 1956 ir 1957 juodųjų represijų atsirado dėka viešojo spaudimo per Jungtines Tautas, siekiant vykdyti jų rezoliucijas, ir dėka Jungtinių Valstybių griežto atsisakymo pripažinti legalumą vyriausybės, Vengrijai primestos sovietinių tankų pagalba . . .".

"Mes bijome, kad prisitaikymo (accommodation) politika duos katastrofinius rezultatus ne tik pačiom pavergtom tautom, bet visam laisvajam pasauliui. . . Tik vadovaudami kovai už pavergtų tautų laisvę, Vakarai gali sovietinės ekspansijos strategiją sėkmingai atremti ekonominiu, politiniu, kariniu spaudimu ir atominio karo grėsme".

Du skirtingi pasauliai, dvejopos pažiūros. Kai kurie Amerikos Kongreso nariai (politinės komisijos narys sen. Thomas J. Dodd) mėgina "tiltą" nutiesti tarp tų dvejopų pažiūrų: neatmesdamas prekybos santykių su komunistiniais režimais, siūlo, kad už ekonominę Amerikos paramą komunistiniam režimam būtų reikalaujama politinių nuolaidų pavergtų žmonių ir tautų laisvės kelyje.

Šių idėjų rate formuojamas amerikiečių galvojimas. Jei vyriausybės politikoje persveria pirmosios grupės galvojimas, tai visuomenės masėje vis labiau populiarėja pavergtųjų reikalai ir pasipriešinimo komunizmui dvasia.

2. *SOVIETŲ ŽINGSNIAI ATGAL IR PIRMYN*

a. "Ryšių su kraštu" pradžia: laiškai, siuntiniai

Uždangos tarp Rytų ir Vakarų praskleidimą pajuto ir Lietuva. Būdingi ženklai:

— Nuo 1953 prasidėjo atsargus pasikeitimas laiškais tarp Lietuvoje ir Vakaruose esančių.

— Nuo 1955 ėmė gausėti pasikeitimas siuntiniais. Iš Vakarų ėjo į Lietuvą vaistai (vėliau buvo uždrausti), medžiagos drabužiam, maistas. Iš Lietuvos atsiteisė siunčiamom knygom, meniniais medžio drožiniais, gintaro dirbiniais, audiniais, ypačiai folkloriniam drabužiam. Iš Vakarų knygos nueidavo tik retom išimtim. Laisvas kelias buvo tik prokomunistiniam rašytojam ir komunistiniam laikraščiam iš Amerikos. Juokais tariama: "kultūrinės" vertybės keičiamos į ūkines gėrybes.

Šiuo uždangos pakėlimu Sovietai laimėjo ūkiškai — iš muitų už siuntinius milijonus svetimos valiutos. Lietuviai laimėjo karitatyvinį ryšį su tautiečiais. Katra pusė daugiau laimėjo, klausimas vargiai atsakomas. Tačiau Amerikos lietuviai šį siuntinių ryšį teigiamai vertino. 1957 žurnalas Į Laisvę įžymiuoju lietuviu, daugiausia tais metais nusipelniusiu Lietuvai, paskelbė nežinomą siuntinių siuntėją, o kitais metais vieną iš tų siuntėjų individualizavo, — Balfo reikalų vedėją kun. L. Jankų.

Sovietai šį siuntinių ryšį nelaikė sau naudingu. Tai rodė jų pastangos spaudoje suniekinti pačius siuntinius, atgrasyti siuntinių gavėjus. Bet kadangi siuntiniai davė svetimos valiutos, tai nuo 1963 Sovietai sugalvojo naują siuntinių rūšį — tegul iš Amerikos siunčia pinigus, o siuntiniai bus paruošti Leningrade, Maskvoje. Tuo būdu siekia ir dvigubai dau-

giau svetimos valiutos gauti ir išvengti propagandos, kurią varė tarp Lietuvos gyventojų siuntiniai pačia savo kokybe.

b. Turizmas: nelietuvių ir lietuvių patirtis

— Nuo 1957 pradėjo išleisti iš Lietuvos atskirus asmenis su Sovietų ekskursijom į Europos vakarus, griežtai saugumo kontroliuojamus nuo ryšių su lietuviais laisvajame pasauly. Leido į užsienį tik patikimuosius. Tačiau buvo ir tarp jų tokių, kurie neišvengė susitikti su laisvaisiais lietuviais. Buvo ir tokių, kurie pasiliko Vakaruose.

— Nuo 1959 leido lankytis turistam iš Vakarų Vilniuje. Rygoje leista buvo pora metų anksčiau. Vilnių aplankė ir savo įspūdžius paskelbė pirmieji nelietuvių korespondentai — Demaree Bess (Saturday Evening Post) 1959 spalio mėn., Tom Lambert (N. Y. Herald Tribune) 1959 gruodžio mėn., Wanda Gawronska (Il Tempo) 1960 kovo mėn. Kiti lankėsi ir tik privačiai informavo.

Prityrę spaudos profesionalai vykdami žinojo, ko nori, kas juos labiausiai domina. Antai Demaree Bess keliavo per Baltijos sostines su klausimu: "Ar jie (baltai) rezignavo, įjungti į Sovietų Sąjungą? Kiek jiem leidžia laikytis jų savitumo? Koks jų gyvenimo standartas, palyginti su rusais? Ar Maskvos elgesys pasikeitė po Stalino mirties? Ir Damaree Bess iš smulkmenų rado atsakymą: "Baltijos valstybės dramatiškai rodo nepaprastai gudrią Kremliaus sistemą gausybę mažumų laikyti tvirtai centralizuotoje kontrolėje, leidžiant jom vartoti jų senąsias kalbas ir kai kuriuos senovinius papročius ... Pagrindiniai pareigūnai yra komunistų partijos nariai. Ir tai yra Kremliaus įrankiai. Baltijos komunistai kaip ir kitų kraš-

tų Sovietų Sąjungoje yra tiesiogiai atsakingi Maskvai". Dėl gyventojų rezistencijos: "Pažymėtina, kaip šie žmonės yra prisirišę prie savo tradicinių kalbų bei papročių. Tai ypačiai pažymėtina kaimų bendruomenėse, kur baltai atkakliai priešinosi Maskvos pastangom primesti rusiško stiliaus kolektyvizmą. Aš manau, kad jie iš dalies laimėjo ... Kaip atrodo iš lėktuvo, baltų kraštas su plačiai išsklaidytom individualiom sodybom labiau primena mūsų Naująją Angliją negu Rusiją ... Baltų ūkininkų negalėjo suvaryti į miestelius. Dėl to daugumas baltų kolektyvinių ūkių yra visai kitoki nei Rusijoje (Kodėl taip — žr. 292 pusl. *Aut.*). Su tuzinais tų žmonių ūkiuose kalbėjau. Kai kurie tik paskutiniu laiku sugrįžę iš Rusijos. Būdas, kaip jie kalbėjo, rodė, kad jų dvasia nepalūžus".

Tą nepalūžimą, tikriau nenusilenkimą, liudijo ir Wanda Gawronska (Il Tempo): "Čia, Vilniuje, visas įdomesnes žinias gavau iš žmonių gatvėse. Čia jie patys prie manęs prieidavo. Juos tuojau perspėdavau, kad esu policijos sekama. Tačiau jie to nepaisė, sakydami, kad jie jau tiek visko pergyvenę, jog nieko blogesnio jiem negali atsitikti".

Savitas gyvenimo stilius? Ir taip ir ne. Tom Lambert (N. Y. Herald Tribune), buvęs Vilniuje 1959 gruodyje, liudijo: "Vilniuje, atrodo, yra daugiau gyvumo ir juoko negu Maskvoje ... Krautuvės čia papuoštos skoningiau, bet jose prekių pasirinkimas toks pat kaip Maskvoje. Gatvių vardai rusų ir lietuvių kalbom. Taip pat restoranuose meniu ir kai kurie laikraščiai. Pagrindinė gatvė vadinama Stalino prospektu. O daugumas naujų statinių yra toki pat kaip Maskvoje, rytų Berlyne ar Pyongyang (Korejoje) ir nesiderina su grakščiais renesanso ar baroko statiniais, kurie charakterizuoja šį miestą".

Visi trys minėti pirmieji laikraštininkai kreipė dėmesį į tikėjimo laisvės reikalą. Wanda Gawronska buvo pirmoji iš Vakarų žurnalistų, kuriai po 15 metų pasisekė pasikalbėti su vyskupu J. Steponavičium. Pasikalbėti vienai neleido — dalyvavo ir įgaliotinis kulto reikalam. Kaip užsienio korespondentus nori apsaugoti, kad nepatirtų tikrosios padėties, rodo Gawronskos epizodas dėl šv. Kazimiero bažnyčios: "Senoje universiteto bažnyčioje, šv. Jono, yra popieriaus sandėlis. O kai aš užsispyriau, kad man parodytų Lietuvos tautinio patrono šv. Kazimiero bažnyčios vidų, mums su Eugenija (Inturisto palydovas) buvo atsakyta, jog tai negalima, nes viduje esanti mokykla. Užsispyriau tada pamatyti tos mokyklos vidų, tačiau nieko negalima buvo padaryti. Tiktai kitą dieną, kai man pasisekė nusikratyti savo palydove ir vienai pavaikštinėti po miestą, supratau, kad Eugenija turėjo priežasties nerodyti man bažnyčios vidaus: ji buvo pilna vyno statinių, o nebuvo joje jokios mokyklos (Dabar joje yra jau antireliginis muzėjus. Red.).

"Tęsdama pasivaikščiojimą, įėjau į kitą bažnyčią: vienoje pusėje čia viena mergaitė visame savo natūraliame puošnume visą laiką tūpčiojo; kairėje pusėje, kur buvo pabarstyta piuvenų, keletas atletų kilnojo sunkumus; tuo tarpu visai centrinėje navoje viena mergaitė išdarinėjo piruetes, lavindamasi disko metime didžiojo altoriaus pusėn".

Tom Lambert: "Iš trisdešimt trijų Vilniaus bažnyčių atdaros tik dešimt ar dvylika ir viena sinagoga. Kitos vartojamos kaip muzėjai ar sandėliai. Bet kiekvieną dieną senajame mieste katalikai klūpo šaligatvyje, melsdamiesi į Vilniaus šventąją Mergelę".

W. Gawronska: "Vienintelis būdas pamokyti žmones yra pamokslai, ir jie sakomi visada po mi-

šių. Pati pastebėjau, kad visa bažnyčia pasilikdavo po mišių ir nė vienas neišeidavo, kol kunigas baigdavo paskutinius žodžius ... Šiuose kraštuose religinis nusistatymas smarkiai stiprėja dėl tautinių motyvų, nes jiedu čia dažnai sutampa. Eiti į bažnyčią turi tą pačią reikšmę kaip ir parodyti protestą ir, gal būt, yra pabaltiečiam vienintelis būdas parodyti, kad jie neprisiima dabartinės politinės padėties".

Tom Lambert: "Ji (religija) yra svarbus veiksnys daugelio gyvenime, net kai kurių mažesnių vyriausybės pareigūnų ar partijos šalininkų. Bet čia (Vilniuje) bažnyčia neturi nei tokios padėties nei tokios įtakos kaip Lenkijoje".

Prancūzas turistas X. 1960 pradžioje privačiai savo įspūdį pareiškė: "Paliko tvirtas įspūdis, kad religija čia yra paskutinė tvirtovė, kurioje tebėra gyva minties laisvė ir dėl kurios tebeina kova".

Dėl jaunimo betgi Gawronska: "Kunigam draudžiama surinkti vaikus į zakristiją ir čia juos mokyti tikėjimo tiesų ir ruošti prie sakramentų; tik vieni tėvai galėtų tai padaryti. Bet čia reikia turėti galvoje, jog šiose šeimose tiek tėvas, tiek ir motina dirba ištisą dieną nuo ryto iki vakaro, vaikai gi dienas praleidžia arba prieglaudose, arba mokyklose, kur jų tikėjimas yra išjuokiamas lyg didžiausi prietarai".

Demaree Bess: "Kaip ir sovietinėse mokyklose baltų vaikai yra mokomi, kad organizuotos religijos yra "opiumas liaudžiai". Trijų Baltijos valstybių vaikai yra mokomi jų gimtąja kalba per visus skyrius, bet programa yra nustatyta ir griežtai kontroliuojama U.S.S.R. švietimo ministerio Maskvoje. Maskvos švietimo ministeris kalbėjo Amerikos gubernatoriam, kai jie pereitą vasarą lankėsi Rusijoje, kad jis apgailestauja Amerikos švietimo sistemą, ku-

ri leidžia vietinėm valdžiom nustatyti savus standartus. Jis atkakliai gynė sovietinę sistemą, kuri nustato tas pačias programas visom penkiolikai sovietinių respublikų ir nusprendžia, koki vadovėliai turi būti vartojami visom kalbom Sovietų Sąjungoje. Ši sistema įgalina Maskvą apsaugoti nuo bet kokio nukrypimo komunistinę doktriną regioninėse mokyklose. Inspektoriai iš Maskvos reguliariai lanko Baltijos mokyklas, idant būtų tikri, kad jos nenukrypsta nuo marksistinio kelio".

Jaunimas, tokiose mokyklose augintas, pagal Demaree Bess:

"Jaunimas, kurį sutikau, neretas įsiderinę į komunistines klišes. Kaip daugelis jaunimo visur kur kitur, jis buvo susiinteresavęs mažiau praeitim kaip ateitim".

Tom Lambert: "Vienas vaikinas buvo paklaustas, kodėl jis įstojo į partiją. "O kaip kitaip?" atsakė nustebintas: "Mes gi dabar esame Sovietų Sąjungoje".

Užsieniniai korespondentai stebėjo taikliai ir, ką pastebėjo, galėjo paskelbti. Priemonių jiem sukontroliuoti Sovietai turi mažiau nei tiem nuvykusiem lietuviam, kurie Lietuvoje turi savo artimųjų. O ir tai vienam iš aukščiau minėtų korespondentų sutiko duoti vizą antrai kelionei tik tada, kai pažadėjo nieko nerašyti.

Lietuviai turistai iš Vakarų lig šiol buvo dvejopi: grupinės ekskursijos ir individualūs lankytojai. Grupinės ekskursijos buvo pradėtos organizuoti komunistų. Dėl savo komunistinės priklausomybės, o gal ir dėl pažintinio ribotumo, jei nesakysim naivumo, ekskursijų dalyviai turėjo matyti, kas buvo rodoma, ir grįžę pasakoti tai, kas jiem buvo pasako-

jama. Tai buvo sovietinės propagandos ruporai, aiškiai naudingi Sovietam. Tačiau ir tokiose ekskursijose pasitaikė "išdavikų", kurie matė daugiau, nei jiem buvo rodoma, ir parvykę netylėjo (Veronikos Zlotkienės epizodas. Darbininkas, 961). Antra vertus, propagandinė nauda buvo ribota: komunistiniai turistai parvykę turėjo siaurą klausytojų ratą, taigi ir siaurą informacijos įtaką.

Daugiau galimybių turėjo iš individualių lankytojų. Sovietai į kiekvieną tokį atvykstantį iš Vakarų, jeigu jis nėra komunistas, žiūri kaip į galimą CIA agentą, kuris turįs būti įpareigotas rinkti karines, ūkines, propagandines informacijas ar verbuoti agentus — žodžiu, yra šnipas. Sovietai nuo tokių lankytojų šnipinėjimo pavojaus yra rimtai apsidraudę — riboja lankytinas vietas, draudžia tam tikras vietas fotografuoti; duoda inturisto palydovą, o jei vyksta kur toliau automobiliu, tai šalia palydovo kontrolės pareigas eina ir šoferis; tai jau du kontrolieriai, kurie ir vienas kitą kontroliuoja. Vilniaus viešbuty, kuriame apgyvendinami turistai, tam tikruose kambariuose veikia mikrofonai. Taip kontroliuojamas asmuo negalės įvykdyti svarbesnių CIA uždavinių, o smulkmenos — jos visiem ir taip jau žinomos.

Iš kitos pusės Sovietai tikisi tokį turistą padaryti sau naudingą. Nebūtinai nori jį padaryti šnipu. Dažniau siekia padaryti jį savo propagandos įrankiu: tegul jis parvykęs plečia žinias, kokios yra pageidaujamos Sovietam; o jei ne — bent minimum — tegul nieko nekalba iš viso. Geriausia tokiam įpareigojimui priemonė — šantažas: davimas suprasti, kad bus imtasi represijų prieš liekančius artimuosius. Jei Sovietai pasieks to, kad parvykęs plės informacijas, palankias Sovietam, tai jau bus laimėjimas. Dėl tokio laimėjimo galima rizikuoti, kad turistas parga-

bens ir kokių žinių CIA. Tai lenktynės, kam turistas bus naudingesnis.

Taip galvodami, Sovietai neklydo. Vieni iš turistų lietuvių apsiribojo informacijoje tik tuo, ką jie gero pastebėjo. Kiti, jei kalbėjo neigiamus reiškinius, tai bent spalvas mėgino švelninti. Kai kurie, ten būdami, skelbė pareiškimus, kokių buvo iš jų norima; o grįžę ėmė griaudėti prieš sovietinę sistemą (Jokūbas Stukas). Manantiem, kad jie gali naudotis vakarietinio atvirumo laisve, teko išmėginti Lietuvoje tardymų, grasinimų; baigėsi apgailestavimu, pasiaiškinimais; tie pareiškimai paskui buvo sovietinėje spaudoje panaudojami propagandai prieš tokius "melagius" iš Vakarų (Chicagos Dan Kuraičio epizodas. Naujienos 1963). Mėginantieji kompromisus, pakliuvo į tuščiažodžiavimą, sakydami ir liežuvį prikąsdami. Tai negalėjo patenkinti nei sovietinės nei lietuvių patriotinės pusės (Salomejos Narkeliūnaitės epizodas). O mėginimas rodyti filmais tik vieną Lietuvos pusę — šviesiąją, gamtą, kultūrinius ar ūkinius laimėjimus susilaukė aiškaus konflikto su lietuvių visuomene (S. Narkeliūnaitės, V. Tysliavienės epizodai). Dėl tokio neišvengiamo konflikto su visuomene A. Šalčius savo filmų ir nerodė.

Tačiau toki konfliktai tarp Amerikos lietuvių buvo naudingi Sovietam, nes tai buvo tegul ir mažas, bet skaldymas. Jis buvo Sovietam gal naudingesnis nei komunistinių ekskursijų įspūdžiai tarp komunistuojančių.

b. Žingsniai pirmyn: prieš nepriklausomybę, prieš jos kovotojus

Sovietai niekad neišsižadėjo siekimo gauti tarptautinį pripažinimą Baltijos valstybių aneksijai — bent netiesioginiu būdu, bent de facto. Iki paskuti-

nių laikų šiam siekimui jie sutinka aiškų Jungtinių Valstybių pasipriešinimą. Ir to pasipriešinimo J. Valstybių atstovai nevengė pademonstruoti. Net kai Washingtone buvo Sovietų vaikų piešinių paroda, valstybės departamento atstovas atsisakė tos parodos atidaryme dalyvauti, nes joje į sovietinę teritoriją buvo įjungta Lietuva. Teismai iki šiol atsisako pripažinti Sovietų įstaigų tvirtintus įgaliojimus Lietuvos gyventojų, kuriem priklauso Amerikoje mirusių giminių palikimas. Tie palikimai tebėra blokuojami, nepaisant Sovietų atstovybės samdomų amerikiečių advokatų didelių pastangų.

Mažiau besitikėdami aneksijos formalaus pripažinimo, Sovietai sustiprino akciją prieš lietuvius, dalyvaujančius Vakaruose kovoje prieš sovietinę okupaciją, neleidžiančius Lietuvos reikalą nuskandinti tyloje. Tų sovietinių pastangų keleriopi ženklai:

(1) Mėginimas skaldyti lietuvių išeiviją, skirstant jos narius į "gerus išeivius" ir "blogus išeivius". Tie "gerieji" tai pasitraukę iš Lietuvos per nesusipratimą, dėl neteisingos ir piktos informacijos, kurią tarp jų paskleidė anie "blogieji". O tie "blogieji" sovietinės propagandos yra vadinami "karo nusikaltėliai", "hitlerininkai", "nacių koliaborantai". Tais vardais vadina visus, kurie aktyviai pasireiškia dabar prieš sovietinę okupaciją Lietuvoje.

"Bloguosius" reikia likviduoti fiziškai, o jei to negalima, tai moraliai. Kad likviduotų fiziškai, Sovietų Sąjungos valdžia oficialiu keliu kreipėsi į Jungtines Valstybes, kad būtų išduoti toki "karo nusikaltėliai" kaip Paškevičius, A. Impulevičius. Kreipėsi laišku į Chicagos visuomenę, kad tokių "karo nusikaltėlių" savo tarpe nelaikytų. Sovietai turėjo nuryti tylom Valstybės departamento atsakymą, kad kaltinamieji negali susilaukti teisingumo sovietiniuose

teismuose. Jau tiesiog sovietinės spaudos buvo įtūžimas prieš Amerikos vyriausybę, kai netrukus po to reikalavimo išduoti A. Impulevičių jam buvo suteikta Jungtinių Valstybių pilietybė.

(2) Mėginimas gauti Amerikos žydų bendruomenės opiniją prieš sovietam nepatinkamus laisvės kovotojus. To buvo siekta dviem būdais. Buvo 1963 paskelbta minėta Alleno brošiūra apie "nacių karo nusikaltėlius", kurioje ir devynios lietuvių pavardės suminėtos su kaltinimais dėl žydų žudymo (Jurgis Bobelis, Kazimieras Palčiauskas, Stasys Žakevičius, Mykolas Biržiška, Jonas Šlepetys, Mečys Paškevičius, Juozas Ambrazevičius, vysk. Vincentas Brizgys, Antanas Impulevičius). Buvo tais pačiais metais suorganizuotas Chicagoje ir New Yorke žydų mitingas prieš tuos "karo nusikaltėlius". Tačiau ne visi žydai davėsi suklaidinami. Chicagos žydų karo veteranų sąjungos vadovybė įspėjo savo narius, kad tai gali būti komunistų darbas.

(3) Mėginimas diskredituoti nepriklausomą Lietuvą ar laisvinimo organizacijų atskirus asmenis. Buvo tam skelbiamos informacijos apie V. Sidzikausko, P. Karvelio praeitį; skelbiamas Z. Ivinskio dienoraštis, S. Blyno dienoraštis; skelbiamas V. Rastenio parodymas tardytojam; skelbiamas buvusio Alto tarnautojo A. Morkaus aprašinėjimas apie Alto valdybos, L. Šimučio, P. Grigaičio, M. Vaidylos veiklą.

(4) Mėginimas "geruosius" įtraukti į "kultūrinius ryšius" ir per juos prakišti propagandinę informaciją apie ūkinius bei kultūrinius "pasiekimus" sovietinės okupacijos metu Lietuvoje. Per juos taip pat turi būti varoma akcija prieš tuos "bloguosius", prieš "karo nusikaltėlius", "hitlerininkus". Jei šiam reikalui buvo skirtas Vilniuje leidžiamas "Tėvynės Bal-

sas", tai jis laukiamos įtakos nepadarė. Užuot sudaręs objektyvios informacijos įspūdį, negalėjo atsikratyti bolševikiniu koviniu tonu, šmeižiančia, kurstančia propaganda, o tai atstumia skaitytoją, kuris Vakaruose yra pripratęs prie kitokio tono. Mėginimas tad įsibrauti į išeivijos patriotinius laikraščius ir per juos paskleisti savo idėjas buvo sėkmingesnis. Jis pradžioje buvo davęs sovietam tam tikro laimėjimo, kada per ilgą laiką susvyravo tarp išeivių laisvinimo sampratos, pasitikėjimas jas skelbiančiais, o gal ir ištvermė.

3. *KELIAS Į LAISVĘ TARP LIETUVIŲ VAKARUOSE*

a. Netolima praeitis: prielaidos laisvei laimėti

Siekimas atgauti Lietuvai laisvę niekad nesusvyravo. Tačiau prielaidos, kuriom laisvės atgavimas buvo grindžiamas, keitėsi. Buvo aišku, kad vieni lietuviai okupacija nenusikratys. Tik įsijungimas į palankias tam tarptautines aplinkybes gali Lietuvą išlaisvinti. Optimistiškiausia prielaida Vakaruose kaip ir Lietuvoje buvo tikėjimas, kad su karo pabaiga bus imta vykdyti Atlanto charta — bus grąžinamos nepriklausomybės tiem kraštam, kurie jas turėjo ir kurie jų neteko dėl karo. Beliko tik kantriai palaukti. Ir lietuviai kantriai laukė, net entuziastiškai kėlė DP lagerių vargus. Bet ši prielaida buvo iliuzija.

Po jos atėjo sunkesnė, mažiau optimistiška ir daugiau lietuvių pastangų reikalaujanti: tikėjimas, kad karinis konfliktas tarp Rytų ir Vakarų neišvengiamas ir kad jis bus laimėtas Vakarų; tada ir Lietuvai ateis laisvė; teks šiame konflikte ir lietuviam

savo duoklę atiduoti. Šia prielaida buvo pateisinamos rezistencijos aukos Lietuvoje. Šia prielaida ilgą laigą buvo grįstas ir Vakaruose esančiųjų lietuvių pasiruošimas.

Ir tai buvo iliuzija. Karinio konflikto prielaidą pakeitė šaltasis karas: buvo tikima, kad šaltojo karo priemonėm Sovietai bus priversti vykdyti apsisprendimo pažadus Vokietijai suvienyti, Lenkijos demokratinei tvarkai atstatyti. Ir Lietuvai turės būti taikoma ta pati padėtis.

Šaltasis karas dar nebaigtas. Bet palaipsniui keičiama koegzistencijos ir susipratimo ar prisitaikymo dvasia. Šio *tarptautinio susipratimo* klimate per Jungtines Tautas iškilo siekimas naikinti kolonializmą, vykdyti tautų apsisprendimo principą. J. Tautose buvo sudarytas dekolonizacijos komitetas. Buvo tikima, kad baigęs dekolonizaciją Afrikoje, imsis jos Europoje. Taip buvo tikima, nes buvo tikima Vakarų politikų laidytais šūkiais: laisvė nedaloma, taika nedaloma.

Prielaida griuvo, kai išaiškėjo, jog Vakarų valstybės vadovaujasi dvejopų standartų politika. Jei Vakarų atstovai ir užsimindavo kada J. Tautose Sovietų pavergtus europinius kraštus, tai ne kaip politinį siekimą juos išlaisvinti, o tik kaip politinę defenzyvos priemonę sovietinio oponento puolimam atremti. Kitaip sakant, pavergtieji, būdami belaisviai, dar turėjo būti laisviesiem apsaugos priemonė.

Dar vėliau laisvės šalininkų mėginta atsistoti ant Vakarų politikų skelbiamos teorijos, kad komunistiniuose režimuose laisvės žmonėm ir tautom padidės be karo, taikingu evoliucijos keliu. Tik Vakarų politikai skelbė, kad laisvės padidės režimam sužmoniškėjus, palaikant su jais Vakaram kultūrinius, prekybinius, turistinius santykius; komunistinius reži-

mus paremiant, glostant. Laisvės šalininkų galvojimas čia skyrėsi ir skiriasi: tiek laisvės padidės, kiek komunistiniai režimai bus priversti varžtus atleisti; varžtai atsileis ne nuo glostymo, bet nuo Vakarų ūkinio, diplomatinio, karinio spaudimo. Kad tas spaudimas būtų efektyvus, vieningai turi veikti visi pavergtieji. Visi turi veikti ne tik Vakarų vyriausybes, bet ir visuomenes. Visuomenės opinijos spaudžiamos vyriausybės bus priverstos imtis pozityvios akcijos pavergtųjų naudai. Tai visuomenės opinijai sudaryti ir turi būti nukreipta visų laisvės siekiančių ir jų draugų veikla.

b. Iki dabar: laisvės link ir atgal

Laisvei dirbančių lietuvių kolektyvų arba kartais rimtai, kartais su šypsniu vadinamų veiksnių yra keli centriniai. Pats pirmasis Amerikoje yra Amerikos Lietuvių Taryba (Altas), veikianti nuo 1940, o dabartiniu vardu nuo 1941. Alto pirmas politinis laimėjimas Lietuvos laisvei buvo išgautas iš prezidento Roosevelto pareiškimas, kad Lietuvos nepriklausomybė nesanti panaikinta, bet tik laikinai nuslopinta (1940.X.15). Pareiškimas ilgam turėjo propagandinės moralinės reikšmės. Šalia rutininių demaršų, šalia kasmetinių didelės reikšmės Lietuvos nepriklausomybės minėjimų Kongrese, Altui priklauso didžiausias žygis — 1953 Alto rūpesčiu buvo sudarytas kongresmano Kersteno vadovaujamas komitetas Baltijos ir kitų pavergtų tautų pavergimo ir genocido faktam tirti. Tai buvo didžios reikšmės propagandinis žygis sovietinei agresijai ir genocidui demaskuoti. Bet jis liko nepaverstas politiniu įrankiu laisvėn artėti — tam buvo priešingas valstybės departamentas.

Iš Europos laisvės akcijai vadovavo Vlikas (Vy-

riausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas). Neišvengiamai jo veiklos pobūdį veikė anos minėtos laisvės atgavimo prielaidos. Vlikas negalėjo išsilaisvinti nuo visuotinio tada tikėjimo, kad laisvė Lietuvai ateis per Rytų bei Vakarų greitą konfliktą. Tokis greito išlaisvinimo tikėjimas skatino Vliką imtis pirmiausia reprezentacinės funkcijos — gauti pripažinimą kalbėti Lietuvos vardu, pasiruošti atgautai Lietuvai valdyti. Tai reprezentacijai buvo dvejopos galimybės — atnaujinti 1941 laikinosios vyriausybės veikimą, atitinkamai pakeitus jos asmeninę sudėtį; antra — išeiti viešumon su firma Lietuvos pogrindy veikusio Vliko, kuris dabar eitų parlamento, seimo funkcijas, o jo Vykdomoji Taryba, egzekutyvas — vyriausybės funkcijas. Tik karui pasibaigus 1945 kai kurių grupių ultimatyviu reikalavimu laimėjo antroji koncepcija. Tačiau ji negalėjo patenkinti Lietuvos diplomatų, kuris žiūrėjo į Vliką kaip į visuomeninį grupių sambūrį ir nenorėjo jam subordinuotis. Iš čia kilo ilga trintis tarp Vliko ir diplomatijos šefo, kurio užnugary stovėjo vadinama BDPS delegatūra, norėjusi veikti kovojančio krašto vardu. Nieko nesutarus nusistojo ir įsitvirtino faktas — diplomatiniai atstovai ir Vlikas yra skirtingo charakterio veiksniai, kurie bendradarbiauja, bet vienas kitam nesusibordinuoja.

Ta pačia kryptim nuėjo jau Amerikoje Lietuvos Laisvės Komiteto komplektavimas 1951, kada, min. P. Žadeikio iniciatyva, amerikiečiai sutiko sudaryti materialines sąlygas vadinamom baltų "patariamom grupėm", iš kurių išaugo tautiniai laisvės komitetai. Ir čia galėjo būti dvi sampratos: sudaryti kolektyvą žmonių, kurie būtų tinkami akcijai už laisvę; kita samprata — kolektyvas, kuris tinkamai reprezentuotų Lietuvoje buvusias visuomenės pagrindines

sroves. Galima buvo ir abudu principus derinti. Tačiau buvo pasirinktas daugiau grupių reprezentavimo charakteris ir šiam kolektyvui.

Noras reikšti valdžią ar grupei noras reikštis valdžioje vertė siekti kiekvieną grupę rungtis dėl įtakos pačiame kolektyve ir dėl kolektyvo pripažinimo. Nesunkiai tą pripažinimą Vlikas gavo iš lietuvių visuomenės tremtyje. Nepasisekė gauti tarp svetimųjų — jie tebuvo linkę laikyti Vliką visuomenei atstovaujančia institucija, ne vyriausybe, nors ir daug buvo kalbėta apie egzilinės vyriausybės sudarymo reikalą.

Kai Vlikas persikėlė į Ameriką, protarpiais kildavo trinties tarp VLIKO, LLK ir Alto dėl "valdžios". Amerikos erdvėje Altas jautėsi "namie". Bet kurias Vliko pastangas diriguoti Amerikoje visuomenės akdiją laisvinimo reikalu laikė kišimusi į Alto kompetenciją. Vlikas savo ruožtu ne visada jautėsi laimingas LLK pastangom padiriguoti. LLK "nusodinti" Vliko atskirų narių buvo primenama: LLK — Amerikos padaras ir jo nariai — jos tarnautojai ... Buvo betgi paradoksas, kad LLK nariai visi tegalėjo būti išlaikę Lietuvos pilietybę, kuo negalėjo pasigirti Vliko didžioji narių dalis. Laikas daro Vliką Amerikoje paralelų Altui — tik tas asmeninis skirtumas, kad Altas buvo senosios išeivijos srovių kolektyvas, Vlikas naujosios išeivijos.

Nebuvo reikalo čia slėpti šios trinties. Ji vargiai išvengiama pliuralistinėje visuomenėje. Jos priminimas padeda suprasti, kodėl veiklos vaisiai — tiek, kiek jiepriklauso nuopačių lietuvių pastangų, nebuvo proporcingi įdėtam darbui ir kapitalui, o taip pat visuomenės pasitikėjimui. Tačiau ir tose sąlygose rutininėm informacijos, memorandumų, asmeninių kontaktų priemonėm buvo pasiekta kai kurių laimėji-

mų laisvės reikalui. Vliko veiklos pradžioje antai pati pirmoji kliūtis Lietuvos laisvei buvo vakarų Europoje sudaryta opinija, kad Lietuvos ir apskritai Baltijos valstybių klausimas išspręstas; jokios problemos nebėra; jos yra Sovietų Sąjungos respublikos ir iš Vakarų žemėlapio išbrauktos. Tik po ilgo darbo vakarų Europoje buvo atstatyta mintis, kad Lietuva, Latvija, Estija yra pavergtos valstybės, bet kad jos visa prigimtimi ir siekimais yra vakarų Europos dalis ir tas pretenzijas reiškia gyva savo veikla. Pirmas oficialus vakarų Europoje persilaužimas šios idėjos naudai buvo Lietuvos, Latvijos, Estijos priėmimas į Europinį Sąjūdį 1949. Tai buvo visuomeninė organizacija, bet Europos vyriausybių remiama. Durys buvo atidarytos Lietuvos atstovam ir tokiuose sąjūdžiuose kaip federalistai, tarptautinis komitetas krikščioniškajai kultūrai ginti, tarptautinės NEI, socialistų, liberalų sąjungos.

Tie sąjūdžiai pritilo ar jų reikšmė sumažėjo, kai Amerikoje nuo 1954 buvo suorganizuotas Pavergtų Europos Tautų Seimas. Lietuvos Laisvės Komiteto pagrindinis darbas pozityviai reiškėsi per šį seimą. Laisvės kovos eigoje tai buvo naujas svarbus žingsnis, kad Lietuva nebūtų nurašyta į sovietines respublikas, o laikytųsi bendroje antro pasaulinio karo eigoje pavergtų tautų šeimoje. Tiesa, tebeduodama pajusti, kad Baltijos valstybės toje šeimoje tebėra kitokesni "broliai" ir jiem Laisvosios Europos radijo transliacijų neduoda, savo leidiny informacijos apie padėtį Baltijos kraštuose nekalba. Jei komitetas būtų komplektuotas darbo principu, gal po 12 metų darbo 8 - 10 žmonių būtų galėjs palikti apčiuopiamesnės medžiagos Lietuvos reikalui; gal pusės milijono suma būtų galėjusi duoti didesnės išliekamos vertės studijų; bet tik gal. Paradoksu atrodo fak-

tas, kad sumažinus komitetui paramą ir darbe likus iš 8 tik 2-3, iš komiteto susilaukiama studijinės medžiagos daugiau.

Kovos dėl laisvės vaizdas nebūtų pilnas, nesuminėjus veiklos grupių, esančių šalia Vliko. Jų veikla labiausiai buvo nukreipta į Lietuvoje vykusios rezistencijos populiarinimą tarp lietuvių laisvajame pasauly, ypačiai tarp jaunimo. Jų pastangom pasirodė tos rezistencijos dokumentiniai leidiniai J. Daumanto Partizanai ir Laisvės Dainos. Gausiais rezistencijos minėjimais buvo sukurtas partizano kultas.

Jaunosios kartos akademikų leidžiamas Lituanus sistemingai ir periodiškai populiarina Lietuvos problemas ir faktus akademiniuose amerikiečių sluoksniuose.

Senosios kartos išeivių atžalos Vyčiai veikė amerikiečių spaudą bei Kongreso narius savo laiškais.

Išlikę diplomatiniai atstovai, bent priėmimuose pasirodydami, prezentuoja Lietuvą: esu čia jos vardu . . .

Visa ta veikla, vykdoma skyrium, tekoordinuota vieno bendro siekimo Lietuvai laisvės, savo pėdsakus yra palikusi ir palieka. Kitaip okupantas nesijaudintų. Po poros dešimčių veiklos metų padėtis Vakaruose galėtų būti šiaip nusakyta:

(1) Jei lygintume padėtį pirmais pokario metais ir dabar, tai tarptautinėje plotmėje ji vienu atžvilgiu dabar geresnė: Vakarų visuomenės ir vyriausybės yra pakankamai informuotos apie okupacinę, genocidinę, kolonizacinę padėtį Lietuvoje; apie Baltijos valstybių priklausymą rytų vidurio Europos pasauliui; apie jos kovą dėl laisvės kaip dalį visos pavergtos Europos kovų.

(2) Padėtis yra blogesnė dėl įsisenėjimo ir Vakarų vyriausybėse vyraujančių defetistinių, appease-

mentinių nuotaikų, dėl kurių jos sunkiai pasiduoda bet kuriai pozityviai laisvinimo programai, nors ir veikiamos Amerikos visuomeninių organizacijų (Amerikiečių kilimo iš rytų bei vidurio Europos konferencija, vadovaujama Msgr. J. Balkūno, Amerikiečiai, pavergtų tautų draugai, vadovaujami Christopher Emmet) bei gausių Kongreso narių.

(3) Jei pokario metais lietuvių visuomenėje buvo entuziastinė išlaisvinimo nuotaika, pasitikėjimas Vliko, Alto autoritetu, tai po poros dešimtų metų, neatnešusių laisvės, atėjus naujom idėjom ir naujom kartom į gyvenimą, susvyravo kai kur ištvermė, pasitikėjimas autoritetais, atsirado veikėjų disidentinio galvojimo ir reiškimosi toje srityje, kurią vadiname laisvinimu.

c. Dabartyje: laisvės veikėjų tipai

Ilgas laikas, neįvykusios viltys, geriau pažintos Vakarų politinės tendencijos, savų laisvinimo veiksnių autoriteto susvyravimas, naujų žmonių ir idėjų atėjimas į gyvenimą ir visa eilė kitų priežasčių paveikė lietuvių pažiūras ir nuotaikas dėl laisvės kovos. Nesumažėjo nepriklausomybės troškimas. Tik ėmė skirtis nuomonės dėl kelių į ją. Pagal tai susidarė skirtingo galvojimo tipai.

(1) Tradicinis tipas. — Tai žmonės, kurie savo galvojimu suaugę su nepriklausomos Lietuvos demokratiniu laikotarpiu, iki 1926, ištikimi to meto visuomenės pasiskirstymui grupėm, siekia jas išlaikyti ir čia; paversti jas — ir tik jas — tautos valios reiškėjom ir šiuo metu. Šio tipo žmonių daugiausia susitelkę Vliką sudarančiose grupėse.

(2) Revoliucinis tipas. — Tai žmonės, savo galvojimu susiję su rezistencine veikla Lietuvoje. Pogrindyje negalėjo būti rūpesčio reprezentacija, o tik

veiksmais. Jiem ne tai svarbu, keno vardu bus padaryta, bet kad būtų padarytas veiksmas, kuris, jų įsitikinimu, yra naudingas Lietuvos reikalui. Jiem rūpi ne esamos padėties išlaikymas, bet palankesnės Lietuvai padėties ieškojimas: nesitenkinimas inkorporacijos nepripažinimu, bet pozityvios laisvinimo programos reikalavimas. Šio tipo žmonės stipriausiai praktiškai pasireiškė Los Angeles susidariusiame rezoliucijų komitete, vadovaujamame L. Valiuko. Jei valstybės departamentas laikosi status quo padėties, tylėjimo linijos pavergtų tautų klausimu, tai šio tipo veikėjai drįsta laužyti departamento liniją, eidami į Kongresą ir siekdami, kad Kongresas nutartų kelti J. Tautose Baltijos valstybių klausimą. Reprezentacijos nesiekdami, iniciatoriai savo idėją norėjo įsiūlyti Altui, bet kai Altas atsisakė, jie išėjo viešumon ir susilaukė pasipriešinimo iš kai kurių Alto narių, kurie nenori eiti prieš departamento valią, bet susilaukė paramos iš rezistencinių grupių, iš Vliko kai kurių narių ir šiaip niekur nepriklausančių piliečių. Jų veiklos reikšmė ne ta, kad Kongresas ims ir nutars. Reikšmė ta, kad per metus ir antrus klausimas judinamas, populiarinamas lietuvių visuomenėje, tarp Kongreso narių ir ardo tylą, kurioje būtų norima Lietuvos klausimą įšaldyti.

(3) Prisitaikėlinis tipas. — Tuo terminu norima ne asmenis vertinti, bet apibūdinti. Tai žmonės, kurie linkę prisitaikyti prie esamos padėties ir paimti iš jos tai, kas šiuo metu galima. Dažniausiai prisitaikėlis ima tai, kas jam asmeniškai naudinga. Tačiau prisitaikėlių esti ir su visuomeniniais siekimais. Lietuvos laisvės kovoje, kai jie nemato realių galimybių laisvei pasiekti, jie linksta laisvės siekimą ir reikalavimą atidėti į šalį ir siekti mažesnio dalyko — ryšių su "tauta".

Prisitaikėlinis žmogus nebūtinai turi būti paveiktas sovietinės įtakos. Jis gali būti paveiktas savo logikos, galvodamas, kad per "ryšius" bus galima pradėti "dialogą" su atskirais žmonėm iš Lietuvos. O kalbantis su jais bus galima juos paveikti — juos stiprinti ir stiprėti patiem. Dar greičiau jis galėjo būti paveiktas amerikiečių — sovietų mainų programos. Kultūrinis bendravimas su "kraštu" turėtų būti amerikinės mainų programos pratęsimas į Lietuvos teritoriją. Ta grupė amerikiečių, kuri įtaigojo savo vyriausybę veikti per šiuos kultūrinius mainus, turi savo šalininkų ir tarp lietuvių.

Kultūrinių ryšių pradininkai ėmė reikštis spaudoje nuo 1957. Iš pradžių partizaniškai — atskiri autoriai Tėviškės Žiburiuose, Aiduose, Margutyje, Vienybėje. Jų negalėjo paveikti politinis teisinis argumentas, kad tarp Amerikos - Sovietų ir Amerikos - Lietuvos nėra paralelės. Amerikos ir Sovietų santykiai yra dviejų suvereninių valstybių santykiai. Santykiai tarp Amerikos ir Lietuvos dabartiniu metu būtų suvereninio organo santykiai su okupaciniu, ir tai reikštų to okupacinio organo pripažinimą. Valstybės departamentas tai gerai suprato. Bet lietuviam šio tipo veikėjam tai rodės formalybe. Labiau juos paveikė kultūrinių ryšių su kraštu šalininkų praktikos pora faktų. Vienas — šio bendradarbiavimo grupė ėmė ne tik apie nepriklausomybės klausimą tylėti, bet priešingai — ėmė niekinti nepriklausomybės siekimus bei tos rūšies veikėjų pastangas; ėmė niekinti Amerikos vyriausybę, kad ji nepripažįsta inkorporacijos. Tai jau buvo tiesioginis pasitarnavimas Sovietam. Kilo aliarmas, ir tų veikėjų idėjas koncentravęs socialdemokratų žurnalas Darbas buvo uždarytas pačios partijos.

Antras faktas, sudavęs smūgį ryšių su kraštu ša-

lininkų idėjai, buvo Vienybės laikraščio tendencijos — kartoti sovietinius kaltinimus lietuviam Vakaruose. Jei sovietinė propaganda skelbė, kad Vakaruose didžioji dalis išeivių esą "geri", tik saujelė esą "karo nusikaltėliai", "žudikai", "koliaborantai", tai Vienybė nuėjo toliau — skelbė pradžioje, kad kas dešimtas buvęs DP esąs savo rankas sutepęs krauju, o paskiau tokių priskaitė jau net du trečdaliu. Kai tokiu būdu kultūrinių ryšių šalininkai virto praktiškai sovietinės propagandos įrankiais, susiaurėjo ir visas tas ryšių sąjūdis, kiti laikraščiai uždarė jo idėjom skiltis. Neskaitant komunistinių laikraščių beliko tai idėjai ištikima Vienybė; protarpiais Dirvoje subanguoja jiem palankesnė mintis (V. Rastenis), bet tuoj pat prieš ją piestu stoja priešinga (Br. Raila). Aiškioje opozicijoje kultūriniam ryšiam kaip santykiam su okupantu atsistojo rezistencinė spauda. Visuomenės daugumos nusistojo aiški opinija: ryšiai tegalimi su atskirais lietuviais senąja tvarka — laiškų, siuntinių būdu.

1964 ypatingi tuo, kad skirtingų tipų veikėjai surado kelią į formalią laisvinimo organizacinę vienybę. Pasaulio Lietuvių Bendruomenės valdybai ėmusis iniciatyvos, treji metai truko, iki 1964 buvo sutarta atnaujinti bendrą laisvinimo organą. Tai buvo kompromisas tarp pirmo ir antro tipo žmonių. Iš vienos pusės buvo išlaikytas tradicinio tipo siekimas, kad apsijungusiame Vlike būtų atstovaujamos tradicinės visuomenės grupės, nors kitos faktiškai jau čia ir negyvos. Iš kitos pusės buvo išlaikytas revoliucinio tipo siekimas svorį permesti į veiksmą, ne į kontinuiteto ir įgaliojimų akcentavimą, kaip buvo norėjusios pirmojo tipo veikėjų grupės.

1964 metai ypatingi dar ir tuo, kad Alto sušauktame kongrese Washingtone buvo pademonstruota ir

pagrindinių laisvės idėjų vienybė — atsiribota nuo trečiojo tipo siekimų, ryšių su "kraštu" per santykius su okupaciniais organais; sutikta nesitenkinti tik inkorporacijos nepripažinimu, bet siekti pozityvios programos laisvei.

Tas pats 1964 Alto kongresas pademonstravo dar vieną vienybę — generacijų vienybę laisvės kovoje; šalia senosios generacijos atėjo su sava iniciatyva jaunimas.

(4) Jaunasis veikėjas. — Jaunoji lietuvių karta, jau Vakarų mokyklų parengta, save apibūdina kitokią nei vyresnioji Lietuvoj augusi. Čia rūpi tik vienas tos jaunosios kartos aspektas — jos santykis su Lietuva ir jos laisvės kova. "Jaunoji karta — sako vienas iš tos kartos atstovų — savo veiksmais sąmoningai ar nesąmoningai kitaip atsako į klausimą, ką reiškia būti lietuviu, ir tas atsakymas ne visada derinasi su tuo, kurio tikėjosi senoji karta" (Rimas Rudys, Ateitis 1964 birželio nr.). Suprantama, kodėl kitaip: ji nėra mačiusi pačios Lietuvos ar bent jos nespėjusi pergyventi visa asmenybe; ji yra virusi kitokioje mokykloje ir tebeverda kitokiame visuomeninio gyvenimo klimate, iš viso nepalankiame tautybėm, o kalbančiame apie apskritai žmogiškąsias asmenybes. Ji eksponuota pačiam pagrindiniam pavojui — nusiteikti abejingai visokiom vertybėm, kurios tik išeina anapus asmeninio ar profesinio intereso ribų.

Šioje aplinkoje susiklosto nevienodi jaunosios lietuvių kartos atstovai. Vieni lietuviškam gyvenimui yra nutrupėję: "Mes visi pažįstam lietuviškų šeimų, kuriose tėvai sielojasi lietuviškais reikalais, dirba, laksto ir plėšosi, bet jų vaikų nesimato nei lituanistinėse mokyklose, nei jaunimo organizacijose, nei iš viso lietuviškame gyvenime" (A. Skirmuntaitė, Laiš-

kai lietuviams 1964 birželio nr.). Jie tekę amerikinei aplinkai, jos blogajai pusei — hedonistinei, oportunistinei. Jei jie prisimena Lietuvos laisvės reikalą, tai, anot A. Skirmuntaitės, suranda savo negalės pasiteisinimą: vis tiek neišvaduosim, tai kam dar vaduoti ...

Kiti tiki: "Aš tikiu lietuviškumo prasme, daugumas mano draugų ja tiki, ir tas tikėjimas bent bando atitinkamais veiksmais pasireikšti" (A. Skirmuntaitė, ib.). Tie, kurie tiki Lietuva ir lietuviškumu; tie, kuriem Lietuva tebėra jų gyvenimo dalis, savo santykį su Lietuva grindžia ne sentimentu, ne gaivinamais prisiminimais (nes jų nėra), bet racionaliai suprasta ir valios prisiimta moraline pareiga. "Gimtoji šalis yra etinė vertybė ir kaip tokia ji žmogų saisto ir įpareigoja. Nedarykim sau iliuzijos, jog grįžti į Lietuvą bus mūsų gyvenimo malonus išsipildymas. Grįžti Lietuvon yra niekas kitas kaip gal nemaloni, gal didelės asmeninės aukos pareikalausianti kieta pareiga. Tėvynė yra taip etinė moralinė vertybė, kaip ir Dievas žmogui yra vertybė. Ir tautinis susipratimas — tai šviesus proto pažinimas, supratimas tėvynės kaip etinės vertybės, kaip moralinės pareigos, ir tvirtas valios palenkimas, nusistatymas šitą pareigą įvykdyti" (A. Sužiedėlis, Į Laisvę 1956 Nr. 6-46).

Tokios rūšies vertybėm išlaikyti šiame krašte reikia "aukos dvasios" (V. Vygantas, Į Laisvę 1956 Nr. 11-48).

Tas jaunųjų mintis perkeliant į kitus terminus reiškia — būti jaunajai kartai lietuviais reikia būti sykiu rezistentais, rezistentais prieš tą dvasią, kuriai svetima yra auka, svetima valios pastanga, svetimas yra pareigos pajautimas.

Tokios rezistencijos vyskupas Fulton Sheenas

šaukte šaukėsi, kreipdamasis į Amerikos jaunimą (Journal American 1964.VII.25). Jis pramatė: jei nebus rezistencijos dvasios, Amerikai gresianti katastrofa. Tai minčiai paremti jis pakartojo net ir buv. Amerikos politikos planuotojo Kennano žodžius, kad rungtynių su Sovietais Amerika neatlaikys, jei jos žmonėse bus tokia moralinė dvasia, kokia ji yra šiuo metu.

Logiška tad galvoti, kad tie iš lietuvių jaunosios čia augusios kartos, kurie pasirenka ištikimybę Lietuvai ir lietuviškumui, vadinas, pasirenka rezistenciją, tie virsta stiprybės šulais tiek Lietuvai, tiek ir Amerikai. Ir priešingai.

Žmonių su aukos dvasia, žmonių, rezistuojančių prieš niveliuojančią oportunistinę aplinką, paprastai yra mažuma. Taip yra visais laikais. Kiek tokių žmonių yra tarp lietuvių jaunimo Vakaruose, jokia statistika neparodys. Bet jų yra, ir jie yra druska. Juos parodys ir jau dabar rodo jų realūs darbai — šiuo tarpu veržimasis į kitas tautas ir į Amerikos intelektualinį gyvenimą ir formavimas Lietuvai palankios opinijos bei skelbimas faktų tose intelektualinėse sferose, kurios lig šiol kaip tik mažiausiai palankios Lietuvos reikalui.

Alto kongresas Washingtone pademonstravo jaunosios kartos savus žingsnius laisvės kovoje. Mažiau ar daugiau vykę, bet tai tautiniu atžvilgiu gyvų žmonių žingsniai. Jie darys klaidų kaip ir karta prieš juos. Jie klaidžios mokykloje išmoktame pragmatizme, kuris nuvertina visas vertybes ir į jas leidžia žiūrėti su ironija. Klaidžios tariamame objektyvizme, kuris sakys, kad sovietinius šaltinius galima imti kaip mokslo objektyvius duomenis, o bėglių nuo komunizmo liudijimus reikia priimti kritiškai, nes tai suinteresuotų liudijimai. Jie klaidžios tikėdami,

kad galimas nuoširdus dialogas tarp komunisto ir nekomunisto. Bet tarp tų klaidų, kurias jiem pakiša mokykla ir aplinka, jie išmoks pagaliau atskirti tiesą iki gelmės nuo tiesos, kurios padažu yra aptraukta viduje gryniausia klaida. Kitais metodais, gal būt, kitokiom ir organizacinėm formom šios kartos žmonės sieks betgi tos pačios idėjos kaip ir prieš juos ėjusi karta — **Lietuvos laisvės.**

Yra pagrindo išvadai, kad porą dešimtmečių jau trukusioje laiko distancijoje laisvės kova ne siaurėja — ji plinta horizontaliai ir vertikaliai — apima ne tik Baltijos tautas, bet visus pavergtuosius ir jiem simpatizuojančius laisvės draugus vakariečius bei jų organizacijas; laisvės kova iš nueinančios kartos persilieja į ateinančią kartą.

Tie, kurie pradėjo kovą, pergyveno jos tragizmą, jausdamiesi esą kovoje vienų vieni, jei dar būtų tarp gyvųjų, galėtų pratarti: rodos, jau esame nebe vieni.

TODĖL

vienų

vieni . . .

Rezistencijos apžvalga čia nutraukiama. Tik nutraukiama, nes toji rezistencija nesibaigus. Ligšioliniai rezistencijos epizodai betgi davė medžiagos atsakyti į klausimus, iškeltus apžvalgos pradžioje — kodėl Lietuvos rezistencijos likimas kitoks nei rezistencijos brolių vakarų Europoje; kodėl Lietuvoje rezistencija vyksta jau šimtmečio katvirtis, o Vakarai reagavo į ją daugiausia tyla, nors patys Vakarai jau yra atsidūrę tik gynimosi, savotiškoje rezistencijos, rolėje.

Skirtingą rezistencijos likimą lėmė keli veiksniai.

1. GEOPOLITINIAI VEIKSNIAI

Lietuvos teritorija yra maža, matuojant amerikiniais plotais. Tik tris kartus didesnė už New Jersey valstybę. Bet europiniais matais Lietuva trečdaliu didesnė už Šveicariją ar Daniją, du kartu didesnė už Olandiją ar Belgiją. Tačiau Lietuvos likimas po antrojo pasaulinio karo priklausė ne nuo didumo, o daugiau nuo geopolitinės padėties.

Ta padėtimi Lietuva vienu atžvilgiu analogiška Belgijai, kuri yra tarp dviejų kaimynų milžinų ir vieno kovoje prieš antrą buvo taip pat okupuota kaip ir Lietuva. Kitu ažvilgiu didelis skirtumas — 1940 Belgijos tik vienas kaimynas buvo totalistinio režimo su agresiniais ekspansijos planais. Griuvus nacinei Vokietijai, tam totalistiniam kaimynui, Belgija atgavo laisvę. Demokratinė Prancūzija revanše prieš nacinę Vokietiją neprimetė okupacijos Belgijai. Lietuva nebuvo tokioje laimingoje padėtyje. Nes abudu Lietuvos kaimynai 1940 buvo totalistinio režimo ir su agresiniais siekimais. Ekspansijos apetitus abudu tenkino pirmiausia bendru susitarimu pasidalyti valstybes, kurios buvo tarp jų —Estiją, Latviją, Lietuvą, Lenkiją. Tai buvo slapto susitarimo 1939 rugpiūčio 23 ir rugsėjo 28 rezultatas.

Pirmasis agresorius, nacinė Vokietija, buvo sunaikintas, ir jo pavergtos tautos atgavo laisvę. Antrasis, Sovietai, sunaikintas nebuvo. Priešingai, jis išaugo. Jis išplėtė po antrojo karo savo ekspansiją iki Elbės. Vergijos zona pasistūmėjo pirmyn į vakarus. Lietuva pateko į ją, ir dėl to rezistencija Lietuvoje nėra baigta.

Vakaram tą rezistenciją buvo ir tebėra sunku stebėti. Vakarai yra susirūpinę tempu, kuriuo komunistiniai Rytai vergijos ribas plečia vis toliau — į Azijos pietus, į Afriką, netgi į lotynų Ameriką. Vakarai laiko savo uždaviniu sulaikyti komunizmo ekspansiją nuo kraštų, kurie yra dar laisvi ar pusiau laisvi. Tai tik vadinamas containment, bet ne roll back politika. Su ironija dėl to sakoma: jei Baltijos valstybės būtų kitoje geopolitinėje erdvėje, sakysim, Afrikoje, tarptautinės institucijos kalbėtų garsiai apie laisvės jom grąžinimą. Jei kiti apie tai nekalbėtų, tai prašnektų Sovietai. Bet jos yra prie Baltijos jū-

ros. Dabar ten sovietinio dominavimo erdvė. Vakaram telieka tyla palydėti tai, kas ten daroma. O savo negalei užslėpti ir pavergtiesiem guosti tenka kurti teorijas: palaukit — Sovietų Sąjungos viduje kils evoliucija didesnių laisvių link, laisvių žmonėm ir tautom ...

Yra paradoksas, kad Vakarai, kovoję prieš vieną totalistinį agresorių ir gausiai rėmę rezistenciją prieš jį, padėjo įsigalėti antram agresoriui, pirmojo sąjungininkui, ir rezistenciją prieš sovietinį komunizmą nuleido tylom.

Tokį Vakarų nusistatymą lėmė netolimos praeities veiksniai, pirmoj eilėj psichologiniai.

2. *PSICHOLOGINIAI VEIKSNIAI*

Sovietai pasirūpino, kad ginkluota rezistencija prieš jų okupaciją nebūtų girdima ir Vakarų nealiarmuotų. Jiem tai sekės dėl ypatingos psichologinės atmosferos Vakaruose po antrojo karo.

Psichologinis klimatas tada buvo palankus Sovietam. Sumanios ir planingos propagandos dėka Vakaruose buvo sudarytas psichozas, kad Sovietai esąs čempionas kovoje prieš nacizmą. Sekės jiem palaikyti iliuziją, kad ir po karo didžiausias ir pavojingiausias demokratinių laisvių ir taikos priešas tebesą nacizmas ir fašizmas, nors ir vienas ir antras jau buvo negyvi. Ta fikcija Vakarų akis atitraukė nuo realaus demokratijos ir taikos priešo — sovietinio komunizmo. Vakarai su tuo demokratijos priešu, Sovietų Sąjunga, koliaboravo, ją rėmė ar bent toleravo. Dėl tokio psichozo Vakarai matė tai, ko norėjo Sovietai, ir nematė, ko Sovietai nenorėjo rodyti. Taigi nematė

ir rezistencijos už uždangos nei sovietinio teroro už jos.

Antai Londone 1946 posėdžiavo pirmoji sesija Jungtinių Tautų, kurios savo chartoje buvo pareiškę, kad siekia "sutvirtinti tikėjimą asmens pagrindinėmis teisėmis, asmens garbingumu ir vertingumu, vyrų ir moterų, didelių ir mažų tautų lygiom teisėm". Tuo pačiu metu, 1946 vasario 18, Jungtinių Tautų nario, Sovietų Sąjungos, kariuomenė pietų Lietuvoje suėmė 20,000 gyventojų, susodino į sunkvežimius, kuriuos vadino "amerikankom" (studebakeriai, kuriuos Amerika buvo davusi karui su Hitleriu) ir gabeno iki artimiausios stoties kelionei į Sibirą. Jungtinės Tautos nekreipė dėmesio į tuos genocidinius veiksmus, laužančius J. T. chartos principus, nes Sovietai sugebėjo J. T. dėmesį nukreipti nuo rytų į pietus. Rezultatas: tais metais gruodžio 7 J. T. rekomendavo savo nariam nutraukti diplomatinius santykius su ... Franco Ispanija, ne su genocidą vykdančia Stalino Rusija ...

Kada Sovietų ekspansija nesiribojo Europoje Elbe ir ėmė veržtis pro Balkanus į Viduržemio jūrą, pro Persiją į Indijos vandenyną, vykdydama carinės Rusijos siekimus, tada jau buvo išgirstas pirmas Churchilio Fultone tartas įspėjimas; tada 1947 pasirodė pirma prezidento Trumano pagalba Graikijai ir Persijai prieš Sovietų agresiją.

Kada tarptautinė Darbo Organizacija ištyrė priverčiamojo darbo sistemą ir rado, kad sovietinis režimas yra paremtas koncentracijos lageriais, vergų darbu ir teroru; kada Amerikos Kongreso vadinamas Kersteno komitetas 1953 ėmė tirti sovietinius smurto ir apgaulės metodus Baltijos valstybėm ir kitiem kraštam okupuoti, tada prieš Vakarų rinktinius asmenis ėmė aiškėti Sovietų režimo antidemo-

kratinis ir antihumanistinis veidas. Psichozas daugeliui geros valios žmonių praėjo.

Tačiau ir Kongreso tyrinėjimai labiau akis kreipė į Sovietų Sąjungos barbarybes, mažiau į pavergtų tautų pastangas jom rezistuoti. Iš Kongreso surinktos medžiagos apie rezistenciją Lietuvoje įspūdingiausias buvo buv. MVD pulk. Burlitskio liudijimas. Tačiau Vakarų opinijoje ir ši dokumentacija nesusilaukė tinkamo atgarsio, taigi ir susidomėjimo pačia rezistencija. Nors tokio susidomėjimo rezistuojanti Lietuva laukė ir šaukte šaukėsi.

Kodėl nei moralinės nei materialinės paramos nesulaukusi tauta ir toliau rezistavo; kodėl Vakarai, jau metę išlaisvinimo šūkius, betgi nepavertė jų veiksmais, — tie faktai atskleidžia ypatingą moralinę vienos ir antros pusės padėtį, kuri yra pagrindinis veiksnys visam rezistencijos vyksmui. Pagrindinis veiksnys, gal būt, ir viso šaltojo karo likimui.

3. *MORALINIAI VEIKSNIAI*

Europoje visų demokratinių kraštų rezistencijas įkvėpė bendras siekimas — pašalinti okupantą, atgauti laisvę. Rezistencijos jėgas stiprino parama iš šalies — Norvegijos, Prancūzijos rezistentų akys buvo nukreiptos į Londoną, iš kur girdėjo savo egzilinių vyriausybių direktyvas ir gavo materialinę paramą. Kas palaikė Lietuvos rezistencijos dvasią?

(1) Atlanto charta kaip moralinė atrama ir tragizmo šaltinis. — Lietuvos rezistencijos viltys pradžioje taip pat buvo nukreiptos į Vakarus. Iš to paties Londono buvo sulaukta ir didžiausia parama, politinė, moralinė parama — tai BBC žinia apie Atlanto chartą, kurią prezidentas Rooseveltas ir min.

pirmininkas Churchillis paskelbė 1941 rugpiūčio 14. Chartos skelbėjų pasisakymas už suverenumo ir nepriklausomybių atstatymą tautom, kurios jų buvo netekusios dėl karo, buvo didelis propagandinis argumentas lietuvių rezistencijai prieš nacinę okupaciją ir jos propagandą, kad esą Amerika ir Anglija tik išnaudoja tautas, o nieko jom neduoda. Atsiliepdama į tuos okupanto teigimus, lietuvių pogrindinė spauda gretino nacinę Vokietiją ir iš kitos pusės Ameriką bei Angliją, kaip tik primindama Atlanto chartą. Esą vakariečiai, "paskelbdami Atlanto chartą, ... labiau nei vokiečiai mokėjo sužadinti kenčiančių tautų viltis" (Į Laisvę 1943.12.8).

"Mes esame įsitikinę, kad tos vakarų tautos, kurios sukūrė Atlanto chartą ... padės mums, momentui atėjus, iš nacionalsocializmo iškovoti ir nuo bolševizmo apginti tai, už ką mes esame pasiryžę aukoti viską" (L. Kovotojas 1944.2.16).

Sabotuodama vokiečių karo mašiną, Lietuvos rezistencija jautėsi dalyvaujanti bendroje Europos kovoje už principus, paskelbtus Atlanto chartoje.

Atlanto chartos moralinė reikšmė, įkvepianti rezistuoti, gali būti lyginama su prezidento Woodrow T. Wilsono "Keturiolika punktų" 1918 sausio 8, kur buvo paskelbtas tautinio apsisprendimo principas.

Tikėjimas Atlanto chartos pažadais stipriai palaikė rezistencijos viltis ne tik kovoje prieš nacinę okupaciją, bet ir prieš sovietinę. Dėl Atlanto chartos rezistencijos veikėjai ir buvo susidarę iliuziją, kad reikia tik išsilaikyti kelis mėnesius, ir sovietinė okupacija bus pašalinta.

Lietuvių rezistencijos tragizmas iškilo, kai tas moralinis pagrindas, pasitikėjimas Atlanto charta, buvo sugriautas; kai rezistencija pasijuto palikta vie-

nų viena okupanto savivalei ir terorui. Tokis likimas vargiai buvo ištikęs rezistenciją bet kuriame kitame krašte. Galėtų būti tai lyginama nebent su tragizmu Jugoslavijos rezistencijos vado gen. Michailovičiaus, kada Vakarai jį iškeitė į komunistą Titą. Lietuvoje sovietinė propaganda sumaniai išnaudojo šį tragizmą, skelbdama, kad Vakarai seniai jau išdavė ir būtų klaida ateity jais pasitikėti.

Lietuvių rezistencijos susigraužimas dėl Vakarų nesolidarumo ir pareiškimų nesilaikymo virto įsitikinimu, kad iš Vakarų pagalbos netenka laukti, bet nevirto neapykanta Vakaram. O tai, tur būt, dėl to, kad lietuvis jaučiasi pats esąs tų Vakarų dalis. Neapkęsti jų reikštų neapkęsti savęs. Reikštų solidarizuoti su okupantu, kuris kiekviena proga niekina Vakarus. Nors ir nelaukdama išvadavimo iš Vakarų, bet kreipdama akis į Vakarus, domėdamasi Vakarų gyvenimu, lietuvių rezistencija tuo pačiu vykdė rezistencinę funkciją prieš Sovietų pastangas visą pavergto krašto dėmesį laikyti sutelktą tik į Maskvą.

Jei lietuvių rezistencija, netekus moralinės atramos Vakaruose, nekapituliavo, tai dėl to, kad jos nusistatymus veikė dar ir nuosavos vidinės moralinės kategorijos.

(2) Rezistencija kaip moralinio imperatyvo rezultatas. — Kiekviena rezistencija plaukia iš asmens moralinių nusiteikimų. Rezistencija nebūtų įmanoma tarp asmenų, kurie savo siekimu ir norma laiko biologinį išlikimą ar prosperity ir tesivadovauja prisitaikymo principu. Oportunistinės moralės žmonės yra svetimi bet kokiai rezistencijai. Rezistencija galima tarp žmonių, kurie savo veiksmus vertina objektyviniais principais, aukštesniais už biologinį išlikimą, saugumą, patogumus. Tai idealistinės moralės žmonės.

Antrasis pasaulinis karas akivaizdžiai išryškino

tuos dvejopos moralės atstovus — iš vienos pusės kvislingus, iš antros laisvės kovotojus. Ir pirmieji ir antrieji suranda rimtų argumentų savam keliui pateisinti. Tačiau viešoji opinija karo metu ir po karo atsistojo antrųjų pusėje, pasmerkdama moraliai ir bausdama teismuose kvislinginius.

Tokia opinija jau yra tam tikras moralinis sustiprinimas rezistencijai. Lietuvių rezistencija, jausdama Vakarų tylą, neturėjo nė šios paramos. Bet ji rezistavo toliau. Rezistavo, tenkindama vidaus įsitikinimą, kuris dirigavo ir aprobavo, ką ji turi daryti kaip savo pareigą. Lietuvių veikėjai jautė savo pareiga kovoti už asmens ir tautos laisvę. Šią pareigą pergyveno kaip aukščiausią iš vidaus plaukiantį moralinį imperatyvą. Tokią pareigą vykdyti, net akivaizdoje fakto, kad laimėjimo neteks matyti, tegalėjo žmonės tokių moralinių kvalifikacijų, kokių reikalavo lietuvių rezistencijos dvasia ir statutas.

Psichologinis bei moralinis žvilgsnis į šiame laikotarpyje išryškėjusius kvislinginius ir herojinius asmenis, į oportunistinius ir idealistinius veikėjus galėtų ryškinti nepaprastai įdomių charakterių. Jei tarp kvislinginio tipo veikėjų kreipsim dėmesį į pirmojo bolševikmečio viršūnę Justą Paleckį, tai vargiai rodysis, kad jis būtų buvęs įsitikinęs komunistas ar įsitikinęs Lietuvos pardavikas Maskvai. Tačiau dėl savo moralinių kvalifikacijų jis buvo toli užsiangažavęs Maskvai ir jau nebematė kelio atgal: kitos išeities nesą nei jam nei, jo supratimu, tautai, kaip tik eiti su rusais bolševikais, nors ir tektų vidaus konfliktuose kankintis. M. Šumauskas ar A. Sniečkus buvo komunistai iš įsitikinimo, ir jiem nebuvo sąžinės konflikto išduoti nepriklausomos Lietuvos idėją ir Lietuvą versti Rusijos dalim. Tai jau daugiau nei kvislingai.

Antra bolševikų okupacija išryškino dar rūstesnį ir moraliniu atžvilgiu niekingesnį tipą — išdaviką, įdaviką. Tai vienas iš tų, kurie savo išlikimą laiko pagrindiniu tikslu, dėl kurio aukoja visus kitus tautiečius mirčiai. Du asmens liks to meto rezistencijos istorijoje išdavikų įdavikų simboliais — minėtieji Jonas Kukauskas ir Juozas Albinas Markulis.

Kitoj pusėj tarp idealistinio nusistatymo žmonių, daugybės žinomų ir nežinomų kovotojų simboliais pirmos okupacijos metu virto Kazio Škirpos (Berlyne) ir Leono Prapuolenio (Lietuvoje) vardai.

Vokiečių okupacijos metais pro smulkius kvislinginius negausius asmenis iškyla Konrado Valenrodo dvasia Prano Germanto Meškausko asmenyje. Jis buvo Vokietijoje ir jautėsi esąs nacinio galvojimo. Jis norėjo nacizmą perkelti į Lietuvą. Pats atsidūręs Lietuvoje ir virdamas rastoje kovos bei herojizmo dvasioje, virto karštu Lietuvos patriotu. Tada, dengdamasis nacizmo skraiste, kaip švietimo tarėjas jis herojiškai gynė lietuvių moksleivių bei studentų reikalus iki pasiaukojimo ir mirties kacete. Tai retos dvasios kovotojai.

Antrojoj Sovietų okupacijoje dešimčių tūkstančių kovotojų, tarp kurių atminime ryškiai įsirėžė pulk. Kazimieraitis Vitkus, majoras Mykolas Jonas Drunga, Mažvydas Piplys, Nėris - Dočkus ir kt., herojizmo simboliais virto to pasiaukojimo viršūnės Juozas Lukša ir Julijonas Būtėnas.

Tarp šių tamsių ir šviesių viršūnių yra įvairūs varijantai kitų asmenų, kovos meto gimdytų. Tuos, kurie neištvėrė rezistencijoje, palūžo ir virto priešo įrankiais, nelaimingai reprezentuoja Jonas Deksnys. Buvo daugybė vardais neminėtinų oportunistinio nusiteikimo veikėjų, kurie reiškė lojalumą J. Paleckio režimui. Jie tai darė, optimistiškai tikėdami, kad su

Paleckiu atėjo tik naujas socialinis perversmas; kad nuolankumas sušvelnins režimą ir išgelbės daugel Lietuvos elito nuo sunaikinimo. Jie nenorėjo prileisti minties, kad jie eina reikšti lojalumą pareigūnui tos galybės, kuri laidoja Lietuvos nepriklausomybę ir verčia Lietuvą Rusijos dalim. Jie klaidingai padėtį įvertino — per šviesiai. Klaidingai padėtį įvertino ir tie veikėjai, kurie siekė prisiderinti prie nacinio okupanto, tikėdami, kad pasikartos 1918 metų istorija ir iš pirmojo tarėjo tarybos išaugs nauja Lietuvos taryba, kuri nepriklausomybę galės atgaivinti, kaip ji buvo tokios tarybos skelbta 1918. Yra pagrindo manyti, kad klaidingai padėtį įvertina ir tie veikėjai, kurie mano, kad, atsirėmus į esamą koegzistencijos padėtį, bus galima tiesti kelius į Lietuvos laisvę einant į ją laipsniškai, gradualizmo keliu, per ryšius su "tauta", okupaciniam režimui tarpininkaujant.

Natūralu, kad oportunistinė linkmė daugiau reiškiasi tarp vyresnės kartos veikėjų, kurie tariasi esą patirties žmonės. Idealistinė linkmė daugiau reiškiasi tarp jaunesniųjų žmonių, kurie turi mažiau patirties, bet daugiau tikėjimo idealistine padėtimi, kurią jie siekia vykdyti narsiau, nei jų realios pajėgos leidžia. Tai liudijo gausiais pavyzdžiais visas prailgęs okupacijų laikotarpis. Jų moralinius nusiteikimus atitinka dr. J. Girniaus žodžiai: "Jei nėra nieko, dėl ko verta net mirti, tai lygiai nėra nieko, dėl ko verta ir gyventi" (Aidai 1964 Nr. 6).

(3) Vakarų tylos moralinė priežastis. — Moraliniai veiksniai lėmė ir antros pusės elgesį — Vakarų tylą rezistencijai prieš komunizmą. Jei kas Vakaruose buvo visai neutralūs rezistencijai anapus uždangos; jei kas skelbė rezistencijai simpatijas, išlaisvinimo bei paramos šūkius, bet nepavertė jų rea-

liais veiksmais, tai tam artimoji priežastis ir pasiteisinimas buvo įprastinis: nėra realios galimybės pavergtiesiem padėti. Tačiau šios "galimybės" nebuvo iš esmės dėl tos priežasties, kurią formulavo dr. Charles Malik, buvęs Libano užsienių reikalų ministeris, Jungtinių Tautų pirmininkas ir paskui Dortmouth kolegijos profesorius:

"Gal būt, liūdniausias faktas Vakaruose yra pasitenkinimas savim ir sau pagyrimas, ištižimas, apsnūdimas, apsisprendimo ir pasiryžimo stoka, bendras nuosmūkis, nekritiškas pasišovimas eiti į "taikingą koegzistenciją" (U. S. News and World Report, July 4, 1960).

Tais žodžiais, gal būt, išreikšta priežastis, dėl kurios Vakarų įtaka nustojo tekėjus į Rytus ir — priešingai — Rytai stipriais šuoliais veržiasi į Vakarus. Tai Vakarų žmogaus moralinis pakitimas. Jei anksčiau apie Vakarų žmogų buvo kalbama kaip apie valios, veiksmo, dinamikos žmogų, o Rytai buvo filosofavimo, kontempliacijos ir pasyvumo simbolis, tai dabar priešingai — dinamiką, veržlumą, valią, organizaciją perėmė Rytai. Iš čia ir plaukia Vakarų žmogaus išsijungimas iš gyvenimo dinamikos, kur reikia turėti idealus, turėti energijos už juos kovoti, turėti pasiryžimo už juos aukotis. Kur to nėra, negali būti nė solidarumo su pavergtais kraštais; nėra ryžtingumo nė savos tautos interesam ginti.

(4) Fatalizmas ar asmeninė atsakomybė? — Prieš siekiančius esamą Vakarų moralinę padėtį pateisinti; prieš aiškinančius, kad tokia moralinė padėtis esanti neišvengiama istorinių — socialinių santykių išdava, griežtai priešingą tezę plėtoja dr. Malik:

"Jei jūs manote, kad tai buvo neišvengiama, būtent, išdavos kovų Kinijoje, Korejoje, Indokinijoje,

viduriniuose rytuose ir lotynų Amerikoje, stoka efektyvios jėgos pasipriešinti komunistų partijai, reliatyvus Vakarų įtakos ir Vakarų ūkinės bei karinės jėgos sumenkėjimas ir t.t.; jei jūs manote, kad visi tie dvidešimtojo amžiaus šeštos dešimties įvykiai negalėjo būti išgelbstimi, tai tokiu atveju jūs esate jau marksistas.

Aš dėl to įspėju jus prisiimti visą moralinę istorinę atsakomybę už tai, kas įvyko per paskutinius du dešimtmečius, nes jei jūs to nedarysit, jūs esate jau marksistas ir marksinis komunizmas jau yra laimėjęs jūsų dvasią".

Prieš aną tezę, kad įvykiai priklauso nuo aplinkybių, Malik skelbia tezę, kad įvykiai priklauso nuo asmens ir jis turi jausti atsakingumą. Tokiu atveju:

"Vienintelė viltis tėra tikėti, remiantis tiesa, o ne tamsumu ar sentimentu ar dogmatizmu, kad niekas, kas praeinama, nėra neišvengiama ir kad viskas gali būti apeita ar pakreipta. Tik atsiremdami į griežtą moralinę atsakomybę, jūs galite išvengti kosmologų fatalizmo ir dialektinio materialistų determinizmo".

Tad išvada:

"Jei tik žmonės veržtųsi į progas; jeigu tik jie nebūtų apveikti savo ištižimo ir apatijos; jei tik jie nugalėtų savinaudą; jeigu tik jie moraliai būtų tvirti; jeigu tik jie būtų ne egoistai ir siauri; jei tik jie nebūtų smulkmeniški, storžieviai ir paiki; jeigu tik jie būtų didūs; jeigu tik jie pažintų, dėl ko visas reikalas eina; jei tik jie nebūtų viedmainiai, jeigu tik jie žengtų plačiu ir tiesiu keliu!

Aš žinau ne vieną instituciją, kuriose kaip tik vien dėl žmonių anų moralinių trūkumų mes esame ten, kur mes esame šiandien".

Čia keliama asmeninė atsakomybė yra vienas iš

tų moralinių veiksnių, kurie verčia rezistuoti ar kurie skatina rezistenciją paremti.

Lietuviai buvo viena iš tų tautų, kurios nariai jautė asmeninę atsakomybę ir pareigą rezistuoti. Amerika buvo vienas iš kraštų, labiausiai jautusių pareigą kreipti dėmesį į rezistenciją anapus uždangos.

Tą vieno ir antro krašto pareigos bei atsakomybės pajautimą stipriai parėmė vienų ir kitų istorinės praeities veiksnys.

4. *ISTORINIAI VEIKSNIAI*

Lietuviuose rezistencijos tradicijos, kaip rodė istorinė apžvalga, buvo senos ir gilios, palikusios pėdsakus daugumos atmintyje. Rezistencija pažįstama iš tų laikų, kada Lietuva buvo okupuota carinės Rusijos. Dabartinių žmonių daugelis galėjo užmiršti, kaip ilgai ta okupacija truko, kiek sykių lietuviai rengė sukilimus prieš ją, tačiau negalėjo pamiršti carinės Rusijos represijų po 1863 sukilimo. Jas lygindami su sovietinėm represijom, negalėjo dabar nepasidaryti keleriopų išvadų.

(1) Nuostabus panašumas tarp carinės ir sovietinės Rusijos siekimų bei metodų. — Juos lygindamas, prof. S. Sužiedėlis teigia, kad pagrindinis siekimas išliko tas pats — imperialistinis: paversti Lietuvą Rusijos dalim; iškeldinti ar išnaikinti vietos gyventojus ir kraštą kolonizuoti rusais.. Toliau:

Carinė Rusija puolė katalikų tikėjimą, bolševikinė siekia sugriauti bet kokį tikėjimą ir įstiprinti ateizmą.

Carinė Rusija griebėsi visom priemonėm lietuvius rusinti; sovietinė daro tą pat, prisidengdama komunistine ideologija ir kruvinom priemonėm per-

sekiodama tautinį pasireiškimą, kuris nesiderina su komunistine ar rusiška dvasia.

Carinė Rusija pradėjo trėmimus į Sibirą; sovietinė juos padarė masinius ir nuolatinius.

Caro kariuomenės pastovus laikymas Lietuvos teritorijoje nuo Petro Didžiojo ir Kotrynos Didžiosios laikų primena sovietų raudonąsias bazes, įvestas 1939.

Metodai ir priemonės tiek tesiskiria, kad Sovietų Rusija nesiskaito su jokiu žmoniškumu ir teisėtumu, kai carinėje Rusijoje buvo galima gintis teise ir apeliuoti į žmoniškumą.

(2) Šių laikų lietuviam caro represijos priminė ir lietuvių rezistenciją caro užmačiom. — Anuo metu lietuviai boikotavo lietuvių raštam primetamus rusiškus rašmenis, slapta mokė vaikus; slapta gabeno užsieniuose spausdintus laikraščius ir knygas; savo kūnais dengė Kražių, Kenstaičių bažnyčias nuo kazokų pasikesinimo jas uždaryti. Tai darė ano meto lietuviai, vykdydami savo vyskupo Motiejaus Valančiaus slaptose brošiūrose paleistas direktyvas: Lietuviai, žinokite, kol bus maskoliai mūsų krašte, tol nesiliaus katalikus persekioję ... persekiojami kentėkite, bet nesiduokite pravoslavinami ir rusinami, saugokitės išdavikų, susispieskite apie savo kunigus; o jei pasitaikytų parsidavėlis kunigas, būkite šalin... nebeikite pas jį išpažinties ir saugokitės kaip vilko. "Kentėkite visa, ką daleis Viešpats; nerūgokite ir žinokite, jogia sulauksite gadynės, kurioje praslinks persekiojimai, ir vėl su džiaugsmu giedosite bažnyčiose žemaitiškai ir lietuviškai šventas giesmes".

Visa tai buvo praeitis. Ta praeitis betgi lietuviui buvo sykiu asmeninis angažavimas. Angažavimas rezistencijai, kuri demonstruotų tautos valią gyventi be svetimųjų priespaudos. Jei tauta nerezistuotų prieš

okupantą, ji pasirodytų neturinti savos valios. Jai negalėtų tada būti taikomas ir anas apsisprendimo principas, kuris nėra nustojęs populiarumo nė po karo. Jei tauta nerezistuotų, ji išduotų savo tradicijas.

Tyli kalba, kurią dabarties lietuviai girdėjo iš savo netolimos praeities bylojant, veikė jų nusistatymus. Rezultatas — per 25 metus lietuviai nenustojo demonstravę, kad jie yra kitokia tauta nei rusai; kad jie nori gyventi "savu gyvenimo stilium" — kitokiu nei jiem prievarta primetamas Maskvos stilius.

(3) Praeities faktai byloja dabarčiai ir tam tikra paguoda. — Ta paguoda paprastai išsakoma: nebuvo amžina caro okupacija, nebus amžina nė komunizmo . . .

Tam tikros moralinės paguodos duoda lietuviam ir žvilgsnis į Ameriką. Istorinėje eigoje dėl laisvės kovojančių tautų globojimo aureolė iš Prancūzijos yra perėjusi Amerikai. Amerikos nesenos nuosavios kovos dėl laisvės, kovos prieš vergiją, prezidento Linkolno idealistiniais principais grįsta politika, kurią pratęsė prezidento W. Wilsono skelbtas apsisprendimo principas — visa tai netolima praeitis yra palikusi gilius pėdsakus amerikiečių galvojime. Bendroje po antrojo pasaulinio karo Vakarų apatijoje ir neutralume pavergtos pasaulio dalies atžvilgiu amerikiečiai jautėsi visada daugiau angažuoti rodyti simpatijas laisvės siekiantiem asmenim ir tautom, nesankcionuoti laisvų tautų pavergimo faktų.

Jau vien ši pasyvi Amerikos politika, kai ji pademonstruojama, nervina sovietinį okupantą ir sukliudo jo siekimą stabilizuoti okupacijos sukurtą padėtį (plg. Pavergtų Tautų Savaitės atgarsį Maskvoje!).

Lietuvis pastebi Amerikos visuomenėje ir dau-

giau nei tik pasyvią politiką. Kai viena dalis Amerikos intelektualų, pragmatiniu metodu galvodami, pasisako už esamos padėties pripažinimą, kita dalis, kuriai Amerikos tradicinis idealistinis palikimas yra brangus, jaučia atsakomybę už pavergtų tautų likimą. Tarp šimtų kongresmanų ir senatorių, kurie kasmet pareiškia Lietuvai simpatijas Vasario 16 proga, vieni su sen. Irving M. Ives lietuvių rezistencijoje įžiūri žmonijos bendrų pastangų dalį: "Lietuvių drąsi rezistencija sovietiniam pavergėjui yra šviesus simbolis žmonijos kovos prieš piktąsias jėgas" (1956).

Kiti su sen. Thomas J. Dodd pažiūri į lietuvių rezistenciją kaip į dinamišką jėgą, kuri angažuoja amerikiečio sąžinę ir amerikiečio asmeninį atsakingumą: "Ar mūsų diplomatija priims tautų pavergimą kaip nepakeičiamą faktą? Ar mes paversime jų išlaisvinimą šventu ir didžiu tikslu, kuris turi būti siekiamas patvariai, ištikimai, visom priemonėm, išskyrus karą? Tokius klausimus mes turime nukreipti į savo sąžines".

Juo atviriau vienoje pusėje oportunistinės Amerikos nariai siūlo prisiderinimą, koegzistenciją, juo garsiau ir gausiau idealistinės Amerikos nariai stiprina reikalavimus imtis pozityvios politikos tautų laisvei grąžinti.

"Jungtinėse Valstybėse yra šiandien tokių, kurie sako, kad mes turime priimti žemėlapį, kaip komunistai jį perbraižė. Jie sako, kad mes tik apgaudinėjame save ir Lietuvos žmones, kalbėdami apie laisvę Lietuvai ateity. Tie kurie teikia šiuos defetistinius patarimus, save vadina realistais. Aš vadinu juos trumparegiais. Jie neįstengia įžvelgti po momento faktų paviršiumi slypinčios pasaulinės padėties realybės... Tikras realizmas reikalauja optimistinės eigos. Mes turime nedviprasmiškai aiškiai parodyti, kad

mūsų pasitarimai su komunistiniu pasauliu niekad neįsileis į derybas ar nuolaidas pagrindiniais žmogaus laisvės ir teisių dalykais ... Mes neturime tenkintis pasyvia nepripažinimo politika. Mes turime kiekviena proga skelbti apsisprendimo teisę lietuviam ir daugeliui kitų tautų, kenčiančių komunistinį pavergimą ir priespaudą" (sen. Kenneth B. Keating 1964).

Tie Amerikos žmonių žodžiai yra lyg pozityvus atsiliepimas — tolimas, ilgai keliavęs atsiliepimas — į žodžius, kuriuos prieš 25 metus įrašė švedų kalba paskelbtoje lietuvio rašytojo ir diplomato knygoje: "Amerika, kaip ir visas kitas kultūringas pasaulis, supras, kad Lietuvos laisvės reikalas yra ne vienų lietuvių reikalas. Žmonės su širdimi ir galva turi suprasti, bus priversti tai suprasti. Pavienių žmonių ir tautų laisvė yra bendras ir nedalomas išsilaikyti norinčios civilizacijos pagrindas.

"Aš noriu tikėti, aš pradedu tikėti tais žodžiais" (Ignas Šeinius).

— — —

Anglis, tūkstančius metų išgulėjusi po žemėm, į paviršių iškelta, virsta šildymo, kaitinimo, deginimo priemone.

Gyvenimo faktai, kai juos iškeli aikštėn, gali taip pat šildyti, kaitinti ir net deginte deginti — jei jie ras dvasią, galinčią kaisti ir degti.

Laisvėje gyvenančiam lietuviui kaleidoskopiškai prabėgo pro akis 25 metų Lietuvos pavergimo ir rezistencijos būdingieji faktai. Faktai kalbėjo apie įvykusį ar tebevykdomą lietuvio prievartavimą, apie fizinį ir kultūrinį genocidą aname Baltijos plote, nors popieriuje genocidas laikomas nusikaltimu.

Kalbėjo apie lietuvių herojinį pasipriešinimą, vy-

kusį ar tebevykstantį kiekvienu laiku kitokiom priemonėm; apie desperaciją pasijutus, kad jie yra vienų vieni; kad nei laumės nei audėjos neateina talkon (K. Bradūnas).

Faktai kalbėjo ir apie laisvojo pasaulio nuotaikų bangavimą — banga už išdavimą, už kapituliaciją, už įteisinimą vergijos iš naujo; asmenų vergija buvo panaikinta prieš šimtmetį (JAV), tautų vergijos vykdytojų ir jos pateisintojų ir šiandien esama; kyla ir banga — už pasipriešinimą vergijai, kur ji bebūtų ir kurie galingieji pasaulio despotai ir demonai ją bevykdytų ...

Lietuvis, lyg ant laisvės ir gerovės kalno užkilęs, jaučiasi minėto priešybių klimato apgaubtas ir veikiamas.

Jaučia tariamai sveiko proto vardu didįjį gundymą defetistiškai įkalbantį: nusiplauk rankas, užsikimšk ausis ir eik neatsigręždamas keliu, kuris veda į tavo asmeninę laimę.

Jaučia ir kitą gundymą, tariamai mažiau žadantį, bet įpareigojančiai tariantį: nebus tau nuosavos laimės, jei jos nebus tėvynėje (A. Mickevičius); neatsikratysi asmeninės atsakomybės jausmo, jei leisi ją laidoti; jei nieko nedarysi jos gyvybei grąžinti. Ir jausi asmeninę laimę, suklojęs savą duoklę jos laisvei...

Lyg tai būtų laisvėj esančio lietuvio dialogas su savim. Jis neišvengiamai veda į vieną ar kitą asmeninį apsisprendimą. Į apsisprendimą: tegul ten jie bus vienų vieni, tik tegul *be manęs* ... Arba į kitą apsisprendimą: drauge su ten kovojančiais ir kenčiančiais; drauge su juos remiančiais — už žmogaus pagrindinių teisių atstatymą šiame konkrečiame, nors ir mažame Baltijos pajūrio plote, drauge su jais ir — *aš*.

PAPILDAI

Knygoje svarstomi klausimai gali būti papildyti informacijom bei vertinimais iš kitų veikalų ar straipsnių. Visų betgi surašyti čionai neįmanoma. Teko surašyti tuos, kurie arba atskleidžia naujų faktų bei idėjų, ar tuos, kurie čia esančiam skaitytojui lengviau prieinami.

Papildomoji medžiaga yra surikiuota pagal atitinkamas veikalo dalis.

I. SLINKTIS Į VAKARUS

Slinkties etapai, slinkties pateisinimas istorijos klastojimu, pasipriešinimas rodomas šioje literatūroje:

Zenonas Ivinskis, **Lietuvos ir kitų baltų praeitis Sovietų aiškinime,** Į Laisvę 1957 Nr. 12; **Istorijos mokslai nepriklausomoje Lietuvoje,** Į L. 1958 Nr. 16-17 — *čia nurodomi ir istorijos klausimai, kurie vokiečių istorikų kitaip aiškinami;* **Rusifikacija — rusų veržimosi į vakarus pagrindinis veiksnys,** Į L. 1961 Nr. 25, 26; **Herojiniai momentai Lietuvos istorijoje,** Į. L. 1960 Nr. 23.

V. Sruogienė, **Bolševikai falsifikuoja Lietuvos istoriją.** Lietuva, 1954 Nr. 6. Antanas Musteikis, **Sovietų kultūros pažangumo mitas,** Lietuva, 1956 Nr. 8.

II. LŪŽIAI IKI SUKILIMO

B e n d r a p a d ė t i s.—Sovietų agresijos ir okupacijos laikotarpis yra daugiau nušviestas. Medžiagai surinkti ypatinga proga buvo Kersteno komisijos tyrinėjimai, kurių duomenys yra **Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into U.S.S.R. 1954.**

Kiti veikalai: **Lietuva tironų pančiuose,** Clevelandas, Ohio, 1946.

Lietuvių archyvas, Brooklynas, 1952.

Albertas Tarulis, **Soviet Policy Toward the Baltic States 1918-40,** Notre Dame, 1959.

Dr. Petras Mačiulis, **Trys ultimatumai,** Brooklynas, 1962.

Domas Krivickas, **Soviet Efforts to Justify Baltic Annexation,** Lituanus 1960 Nr. 2.

K o n t r a v e r s o s. Šio laikotarpio buvo du klausimai, dėl kurių paskesnėje lietuvių spaudoje išsiskyrė aiškinimai. Vienas — Lietuvos kapituliavimas prieš Sovietų ultimatumą 1940 be ginkluoto pasipriešinimo. Iki paskutinių laikų paliko skirtingos nuomonės tarp karinių ir civilinių asmenų. Antras klausimas — atsakomybė už kapituliaciją. Buv. prezidento A. Smetonos promemorija kaltę suvertė labiausiai vyriausybės nariam ir partijom (nors jos buvo uždarytos). Ši tezė kartojama ir 1964 A. Merkelio knygoje apie Antaną Smetoną. Priešingos tezės šalininkai atsakomybę priskiria prezidentui, kuris pagal jo paties 1938 metų konstituciją savo atsakomybe skiria bei atleidžia ir vyriausybę ir kariuomenės atsakingus vadus.

S u k i l i m a s. **The Lithuanian National Revolt of 1941.** A Thesis to the Graduate School of Rutgers' the State University by Algirdas Budreckis in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts 1962. Šiame veikale panaudota sukilimo rengėjų bei dalyvių informacija, gauta pasikalbėjimų keliu, paskelbtoji informacija knygose bei žurnaluose, sovietinė spauda.

Sukilimo dalyvių atsiminimų daugiausia buvo paskelbta Į Laisvę: K. Ambrozaitis, **Aukos ir vilties dienos,** Į L. 1956

Nr. 10; J. Brazaitis, **Sukilimas ir tauta**, Aidai 1962 Nr. 2; to paties, liudijimas Kersteno komisijoje apie sukilimą, Report I; A. Damušis, **Kaip sukilome prieš bolševikus 1941 metais**, Į L. 1954 Nr. 3; to paties, **Laisvės kovų pirmasis veiksmas**, Į L. 1961 Nr. 25; A. V. Dundzila, **Skautų Įnašas**, Į L. 1956 Nr. 10; P. Narutis, **Pirmosios sukilimo aukos**, Į L. 1961 Nr. 25; to paties, **Aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis**, Į L. 1961 Nr. 27; Leonas Prapuolenis, **Tautos istorinio laimėjimo sukaktis**, Į. L. 1961 Nr. 25; Stasys Raštikis, **Kovose dėl Lietuvos II**, Los Angeles 1957; Kazys Škirpa, **Gairės į tautos sukilimą**, Į. L. 1961 Nr. 27; to paties, **Apie tris birželio įvykius**, Lietuvių Dienos 1959 Nr. 6; to paties, **Sukiliminės vyriausybės genezė**, N. Lietuva 1951-2; J. Vidzgiris, **Lietuvių pasipriešinimas okupantams**, Į L. 1960 Nr. 22.

Kontraversa. — Sukilimas įvertintas teigiamai kaip tautos valios laisvas pasireiškimas. Paskesniais laikais pasirodė neigiamo vertinimo — kaip betikslis aktas, J. Liūdžius, Naujienos 1957.4.2, kaip savanaudiška kova dėl vietų, Vienybė, o Tėvynės Sargas 1962 Nr. 1 rašė, kad sukilimo iš viso nebuvę, tebuvęs "partizaninis judėjimas" ir "politinių tikslų partizaninis judėjimas neturėjo". Kitame nr. žurnalas paaiškino, kad tai tebuvusi privati autoriaus nuomonė.

Sukilimas spaudoje. — 1941 m. lietuvių tautos sukilimas Amerikos lietuvių spaudos puslapiuose, Į L. 1961 Nr. 27 pakartota, ką buvo rašęs Draugas, Naujienos ir kt. 1941 metais.

Kitom kalbom. — Pirmos gausesnės žinios buvo E. J. Harrisono knygelėje **Lithuania's Fight for Freedom**, New Yorkas. **In The Name of the Lithuanian People**, Wolfsberg 1945 N. E. Suduvis, **Ein kleines Volk wird ausgeloescht**, Thomas Verlag, Zuerich 1947.

Gausiai sukilimą pristatė Lituanus: J. Brazaitis, **Insurrection Against the Soviets**, Lit. 1955 Nr. 3., Stasys Daunys, **The Development of the Rezistance and the National Revolt Against the Soviet Regime in Lithuania in 1940-41**, Lit. 1962 Nr. 1; Stasys Žymantas, **Twenty Years Rezistance**, Lit. 1960 Nr. 2; L. Prapuolenis, **Amerikiečių spauda apie sukilimą**, Į L. 1961 Nr. 25. Cituojamas N. Y. Times.

III. PASYVUSIS PASIPRIEŠINIMAS

Bendra padėtis — Vokiečių okupacijos laikotarpis mažiau aprašytas. Išsamiausiai politinė eiga ir lietuvių santykiai su vokiečiais yra aprašyti · Stasio Raštikio **Kovose dėl Lietuvos II.** Jos Informacijas papildo straipsniai žurnaluose.

Laikinoji vyriausybė. — **Laikinoji Lietuvos Vyriausybė,** Į L. 1961 N.R. 26; St. Raštikis, **The Relations of the Provisional Government of Lithuania with the German Authorities June 23 — August 5, 1941,** Lit. 1962 Nr. 1-2. Informacijos pagal to paties autoriaus Kovose dėl Lietuvos II; Zenonas Ivinskis, **šešios savaitės,** Į L. 1955, Nr. 6:43.

Provokacijos. — A. Damušis, *Svečiuose pas Kurmį,* Į L. 1955 Nr. 7; L. Prapuolenis, **Prisitaikymo politikos mėginimas,** Į L. 1964 Nr. 35. Čia liečiami vadinami voldemarininkai, jų santykiai su gestapu ir laikinąja vyriausybe; klausimas virto kontraversa paskesniais laikais; Į L. Enciklopedijos aprašymą apie liepos 23-24 perversmą prieš laikinąją vyriausybę atsiliepė S. Kviecinskas (L. Lietuva 1963 Nr. 22), atsiribodamas nuo gestapo; atsiliepė J. Pyragius, K. Šimkus ir Ig. Taunys (N. Liet. 1964 Nr. 1); teigdami, kad jiem nesą žinoma apie vokiečiam įteiktą "prašymą nepripažinti laikinosios vyriausybės". Tada pasirodė L. Prapuolenio minėti atsiminimai, patvirtindami tuos šaltinius, kuriais buvo pasiremta ir šioje knygoje. Tai patvirtino ir dr. K. Bobelio (sūnaus) laiškai paskelbti spaudoje.

Žydai. — Lietuvių spaudoje klausimas imta gausiau svarstyti ypačiai dviem atvejais. Pirmas, kada pasirodė minėta Alleno brošiūra "Nazi War Criminals Among Us" ir kada žydai prokomunistai ėmė rengti mitingus. Lietuvių spaudoje (Draugas 1963) buvo demaskuota, kad brošiūra ir mitingai yra komunistų propagandos vaisius; kad minėtoje brošiūroje ne tik faktai iškreipti, bet ir cituojami dokumentai suklastoti, nepatinkamas jų vietas užtepant dažais, kad būtų neįskaitoma.

Tuos mitingus demaskavo ir žydai karo veteranai. Jų sąjungos Illinois skyriaus komandierius dr. Samuel Perlman rašė rabinui S. Burr Yampol, kuris rengė Chicagoje mitingą 1963

spalio 20 protestui prieš "karo nusikaltėlius, minimus Allen. Dr. Samuel Perlman įspėjo rabiną Yampol, kad tokia demonstracija gali sukelti antisemitizmo bangą, kad, jo organizacijos žiniom, eilė Yampol kaltinamų asmenų (suminėjo vysk. Brizgį) yra garbingi bendruomenės nariai; kad Yampol grupės daugelis narių priklauso prie tų, kurie vyriausybės sąrašuose yra laikomi kairiaisiais ekstremistais; kad žydai karo veteranai tokiam mitingui nepritaria ir apgailestauja jo klaidinančią veiklą. Pagaliau komandierius priminė, kad žydai karo veteranai organizuoja protestus prieš žydų persekiojimą Sovietų Rusijoje ir, jo žiniom, daugelis rabino Yampol grupės narių nėra šiai protesto prieš Sovietus akcijai palankūs.

— — —

Antru atveju aštri polemika kilo tuo pačiu klausimu, kai *Vienybė* 1964.5.14 paskelbė dr. B. T. Dirmeikio laišką Pr. Lapienei, kuriame jis žydų naikinimo kaltę nuo vokiečių perkėlė lietuviam ir kaltino, kad du trečdaliai vadinamų dykupų esą savo rankas sutepę. Atmesdamas Dirmeikio tvirtinimus, V. Rastenis *Dirvoje* 1964.6.5. pateikė tokių konkrečių duomenų apie žydų naikinimą:

"1) Lietuvos žydų persekiojimas ir žudymas prasidėjo ir vyko specialios iš paskos su vokiečių kariuomene Lietuvoj pasklidusios vokiečių Sicherheitsdienst (saugumo policijos) iniciatyva, paremta to meto Vokietijos centrinės valdžios kategorišku ir nepalenkiamu įsakymu.

2) Lietuvos žydų iššudyta net daugiau, kaip 100,000 (tur būt, apie 170,000), bet tai įvyko ne pirmąją vokiečių — rusų karo savaitę, o įvairiais atvejais, tada, kai nei lietuvių visuomenė, nei šioki ar toki lietuvių administraciniai organai neturėjo ne tik iniciatyvinės, bet ir jokios pasipriešinimo galios prieš tuos veiksmus.

3) Žudynėms vykdyti vokiečių policijos organai, tiesa, rado talkininkų ir iš vietos žmonių tarpo, bet jų kiekis skaičiuojamas ne tūkstančiais ir net ne šimtais, o nebent keleta ar keliolika dešimčių.

4) Buvo keletas atvejų, kur, ką tik nutrūkusio bol-

ševikų teroro ir žudynių poveikyje (ką tik įvykusi siaubinga deportacija, Rainių, Raseinių, Pravieniškių, Panevėžio, Zarasų, Červenės žudynės), aklo keršto vedami, vokiečiams talkininkauti pasišovė ir keletas ar keliolika jaunų vyrų. Bet šiaip tos kelios ar keliolika dešimčių tipų vargu ar galėtų būti laikomi buvę iš lietuvių visuomenės, nes vargu kas lietuvių visuomenėje galėjo net atspėti, kas jie toki, iš kur jie atsirado ir koks jų likimas buvo tą kruvinąją talką atlikus. Nei bolševikai jų, galbūt, nesurado, nors, tiesą pasakius, bolševikai tų niekad nei neieškojo. Jie gi tuos nusikaltimus rūpinasi prisegti kitiems, kurie jiems neparankūs visai dėl kitų priežasčių. Bet nė bolševikai tokių nusikaltėlių niekad nepriskaičiavo... 45 tūkstančių!

5) Buvo atvejų, kur žudynes pagal pirmą vokiečių ženklą itin uoliai organizavo ir vykdė buvę bolševikų agentai, stengdamies tuo užsimaskuoti. Ryškiausias tokio atvejo pavyzdys Pakruojus. Ten gyvenusieji žydai skubiai ir be išimčių (bet ir tai ne pačią pirmąją savaitę!) buvo išžudyti vietinio advokato Požėlos "rūpesčiu". Tuo "nuopelnu" remdamasis, Požėla tuojau tapo Šiaulių apygardos komisaro Geweckės pirmuoju patarėju. Lietuviai saugumo policijos valdininkai ir visuomenininkai bendromis pastangomis, rizikuodami savo likimu, surinko dokumentus, įrodžiusius, kad advokatas Požėla buvo buvęs slaptas NKVD agentas — skundikas, paties NKVD centro Vilniuje tiesioginis patikėtinis, ir visą eilę lietuvių, jų tarpe vieną visai jauną moksleivį įmurdęs į bolševikų kalėjimus. Buvo nustatyta ir jo slapyvardė, bene Popovas. Vokiečiams tai nedarė įspūdžio: tegu ir buvęs "Popovas", dabar jis jiems buvo geras. Tik kai lietuviams pavyko surasti dokumentus, parodžiusius, kaip tas Požėžėla - Popovas savo kaimyną dvarininką baroną von Roppą stengėsi sulaikyti nuo repatriacijos Vokietijon ir sunaikinti, ir tik kai pats Roppas tuos dokumentus pamatė, tada jie tą savo patarėją areštavo, atrado jį jau ir Lietuvos laikais buvus bolševikų šnipu ir nedelsdami sušaudė."

Papildomų duomenų pateikė Lietuvoje leidžiamas Švyturys 1963 spalio 19. Ten J. Jurginis aprašė rytų Vokietijoje surengtą teismą už akių vakarų Vokietijos valstybės sekretoriui Hans Globkei. Jis buvo kaltinamas rasizmo vykdymu, Klaipėdos atplėšimu. Į teismą iš Lietuvos buvo pasiųsti liudininkai: Juozas Urbšys, buvęs užsienių reikalų ministeris, Antanas Jakobas, buv. piliečių apsaugos dep. direktorius, ir Augustinas Savickas, dailininkas, buvęs gette. Kaip ekspertai buvo pasiųsti J. Jurginis ir prof. Krunsas.

> "Mudu su prof. Krunsu, kaip ekspertai, pateikėm teismui pluoštą dokumentų, iš kurių vienas išgarsėjo Jėgerio ataskaitos vardu. Jį beveik ištisai perskaitė teismo pirmininkas, citavo radijas ir spauda. Jėgeris — SS štandartenfiureris, trečiosios baudėjų komandos (Einsatzkomando) vadas, gestapo viršininkas okupuotai Lietuvai. 1941 m. liepos 2 dieną jis su savo komanda iš tariamosios lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų Škirpos - Ambrazevičiaus "vyriausybės" perėmė žmonių šaudymą Lietuvoje ir šaudė iki tų pačių metų gruodžio mėnesio 1 dienos. Po to jis pateikė savo viršininkams Rygoje ataskaitą, parašytą, galima sakyti, su vokišku tikslumu. Nurodyta, kada, kur ir kiek sušaudyta vyrų, moterų ir vaikų, kokios jie tautybėd. Liepos 21 dieną Panevėžyje sušaudyti 103 žmonės: 59 žydai, 11 žydžių, 22 lietuviai, 1 lietuvė, 9 rusai, 1 lenkas. Liepos 23 dieną Kėdainiuose sušaudyta 125. Jų tarpe — 83 žydai, 12 žydžių, 15 lietuvių, 15 rusų. Liepos 28 dieną vėl Panevėžyje sušaudyta 288. Iš jų — 234 žydai, 15 žydžių, 19 rusų, 20 lietuvių. Liepos 30 dieną Ariogaloje sušaudyta 38. Jų tarpe — 27 žydai, 11 lietuvių. Rugpiūčio 14 dieną Rokiškyje sušaudytas 981 žmogus: 493 žydai, 432 rusai, 56 lietuviai ... Galutinė suma — 137,346 žmonės".

Šis sovietinės spaudos cituojamas dokumentas savo teigimu, kad liepos 2 Jėgeris "perėmė" žydų šaudymą, sugriauja Alleno pastangas žydų naikinimo kaltę primesti laikinajai vyriausybei.

K a r i u o m e n ė. — Šis klausimas virto taip pat mažos kontraversos tema. Kai šios knygos dalis buvo paskelbta Darbininke 1963, buvo gautas pulk. A. Špokevičiaus patikslinimas ir papildymas apie Lietuvos kariuomenės Vilniuje bei Vilniaus apylinkėse likimą pirmom karo dienom. Rašė:

"1941.VI.22 nuo ryto aš (Špokevičius) buvau sukilimo dalyvis Vilniaus mieste. Mačiau ir dalyvavau to meto vykusiuose veiksmuose ... 1941.VI.24 vidudienį aš pradėjau vadovauti 29 šaulių korpo vienetams, atsipalaidavusiems iš SSSR kariuomenės, Vilniaus krašte. Mano padėjėjas buvo pulk. leit. K. Dabulevičius. Vokiečių kariuomenės vienetai įėjo į Vilnių 1941.VI.24 6 val. ryto. Majoras Songinas, labai aktyviai dalyvavęs sukilime, pirmutinis suėjo į ryšį su vokiečiais ir tą pat dieną priešpietinėmis valandomis laikinąją Lietuvos kariuomenės vadovybę pristatė vokiečių kariuomenės Vilniaus miesto komendantui pulk. leit. von Ostmannui. 1941.VI.24 vakarui artėjant vokiečių kariuomenės vadovybė paskelbė šitokį įsakymą: "Vilniaus mieste tvarką palaiko Vokietijos ir Lietuvos kariuomenės dalys".

... Tasai parėdymas pripažino, kad Lietuvos kariuomenė egzistuoja ...

... 1941.VI.26 Lietuvos kariuomenės vadovybė per Vilniaus miesto komendantą pulk. Zehnpfennigą gavo iš Vokietijos vyriausybės parėdymą, kad nuo 1941.VI.26 Lietuvos kariuomenė toliau neegzistuoja. Karius paleisti namo. Vilniaus atstatymo tarnybai palikti 60 karininkų ir 1800 puskarininkių bei eilinių.

...184 divizija ir korpo vienetai buvo Varėnos poligone. Jie pirmieji atsipalaidavo nuo SSSR kariuomenės. Atsipalaidavusieji nebuvo pasiųsti į belaisvių stovyklas. Jie, pulk. leit. Vaznonio vadovaujami ir vokiečių leitenanto lydimi, atvyko į Vilnių".

R e z i s t e n c i j a. — Kazys Ambrozaitis, **Į Laisvę pradeda rodytis iš pogrindžio,** Į L. 1956 Nr. 9; Bronius Sakalas, **Vieno pogrindžio kronika** (veikimas Žemaičiuose), Į. L. 1957

Nr. 12; Pilypas Narutis, **Neeilinis kovotojas Bronius Stasiukaitis**, Į L. 1955 Nr. 7; Algimantas P. Gureckas, **The National Rezistance During the German Occupation**, Lit. 1962 Nr. 1-2. Taip pat leidiniuose: N. E. Suduvis, **Ein kleines Volk ...**, **Allein, ganz allein ...** (P. Puronas patikslina šioje knygoje informaciją: suimtas ne Švenčionių apskrities, bet saugumo viršininkas. Darb. 1963.4.23).

K a c e t a i. — Vokiečių išvežtųjų į kacetus bei kalėjimus likimas davė daugiausia literatūros: Jonas Grigolaitis, **Nacių pragare**, 1948; Balys Gaidžiūnas, **Pakeliui į mirtį**, 1948; A. Gervydas, **Už spygliuotų vielų** ....; Stasys Yla, **Žmonės ir žvėrys**, Putnam, Conn. 1951; Balys Sruoga, **Dievų miškas**, Vilnius 1957.

IV. GINKLUOTASIS PASIPRIEŠINIMAS

1944-47 laikotarpiui svarbiausias šaltinis yra J. Daumanto **Partizanai**, Chicago 1962, kurie sukėlė partizaninį kultą Vakaruose. Kiti raštai apie partizanų veiklą neprilygsta Daumanto veikalo nei savo idėjiniu politiniu platumu, nei prasiveržiančia poetine jėga, tačiau papildo naujais faktais iš naujų gyvenimo vietovių ir naujų laikų. Tarp jų:

G y v e n i m a s a p s k r i t a i. — X., **Kaune. Atsiminimai iš 1956-57**, Į L. 1957 Nr. 14, 15; Vincas Nelaimė, **Dotnuvoje 1944**, Darbininkas 1964.6.16 - 7.8; to paties, **Lietuvos pajūryje**, Darbininkas 1946.7.15 - 8.18; J. Daunoras, **Duonos beieškant**, London 1954; Juozas Grišmanauskas, **Tolimieji kvadratai**, New Yorkas, 1952.

P a r t i z a n a i. — X., **Lietuvos milžinai, kovojančios Lietuvos partizano atsiminimai**, Laisvoji Lietuva 1962-63; K. Jurgaitis, **Ginkluotos rezistencijos žygiai**, Į L. 1961 Nr. 24. **Mano tėviškėj partizanai veikė**. Europos LF Bičiulis 1960 Nr. 7. Pasakojimai atvykusios moters apie partizanus, atrodo, veikusius iki 1953 Daukšių paliose. **Maž. Lietuvos įnašas laisvės kovose**. Europos LF Bičiulis 1961 Nr. 2, Nr. 3 ir kt. Partizano iš Smalininkų atsiminimai iš 1947-49; X., **Partizanų vadas Juozas Lukša Daumantas**, Į L. 1962, Nr. 28; **Julijonas Būtėnas**, Į L. 1962 Nr. 29.

P a r t i z a n a i   l i t e r a t ū r o j e. **Laisvės kovų dainos.** Redaktorius Jonas Aistis, New Yorkas 1962; Jonas Grinius, **Rezistencija lietuvių literatūroj,** Į L. 1961 Nr. 27; Vincas Natkus, **Partizanas herojinėj ir realistinėj buity,** Į L. 1960 Nr. 22.

P a r t i z a n a i   i r   s v e t i m i e j i. — Pulk. Grigori Stepanovič Burlitski liudijimas apie partizanus Lietuvoje **Communist Aggression Investigation,** Fourth Interim Report, Washington 1954; Jonas Grinius, **Lietuvių rezistencija vokiečių akimis,** Į L. 1963 Nr. 31; N. E. Suduvis, **Allein, ganz allein,** pakartoti vokiečių atsiliepimai.

S o v i e t a i   a p i e   p a r t i z a n u s. — M. Chienas, K. Šmigelskis, E. Uldukis, **Vanagai iš anapus,** Vilnius 1960. Pasakoja apie Juozo Lukšos, Julijono Būtėno ir jų draugų paruošimą Vokietijoje ir jų žuvimą Lietuvoje. Faktai kaltina: **Žudikai bažnyčios prieglobsty,** Vilnius 1960. Suimtųjų parodymai tardymo metu. Tarp jų vysk. V. Borisevičiaus, kun. Yliaus. Minimas taip pat partizanų vadas leit. Alytaus mokytojas Ramanauskas, kurio slėptuvėje kurį laiką buvęs Juozas Lukša. Ramanauskas buvo suimtas Kaune jau 1957 ir nuteistas sušaudyti.

K i t o m   k a l b o m. — Tauras, **Guerilla Warfare on the Amber Coast.** History of the Lithuanian Rezistance Against Soviet and Nazi Oppressors Between 1940-1952, New York 1962. N. E. Suduvis, **Allein, ganz allein,** Vokietija 1964. Tomas Remeikis, **The Armed Struggle Against Sovietization of Lithuania After 1944.** Lit. 1962 Nr. 1-2. Stanley Vardys, **The Partisan Movement in Postwar Lithuania.** The Slavic Review, September 1963. Panaudoti lietuviški ir sovietiniai šaltiniai.

VI. MORALINIS PASIPRIEŠINIMAS

B e n d r a   p a d ė t i s. Išsamiausiai ją rodo V. Vaitiekūno **A Survey of Developments in Captive Lithuania,** metinės visų sričių apžvalgos pagal sovietinę spaudą. Iš 1961 metų spaudos informacijos padarytos tokios bendrinės išvados:

> "Viltys, kad nauja kampanija prieš stalinizmą gali duoti kokių nuolaidų lietuvių tautinei dvasiai, nepasiteisino. Priešingai, ryšium su partijos nauja programa Lie-

tuvoje buvo sustiprinta rusifikacija. Nauja partijos programa pabrėžia, kad: (1) "Sienos tarp USSR sudarančių respublikų palaipsniui netenka savo buvusios reikšmės"; (2) kad "komunistinė statyba eina į naują pakopą tautiniuose santykiuose USSR viduje, iki pasiekiant visišką tautinę vienybę"; (3) kad "rusų kalba tampa iš tikrųjų bendra susižinojimo ir bendradarbiavimo priemone tarp visų USSR tautų"; (4) kad "auganti komunistinės statybos skalė reikalauja nuolatinio tarp tautybių treniruoto personalo pasikeitimo".

Apžvalga pagal 1962 metų spaudą paskelbta Į L. 1963 Nr. 32:69.

Lietuva okupacijoje. Pranešimai Pasaulio Lietuvių Bendruomenės seimui apie okupuotos Lietuvos gyvenimo kai kurias sritis. New Yorkas 1950.

Genocidas. — Barbara Armonas and A. L. Nasvytis, **Leave Your Tears in Moscow,** Philadelphia 1961. H. Tautvaišienė, **Tautų kapinynas,** Bostonas 1962. K. Bielinis, **Teroro ir vergijos imperija,** Brooklynas 1963. Tai tiesioginiai vaizdai iš deportuotųjų gyvenimo.

Apie deportacijas ir kitas genocido formas: Vincas Rastenis, **Lithuania's Population in Soviet Statistics.** The Baltic Review, December 31, 1956. Dr. Kazys Pakštas, **Colonialism and Genocide in Lithuania,** Lit. 1960 Nr. 3. Ign. Andrašūnas, **Pavergtosios Lietuvos gyventojų problema,** Dirva 1964 Nr. 69.

Politinis status. — **Baltijos respublikos — satelitai?** Į L. 1956 Nr. 10. V. Vaitiekūnas, **MTS likvidavimo tikroji prasmė.** Aidai, 1961 Nr. 2. Andrius Baltinis, **Kiek dar likę nepriklausomos Lietuvos?** Į L. 1962 Nr. 28. B. J. Kaslas, **Sovietinė tautybių politika.** Aidai 1964 Nr. 2-167. Straipsnio tezės:

> "Sovietinė tautybių teorija atskleidžia mums visai naujos pasaulio bendruomenės sąvoką ir perspektyvą. Einant šia teorija, pirmiausia turėtų išnykti tautos, sudarančios SSR Sąjungą, vėliau, einant sovietų ekspansijos tvarkaraščiu, turėtų būti asimiliuotos kitos Rytų Europos tautos, vėliau turėtų sekti Kinija, Vakarų Europa ir t.t. . . . Pasku-

tinėmis žiniomis, Sovietų Sąjungos vyriausybė vykdo paruošiamuosius darbus galutiniam savo tautybių teorijos įgyvendinimui. Šis planas numato iš esmės pakeisti Sovietų federacijos tautinį respublikinį pagrindą regionalinėmis respublikų federacijomis, kurios eliminuotų tautinius skirtingumus ..."

S o v i e t i z a c i j a. — Vincas Rastenis, **Effects of Soviet Imposed Revolution.** Lit. 1961 Nr. 1. Svarstoma įtaka Lietuvos gyventojų mentalitetui; to paties, **The Russification of Non-Russian Peoples in the Russian Empire,** Lit. 1959 Nr. 4. Thomas Remeikis, **The Lithuanian Comsomol Organization.** Lit. 1960 Nr. 3. A. J. Greimas, **Tarybinis Lietuvos jaunimas.** Darbas 1958 m. 1-36. V. Vaitiekūnas, **Jaunimo indoktrinacija Lietuvoje.** Į L. 1964 Nr. 35. Jonas Grinius, **Literatūra ir menas okupuotoje Lietuvoje po Stalino mirties.** Aidai 1959 Nr. 2; to paties, **Lietuviai studentai dabartinėj Lietuvos literatūroj.** Aidai 1964 Nr. 8, 9. V. Vaitiekūnas, **Švietimas okupuotoje Lietuvoje.** Aidai 1960 Nr. 1. K. Jurgaitis, **Dabartinės jaunimo problemos Lietuvoje.** Į L. 1961 Nr. 26. Julius Vidzgiris, **Okupacijos padariniai Lietuvos visuomeninei raidai.** Į L. 1959 Nr. 18. Thomas Remeikis, **A Note on Book Publishing Statistics as an Index to Soviet Cultural Policy,** Lit. 1963 Nr. 2. A. Baltaragis, **Numaironintas Maironis.** Aidai, 1963 Nr. 4 ir 5. X, **Sovietinamas lietuvių literatūros mokslas.** Į L. 1961 Nr. 12. J. Brazaitis, **Donelaitis praeityje ir dabartyje.** Aidai 1964 Nr 3. Nurodomi Donelaičio sovietinimo keliai. L. Dambriūnas, **Lietuvių kalbos sovietinimas.** Lietuva, 1956 Nr. 8.

Ū k i s. — Benedict Maciuika, **Lithuanian Agriculture,** Lit. 1961 Nr. 1. Pranas Zundė, **Valstiečių atlyginimas okupuotoje Lietuvoje.** Aidai 1962 Nr. 2; to paties, **The Collectivization of the Lithuanian Agriculture.** Lit. 1963 Nr. 3; to paties, **The Private Plot and the Socialized Sector of the Lithuanian Agriculture.** Lit. 1963 Nr. 3; to paties, **Soviet Industrial Policy in Lithuania.** Lit. 1963 Nr. 2. "Darbininkas" 1960.1.15, atsiliepdamas į M. J. Šumausko knygelę "Pasakojimai apie Lietuvos ateitį", 1959, kurioje lyginama Lietuvos pažanga su Amerikos pažanga, tą lyginimą pratęsia tokiais duomenim:

"Kad galėtų nusipirkti pieno vieną kg. darbo žmogus turėjo dirbti nepriklausomoje Lietuvoje 1938 metais 16 minučių; J. Valstybių darbininkas 1957 metais 7 minutes, o Sovietų valdomoje Lietuvoje 1957 metais 33 minutes.

"Kad užsidirbtų vieną kg. sviesto, nepriklausomoje Lietuvoje turėjo dirbti 220 minučių, J. Valstybėse 49 minutes, sovietiniame režime 415 minutes. Vadinas, sovietiniame režime darbininkas tam pačiam dalykui turi dirbti du kartu ilgiau kaip nepriklausomoje Lietuvoje ir apie 9 kartus ilgiau kaip J. Valstybėse".

Bažnyčia. — Dr. J. Savasis, **Kova prieš Dievą Lietuvoje.** Putnam, Conn. 1963. Čia pilniausiai sutraukti lig šiol žinomi Lietuvos religinio gyvenimo faktai.

Tarp straipsnių žurnaluose pažymėtini: Dr. V. Mar., **Komunizmo kova su religija Lietuvoje.** Aidai 1963 Nr. 4. T. Paukštelis, **Religion Under Soviet Rule.** Lit. 1960 Nr. 1; to paties, **Freedom of Religion.** Lit. 1960 Nr. 2. Pranas Zundė, **Antireliginė propaganda Lietuvoje.** Į L. 1960 Nr. 22. Stasys Yla, **Marija prabilo Lietuvai.** Chicago 1964. Sutrauktos čia informacijos ir apie Skiemonių įvykius.

Tėviškės žiburiai 1964 m. analizuodami sovietinės spaudos paskelbtus duomenis kun. V. Mažeikos, Vilniaus arkivyskupijos kanclerio, vardu, pateikia tokius skaičius: Lietuvoje prieš karą buvo 721 bažnyčia ir 256 koplyčios, kun. Mažeikos pareiškimu, dabar tesą 600. Lietuvoje 1950 buvo 1368 pasaul. kunigai, 574 vienuoliai, 934 vienuolės, taigi 2876 religinio gyvenimo puoselėtojai. Dalis jų pasitraukė į Vakarus — apie 250. Kun. Mažeikos pareiškimu, dabar Lietuvoje dirba 900 kunigų. Nepriklausomoje Lietuvoje veikė 4 kunigų seminarijos su 470 klierikų. Dabar Lietuvoje yra viena kunigų seminarija su apie 40 klierikų.

Rezistencija. — Kontraversa, ar rezistencija galima tremtyje, buvo atsakyta — "ne" Tėvynės Sargo, atsakyta — "taip" Į Laisvę, atsakyta — "ne" Margučio 1963, atsakyta — "taip" Dirvos 1964.1.4 (Br. Railos).

VI. KOVA PRIEŠ TYLĄ

Bendra informacija. — Julius Vidzgiris, **Lietuviškas laisvojo pasaulio ir Sovietų propagandos dialogas.** Į L. 1960 Nr. 20-57, 21-58. Apibūdintos. Vatikano, Romos, Vilniaus, Amerikos Balso ir Madrido lietuviškos radijo programos. To paties, **Spausdintas žodis laisvės kovos tarnyboje.** Į L. 1960 Nr. 21-28. Bibliografija knygų bei periodinių leidinių apie Lietuvą lietuvių, anglų, vokiečių, prancūzų, ispanų ir kt. kalbom. V. Vardys, **Kersteno komitetas,** arba kodėl JAV atmetė laisvinimo politiką, Į L. 1959 Nr. 18.

Ryšium su laisvės kova kilusias kontraversas tarp lietuvių Vakaruose gausiai svarstė laisvojo pasaulio lietuvių spauda. Daugumas jų lietė politinės vadovybės ar pirmavimo dėl vadovybės klausimus, mažiau pačias laisvinimo uždavinių bei taktikos problemas. Orientacijai keletas bibliografinių duomenų apie tas kontraversas:

Vlikas — dipl. šefas — **Dokumentų šviesoje.** Į L. 1953 Nr. 1-38 iki 1954 Nr. 5-42; taip pat 1956 Nr. 10-47. Bronys Raila, **Tamsiausia prieš aušrą.** Chicago 1960; to paties, **Iš paskendusio pasaulio.** Chicago 1962. Rinkinys straipsnių, kuriais paremia dipl. šefo bei BDPS delegatūros tezes.

Vliko grupės. — L. Prapuolenis, **Atviromis akimis.** Laisvinimo organizacija tremtyje. Į L. 1953 Nr. 1-38. Taip pat: **Iš Vliko veiklos** 1953 Nr. 1-38, 1956 Nr. 9-46, J. Kaminskas, **Laisvinimo organizacijos klausimu.** Lietuva, 1952 Nr. 6. Vytautas Vardys, **Lietuviškosios politikos perspektyvos,** Į L. 1957 Nr. 13-50; J. Brazaitis, **Rezistencija 15 metų tone.** Į L. 1956 Nr. 11-48; to paties, **Vienybė, iliuzija, utopija.** Į L. 1957 Nr. 13-50. J. Alaušius, **Dvasių išsiskyrimas ir susiskaldymo žaidimas.** 14 partijų ar tik dvi? Aidai, 1947 Nr. 4-99. **Dokumentų šviesoje: pasitarimai dėl vieningos egzilinės politinės vadovybės.** Į L. 1957 Nr. 13-50. ***Lietuviškų viršūnių konferencija ir komunikatai.*** Į L. 1958 Nr. 15-52. **Vliko grupių pasitarimo komunikatas.** 1958. Leidinys apie 1957 metų derybas tarp Vliko, LNT, LF-LDF atstovų. M. Krupavičius, Lietuvos vadavimo politinės akcijos organai ir jų tarpusavio santykiai. Tėvynės Sargas 1963 Nr. 1-23.

"R y š i a i". — Diskusijoje dalyvavo veik visa spauda. Šalia "ryšių su kraštu" iškilo ir antriniai klausimai: "trečiosios jėgos", arba trečiafrontininkų; Lietuvą lankiusių turistų pareiškimai; Lietuvoje kuriamos sovietinės kultūros propaganda Vakaruose. Diskusijos eigai orientacijos duoda — J. Repečka, **Ryšys su Lietuva: nuodėmė ar prievolė?** Darbas 1959 Nr. 1-40. Vincas Trumpa, **Kartos problema santykių su kraštu perspektyvoje.** Aidai 1959 Nr. 3-18. V. Kv., **Trečiosios jėgos formavimasis?** Metmenys 1962. Taip pat K. Drunga Metmenyse 1963, Marguty 1963 gruodžio mėn. Informacinės bei vertinamos apžvalgos Į L. 1959 Nr. 18-55, 1960 Nr. 22-59, 1961 Nr. 24-61, 1963 Nr. 3-68 ir 1963 Nr. 33-70.

Diskusijos esmei būdingi pareiškimai:

"Stebint ir lyginant mūsų emigrantinę kūrybą su krašto kūryba, galima prieiti prie labai paprastos išvados: ir vienai ir kitai jų trūksta vieno dalyko — emigrantinei kūrybai trūksta žemės, krašto kūrybai trūksta laisvės. Kažin ar gyvesni santykiai tarp emigrantinės visuomenės ir krašto negalėtų padėti ir vieniems ir kitiems patenkinti tą amžiną žmogaus žemės ir laisvės ilgesį" (V. Trumpa).

"Būtų kas kita, jei lietuvis laisvėje galėtų kalbėtis su lietuviu Lietuvoje. Tada vienas kitą galėtų suprasti ir teisingai apie vienas kitą atsiliepti. Bet tos galimybės nėra. Lietuviui Lietuvoje yra užčiauptos lūpos. Už jį ir jo vardu kalba Lietuvos okupanto pastatyti pareigūnai..." (Darbininkas).

Grįžusių iš Lietuvos turistų pareiškimų klasinis pavyzdys sakyti ir nepasakyti buvo Jokūbo Stuko ir S. Narkeliūnaitės pokalbis per radiją.

"Stukas: Bet aš, Salomeja, būdamas Lietuvoje, drąsiai galiu pasakyti, kad nesutikau nė vieno žmogaus, kuris būtų patenkintas ta tarybine santvarka ... Bet ar jūs nematėte troškimo pakeisti tą santvarką?"

Narkeliūnaitė: "Na, klausykit, susitinki pažįstamą, su kuriuo kartu dirbęs, viską. Jis dabar pasakoja. Jis dirba

ten, bet šitokių, kad sakytų, ot, jūs taip darykit, ar mums čia yra ... Mes tokių ... Aš manau, gal jie irgi varžėsi. Nu, žinot, vistiek kaip čia dabar."

"S. Narkeliūnaitei niekas, priekaištų nedarė dėl jos kelionės į Lietuvą. Reakcija kilo, kai grįžusi Amerikos lietuvių kolonijose pradėjo daryti pranešimus ir rodyti filmus. Jos pranešimuose Lietuva graži, nors ir svetimųjų valdoma. Apie pavergtą, kenčiančią ir okupantui tebesipriešinančią Lietuvą nekalba ... Nė žodžio apie eilę metų vykdytus baisiuosius masinius trėmimus, apie ištremtųjų kančias, darbo sąlygas ir mirtį Sibire, apie didvyrišką partizanų pasipriešinimą, kovas, partizanų lavonų niekinimą miestelių aikštėse — lyg to nebūtų buvę ...

"Daug bažnyčių tik "neveikia" (pats švelniausias žodis bažnyčių uždarymui apibūdinti), bet nepasako, koks neveikiančių bažnyčių išniekinimo laipsnis, kas dabar jose yra — sandėliai, šokių salės, krautuvės? ... Dar blogiau, kai sutinka atsakyti į klausimus, gerai žino, kokios rūšies klausimai bus, bet į juos atsakyti negali ... Ar į Lietuvą važiuosi su akiniais ar be akinių, su filmų aparatais ar be jų, vis tiek nieko nematysi ir grįžęs nieko nepasakysi. Tinka pasakymas: Lietuvoj buvau, Lietuvos nemačiau" (Į Laisvę 1961 Nr. 27).

Minėtas lankymosi Lietuvoje ir pareiškimų atvejis yra individualus reiškinys, ir būtų klaida jį visuotinti. Turizmo ir turisto pareiškimų tikroji vertė priklauso nuo asmens. Tai pademonstravo kitas pavyzdys — Rūta Lee Kilmonytė.

Generacijos. — Vytautas S. Vardys Žvirzdys, **Lietuviškasis dialogas.** Aidai 1956 Nr. 6. Analizės išvadoje:

"Auga jaunimas, nuo vyresniosios kartos skirtingas ne tik psichologija ir temperamentu, bet įsitikinimais ir kultūra ... Juo toliau, juo asimiliacijos proceso nebandant stabdyti — mažiau saitų bebus jaunimą pririšti prie lietuviškosios bendruomenės".

Naujos generacijos veidą ryškina — Vytautas Vygantas, **Kartų bendravimo problema tremtyje,** Į L. 1956 Nr. 11. Ričardas Bačkis, ***Taikiosios koegzistencijos periodas ir egzilų jaunimas,*** Į L. 1957 Nr. 10. Andrius Baltinis, **Jaunimas dviejų kultūrų kryžkelėje,** Į L. 1957 Nr. 14. Kęstutis Skrupskelis, **Mano generacijos problemos.** Į L. 1957 Nr. 14. Bronius Vaškelis, **Mūsų jaunimo perspektyvos mūsų pačių rankose.** t. p. Aldona Krikščiūnaitė, **Jaunimas ir šeima: mano šeima — lietuvybės pilis.** t. p. Valdas Adamkavičius, **Jaunimas visada buvo pirmose kovų eilėse.** t. p. **Specialiai jaunimo ir politikos reikalu:** Algimantas Gečiauskas, Vytautas Kavolis, Tomas Remeikis. Į L. 1959 Nr. 18. Janina Radvilaitė lygina amerikinį ir lietuvių jaunimą. Ateitis 1963 Nr. . **Jaunųjų liberalų galvosena** — anketa, kurią atsakė A. Adamkavičius, J. Bilėnas, V. Kavolis, S. Rekašius, J. Slavėnas, R. Šilbajoris, J. Šmukštys, H. Žibas. Santarvė 1957 Nr. 3. **Atskirų jaunimo organizacijų narių pareiškimai:** Sigito Leimono, Vandos Gegevičiūtės, Tomo Remeikio, Gyčio Dantos. Metmenys 1960. Adomo Mickevičiaus ir Liūto Mockūno pasikalbėjimas su Lietuvos komjaunimo sekretorium A. Česnavičium. Studentų Gairės 1960 Nr. 2-3.

A g e n t a i. — Kaip sovietai infiltruoja agentus į Vakarų lietuvių eiles, pasakojasi Pranas Jančauskas Į L. 1957 Nr. 13. MGB verbuotas Maskvoje apmokytas, 1953 atsiųstas į Vakarus su uždaviniais:

> "Vaidinti taip, jog atrodytų, kad tikrai esu Lietuvos patriotas".
>
> "Sekti kiekvieną vakarietį lietuvį. Sužinoti jo būdą, silpnybes, adresus ir t.t."
>
> "Nustatyti, kokius asmenis galima būtų užverbuoti, kad dirbtų Maskvos MGB reikalams".
>
> "Sužinoti lietuviškųjų organizacijų pavadinimus, nustatyti jų paskirtis, sužinoti vadus, jų adresus ir t.t."
>
> "Aktyviai dalyvauti lietuviškose organizacijose, stengtis pasiekti to, kad būčiau paskirtas į organizacijų vadovybę ir vėliau apie viską praneščiau Maskvos MGB."

VII. DOKUMENTACIJA

Dokumentai iš Lietuvos okupacijos, sovietizacijos ir rezistencijos laikų buvo paskelbti **Nazi-Soviet Relations 1939-1941**, Department of State, 1948, **Lietuvių Archyve**, Brooklynas 1952, **Lithuanian Bulletin**, Alto leidinys, **Report of the Select Committee ...** visuose keturiuose tomuose. Tie dokumentai buvo kartojami daugiau prieinamuose šiuo metu leidiniuose, knygose ar žurnaluose. Orientacijai čia suminima, kokių dokumentų juose galima rasti.

Lietuva, Lietuvos Laisvės Komiteto leidinys, 1954 Nr. 6:

1. Ribbentropo susitikimas su Stalinu ir Molotovu Kremliuje 1939.8.23, kur tarėsi dėl Baltijos kraštų. 2. Ribbentropo-Molotovo slaptas papildomas protokolas 1939.8.23, kuriuo Lietuva paliekama Vokietijos interesų sferai. 3. Ribbentropo-Molotovo slaptas papildomas protokolas 1939.9.28 — Lietuva perleista Sovietam, išskyrus vakarinę pietinę juostą. 4. Vokietijos atstovo Maskvoje Schulenburgo telegrama Berlynui 1939. 10.4 apie Molotovo norą, kad Vilniaus perleidimas Lietuvai ir ano vakarinio pietinio Lietuvos ruožo perleidimas Vokietijai būtų Lietuvos pasirašytas su Rusija ir Vokietija tą pat dieną. 5. Berlyno telegrama Schulenburgui 1939.10.4, kad Molotovo siūlymas nepriimtinas. 6. Molotovo pranešimas Schulenburgui 1939.10.9, kad sutartą Lietuvos ruožą Sovietai rezervuoja Vokietijai. 7. Schulenburgo telegrama Berlynui 1940.6.19 apie Molotovo įspėjimą, kad Sovietų kariuomenė įžygiavo į Baltijos valstybes; kad paskirti Dekanozovas, Višinskis ir Ždanovas "liaudies vyriausybėm" sudaryti. 8. Schulenburgo pranešimas Berlynui 1940.7.13, kad Stalinas nori gauti iš Vokietijos Lietuvos ruožą ir siūlo repatrijuoti vokiečius. 9. Ribbentropo telegrama Schulenburgui 1940.8.2 pasiteirauti, ką Sovietai duos už Lietuvos ruožą. 10. Schulenburgo pranešimas Berlynui 1940. 8.13, kad Molotovas siūlo 3,860,000 aukso dolerių (pusę sumos, kiek Amerika sumokėjo Rusijai už Aliaską). 11. Schulenburgo pranešimas 1940.0.11, kad Molotovas patenkintas Vokietijos sutikimu derėtis dėl Lietuvos ruožo. 12. Schulenburgo ir Molotovo slaptas protokolas 1941.1.10, kuriuo Lietuvos ruožas per-

leidžiamas Sovietam už 7,500,000 dol., arba 31,500,000 reichsmarkių.

Lietuva 1956 Nr. 8:

13. Sovietų pirmas pramanytas kaltinimas Lietuvai 1940. 5.25. 14. Min. J. Urbšio atsakymas 1940.5.26 Sovietų atstovui Pozdniakovui. 15. Lietuvos vyriausybės papildoma nota Sovietų vyriausybei 1940.5.29. 17. Lietuvos vyriausybės informacija visuomenei apie Sovietų kaltinimus 1940.5.31. 18. Atstovo Maskvoje dr. L. Natkevičiaus pranešimas min. Urbšiui apie min pirm. A. Merkio pasikalbėjimą su Molotovu 1940.6.7. 19.L.Natkevičiaus antras pranešimas apie Molotovo kaltinimus Lietuvai pasikalbėjime su min. Urbšiu 1940.6.9. 20. Trečias pranešimas apie Merkio, Urbšio pasikalbėjimą su Molotovu ir Posdniakovu 1940.6.11. 21. Ketvirtas pranešimas apie prez. A. Smetonos laiško įteikimą Kalininui 1940.6.14. 22. Prezidento Smetonos laiškas Kalininui. 23. Sovietų Sąjungos ultimatumas Lietuvai 1940.6.14 dieną 11:50 val. vakaro. 24. Min. Urbšio telegrama iš Maskvos apie Sovietų kariuomenės veržimąsi į Lietuvą 1940.6.15.

Lituanus 1962 Nr. 1-2. Selected Documentary Material on the Lithuanian Rezistance Movement Against Totalitarianism 1940-1960:

1. NKVD memorandumas apie antisovietinę veiklą Lietuvoje Nr. 2-1504 1941.4.14. 2. Gladkovo įsakymas Nr. 45 1941, 6.21 — pasiruošti deportacijom iš Lietuvos. 3. Lietuvos Aktyvistų Fronto instrukcijos iš Berlyno kaip elgtis sukilimo metu. 4. Sukilimo paskelbimas 1941.6.23. 5. LAF atsišaukimas 1941.6.24 saugoti turtą ir tvarką. 6. New York Times informacija apie sukilimą Lietuvoje. 7. Laikinosios vyriausybės atsišaukimas į tautą. 8. Pogrindžio spauda apie laikinosios vyriausybės santykius su Vokietijos valdžia. 9. Lietuvos politinių partijų ir kovos organizacijų deklaracija. 10. Vliko deklaracija 1944.2.16. 11. MVD paskelbtos amnestijos tekstas 1946.2.15, pasirašytas Bartašiūno. 12. Pulk. Gr. Burlitskio liudijimas Kersteno komitete. 13. Rezistencijos raportas apie 1946 rinkimus Lietuvoje. 14. Ištraukos iš Lietuvos katalikų laiško popiežiui Pijui XII 1947. 15. Lietuvos rezistencijos memorandumas J.

Tautom (BDPS prezidiumo). 16. Lietuvos studentų laiškas apie 1956 metus.

Lietuvos rezistencijos dokumentinių pareiškimų paskelbta J. Daumanto **Partizanų** prieduose: Lietuvos Respublikos Rymo Katalikų laiškas Šventajam Tėvui Pijui XII Vatikane, Nežinomo lietuvio skundas broliams ir sesėms už tėvynės ribų.

— — —

Keturių laikotarpių dvasią ir programinius kiekvieno laikotarpio siekimus konkrečiausiai išreiškia keturi žemiau skelbiami pareiškimai ar ištraukos iš jų.

Lietuvos Laikinosios Vyriausybės atsišaukimas į tautą

Nepriklausomos Lietuvos valstybė jau atstatyta. Raudonoji armija išbėgdama išsivežė ir savo sukurtos vadinamosios tarybinės Lietuvos valdovus. Raudonosios Lietuvos istorija baigta, ir jos puslapį užverčiam. Užverčiam kaip klaikų košmarišką sapną, nes tie vieneri metai ir aštuonios dienos suspėjo sugriauti ar apgriauti tai, kas geriausio mūsų darbo žmonių buvo sukurta per dvidešimt metų. Suardė visą ūkininko buitį, sugriovė mūsų darbininkų bei tarnautojų pusiausvyrą tarp pajamų ir išlaidų. Išgrobė, išvežė įmonių įrengimus ar sunaikino įmones, su tokiu vargu žmonių kurtas. Išvežė ar sukimšo į kalėjimus keliasdešimt tūkstančių mūsų tautos sūnų. O likusius vertė aklais savo rusiškojo imperializmo ir bolševikinio šovinizmo įrankiais.

Paskutinėmis dienomis atstatytosios nepriklausomybės faktą teko dar apmokėti labai gausiomis mūsų nekaltų civilinių gyventojų ir mūsų partizanų kraujo ir gyvybės aukomis.

Šiandien sykiu su visa tauta mes lenkiam galvas prieš šiuos didvyrius kankinius, nukankintus ar herojiškai kritusius kovoje. Tėvynės vardu lenkiamės prieš jų didžiąją auką — auką dėl Tėvynės.

Su meile minim herojiškas pastangas tų lietuvių, kurie susispietę į Aktyvistų Frontą, ruošė nepriklausomos Lietuvos atstatymą.

Vokiečių žygis į Rytus įgalino mus paskelbti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Jis sustiprino mumyse pasitikėjimą,

kad ir mažos tautos nežūsta, nors laikinai ir būtų paglemžtos. Jis leido mums įsijungti vėl į Vakarų kultūros pasaulį.

Bendradarbiavimo tarp Didžiosios Vokietijos ir Lietuvos konkrečioms formoms išryškėjus, bus sudaryta nuolatinė Lietuvos Vyriausybė, ir prasidės naujai kuriamos atgimusios valstybės darbas. Tai nebus toks darbas, kaip mūsų visų blogo atminimo režime prieš 1940 m. birželio 15 d., negarbingai pasibaigęs valstybės sulikvidavimu. Nebus ir toks, kaip tarybinėje Lietuvoj prieš 1941 m. birželio 23 d., raudonojo režimo metu.

Naujos epochos, naujas gyvenimas, nauja kūryba. Valstybės pastangos bus sutelktos pakelti gerovę ne vienos grupės ar partijos, ne vieno žmogaus, bet tų visų Lietuvos žmonių, kuriems nuoširdžiai rūpi lietuvių tauta. Šie sunkūs metai ir paskutinės dienos parodė, kas yra tautai ištikimi, kuo tauta gali atsiremti vargo dienomis. Tai lietuviai ūkininkai, darbininkai, inteligentinis jaunimas. Kelti jų materialinę ir dvasinę gerovę, kelti gerovę visos šitos tautos daugumos, įtraukti juos į valstybės valdymą pagerbiant kiekvieno savarankišką iniciatyvą, — tai reiškia tiesti tautos gyvenimui tikruosius pagrindus.

Ir ne tarpusavio klasių kova mums reikalinga. Nereik mums kovos tarp darbininko ir ūkininko, nes abudu yra tokie pat darbininkai. Mes per maža esame tauta, kad galėtume vieni kitus tarpusavio kovoj naikinti. Tegul tokią prabangą leidžia sau šimtamilijoninės valstybės, o mums brangus kiekvienas lietuvis, be luomo ir pažiūrų skirtumo. Ir dėl to mūsų vienas kelias — visų darbas, visų sutartinis darbas.

Darbas ne tam, kad darbininką eksploatuotų privatinis kapitalistas ar valstybė. Pastaroji, kaip patyrėme iš žiaurios praeities, darbininkui gali būti tokis pat išnaudotojas, kaip ir privatinis kapitalistas, — ji ne tik šykštuoliškai išnaudoja žmogų, bet tuo pačiu metu griauja visą gyvenimą.

Darbas tam, kad pagerėtų gyvenimas visų tų, kurie dirba ūkyje, ar fabrike, ar kontoroje, ar mokslo meno srityje. Darbas tam, kad pats dirbantysis žmogus ir valstybės piliečių visuma pajustų, kad gyvenimas gerėja, o jei negerėja, tai kad matytų, jog visi naštą kelia vienodai bendroje nepriklausomoje valstybėje ir planingai veržiasi į geresnes dienas.

Ir tikrai — būkime pasiruošę dar visko pakelti. Apiplėšti likome — ir ūkininkas, ir darbininkas, ir tarnautojas. Karo našta visą pasaulį vis sunkiau slegia. Tačiau tapome laisvi. Ta viena mintis padės pakelti — turi padėti — visus nepriteklius. Ji turi paskatinti kiekvieną lietuvį, mylintį savo kraštą, imtis kasdieninių pareigų su tokiu pasiryžimu, su tokiu nesireklamuojamu atsidėjimu, su kokiu šiomis dienomis mūsų didvyriai ėjo mirti dėl tėvynės. Gyventi dėl tėvynės yra taip pat herojizmas kaip ir mirti dėl jos.

Laikinoji Vyriausybė nieko nežada. Ji jaučia, kad ir be tų pažadų tauta jos siekimus supranta ir pritaria. Tie gi siekimai yra ne Laikinosios Vyriausybės sudaryti, o tik jos paimami iš visų trijų milijonų širdžių ir jos formuojami — norime būti nepriklausomi, pasiryžę aukotis ir viską atiduoti Lietuvai.

Nepriklausomos Lietuvos
Laikinoji Vyriausybė

1941 m. birželio 25 d.

Į lietuvių tautą

Vyriausio Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pirmas atsišaukimas, paskelbtas 1944.2.16.

"Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, pradėdamas savo darbą, skelbia —

1. Lietuvių Tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra Tautos egzistencijos ir jos visokeriopos gerovės būtinoji sąlyga.

2. Suvereninė Lietuvos valstybė nei dėl Tarybų Sąjungos, nei dėl dabartinės Reicho okupacijos nėra išnykusi, tik suvereninių valstybės organų veikimas yra laikinai sutrukdytas. 1940 m. birželio 15 d. Tarybų Sąjungos okupacijos ir tos okupacijos prievartoje padarytų kitų jėgos ir klastos aktų pertrauktas Lietuvos suvereninių organų veikimas 1941 m. birželio 23 d. Tautos sukilimo ir Laikinosios Vyriausybės veikimo buvo laikinai atstatytas.

3. Lietuvą iš okupacijos išlaisvinus ir toliau veikia 1938 m. Lietuvos Konstitucija, kol ji teisėtu keliu bus atitinkamai pakeista.

4. Respublikos Vyriausybė, laikui atėjus, bus sudaryta Vyriausiajame Lietuvos Išlaisvinimo Komitete koaliciniu pagrindu politinių grupių susitarimu.

5. Demokratinė Lietuvos valstybės santvarka bus suderinta su plačiųjų tautos sluoksnių interesais ir bendromis pokario sąlygomis.

6. Respublikos Prezidento ir Seimo rinkimų įstatymai bus reformuoti pagal demokratinius rinkimų principus.

7. Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, vadovaudamas Tautos kovoms ir darbams Lietuvai išlaisvinti, Lietuvos valstybės suvereninių organų veikimui atstatyti, demokratinei Lietuvos santvarkai atkurti ir kraštui nuo bolševizmo ir kitų jo gyvenimą ardančių veiksnių apginti, vykdys kuo plačiausią visuomenės koaliciją, lygins politinių grupių tarpusavio nesusipratimus.

8. Didžiai vertindamas tautinių karo pajėgų reikšmę kovoje dėl Lietuvos Išlaisvinimo, Komitetas visokeriopai rems Lietuvos kariuomenės atkūrimą.

9. Komitetas palaikys glaudžius ryšius su Lietuvos pasiuntinybėmis ir konsulatais ir bendradarbiaus su užsienių, ypač Amerikos, lietuviais ir su visomis tautų apsisprendimo laisvę ir Lietuvos nepriklausomybę pripažįstančiomis tautomis.

10. Kultūrinei ir ūkinei tautos pažangai paspartinti ir valstybės gyvenimui veikiau į normalų kelią grąžinti Komitetas rinks ir ruoš medžiagą išlaisvintos Lietuvos administracijai, ūkiui, socialiniam gyvenimui, teisingumo ir švietimo darbui tvarkyti.

Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, skelbdamas Lietuvių Tautai šią savo deklaraciją, kviečia visų politinių nusistatymų geros valios lietuvius nusiteikti tarpusavio bendradarbiavimo ir vienybės dvasia nelygstamoje kovoje dėl Lietuvos.

Vardan tos Lietuvos vienybė težydi!

Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas"

Vilnius, 1944 m. vasario 16 d.

Laisvės kovų sąjūdžio siekimai

"... Dabartinio laisvės kovų sąjūdžio neigiamon charakteristikom dedamas tvirtinimas, esą, šiame sąjūdyje nesama intelektualinių pajėgų, kurios sugebėtų tinkamai organizuoti, veikti ir vadovauti. Savo laiku kelias į Vakarus buvo atviras ir laisvas. Mūsų tautiečiai žinojo ir puikiai suprato, kad bolševikinė furija, įsibrovusi į mūsų kraštą, tuoj pradės beatodairines pjautynes ir galutinį "krašto valymą nuo liaudies priešų" — atseit, nuo visų padorių lietuvių. Tačiau daugumas lietuvių perdaug mylėjo savo laukus, savo gimtuosius namus, kad būtų ryžęsi juos palikti. Su savo gimtuoju kraštu juos siejo toki dvasiniai saitai, kurie buvo stipresni už pavojų gyvybei ar už bet kokius kitus išskaičiavimus.

Tuo gali būti paaiškintas šiandieninis laisvės kovos sąjūdžio narių herojiškumas: laisvės kovos sąjūdžio narys su granata kišenėje veža slaptąją spaudą, laisvės kovos sąjūdžio narė lietuvaitė ... tamsią, darganotą naktį neša slaptąją korespondenciją, laisvės kovos sąjūdžio narys ..., apsuptas iš visų pusių priešo, iššaudęs paskutinius šovinius, žūsta susisprogdinęs granata.

Laisvės kovos draugai, pasakykite, ar tai eina kalba apie "kailio saugojimą"? ... Kiekvienas savaime supranta, kad dabartinėje kovoje gal mažiausiai yra galimybių "išsaugoti savo kailį", tveriantis ginklo ...

Taip, ginklo kova yra aukščiausioji ir žiauriausioji tautos laisvės kovos forma, tačiau tai nėra aukščiausioji kliauzulė paskiro tautos nario egzistencijai. Taigi naivu ir netikslu tvirtinti, kad asmeninių bėdų verčiami, kovoja laisvės kovos sąjūdžio nariai ...

Laisvės kovos broliai, iki šiol veikusiam laisvės kovos sąjūdžiui BDPS pasiūlytoji susivienijimo forma — sudaryti Ginkluotąsias Jėgas, vadovaujamas VGPŠ, nėra priimtina, kaip neatitinkanti laisvės kovos sąjūdžio aspiracijų ... Išeitų, lyg norima iš šiandieninio mūsų tautoje laisvės kovos sąjūdžio atimti pirmaujančią visos tautos laisvės kovoje vietą ir nežymiai atimti visa tai, ką sąjūdžio dalyviai pirko krauju, nepalaužiama drąsa ir pasišventimu ...

BDPS pasiūlytoji susivienijimo forma, įvelkanti mus į grynai karinį drabužį, neapima visų tų aspiracijų, į kurias mes turime teisę ir, pasakyčiau, pareigą ... Mes reiškiame kuklių vilčių turėti tiesioginės įtakos tolimesniam mūsų krašto tvarkymuisi ... Mes šiuo reikalu nekeliame didelių iliuzijų ir iš anksto tam tikrų reikalavimų ar išimtinės padėties. Tai savo laiku spręs pati tauta, tvarkydama savo reikalus demokratiniais pagrindais.

Šiandieninio laisvės kovos sąjūdžio eilėse įvairiausiuose postuose yra daugumas tokių, kurie neturi jokio karinio patyrimo, kurie nepretenduoja, kai baigsis laisvės kovos reikalas, įsijungti į karines... organizacijas. Jie šiandien yra puikūs laisvės kovos sąjūdžio kovotojai ... Jie ryt norės grįžti ten, iš kur atėjo. Tačiau, laisvės kovos broliai, jie nenorėtų niekada izoliuotis nuo tų šūkių ir idealų, kuriuos šiandien pasiryžę apginti, dėl kurių išėjo į žūtbūtinę kovą; jie nenorės atsižadėti to, ką šis laikas įspaudė jų širdyse ir prote. Jie ir ateityje norės būti kovotojai dėl laisvos demokratinės Lietuvos, kurioje visiems be išimties jauku, šviesu ir gera būtų gyventi, viešpatautų socialinis teisingumas, paremtas naujais principais ir niekada daugiau nebūtų sūnų ir posūnių. Mes trokštame, kad visa tai, ką yra geriausio išreiškusios mūsų kovos sąjūdžio programos, būtų išreikšta bendrąja vieningumo laisvės kovos sąjūdžio programa ir būtų kelrodžiu dabar ir ateityje" (Iš Kęstučio apygardos vado Visvydo kalbos partizanų suvažiavime 1947.1.12. Daumanto Partizanai. 242-45 p.)

Lietuvos vergijos dvidešimtmečiui

Kokia Vakaruose galima rezistencija Sovietam:

"Lietuvoje okupacinė administracija ir komunistų partija, diriguojamos iš Maskvos, mini šią vasarą okupacijos dvidešimt metų sukaktį su džiūgavimu. Tas Maskvos džiūgavimas betgi yra pamuštas susirūpinimu. Susirūpinimą išduoda nuolat skelbiama neapykanta tiems, kurie gresia padaryti Maskvos laimėjimą netikrą ir nepastovų.

Niekam okupacinė propaganda nelieja tiek neapykantos kaip "buržuaziniams nacionalistams", tai yra tiems, kurie myli Lietuvą, negarbina Maskvos, neprisideda prie istorijos bei gyvenimo klastojimo ir Lietuvos kolonizavimo.

Prieš jokią kitą idėją okupantas taip nesivaro kaip prieš tautinę ir religinę. Jokio kito patrioto taip neniekina kaip laisvės kovotoją, partizaną. Joks kitas Lietuvos gyventojas taip nediskriminuojamas kaip kunigas.

Sovietinė neapykanta yra ženklas, kad okupantas, ilgų metų teroru nužudęs šimtus tūkstančių Lietuvos žmonių, neįstengia nužudyti laisvės idėjos. Idėjos, kuri kankinių krauju nuskaidrinta, kaitina ir įkvepia gyvuosius trokšti — laisvės asmeniui, laisvės tautai, laisvės gyvenimui, laisvės kūrybai.

Smurto sukakties minėjimu Maskva siekia Lietuvoje sustiprinti savo padėtį ir susilpninti laisvės idėją. Vietoj laisvės siekia įpiršti jos priešybę pavergtojo lietuvio galvojimui, kad pavergimą laikytų laisve, pavergėją — išlaisvintoju.

Į okupanto skelbiamą Lietuvos pavergimo džiūgavimą laisvasis lietuvis savo darbais skelbia Lietuvos laisvę ir tikėjimą.

Į okupanto laisvės kovotojų naikinimą laisvasis lietuvis atsako sustiprintu dėmesiu laisvės kovotojams, partizanams; parodo jų siekimus, žygius, aukas. Pačioje Lietuvoje ir Sibire kilęs žuvusiųjų laisvės kovotcjų kultas laisvojo lietuvio palaikomas ir plečiamas.

Į okupanto akciją prieš lietuvybę, į jo pastangas lietuvybę pakeisti maskviniu nacionalizmu — laisvasis lietuvis atsako savo gyvu tautiniu pareigingumu, sustiprintu patriotizmo švitėjimu savo gyvenimo eigoje.

Į okupanto neapykantą religijai ir bažnyčiai, į jo pastangas religiją pakeisti sovietiniu ateizmu, bažnyčią — kompartija, — laisvasis lietuvis atsako, religijos ir bažnyčios poveikį pavergtųjų lietuvių atsparumui stiprindamas, atsako pastangomis išlaikyti išeivijos lietuviškųjų parapijų tautinį vaidmenį.

Į okupanto Lietuvos praeities ir dabarties vaizdo klastojimus, į lietuvių ir kitų pavergtų tautų prieš Maskvos rasę diskriminavimus, kaip tai darė į nagarbingą praeitį nuėjęs

Maskvos sąjungininkas hitlerinis nacizmas; į Maskvos reikalavimus dėkingumo už pavergimą ir baudžiavinės duoklės, — laisvasis lietuvis atsako, tuos klastojimo, diskriminavimo, plėšikavimo faktus registruodamas, kad būtų keliamas pasaulio sąžinės pasipriešinimas okupantui.

Į okupanto laisvųjų lietuvių veikėjų juodinimą, laisvųjų lietuvių skaldymą, jų vaizdavimą praradus tautinį bei moralinį jausmą ir kūrybos pažangą — laisvasis lietuvis atsako, stiprindamas tautinį solidarumą, asmeninių ir grupinių santykių dżentelmeniškumą, laisvosios kūrybos meninio lygio kėlimą.

Į okupanto kaltinimus laisvųjų lietuvių bendravimu su Amerikos "imperialistais" laisvasis lietuvis atsako padėka ir pasididžiavimu, kad Amerika ir kiti laisvieji kraštai remia sovietų pavergtų tautų kovą.

Laisvieji lietuviai, pagarbiai nusilenkdami pavergtųjų lietuvių žygiams bei kančioms, jų aukos bei ištvermės herojizmui, jų kūrybiniams laimėjimams, savo laisvu apsisprendimu ryžtasi tiems tautiniams uždaviniams, kurie pavergtajam lietuviui neprieinami". (Iš Lietuvių Fronto Bičiulių Tarybos deklaracijos 1960 m. gegužės 29 d.).

VIETOJE UŽSKLANDOS

Paskutinį lapą užskleidžiant, galima pasisakyti, kad knyga neturėjo pretenzijų būti istorija Lietuvos okupacijų laikotarpio, trunkančio ilgiau nei visas paskutinis nepriklausomos valstybės metas.

Knyga tesiekė telkti dėmesį į to laikotarpio vieną aspektą — į pasipriešinimą okupacijai. Pasipriešinimą ji laikė žymiausiu tautos gyvųjų jėgų prasiveržimu. Kiekvienu metu kitais pavidalais ir kita įtampa jis rodėsi, bet visais atvejais siekė to paties — save pareikšti.

Okupacinių režimų ir pasipriešinimo faktai yra surankioti iš spaudoje paskelbtų, iš dalyvių dar nepaskelbtų liudijimų. Tokiu būdu knyga nėra vieno autoriaus padaras. Kaip pasipriešinimas buvo daugelio žymesnių, mažiau žymių ar visai bevardžių veikėjų padaras, taip ir šios pasipriešinimo istorijos autoriais tektų laikyti visus tuos faktų dėstytojus, kurių pavardės knygos puslapiuose yra suminėtos. Jų gausus skaičius. Tas, kuriam teko jų "plytas" sudėlioti į knygos pastatą, jaučia visiem jiem, pradedant nuo A. ir baigiant Ž., dėkingumą už tylų bendradarbiavimą.

Buvo mėginta ties kontraversiniais klausimais pateikti ir kontrastuojančius sprendimus bei argumentus. Norėta: tegul buvęs minčių įvairumas bus dokumentuotas ir pasipriešinimo vaizde. Be abejo, svetimų minčių mozaikoje įsipina ir auto-

riaus - redaktoriaus individualybė. Tai neišvengiama ir pagaliau nevengtina, nes ir jis yra vienas iš to laikotarpio jautusių, galvojusių, veikusių.

Pasipriešinimo — rezistencijos knyga negalėjo būti nei visiškai pilna, nei visiškai tikra istorija. Faktus, paimtus iš spaudos, esamom sąlygom sunku patikrinti. O ir pogrindinio laikotarpio spaudoje faktai ne visada garantuotai tiksliai yra atpasakoti. Tad į šią knygą autorius linkęs žiūrėti kaip į "juodraštį", kuriuo naudojantis būtų parašoma ir tikresnė ir pilnesnė rezistencijos istorija "kolektyviniu" būdu; tai reiškia faktų dalyviam patikrinant jiem pažįstamus faktus ir iškeliant naujus nepastebėtus, kaip jau buvo šiek tiek pasireiškę leidžiant šios knygos dalį Darbininko atkarpoje.

Knyga susidurs su dvejopu skaitytoju. Vienam, kuris nėra matęs nepriklausomos Lietuvos, čia duodamas pasipriešinimo vaizdas bus "naujas". Kitam, kuris pats yra pergyvenęs okupacinius laikus, galės rodytis — "nieko naujo". Tačiau, sen. Kenneth B. Keatingo taikliu pasakymu Vasario 16 keturiasdešimt šeštąsias sukaktis švenčiant, 46 metų amžiaus lietuvis yra didesnę savo gyvenimo dalį augęs be Lietuvos. Po tokios pertraukos norinčiam išlaikyti dvasinį ryšį su tauta nepakanka vienos atminties; jam gali praversti tos praeities faktai, sutelkti vienoje vietoje.

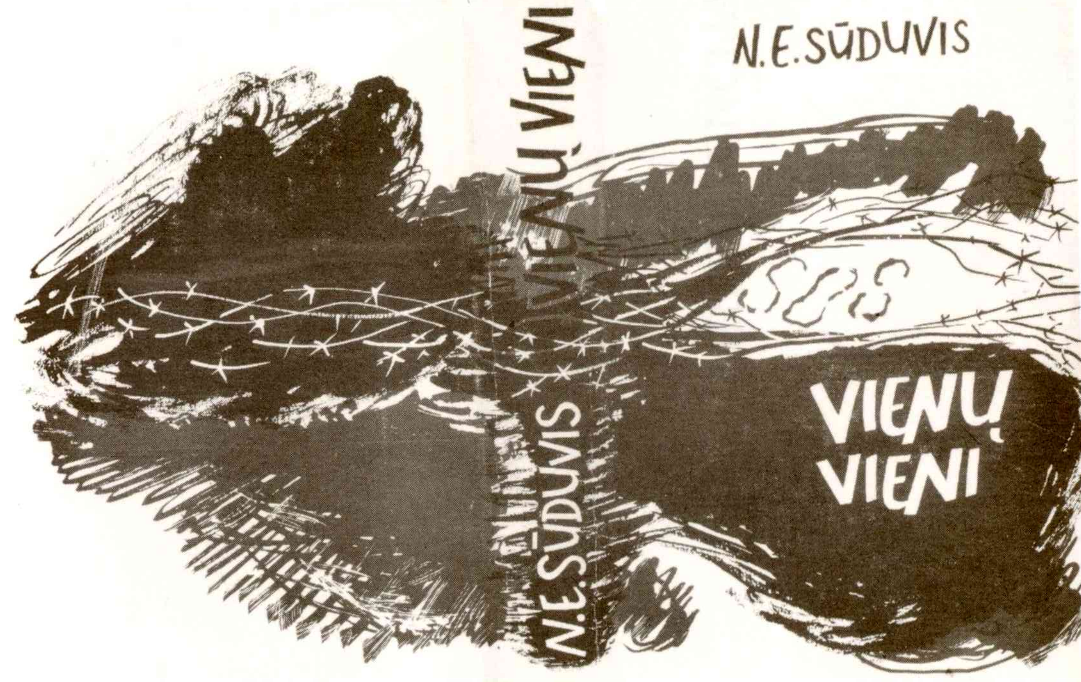
Autorius jausis atlikęs bent šiokią tokią ryšininko pareigą, jei ši knyga pajėgs būti ryšiu tarp laisvojo skaitytojo ir gyvosios Lietuvos.

N. E. S.

1964 Adventuose

,,Kalbėti apie laisvės viltis šiandien yra savęs apgaudinėjimas, nes tos viltys daros vis miglotesnės; laisvės galimybė vis toliau nustumiama. Šiuo krašto vyriausybės detante politika vis tvirčiau palieka pavergtus kraštus pavergėjo malonei. Tegalima būtų kalbėti, kaip nelaisvėje elgtis, kad neužtrokštum ir neuždustum, ir kaip elgtis, kad didieji slibinai fiziškai nesunaikintų, pirma chloroformavę apgaulingais pažadais". (Iš vieno laiško 1971.XII.23)

Juozo Brazaičio, N. E. Sūduvio slapyvardžiu, knygos Vienų vieni, 1964, aplankas, pieštas Pauliaus Jurkaus.

N.E. SŪDUVIS
VIENŲ VIENI
VIENŲ VIENI
N.E. SŪDUVIS

REZISTENCIJA

GYVENTI PER MIRTĮ

Ne pirmas kartas šioje vietoje prasiveria duobės, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei. Tačiau niekados toji duobė nebuvo tokia didelė, kaip šiandien. Tai rodo, kiek Lietuvos žemė yra ištroškusi laisvės.

Tai rodo, kokia stipri tėvynės meilė jau yra išaugusi jos vaikų širdyse, kad ištisi jų būriai — šimtai ir tūkstančiai — savu noru ryžtasi mirti, kad tik svetimiesiems nevergautų. Pajaučiam šių gilių kapų akivaizdoje visos tautos pasiryžimą gyventi per mirtį.

Didingas tai momentas, bet ir graudus. Graudu su kritusiais didvyriais išsiskirti kovos draugams, tėvams ir artimiesiems; graudu ir laikinajai vyriausybei. Kovos draugams ir kariams — vienas nusiraminimas — partizanai kovojo ir žuvo didvyriškai, kaip kovoja narsiųjų pasaulio tautų sūnūs.

Tėvams, giminėms ir artimiesiems tėvynės vardu dėkojame, kad išaugino ir atidavė tėvynei tai, ką jie turėjo brangiausia. Visai tautai graudu, kad neteko tų žmonių, kurie jos gyvenimo pažangai buvo reikalingi; neteko idealingiausių žmonių.

Pasiliko tačiau viltis, kad jų kraujas neišgaruos be vaisių

šioms dienoms ir ateičiai. Šios tylios kuklios laidotuvės, kaip tylus ir kuklus buvo mūsų partizanų pasiaukojimas, ateityje pavers jų kapus gausiai lankoma vieta. Tylos ir ramybės.

Tos ramybės, kurioje telkėsi ir bręsta nauja dvasios energija naujam gyvenimui kurti ir dėl jo kovoti. Skyrium ar būriais lankydamiesi prie šių partizanų kapų, stiprėsime dirbti, o jei reikės ir mirti dėl to idealo, dėl kurio jie aukojosi, būtent, vėl Lietuvos laisvei.

1941

PRIEŠ TAUTOS VALIĄ

PASKUTINIS LIETUVOS LAIKINOSIOS VYRIAUSYBĖS POSĖDIS

Laikinosios vyriausybės atsiradimas yra susijęs su Lietuvių aktyvistų fronto veikla. Frontas, dirbdamas nuolatiniame kontakte su Berlyne veikusiais aktyvistais, jų štabu ir savo vadu pulk. Škirpa, kurio veiklai vokiečių karinės ir politinės žinybos rodė palankų nusistatymą, bolševikų okupacijos metu Lietuvoje paruošė ir slapta suorganizavo lietuvių sukilimą. Sukilimas buvo intensyviai planuojamas tam momentui, kada, karui kilus, vokiečių kariuomenė ims žygiuoti prieš bolševikus. Pagal numatytą planą jau pačiomis pirmosiomis karo dienomis buvo pradėtos aktyvistų bei partizanų kovos su rusais; sukilę Lietuvos korpuso daliniai (VI.22) sėkmingai savo ginklus nukreipė prieš rusiškai-bolševikišką savo vadovybę, o Kaune jau birželio 23 d. 9 val. 30 min. ryto Aktyvistų frontas, visos tautos priešakyje stovėdamas, pasiryžęs atstatyti laisvą ir nepriklausomą Lietuvą ir akcentuodamas draugiškus ryšius su Vokietija, paskelbė Laikinąją Lietuvos vyriausybę. Taigi Laikinoji Lietuvos vyriausybė gimė revoliuciniu būdu kaip karo ir lietuvių tautos sukilimo rezul-

tatas. Gaudama mandatą iš sukilusių lietuvių karių, partizanų-šaulių ir Aktyvistų fronto, kuriame buvo susibūrusios arba jo vadovaujamos visų grupių ir srovių veikliosios pajėgos, kovojančios prieš bolševikus, Laikinoji Lietuvos vyriausybė pirmiausia tęsė krašto vadavimo darbą. Jau pirmajame Ministerių kabineto posėdyje buvo įsteigta Lietuvos Ginkluotų pajėgų vadovybė. Ji dėjo pastangų užmegzti artimą kontaktą su vokiečių kariuomenės daliniais, kad energingai išvalytų kraštą.nuo daug kur Lietuvoje siaučiančių žiaurių bolševikų gaujų, vietomis iki pat paskutinių dienų.

Dėl karo neturėdama jokio ryšio su Aktyvistų fronto pastatytu ministeriu pirmininku pulk. Škirpa, kurio atvykstant buvo labai laukiama nuo pat pirmųjų Laikinosios Lietuvos vyriausybės veikimo dienų Kaune, ir nebūdama pakankamai informuota apie jo galimus susitarimus su Auswaertiges Amt Lietuvos likimo klausimu, Laikinoji Lietuvos vyriausybė pati ėmėsi pastangų užmegzti betarpiškus ryšius su atitinkamomis į Kauną atvykusiomis vokiečių karinėmis įstaigomis. Jau birželio 25 d. rytą vyriausybės atstovai prisistatė ką tik į Kauną atvykusiam Kauno karo lauko komendantui Pohl aptarti įvairių aktualių reikalų, kurie galėjo dominti ir vyriausybę, ir vokiečių komendantą. Bet vokiečių karo komendantui įsakmiai pabrėžus, kad jis tegalįs kalbėtis su miesto burmistru, nes Lietuvos vyriausybės klausimas jo neliečiąs ir tam jis neturįs įgaliojimų, — apsiribota paprastu pasiinformavimu. Generolas Pohl taip pat nesutiko, kad atvykusioji Kaunan vokiečių kariuomenė būtų Laikinosios Lietuvos vyriausybės vardu pasveikinta. Nuo šito momento jau buvo galima konstatuoti, kad vokiečių karinė vadovybė, matyti, turėdama atitinkamų instrukcijų, Laikinosios Lietuvos vyriausybės formaliai nepripažino, į ją formaliai nesikreipė, žinoma, neieškojo kontakto. Tuo tarpu Laikinoji vyriausybė stengėsi su generolu Pohl išsiaiškinti įvairius

vyriausybei rūpimus klausimus, ir nors vokiečių karo komendantas vis atsisakinėdavo su vyriausybės atstovais oficialiai kalbėti, bet praktiškai iškeltus pageidavimus, ypač maitinimo ir policijos tvarkymo srityje, priimdavo dėmesin. Tokiu būdu keliais atvejais VI.27-28 vyriausybė bandė aptarti su generolu Pohl ir tokius klausimus, kaip valiuta, partizanų organizavimas, skundai dėl turto ėmimo iš sandėlių ir t.t. Vokiečių aukščiausioms karinėms įstaigoms Kaune buvo įteikta eilė pro memorijų. Prašyta paleisti internuotus lietuvių karius; prašyta leisti organizuoti tautinį korpusą, kuris dalyvautų žygyje prieš bolševizmą; prašyta sustiprinti krašte bolševikų valymo akciją. Prašyta leisti naudotis vyriausybei susisiekimo priemonėmis ir telefonu su provincija ir t.t. Bet tik nedidelė dalis prašymų tebuvo tenkinta. Tuo tarpu sunkumų buvo daroma vis daugiau. Pvz., dalis buvusiojo korpuso karių buvo išvežti kaip karo belaisviai, dalis paleista atostogų, o kita dalis Vilniuje paversta paprasta policija, nerodant nei mažiausio noro leisti susiorganizuoti tautiniam lietuvių korpusui, nors iš jų paimta buvo raštu sutikimas dalyvauti žygyje prieš bolševizmą. Susisiekimo priemonių atžvilgiu vyriausybė ne tik negavo jokių lengvatų, bet priešingai — liepos mėnesio antroje pusėje jai buvo atimtos visos auto mašinos. Tarnybinėm pareigom atlikti vyriausybė nebeteko paprasčiausių priemonių.

Bet ir neturėdama nei pašto, nei telefono ryšio, Laikinoji Lietuvos vyriausybė nenutraukė sunkaus krašto atstatymo darbo. Palyginti, labai trumpu laiku buvo atstatytos prieš 1940.VI.15 d. buvęs administracijos aparatas (apskričių, miestų ir valsčių savivaldybės); suorganizuota policija; išleista visa eilė įstatymų, kuriais naikinama bolševikų okupacijos metu įnešti pakeitimai bei įstatymai. Pvz., ministerių kabinete buvo priimti miestų namų ir žemės sklypų denacionalizacijos įstatymas, prekybos ir viešojo maitinimo įmonių denacionalizacijos įstatymas, pramonės įmonių denacionalizacijos

įstatymas, įstatymas žemės valdymui tvarkyti, teismų santvarkos įstatymo pakeitimas, Universiteto ir kitų mokyklų įstatymai ir t.t.

Šis vyriausybės veikimas buvo visai supančiotas dar ir tuo būdu, kad savo pagrindinių potvarkių ar įstatymų jis negalėjo paskelbti nei spaudoje, nei per radiją, kuris jau nuo 25.VI, buvo vokiečių žinioje. Taip pat vokiečių lauko komendantūros esanti vokiečių karinės cenzūros žinyba nuo pirmųjų savo veikimo dienų neleido skelbti, kas tik galėjo turėti ryšį su vyriausybės vardu. Tik elementariai multiplikuojama, privačiu būdu per atvykstančius iš provincijos žmones tegalėjo Laikinoji Lietuvos vyriausybė silpnai informuoti kraštą apie savo darbus. Apskritai, nuo visuomenės vyriausybė buvo atskirta, ji neturėjo priemonių apie save formuoti opinijos.

Vokiečių karinės žinybos ir toliau oficialiai stengdavosi ignoruoti ir sąmoningai apeiti Laikinąją Lietuvos vyriausybę, nors iš to bendradarbiavimo, kaip ne kartą atskirom progom vokiečių žinyboms buvo pareikšta, vokiečiams ūkiniu atžvilgiu būtų buvę tik naudos. Tiesa, į įvairias ministerijas su įvairiais pageidavimais, reikalavimais atvykdavo įvairių sričių vokiečių kariški valdininkai, kurių norus visaip buvo stengiamasi šimtu procentų patenkinti. Liepos pradžioje atvykusi ūkinė vadovybė (Wirtschaftskommando) sistemingai domėjosi, kiek jai buvo naudinga, atskirų ministerijų nurodymais, jų patarnavimais ir pagalba. Tas pats pasakytina apie generolo Rocques štabo VII-jį skyrių (Kriegsverwaltung), kurio vadovybė visų sričių ministerius VII.10-11 d. buvo pas save paeiliui atsikvietusi susipažinti su jų darbu. Šitokiu būdu faktiškai užmezgus santykius, oficialus kontaktas su vyriausybe vis dėlto buvo sąmoningai vengiamas, nežiūrint ir toliau jos dėtų pastangų. Priešingai, vyriausybė jau birželio paskutinėm dienom buvo gavusi patirti, kad net ministeriui pirmininkui pulk. Škirpai, kuris buvo organizavęs Aktyvistų

frontą ne be Vokietijos tam tikrų įstaigų pritarimo, Berlyne buvo uždėtas naminis areštas. Veltui liepos mėn. pusėje Kaune veikiąs aktyvistų štabas per gen. Rocques bandė prašyti leisti pulk. Škirpai grįžti į Lietuvą. Tas raštas, kuriame kartu Fuehreriui buvo dėkojama už išsilaisvinimą, paliko be jokio atgarsio. Taip pat ir Laikinosios Lietuvos vyriausybės užsienio reikalų ministeriui R. Skipičiui iš Berlyno nebuvo leista atvažiuoti Lietuvon.

Tokiu būdu Laikinoji Lietuvos vyriausybė visą laiką negalėjo nei su vokiečių atitinkamomis žinybomis palaikyti oficialius santykius, nei susisiekti su Berlyne atkirstais vyriausybės nariais. Šitaip vyriausybė gyveno nežinios laiką.

Šiek tiek informacijų rados ir į naują santykių su Vokietija fazę įeita, Berlyno vokiečių specialiu lėktuvu VI.28 d. parvykus gen. Raštikiui.

Iš tų informacijų, kurias gavo privačiuose pokalbiuose VI.30-VII.1 gen. Raštikis su pas jį iš Berlyno siųstu politiniais reikalais Vidaus reikalų ministerijos valdininku dr. Greffe ir iš mano ir dr. Z. Ivinskio vėliau (VII.12) įvykusio pasikalbėjimo su dr. Kleist, kuris dirba politiniame p. von Ribbentropo biure, aiškėjo bendras vokiečių nusistatymas Lietuvos atžvilgiu. Liepos 1 d. pokalbyje dr. Greffe gen. Raštikiui aiškiai pareiškė, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė esanti sudaryta be vokiečių žinios. Šitokia savo forma nors prieš atskirus asmenis ir nieko neturima, ji esanti vokiečiams nepriimtina. Dabartinė Laikinoji Lietuvos vyriausybė turinti pati persiformuoti į tautinį komitetą ar tarybą prie karinės vokiečių valdžios. Pabrėždamas, kad vokiečiai turį pakankamai priemonių Laikinajai Lietuvos vyriausybei likviduoti, bet kartu akcentuodamas, kad jie nenorį konflikto su lietuviais, dr. Greffe patarė tuoj patiems persiformuoti į tokį komitetą ar tarybą. Tai siūlė dr. Greffe įvykdyti ligi VII.1 vakaro ir primygtinai tai, ką vėliau atskiriems vyriausybės nariams iš vokiečių pareigūnų dar dažnai teko girdėti, būtent, kad iki ka-

ro pabaigos, kuris vokiečiams stato tokius sunkius ir didelius uždavinius, negalįs būti išspręstas Lietuvos likimas, nors, kartais pabrėžiama, kad jis būsiąs sutvarkytas lietuviams priimtina prasme. Dr. Greffes išvedžiojimams artimas mintis VII.12 pareiškė man ir prof. Ivinskiui dr. Kleist, pridėdamas tik, kad Laikinoji Lietuvos vyriausybė kol kas galinti dirbti savo darbą, kurio naudingumas vokiečiams buvo aiškus. Tik kreipdamasi į vokiečių žinybas, Laikinoji Lietuvos vyriausybė neturinti vartoti „Ministerių ir ministerijų" titulų. Bet Laikinoji Lietuvos vyriausybė jautė, kad Aktyvistų fronto ir sukilusios tautos jai yra pavesta išlaikyti nepriklausomybę, kuriai iškovoti patriotiškiausia visuomenės dalis sudėjusi tiek daug aukų. Vyriausybė buvo įsitikinusi, kad ji neturi teisės tos nepriklausomybės atsisakyti, neišduodama tautos ir valstybės interesų. Todėl ji negalėjo eiti jai per privačius pokalbius sugestijuojamu keliu, t.y. transformuotis į vokiečių karinės valdžios pagelbinį komitetą ar tarybą. Atsiklaususi visuomenės atstovų, gavusi jos pritarimą savo nusistatymui ir jos neabejotinai pozityvaus nusistatymo stiprinama, vyriausybė pasiliko toliau savo poste ir su savo nusistatymais.

Dr. Greffe išvyko į Berlyną. Taip baigėsi privatūs pasikalbėjimai dėl vyriausybės ir jos tolimesnio likimo.

Nesulaukdama iš Berlyno parvykstančio dr. Greffe ar kito pareigūno ir negaudama tiesioginių informacijų apie Reicho nusistatymą Lietuvos atžvilgiu, Laikinoji vyriausybė nusprendė pati siųsti delegaciją į Berlyną išsiaiškinti. Bet pastarąjį žygį jau sutrukdė viduje suorganizuoti sunkumai — nesutarimai tarp Lietuvių Aktyvistų fronto ir Geležinio vilko, kurie iš viso suardė vyriausybės tos rūšies planus. Nuo liepos pirmųjų dienų prasidėjo nesutarimai, posėdžiai, aiškinimasis su voldemarininkais, kurie iškėlė reikalavimus likviduoti Aktyvistų frontą, įkuriant naują politinę nacionalistinę organizaciją. Nebūdama priešinga tokios organizacijos įkūrimui ir stengdamosi eilę Voldemaro linijos šali-

ninkų įtraukti į pozityvų kūrybinį darbą, vyriausybė negalėjo surasti bendros formulės, kuri galėtų abi puses patenkinti, juo labiau, kai voldemarininkų reikalavimai, be įtakos, kaip pareiškė iš šalies, vis didėjo, o priimti ar sutarti pasiūlymai būdavo vėliau vis atmetami ar pakeičiami. Liepos 23-24 naktį voldemarininkai jėga į savo rankas paėmė Kauno komendantūrą, batalioną ir lietuvių policiją. Buv. Lietuvos armijos majoras Pyragius, dabar veikiąs prie vokiečių dalinių, naktį telefonu reikalavo iš generolo Raštikio įsakymo jam perduoti komendantūrą. O kai gen. Raštikis atsisakė tai padaryti, p. Pyragius, be kitko, pareiškė „savo ir savo vienminčių grupės vardu, kad pavartosiąs jėgą, nes veikiąs su vokiečių karinės vadovybės pritarimu ir Sicherheitspolizei žinia". Nors gen. Raštikiui apie tai paklausus gen. Pohl, pastarasis atsakė, kad vokiečių karinė vyriausybė Kaune apie tuos įvykius nieko nežinojo, nors jis komendantui Bobeliui uždraudė formaliai perduoti pareigas, tačiau kitos vokiečių įstaigos skaitėsi su nakties įvykių pastatytu nauju komendantu ir pripažino susidariusį faktą. Šitokiu būdu Laikinosios vyriausybės padėtis buvo sunkinama, norint atstatyti normalinę padėtį, toliau mėginant suderinti „Geležinio vilko" ir Aktyvistų fronto veiklą ir žmones.

Vyriausybei teko sutikti sunkumų ne tik visuomenę konsoliduojant, bet ir jungiant atskirus Lietuvos regionus centralizuotam valstybiniam gyvenimui. Ypačiai daug kliūčių buvo vyriausybei santykiauti su Vilnium ir jo sritimis. Būdamas kitoje armijos veikimo srityje ir gaudamas Vilniaus karo komendanto aiškius nurodymus neklausyti Kaune reziduojančios Laikinosios Lietuvos vyriausybės įsakymų, Vilniaus Laikinasis komitetas negalėjo sudaryti su vyriausybe tvirtų ryšių. Kai, pvz., komiteto pirmininkas prof. St. Žakevičius pareiškė norą atvažiuoti į Kauną pasitarti ir surinkti savo aparatui labai trūkstamų žmonių, gavo jis 1941.VII.11 iš Sicherungsdivision 403 Kriegsabteilungs šefo negiamą atsakymą, kuriame, be kitko, buvo pasakyta, kad tokia kelionė

pasitarti su Lietuvos vyriausybe galinti įnešti dar daugiau nedarnumo vokiečių žinyboms, „kurioms pradžioje tikrai per daug skubotas valstybių fabrikavimas dar skamba ausyse" („*denen die anfaengliche, recht uebereilige Staatenfabrikation noch im Ohre klingt*"). Norėdama palaikyti su Vilniaus komitetu glaudų kontaktą, vyriausybė kelis kartus siuntė savo atstovus į Vilnių ištirti ten gana mums nepalankiai susidarančius lietuvių ir lenkų santykius, prie kurių atsiradimo buvo prisidėjusios vokiečių žinybos. Vilniun buvo perduoti vyriausybės nurodymai, informuojamasi, tačiau dėl trukdymų iš vokiečių pusės glaudžių ryšių negalėjo būti. Buvo tuo klausimu įteiktas Denkschriftas gen. V. Roppo įstaigai, tačiau apčiuopiamų rezultatų nesusilaukta.

Nežiūrint nė iš vietos negerėjančių susisiekimo bei pašto ir telefono ryšio reikalų, vyriausybė ieškojo kontakto su provincija, tam panaudodama visas galimas priemones. Tik santykiai su vokiečių oficialinėm sferom liko ir toliau neišaiškinti ir nenustatyti. Atskiros žinybos ir ministerijos darė viską, ką tik galėjo, tenkindamos vokiečių ekonominius reikalavimus, kęsdamos sauvaliavimus, toleruodamos neteisėtumus ir t.t. Nuo liepos mėn. pusės ryškėjo naujos tendencijos ne tik pasinaudoti Lietuvos įstaigų patarnavimais, bet pačias įstaigas jau perimti į savo žinią. Liepos 10 atitinkamų vokiečių organų žinion buvo perimti valstybiniai ūkiai (sovchozai). Tokios pat pastangos buvo matyti ir miškų srityje, kurie VII.10 buvo perimti vokiečių žinion. Tokios tendencijos rodė, kad Laikinajai vyriausybei nenorima palikti tvarkyti Lietuvos ūkio. Jos potvarkiai sustabdomi.

Nuo VII.25 formaliai pradėjo veikti Zivilverwaltungas. VII.28 keturių ministerijų atstovai buvo pakviesti naujai atvykusios vokiečių civilinės valdžios Kauno apygardos komisaro Oberfuehrerio Lentzen, kurio pareiškimai nieko aiškaus taip pat neįnešė.

Pagaliau liepos 30 buvo paskelbti Reichskomisaro fuer

Ostland ir Generalkomisaro Lietuvai liepos 28 atsišaukimai, kurie atėmė iš vyriausybės bet kurias sąlygas tvarkyti kraštą, neigė Lietuvos vyriausybės ir pačios nepriklausomos Lietuvos egzistavimą. Naujai išleistieji civ. valdžios įsakymai, įstaigų užėmimai be atitinkamų organų žinios, pagaliau pačios L. vyriausybės pašalinimas iš jos patalpų (VIII.4) sudarė Laikinajai Lietuvos vyriausybei nebeįmanomas darbo sąlygas.

1941 rugpjūčio 5, Lietuvos Generalkomisarui pakvietus, įvyko pirmutinis su Generalkomisaru pasimatymas, kuris oficialiai pareiškė ministerių kabinetui, kad vyriausybė negali egzistuoti ir visą valdžią Lietuvoje į savo rankas ima Generalkomisaras ir pats sau skiria generaltarėjus.

Laikinoji Lietuvos vyriausybė, turėdama galvoje Reicho Komisaro Rytų Kraštui ir Generalkomisaro Lietuvai liepos 28 atsišaukimus į lietuvius ir Generalkomisaro rugpjūčio 5 oficialų pareiškimą Lietuvos vyriausybei, kad Didžiojo Vokietijos Reicho vyriausybė dėl vykstančio karo sąlygų perimanti visą civilinę administraciją Lietuvoje ir kad Lietuvos vyriausybė laikoma nuo šiol nustojusi veikti, nutaria šių faktų akivaizdoje laikyti vyriausybės veikimą sustabdytą prieš jos valią.

Kaunas, 1941 rugp. 9 d.

LAIŠKAS DR. VON RENTELNUI

Ekscelencija,

Tik 1941 rugpjūčio 7 popiet gavome tekstą Jūsų kalbos, pasakytos Laikinosios vyriausybės nariams, kuriuos Jūs teikėtės priimti 1941 rugpjūčio 5 audiencijoje.

Ryšium su tuo Ekscelencijos kalbos mums atsiųstu tekstu turiu garbės atkreipti Jūsų dėmesį į tos kalbos antraštę, kuri netiksliai nusako faktinę padėtį, nes audiencijos Ekscelenciją buvo prašę ne generaliniai tarėjai, bet Lietuvos Laikinosios Vyriausybės atstovai.

Turiu garbės taip pat pranešti, kad Laikinoji Vyriausybė, priimdama dėmesin Ekscelencijos pareiškimą, kad mūsų kaip ministerių darbas turi būti laikomas baigtas, savo paskutiniame posėdyje tą pat dieną konstatavo, kad Lietuvos vidaus gyvenimą perėmus tvarkyti vokiečių civilinei administracijai, Laikinosios Vyriausybės veikimas iš tikrųjų toliau daros nebegalimas ir prieš jos valią sustabdomas.

Aš asmeniškai labai dėkoju Ekscelencijai už man reiškiamą pasitikėjimą būti Tamstos generaliniu tarėju. Tačiau, kaip ir kiti daugumas Laikinosios vyriausybės narių, iš šešių savaičių praktikos matėm, kad sugriautą Lietuvą atstatant taip, kad ji būtų naudingiausia ir Vokietijos žygiui prieš bolševizmą remti, mes galim tinkamiausiai pasitarnauti tik Lietuvai esant nepriklausomai valstybei. Kai Didžiojo Reicho vadovybė nerado galima tuo tarpu tos nepriklausomybės pripažinti, aš nematau, kad tarėjo pareigose būtų galima sulaukti iš tautos tokio milžiniško pritarimo, su kokiu buvo sutikta nepriklausomos valstybės vyriausybė ir tos vyriausybės paskelbtas aktyvus bendradarbiavimas su Didžiąja Vokietija. Dėl to aš negaliu prisiimti tų atsakingų prieš Ekscelenciją pareigų.

Pranešdamas apie tai Ekscelencijai, liekuosi ir t.t.

J. Ambrazevičius
buv. Lietuvos l.e. Ministerio Pirmininko p.

Jo Ekscelencijai
Ponui Dr. von Renteln,
Generaliniam Komisarui Lietuvoje.

J'ACCUSE!

VOKIEČIŲ OKUPACIJOS APŽVALGA

— Lietuviai? Jokių reikalų! Eikit sau pas vokiečius, — pareiškė DP kapitonas lietuvių tremtinių atstovui. Pamatęs lietuvį nustebusį, kietai pridūrė: — Taip, pas vokiečius. Su vokiečiais surišot savo likimą, dabar su jais likimu ir dalinkitės.

— Šitaip? — tepratarė lietuvis, nustebintas nelauktais priekaištais ir nesusivokdamas, kas trumpai į juos beatsakyti. — Jei leisit dar paklausti: kaip tai savo likimą surišom?

— Yes, norit aiškiau? Gerai. Jūs esat hitlerininkai, nacius rėmėt, su jais prieš aliantus kariavot, nacizmą skelbėt ir vykdėt, nuo aliantų pas nacius atbėgot... Tai dabar į juos ir kreipkitės...

— Aha, suprantu jau. Tamsta mus sodini į kaltinamųjų suolą su naciais ir kriminalistais ir kaltini... Rodos, leidžiama gintis ir didiesiems kaltininkams Niurnberge. Ar tamsta man leisi? Pone kapitone, tamsta sakai, mes surišom savo, t.y. lietuvių tautos, likimą su vokiečiais. Ne, mes savo likimo nesurišom, bet tamsta vis dėlto kalbi dalį tiesos: lietuvių likimas tikrai su vokiečiais susijęs.

Tradicinis priešingumas tarp lietuvių ir vokiečių imperializmo

Priešingumas susijęs ne tik su nacine, ne tik su demokratine, kaizerine Vokietija, bet ir su vokiečių pirmatakais, būtent su kryžiuočių ordinu, kuris 13 amžiaus pirmoje pusėje atsikraustė lietuviams į kaimynus. Su juo mūsų protėviai santykiavo kardais. Tik jėgos nebuvo lygios: lietuvių giminės gynėsi vienos sau nuo kryžiuočių Drang nach Osten, o kryžiuočiams talkino riteriai iš Ispanijos, Prancūzijos, Anglijos, visos Europos. Su jų atsiradimu susietas lietuvių giminės prūsų likimas — jie buvo išžudyti, pavergti, o jų žemes apsėdo riteriai. Tik prūsų senasis vardas teko pavergėjams.

Tas pats likimas būtų ištikęs kitas lietuvių gimines, jei ne lietuvių kunigaikštis Vytautas Didysis. Drauge su lenkais jis suorganizavo vienas iš didingiausių ano meto Europoje kautynes (Tannenberg 1410). Po jų ordinas nebeatsigavo. Jeigu ne tas smūgis, ordinas būtų apveikęs lietuvių gimines, laimėjęs Baltijos pakraščio juostą, per Lietuvą susijungęs su Livonijos ordinu ir būtų sukūręs jūrų pajėgą su Ryga, Talinu, vos ne iki dabartinio Leningrado. Jeigu taip neįvyko, tai dėl to, kad dviejų šimtų metų kovose vokiečių veržimąsi pasuko atgal lietuvių kardas.

Tačiau nuolatiniai karai su kryžiuočiais išsėmė lietuvių jėgas. Ir Lietuvos valstybė turėjo duoti koncesijų kitiems kaimynams — lenkams pietuose, rusams rytuose. Trimis frontais negalėjo kariauti. Jeigu ne kryžiuočiai, lietuvių santykiai su Rytais ir mūsų tautos likimas būtų buvęs visai kitoks, ir slavų sienos nebūtų pasistūmusios taip toli į vakarus.

Kardas buvo padėtas tarp lietuvių ir vokiečių, net paskiausiais demokratinės Vokietijos laikais. Kai 1918 Lietuva paskelbė savo nepriklausomybę ir kovojo su raudonosios armijos slinkimu į vakarus per Lietuvos žemę, vokiečiai prisiminė tradicinę savo protėvių politiką — dalyvauti byloje trečiuoju. Vokiškos divizijos, besitraukdamos iš rytų fronto,

buvo sugalvojusios apsistoti Lietuvoje, Latvijoje ir čia įsikurti. Taip būtų buvęs įvykdytas senasis vokiečių svajojimas ir pastangos laimėti Baltijos pakraščius — Lietuvą, Latviją, Estiją. Jos turėjo būti tramplinas tolimesniam šuoliui į rytus. Tik jauna, vos vos susiorganizavusi Lietuvos kariuomenė sudavė Bermonto vadovaujamiems vokiečių kariuomenės junginiams lemiamą smūgį (prie Radviliškio). Tada vokiečių divizijos, lietuvių kariuomenės stumiamos, pasitraukė į vaterlandą. Lietuva čia vėl išsigelbėjo nuo to pavojaus, kuris jai šimtmečius grėsė iš kryžiuočių.

Demokratinė Vokietija kardą pakeitė modernesniu ginklu — šantažais ir ekonominėm represijom. Kai Klaipėdos sritis buvo sugrąžinta Lietuvai (1923), Tautų Sąjunga pripažino Klaipėdos vokiečiams visišką autonomiją. Čia vokiečiai legaliai turėjo savas mokyklas, spaudą, draugijas, partijas, laisvai renkamą seimelį, visą administraciją, nors tais laikais, kada Klaipėda priklausė Vokietijai, čionykščiams lietuviams nebuvo leista jokios lietuviškos mokyklos, laikraštis tebuvo gotinėmis raidėmis ir dvasia. Autonomijos vokiečiams buvo per maža. Kurstomi iš šalies, ypač Hitleriui atėjus į valdžią, jie suskato rūpintis prijungti Klaipėdą prie reicho. Kada lietuviška administracija griežtai sudraudė vokiečius, ėmusius jau žudyti lietuvių pareigūnus, vokiečiai pakėlė triukšmą: esą lietuviai laužą Klaipėdos krašto statutą, padiktuotą Tautų S-gos. Bet Haagos teismas bylą išsprendė Lietuvos naudai. Negalėdami teisėtai nieko padaryti, vokiečiai ėmė atvirai rengti pučą (1934). Lietuvos saugumo organai pučininkus suėmė ir 124 jų vadams iškėlė bylą (Neumanno, Sasso byla, radusi didelio susidomėjimo Vakarų Europos spaudoje). Nors Vokietija darė griežtus neoficialius žygius, bet Lietuvos teismas nubaudė vienus teisiamuosius mirties bausme, kitus ilgamečiu kalėjimu. Tai buvo pirmasis Niurnbergas.

Taip mažoji Lietuva pati pirmoji pasaulyje atsistojo

skersai kelio hitlerininkų imperializmo užmačioms ir jų metodui — sprogdinti valstybes iš vidaus. Vokiečių spauda, o net ir pats Hitleris (Niurnbergo suvažiavime!) grasino Lietuvai ir plūdosi žodžiais, kurie gali būti surandami tik nacių leksikone (Zwergstaat, Zweipfennigstaat ir t.t.).

Ar talkininkai taip plūstami?..

To neužteko. Vokietija, reaguodama į nacių nuteisimą Klaipėdoje, tuojau pritaikė Lietuvai ekonomines sankcijas: uždarė rinkas Lietuvos prekėms. Blokada ji užsimojo parklupdydami Lietuvą. Lietuvai buvo sunkios, labai sunkios dienos. Žymi Lietuvos ūkio gaminių dalis buvo ėjusi į artimiausią kaimyną Vokietiją. Iš karto juos sustabdyti — tai didžiausia krizė krašto gyventojams. Bet Lietuva nepabūgo. Ūkininkas kentė, neturėdamas kur gaminių dėti. Tarnautojas privalomai turėjo pirkti iš ūkininkų žąsis. Kraštas nepalūžo. Pereinamąjį laikotarpį pakėlė herojiškai, iki Lietuvos gamyba prisitaikė, praplėtė rinkas Anglijoje ir Vokietijos ekonominę blokadą pavertė niekais.

Lietuva viena iš pirmųjų Europoje atsistojo skersai kelio ir nacionalsocializmo ideologijai, ypačiai jos pagrindiniam punktui — rasizmo teorijai. Katalikų universiteto rektorius vysk. M. Reinys skaitė seriją paskaitų prieš rasizmo pagrindus ir juos pasmerkė dar atskira knyga.

Kai Hitleris pradėjo grobti svetimas žemes, Lietuva buvo trečioji, į kurią jis ištiesė saują: po Austrijos ir Čekoslovakijos iš Lietuvos buvo atplėštas Klaipėdos kraštas (1939).

Tai vis praeitis. Joje Lietuvos-Vokietijos interesai vis kirtosi, kryžiavosi ir dažnai buvo sprendžiami ginklu. Tautos sąmonėje per ilgus šimtmečius vokietis virto visokio pikto simboliu. Net piktąją dvasią velnią lietuvis savo liaudies kūryboje vaizduojasi vokiečio pavidalu (tik su viena skyle nosyje). Ar gali tauta, kurioje visa istorija sukrovė vokiečiams antipatijas, panieką, jų baimę, staiga pasikeisti ir virsti jų talkininku, sąjungininku, jų idėjų šalininku? Kas amžiais susi-

krauja, niekas staiga to nepakeis, ir iš lietuvio niekas nepadarys vokiečių sąjungininko!

Taip, jūs galite sakyti, kad politika yra nepastovus dalykas, ir kas vakar buvo negalima, tas šiandien virsta faktu. Galite nurodyti, kad ir didžiosios valstybės vakar pasirašė ilgametį draugiškumą, šiandien kardus sukryžiavo ar jau grasina atomais svaidytis. Taip, galite priminti net, kad Sovietų S-ga, 1939 padariusi sutartį su Vokietija, anglus apskelbė agresoriais, o po metų... kita daina... 1939 m. Sovietų S-ga, užpuolusi Suomiją, turėjo pasitraukti iš Tautų S-gos, o kai Suomija panoro atsiimti savo žemes iš Sovietų S-gos, kai kurie Tautų S-gos nariai jai ginklus teikė.

Tie faktai rodo, kad staiga gali pasikeisti vyriausybės politika, bet tik ne tautos. Bet tegul... Sutinku, kad tokie kitų valstybių pavyzdžiai duoda pagrindo peržiūrėti ir kaip lietuviai laikėsi šio Antrojo pasaulinio karo metu. Tegul patys faktai patvirtins, ar jūs turite pagrindo kaltinti lietuvius nacistinėm simpatijom bei darbais.

Nacių gundymą atmetėm

Vokietija, užpuolusi Lenkiją, ragino Lietuvą pulti Lenkiją taip pat ir... atsiimti Vilnių. Tai buvo didelė pagunda. Dvidešimt metų dėl Vilniaus bylotasi. Ir dabar lieka tik ranką ištiesti, kad Vilnius sugrįžtų Lietuvai. Bet Lietuva pagundai atsispyrė. Atsisakė tiesti ginklą į savo senąją sostinę ir dėtis su Vokietija. Priešingai: ji suteikė azylio teisę lenkų kariuomenei, kuri, traukdamasi nuo vokiečių, peržengė Lietuvos sieną. Lietuva tikėjo teisėtu keliu atgauti tai, kas jai teisingai ir teisėtai priklausė. Atsisakymas (Ribbentropo) buvo lemiamas Lietuvai: tą pat vasarą Ribbentropas slaptai susitarė su Molotovu Lietuvą pasidalinti (tai paaiškėjo iš Ribbentropo kalbos, karui su Sovietais prasidėjus.

— Bet karui prasidėjus, jūs talkinote vokiečiams prieš mūsų sąjungininką. Jūs organizavote penktą koloną.

— Žinau, apie ką tamsta kalbi, nes tas priekaištas mums pažįstamas iš komunistinės spaudos... apie lietuvių sukilimą prieš Sovietų S-gos okupaciją 1941 birželio 23. Taip, sukilimo neneigiame. Deja, jį visą laiką stengėsi nutylėti, nuslėpti nacių propaganda, spauda ir radijas, nes... sukilome ne prieš jūsų sąjungininką, bet prieš mūsų okupantą. Sukilimu mes didžiuojamės. Sukilėliai patys išvadavo iš okupanto pagrindinius miestus — Vilnių ir Kauną. Tiesa, brangiai sukilimą apmokėjome: kovose per kelias dienas netekome daugiau kaip 1918-1921 kovose dėl nepriklausomybės. Kraujo ir gyvybės aukomis sukilimas parodė, kad lietuvių tauta nėra nejautrus, negyvas, bevalis mainų objektas didžiųjų kaimynų rankose. Tauta parodė savo valią nusikratyti sovietine okupacija ir būti laisva. Laisve pagyvenęs vergu būti nenori. Dėl to lietuviai negalėjo nė vokiečiams vergauti ar būti jų įrankis, jų „penkta kolona". Argi gali tauta aukoti tūkstančius gyvybių tam, kad vieną vergiją pakeistų kita?

— Bet vis dėlto jūs laukėt vokiečių ateinant!

— Laukėm ne vokiečių, bet išsivadavimo! Laukėm bet ko, nors ir paties velnio, kad tik kas susprogdintų sovietų okupaciją... Laukėm jūsų, laukėm amerikiečių, anglų, ach, kaip laukėm! Kiek gandų buvo priausta, kad jūs desantus iškelsit Klaipėdoje, Rygoje. Tikriausiai nė patys amerikiečiai tiek nemaldavo Dievą sėkmės jų ginklui prieš nacius, kiek lietuviai... Bet jūs nesirodėt. Ką padarysi, kad tie, kurie turėjo sujudinti vandenis ir nuplauti bolševizmo dumblą, buvo vokiečiai.

Rudajai okupacijai iš pat pradžių pasipriešinom

Nebuvom akli. Buvom skaitę Hitlerio *Mein Kampr* ir žinojom, kad užtvins naujas dumblas — nacinis. Tiesa, ir Hitlerio knyga buvo paskelbusi ne naujus dalykus. Pirmasis pasaulinis karas jau buvo atskleidęs vokiečių planus kolo-

nizuoti rytus. Lietuvius jau tada buvo numatyta išstumti iš Lietuvos į Gudijos plotus. Tas vokiečių sumanymas mūsų spaudoje buvo plačiai dešifruotas. Hitleris tik patvirtino ir kanonizavo senuosius planus. Jų neslėpė vokiečių spauda Antrojo pasaulinio karo metu. Straipsnis „Germanisieren!" (*Das Schwarze Korps*) skelbė reikalą ne suvokietinti vietinius gyventojus, bet juos išstumti, išnaikinti, jų vietoje pastatyti tikruosius kraujo vokiečius. Vietinius laikinai dar galima paversti vokiečių darbo vergais.

Šitam naujam antplūdžiui ir buvom pasirengę užtvaras statyti. Įsitvirtinti taip savo žemėje, kad naujam okupantui nebūtų pigu mus iš jos išrauti. Sukilimas prieš bolševikus ir turėjo vieną iš tikslų — pašalinti sovietinę okupaciją, paskelbti savo vyriausybę, perimti šalies administraciją, kad atėję vokiečiai negalėtų sakyti: paėmėm Lietuvą kaip Sovietų S-gos teritorijos dalį ir su ja elgiamės kaip su karo grobiu.

O kaip vokiečiai nenorėjo, kad sukilėliai paskelbtų vyriausybę! Savaitę prieš karo pradžią du gestapo agentai lankėsi pas Lietuvos pasiuntinį Berlyne, kad paveiktų Lietuvoje esančius žmones neskelbti vyriausybės. Kai vis dėlto vokiečių noro lietuviai nepaisė, sukilo, vyriausybę paskelbė, tai vokiečiai paskelbtąją vyriausybę boikotavo ir pradėjo akciją jai likviduoti. Iš Berlyno atsiųstas valdininkas (dr. Greffe) grasindamas pareikalavo iš Laikinosios vyriausybės, kad ji per pusę dienos išsiskirstytų, susilikviduotų pati. Laikinoji vyriausybė atsisakė tai padaryti savo valia. Tada atvyko iš Berlyno kitas valdininkas (dr. Kleist, liepos 11) ir pakartojo: Reicho vyriausybė Lietuvos laikinosios vyriausybės nepripažins, nepaisant kokia bebūtų jos personalinė sudėtis. Siūlymas tas pats kaip Greffės: pasivadinti komitetu, bet tik ne vyriausybe. Lietuvių atsakymas: Laikinoji vyriausybė negali išduoti nepriklausomybės, kurią sukilėliai išpirko savo krauju.

„Man taip jau beviltiškos visos kalbos apie vienybę, kad tenorėjau dirbti tik konkretų darbą, nors ir partizaniškai". (Iš vieno laiško, 1953.I.11).

Juozo Brazaičio, Dr. N. Ē. Suduvio slapyvardžiu, dvi vokiečių kalba knygos: Ein Volk wird ausgeloescht, 1947; Allein, ganz allein, 1964.

Dr. N.E. Suduvis:

LITAUEN

Ein kleines Volk wird ausgelöscht!

Dr. N. E. SUDUVIS

Allein, ganz allein

WIDERSTAND AM BALTISCHEN MEER

Tada iniciatyvos ėmėsi vietinis gestapas; jis suorganizavo grupę avantiūristų, kurie liepos 23 naktį surengė prieš Laikinąją vyriausybę pučą. Vyriausybė išsilaikė (nepraliejusi nė vieno lašo kraujo). Taip vokiečiams ir nepasisekė susilaukti, kad Laikinoji vyriausybė susilikviduotų ar ją sulikviduotų lietuvių rankos. Tada vokiečiams teko prievarta nušalinti lietuvių tautinę vyriausybę ir pastatyti savo civilfervaltungą (1941 rugp. 5).

Tai buvo pirmas rudajai okupacijai pasipriešinimo aktų ciklas. Jis parodė, kad bendradarbių lietuvių tarpe naciai negalės surasti, kad lietuviai tęsia savo tėvų politiką — priešintis ir atlaikyti nacių vykdomą jų tėvų ir protėvių veržimąsi į rytus, Drang nach Osten.

— Bet jūs kolaboravote su naciais; jūs dirbot jų karo pramonėje; organizavote arbeitsdienstą; jūs sudarėte SS lietuvių legioną ir kariavote prieš sąjungininkus.

— Kaip jūs menkai informuoti! Leiskite iš eilės. Nuo kolaborantų pradėkim.

Kolaborantų nedavėm

Tiesa, pirmiausia, ką jūs laikote koloborantu? Mūsų supratimu, kolaborantai yra tie, kurie savo valia įsitraukė į vokiškąjį aparatą gryniems vokiečių interesams. Nesvarbu, ar jie dirbo vokiečiams už pinigus ar iš įsitikinimo. Tokių pasitaikė visur. Net rimtoji Anglija neseniai teisė savo žurnalistą už kolaboravimą nacių propagandai. Amerikiečiai taip pat nuteisė savo žymų poetą Ezra Pound už kolaboravimą italų fašistų propagandai.

Galima būtų suminėti eilę tokių gestapininkų ir Lietuvoje. Dalį jų vokiečiai buvo verbavę už pinigus dar prieš karą kaip ir kituose kraštuose. Bet nė vieno, kuris anksčiau būtų turėjęs tarp lietuvių bent kiek žinomesnį vardą ir būtų turėjęs visuomenėje svorio.

Galima būtų laukti, kad administracijos pareigūnai naciams ištikimas įrankis. Laimei, šiuos pareigūnus buvo suspėjusi paskirti lietuvių tautinė vyriausybė. Jų daugumas išliko, nes vokiečiai neturėjo kuo juos pakeisti. Pasilikusiųjų pareiga buvo sukliudyti ar bent laiku įspėti apie civilfervaltungo ruošiamus žygius prieš Lietuvos gyventojus. Pareigūnų didžioji dalis vykdė pogrindžio direktyvas ar buvo to pogrindžio nariai. Jeigu pasitaikydavo pataikūnų vokiečiams, pogrindžio spauda įspėdavo juos individualiai, ir retai kuris pats nesusitvarkydavo. Ištikimų naciams pareigūnų buvo tarp lietuvių iš tų žemesniųjų tarnautojų, kuriuos patys vokiečiai buvo pasiskyrę.

Kaip lietuviai administracijos pareigūnai laikėsi, galima spėti iš to, kad vienas iš seniau bendradarbiavusių vokiškame gestape, kai buvo atvežtas į Lietuvą ir susidūrė su pogrindžio žmonėmis, radikaliai persiorientavo. Paskirtas švietimo tarėju, vaidindamas vokiečių bičiulį, jis ištisus dvejus metus gynė lietuvių švietimo reikalus kaip niekas kitas. Po dvejų metų gestapas iššifravo, kad jis palaiko ryšius su pogrindžio žmonėmis, pasiduoda jų direktyvoms. Savo darbą jis baigė koncentracijos lageryje (Stutthofe), iš kurio gyvas neišėjo. Iš devynių generalinių tarėjų penki savo karjerą baigė KZ-te, nes buvo iššifruotas jų sabotažas ir bendradarbiavimas su lietuviškuoju pogrindžiu. Kolaborantais mūsų krašte daugumas buvo tik Lietuvos vokiečiai repatriantai, kurie buvo sugrąžinti į Lietuvą specialiems uždaviniams. Jų sąrašą — skriaudusių mus, įdavinėjusių — mielai pateiksime Lietuvos teismui...

Bet kaip jie blogai informuoti apie kolaborantus, parodo anketos tremtiniams. Jose figūruoja klausimas, ar priklausai organizacijai „Šaulis" — turima galvoj Šaulių s-ga.

Priklausymas Šaulių s-gai laikomas kolaboravimo požymiu. Tatai ne kartą yra pareiškę ir DP atskiri pareigūnai amerikiečiai. Kas gi toji Šaulių s-ga, kad jos nariai laikomi

kolaborantais? Tai patriotinė, pusiau kultūrinė, pusiau karinė organizacija krašto apsaugos ministerio žinioje. Ji buvo įkurta pirmaisiais nepriklausomybės laikais, grynai demokratinio patriotinio pobūdžio. Ji išliko nepasikeitusi, nepaisant kokis bebūtų buvęs režimas, remiama visuomenės ir visų vyriausybių. Sovietų S-gai okupavus Lietuvą, Šaulių s-ga viena iš pirmųjų buvo likviduota kaip stovėjusi nepriklausomybės sargyboje. Taigi, kai vokiečiai pasirodė Lietuvoje, Šaulių s-ga jau nebeveikė, ir vokiečiai, žinoma, jos atgaivinti neleido. Ar ne keista, kad kolaboravimu laikomas priklausymas s-gai, kurios... jau nebuvo?! Tokis nesiorientavimas rodo, iš kokių šališkų šaltinių yra imtos anos žinios apie kolaborantus ir labai kompromituoja pačius pareigūnus.

Prievartos darbams priešinomės

Tamsta kaltini, kad mes įsijungę į vokiečių karo pramonę. Taip, daug mūsų žmonių buvo įkinkyta į tuos žmogaus naikinimo ir karo palaikymo darbus: per 100,000, t.y. daugiau kaip 3% visų Lietuvos gyventojų. Jeigu tokis procentas būtų paimta prancūzų, tai jų būtų turėję būti apie 1 milijonas žmonių. Taigi kraštui didelis nuostolis.

Kaip į darbus buvo paimta kituose kraštuose, tiksliai nežinau. Priminsiu, kaip mūsiškiai ten vyko: daugiausia tik bolševikų buvę bendradarbiai, kurie, norėdami užsimaskuoti, vyko į Vokietiją. Teko mobilizuoti. Kai nėjo — buvo įsakyta gaudyti lietuviams policininkams. Bet policija, kurios dauguma buvo pogrindžio darbininkai, buvo tinkamai ir laiku įspėti, į gaudymą žiūrėjo pro pirštus. Daug kur patys painformuodavo, kada ir kur bus gaudoma. Tokiu būdu iš pareikalautų vienu atveju 100,000 buvo surinkta vos 7,000. Tada pats gestapas ėmėsi gaudyti. Apstodavo gatves, kinus, teatrus, net bažnyčias šventadieniais, o kai kur įsiveržė ir į bažnyčią pamaldų metu (Kaišiadorys), iš ten išsivedė sugaudytus vyrus ir moteris ir tiesiai gabeno į Vokietiją, neleisdami

nė drabužių pasiimti, nei saviškiams apie suėmimą pranešti. Kada Kaišiadorių vyskupas Matulionis pareiškė generalkomisarui protestą raštu prieš bažnyčios išniekinimą ir elgesį, šlykštesnį nei bolševikų (vokiečiai mėgo visus jiems prieštaraujančius laikyti palankiais bolševikams!), jis buvo nugabentas į gestapą, reikalautas, kad savo protestą atsiimtų, grasintas koncentracijos lageriu.

— Dvylika metų išbuvau bolševikų kalėjimuose ir ištrėmime, bet per tą laiką nepatyriau, kad ten iš bažnyčios būtų žmones išvedę, kaip jūs padarėte, o lageris man pažįstamas, galėsiu dienas ir jame pabaigti, — atsakė vyskupas, buvęs kalinys.

Lietuvos darbininkais vokiečiai nepasitikėjo. Jų daug bėgdavo. Šimtai jų buvo sugauti į koncentracijos lagerius, bet daug ir sugrįždavo. Jau vokiečių smukimo dienomis, 1944 pabaigoje, buvo išleistas slaptas aplinkraštis darbovietėms lietuviais nepasitikėti ir juos traktuoti blogiau nei kitus baltus.

Ar taip elgiamasi su talkininkais, savanoriškai kolaboruojančiais karo pramonei? Naciai turėjo pagrindo jais nepasitikėti. Jie žinojo, ką daro.

Lietuvos suvereniniai organai turėtų pateikti nacinei Vokietijai sąskaitą už savo tautiečių darbą, iškelti bylą už prievartavimą, kankinimą ir žudymą tūkstančių Lietuvos žmonių. O jų tarpe buvo ne tik profesionalai fabriko, ūkio darbininkai; tuose darbuose buvo atsidūrę ir artistai, rašytojai, dainininkai, kompozitoriai, universiteto profesoriai...

Atkakliame pasipriešinime jaunimą apgynėm

Arbeitsdienstas buvo ta įstaiga, kuri tiesė nagus į jaunimą. Ji ėmė jaunimą, gabeno į Vokietiją, ideologiškai švietė, kad padarytų nacizmo adeptus. Juos paskui turėjo grąžinti į tą kraštą, iš kurio buvo atvykę. Metodas išmėgintas kryžiuočių, nacių pirmatakų, apdainuotas Adomo Mickevičiaus — grobti lietuvių vaikus, juos auklėti kryžiuotiškai ir siųsti prieš

tuos pačius lietuvius kariauti. Pirmieji tokie lietuviukai, atlikę arbeitsdiensto mokslą, grįžę taip atvaizdavo naują nacių evangeliją, kad savanorių į arbeitsdienstą visai jau neatsirado. Tada vokiečiai ėmė juos vilioti lengvatomis: gimnazijos nebaigusiems ar egzaminų neišlaikiusiems, bet stojantiems į arbeitsdienstą, įsakė duoti atestatus, gavusiems nepatenkinamus pažymius, bet vykstantiems į arbeitsdienstą — įrašyti patenkinamus, klastojo parašus žinomų lietuvių vardu, leisdami raginimus jaunimui vykti į arbeitsdienstą.

Kai lengvatos nieko nepadėjo, falsifikuoti raginimai nieko nesuklaidino, atėjo įsakymai ir represijos. Nuo 16 metų amžiaus įsakė atleisti visus mokinius iš gimnazijų, kurie nėra atlikę arbeitsdiensto Vokietijoje. Iš gimnazijų 1944 pradžioje jaunimo daugel pasitraukė, bet į arbeitsdienstą vistiek nėjo. O lietuviškos gimnazijų vadovybės greitai surado išeitį įvykdyti įsakymą, bet ir jaunimo reikalus patenkinti: iš gimnazijų atleido, bet pavasarį leido jiems laikyti egzaminus sykiu su visais ir išduodavo atestatus. Taip gimnazijų vadovybės apėjo nacių įsakymus.

1943 m. mėgino susemti studentus ir tokiu būdu pakirsti pagrindą universitetams. Pareikalavo, kad universitetai ir kitos aukštosios mokyklos priiminėtų studentais tik tuos, kurie yra atlikę arbeitsdienstą arba eina kitą viešąją tarnybą. Į arbeitsdienstą stojančių skaičiaus tas įsakymas nepadidino, o į universitetus jaunimas vis buvo priiminėjamas. Generalkomisariatas padarė universitetuose griežtą reviziją, bet nustebo: nebuvo galima universiteto apkaltinti, kad jis neteisėtai studentus priiminėja. Mat universiteto vadovybė surado vokiečių įsakyme porą spragų, pro kurias jaunimas galėjo sulįsti į un-tą. Viena, vadovybė sugalvojo priiminėti jaunimą ne studentais, bet laisvaisiais klausytojais, kaip buvo galima pagal statutą. Antra, arbeitsdienstas galėjo būti pakeistas kita visuomenine tarnyba. Tuo naudodamiesi, studijuojantieji pristatė iš savivaldybių, iš lietuviškų dirbtuvių,

kad jie ten esą raštvedžiai, buhalteriai ar kitokie darbininkai (fiktyvūs!). Lietuviškoji administracija suprato reikalą ir tokius pažymėjimus, kad ir rizikuodama, duodavo. Darant generalkomisariatui reviziją be tokių dokumentų nerado nė vieno, ir un-to vadovybė negalėjo formaliai būti pakaltinta.

Gestapui rūpėjo, kad pati un-to vadovybė įpareigotų studentus atlikti arbeitsdienstą. Universiteto senatas buvo pakviestas į gestapą ir pareikalavo, kad jis išleistų atsišaukimą į akademinį jaunimą tuo reikalu. Senatas atsisakė ir buvo uždarytas į kalėjimą. Po kelių dienų jiems vėl tas pats pasiūlymas. Bet ir šiuo kartu senatas nesutiko jaunimo parduoti už savo laisvę.

Mokslo jaunimas buvo išgelbėtas gimnazijose ir universitetuose, bet švietimo įstaigos užsitraukė ypatingą nacių pyktį. Joms buvo priskirta atsakomybė už visus civilfervaltungo nepasisekimus. Universitetuose jie matė didžiausią pasipriešinimą, kuris davė toną visam kraštui. Universiteto personalą bent smulkmenom mėgino pajungti ir lietuvių akyse sukompromituoti: pasiūlė profesoriams dėstyti vokiškai ar bent vokiškai padaryti paskaitų santraukas. Bet ir tos pastangos atsimušė į kietą profesūros pasipriešinimą. Tas pasipriešinimas kėlė nacių kerštą, ir jie laukė tik progos. Kiekvienam universiteto žmogui jau buvo aišku, kad nacių pyktis ties universitetu sprogs. Tik kada ir kaip?

— Na, ir...?

— Sprogo... Kaip tik ten, kur tamsta, bekaltindamas lietuvius, padarei didžiausią klaidą ir kur lietuvių pasipriešinimas pasiekė tokį laipsnį, kad tarp kitų okupuotų tautų

Lietuva virto išimtim

Tamsta kaltini lietuvius dėl SS legiono, nes žinojai, kad beveik visos nacių okupuotos šalys buvo priverstos suorganizuoti savo tariamai tautinius SS legionus. Lietuva šiuo atžvilgiu kaip tik buvo išimtis. Ji neturėjo SS legiono. Net jokio SS

dalinio! Jokio! Lietuva vienintelė Pabaltijy šalis apsiėjusi be SS legiono. Iš vokiečių okupuotų kraštų, rodos, tik Lenkija ir Lietuva jų išvengė. Išvengė, tiktai sutelkusi visas tautos pastangas ir sudėdama nepaprastai dideles aukas...

O vokiečiai norėjo, labai norėjo lietuvius įtraukti į SS dalinių organizavimą ar kitaip įvelti į vokiečių kariuomenę. Pradėjo nuo savisaugos batalionų. 1941 atėję į Lietuvą vokiečiai rado dalį Lietuvos kariuomenės, kuri Sovietų S-gos okupacijos laikais buvo įjungta į raudonąją armiją ir sovietams traukiantis pasiliko Lietuvoje. Vokiečiai dalį jų paėmė ir išvežė su rusais kaip karo belaisvius, dalį paleido namo. Dalį paliko vidaus tarnybai. Iš pastarųjų ir buvo suorganizuoti pirmieji savisaugos batalionai. Su kiekvienu kariu individualiai buvo pasirašoma sutartis 3 mėnesiams tarnauti pačioje Lietuvoje vidaus apsaugai. Bet praėjo 3-6 mėnesiai. Namo nepaleido. Sutarties nevykdė. Didžiąją dalį batalionų išvežė iš Lietuvos. Apgaulei paaiškėjus, daugel lietuvių karių dezertyravo ir grįžo namo. Likusiems drausmė krito, ir kiekvienas laukė progos pasekti pirmaisiais. Tačiau ir šie batalionai nieko bendra su SS neturėjo.

Naujoms vokiečių sugalvotoms formacijoms jau iš anksto buvo lemtas nepasisekimas. Toks nepasisekimas ištiko pirmiausia vad. transporto talkininkus. 1942 vasarą generalkomisaras ir komendantas išleido atsišaukimą, kuriame mirtim grasino, kas nestos ar atkalbinės nuo stojimo, o stojantiems žadėjo tabako ir degtinės. Tokiais nacių galvosenoje aukščiausiais idealais stengėsi sužavėti būsimuosius kovotojus. Rezultatas — niekas nestojo. Tada naciai griebėsi grubios klastos ir prievartos: pavarė pastotes, atvažiavusius su vežimais paėmė ir nuvarė po kelis šimtus kilometrų... link rytų fronto. Dalis pakeliui pabėgo, palikę arklius, dalis žuvo nuo sovietų lėktuvų; dalis po kelių mėnesių grįžo.

1943 pradžioje, kada kiti kraštai jau buvo priversti suda-

ryti SS dalinius, civilfervaltungas panoro priversti ir lietuvius organizuoti SS legioną. Paskelbė: lietuviams suteikiama garbė SS legioną turėti... varė didelę propagandą. Paskirtą savanoriško stojimo dieną stojo... mažiau kaip 2% turėjusių stoti. Ironijai — atėjo į SS legiono komisijas luoši, vienakiai, kupriai, kurie negalėjo tikti tokiom „garbingom" pareigom naujajai Europai kurti. Ypačiai legioną boikotavo kaimo jaunimas. Sugriuvo nacių tezė: kaimas mums pritaria, tik intelektualai mums priešingi ir laukia anglosaksų plutokratų...

Tokio fiasco, tokio vieningo, puikiai organizuoto boikoto vokiečiai nelaukė, ir dėl to jų pyktis sprogo. Sprogo lietuvių tautai skaudžiais padariniais: kovo 16-17 buvo suimti 46 žymesnieji lietuviai: tarėjai, profesoriai, gimnazijų direktoriai, advokatai, kunigai ir t.t. Juos išvežė į koncentracijos lagerį Stutthofe. Po poros savaičių 25% išvežtųjų jau buvo nužudyti. Žvėriška lagerio administracija nepaleido likusiųjų nė sovietų kariuomenei prisiartinus prie lagerio. Lagerio imtinius evakuavo — pėsčius, per sniegą, kelias dienas visai be maisto. Didžioji dalis pakeliui nusilpę buvo nušauti, dalis pabėgo, dalis buvo susodinti į laivą ir išvežti į jūrą nuskandinti. Tai tie, apie kuriuos švedų spauda pirmiausia pranešė, kad pasmerktieji mirti nakčia nupjovę virves, pasidarę bures pateko į Danijos pakraščius -- tikri „menschliche Ruinen", anot švedų korespondento.

Įkaitais nesitenkino. Po nakties buvo prikaltas prie visų aukštųjų mokyklų ir net kai kurių vidurinių mokyklų užrašas: „geschlossen..." Taip uždaryti buvo abudu universitetai, Lietuvos Mokslų akademija, Žemės ūkio akademija, Veterinarijos akademija, Meno akademija, Taikomosios dailės institutas, Prekybos institutas, Pedagoginis institutas, Konservatorija, Muzikos mokyklos. Anot lietuvių poeto Baranausko žodžių, tartų caristinės Rusijos represijoms prieš lietuvių kultūrą: tegul bus Lietuva ir tamsi, ir juoda.

Tai buvo lietuvių duoklė, skaudi duoklė geriausiais žmonėmis ir kultūros įstaigomis už tautos garbę, kuri buvo išlaikyta, suboikotuojant SS legioną ir paverčiant niekais kitas nacių užmačias Lietuvoje.

Didžiuodamasis savo tautos parodytu atsparumu, nusilenkdamas savo širdyje prieš tuos savo tautiečius, kuriems teko virsti tautos kankiniais, aš drįstu tamstą klausti: ar vis dar tamstai rodosi, kad lietuvių tauta buvusi nacių talkininkė... Toks klausimas man rodytųsi jau užgaulus pasityčiojimas iš tamstos sveiko proto ir tamstai, kaip ir daugumai amerikiečių, įgimto žmoniškumo... Aš suprantu ir labai vertinu tamstos tylą. Ja naudodamasis, aš dar noriu pratęsti tos mano tautiečių rezistencijos faktus.

Kova dėl nepriklausomos kariuomenės

Kai nepasisekė SS legionas, vokiečiai vėl griebėsi klastos. Jie žinojo lietuvių tvirtą norą atstatyti savą Lietuvos kariuomenę, visai nepriklausomą nuo vokiečių... ,,Norim Lietuvos kariuomenės, lietuvio vado žinioje, veikiančios Lietuvos teritorijoje..." Tokios buvo lietuvių tezės. Tokis buvo atsakymas į visus vokiečių pasiūlymus. Bet kaip vokiečių pasiūlymai lietuvių, taip lietuvių atsakymas vokiečių nepatenkino.

1944 pradžioje vokiečiai jau įtartinai nesipriešino, kad lietuviai organizuotų savo kariuomenės junginį, vardu Vietinė rinktinė. Lietuviams rūpėjo sukurti savo kariuomenės branduolį, jį išlaikyti be vokiečių įtakos tam, kad, griuvus vokiečių galybei, juo būtų galima atsiremti, atkuriant savo valstybę. O jau reikėjo skubėti, nes vokiečių dienos kiekvienam atrodė suskaitytos.

Kai vokiečiai nesipriešino, lietuviams buvo aišku, kad jiems rūpi sukompromituoti lietuvius ir parodyti, kad lietuviai patys nieko nepajėgs suorganizuoti. Tokiu būdu vokiečiai tikėjosi pridengti savo nepasisekimą, organizuojant SS legioną. Koks buvo jų nustebimas ir nusivylimas, kada lietu-

viui generolui (Povilui Plechavičiui, **Red.**) pašaukus savanorius į Vietinę rinktinę ir paaiškinus, kad tai lietuvių kariuomenė ir tik lietuvių, stojo 200% galėjusių būti priimtų. Per dvi dienas kontingentai buvo užpildyti, ir priėmimą teko sustabdyti.

Kada vokiečiai pamatė tokį pasisekimą, panoro paimti Vietinę rinktinę į savo rankas. Pasiūlė tuojau vokiečius ryšininkus kiekvienam batalionui. Lietuviai karininkai jų nepriėmė. Kilo pasipiktinimas tarp lietuvių karių. Pasklido tarp kareivių šūkių: „Duosim prūsam į kailį..." Keliose vietose vokiečių žandarus, kurie buvo suareštavę ūkininkus, lietuvių kareiviai iš tiesų apmušė ir suimtuosius išvadavo.

Nuslėpti antivokiškų nuotaikų kareivių tarpe nebuvo galima. Vokiečiai suprato, kokis jiems pavojingas žaidimas pradėtas! Jie pranešė tada VR vadui, kad lietuviams suteikiama nauja garbė: Vietinę rinktinę nutarta įjungti į vokiečių policiją. Rinktinės vadas vedė griežtas derybas su vokiečiais, kad nutęstų laiko, o tuo tarpu savo karininkams davė slaptą įsakymą skubiai demobilizuotis, kad vyrai nepatektų į vokiečių rankas. Kai vokiečiai pastebėjo Vietinės rinktinės karius išsiskirstant, gestapas apsupo rinktinės štabą, suėmė jo vadą ir jo karininkus, mėgino nuginkluoti dar neišsiskirsčiusius batalionus. Dalis sutiko nusiginkluoti savo valia, kitur kilo kautynės, treti su visa karo apranga pasitraukė į miškus ir virto partizanais. 85 karininkus ir kareivius, kurie buvo suimti, sušaudė, o štabo karininkai buvo išvežti į koncentracijos lagerį.

„Dėkoju už šautuvą, kurį galėjau iš jūsų paimti", — pareiškė vienas karininkas, pakeliui pabėgęs iš suėmimo. — „Jūs padarėte mane partizanu, ir aš patariu jums nesirodyti mūsų miškuose".

Tai štai kaip lietuviai talkino vokiečiams kariauti prieš aliantus! Ar bereikia didesnės neteisybės kaip ta, kada jūs sakote, jog lietuviai buvę fašistai, buvę naciai... Atleisk, Vieš-

patie, už tuos burnojimus prieš mūsų vyrus, žuvusius nuo nacių rankos.

Kaimas rezistencijoje

Rezistencijoje dalyvavo ne tik intelektualai, kaip tvirtino generalkomisariato vyrai ir jų spauda. Inteligentai be masės, be kaimo būtų nieko nepadarę. Nacių tezė — kaimas realiai galvoja ir mums (suprask: vokiečiams) pritaria — visiškai sugriuvo po nepasisekusio SS legiono ir po pilno pritarimo, lietuviams organizuojant Vietinę rinktinę. Ūkininkas turėjo progą parodyti savo pasipriešinimą, boikotuodamas pyliavas. Tiesa, pyliavos buvo tiek didelės, kad daugelis ūkininkų nepajėgė jų atiduoti. Tačiau visuotinis ūkininkų nusiteikimas buvo neduoti.

Ūkininkas parodė didelį solidarumą su inteligentija, vadovaujančia rezistencijai. Kada civilfervaltungas nustatė maisto normas tokias, iš kurių jokiu būdu nebuvo galima pragyventi, o, be to, nebuvo galima gauti nė to, kas kortelėse buvo įrašyta, mieste prasidėjo badavimas. Užteko pogrindinės spaudos šūkio, vyskupų trumpo paraginimo, ir iš kaimo pasipylė maisto siuntinėliai badaujantiems inteligentams — iš nežinomų siuntėjų. Arba vėl: kada gestapas miestuose gaudė nestojančius į arbeitsdienstą, į karinius dalinius, persekiojamus dėl nelegalios spaudos ar nelegalaus veikimo, kaimas juos visus slėpė ir didžiavosi, galįs prie bendro pasipriešinimo prisidėti.

Kaimas pakėlė masinį terorą

Už pasipriešinimo nuotaikas ir aktus kaimas nukentėjo nuo nacių ne mažiau kaip inteligentai. Šimtai ūkininkų vyrų ir moterų už pyliavų neišpylimą buvo išvežti nežinia kur ir negrįžo. Kai kuriose apskrityse neišpylusieji pyliavų buvo šaudomi — viešai, miesteliuose, turgaus ar šventomis dienomis,

akivaizdoje visos minios ir paliekami lavonai tįsoti kelias dienas, kad kitus įgąsdintų. Tokias budeliškas scenas ypač buvo sadistiškai pamėgęs Vilniaus apskrities komisaras Wulffas. Amerikoje žinomas garsus čekų Lidice. Lietuva turėjo ne vieną Lidice. Ūkininkus šaudė ir jų trobesius degino ištisais kaimais ten, kur partizanai apšaudydavo vokiečių mašinas ar sprogdindavo tiltus bei geležinkelius. Antai, Trakų ap. prie Lintupėnų buvo apšaudytas vokiečių automobilis. Už tai baudžiamasis būrys sudegino visus trobesius, o gyventojus — tarp jų ir du kunigus — sušaudė: viso per du šimtu žmonių tuo vienu sykiu. Arba kitas pavyzdys — 1943 rugsėjo pabaigoje vokiečių mašinas kažkas apšaudė ties Pirčiupio kaimu, Eišiškių ap. Vilniaus ir Eišiškių žandarmerija anksti rytą apsupo Pirčiupio kaimą, suvarė visus gyventojus į vieną kluoną, užrišo duris, pradėjo šaudyti padegamomis kulkomis ir jį padegė. Kluone buvo iš 24 kaimo ūkių visi gyventojai — vyrai, moterys, vaikai. Pradėjus kluonui degti, vyrai išlaužė duris ir bandė bėgti. Į juos vokiečiai paleido šūvius. Moterys tada bandė išmesti bent vaikus iš degančios trobos, bet sužvėrėję žandarai sumetė vaikus atgal į ugnį. Paliko iš viso kaimo tik keli ūkininkai ir du piemenukai, kurie tuo metu buvo laukuose. Visas kaimas buvo paverstas pelenais... Prisigrobę įvairaus turto, naujosios Europos kūrėjai, kaip ir jų pirmatakai kryžiuočiai, grįžo namo. Jų visam žygdarbiui vadovavo Eišiškių komendantas kap. Giessler. Viešai kaimas buvo apkaltintas tuo, kad iš jo buvo pasišalinę keletas vyrų, nenorėdami vykti į priverčiamuosius darbus Vokietijoje. Prie gaisro ir žudynių vietos buvo pastatyta sargyba. Kada parapijos klebonas norėjo sudegusius kūnus palaidoti, neleido. O kad nukreiptų akis nuo vokiečių, pasiūlė kreiptis į lietuvių policiją, kuri... žudžiusi ir dėl to galinti duoti leidimus... Tokis cinizmas buvo įprastas naujosios moralės kūrėjams.

Rezistencija vieninga ir organizuota

Kaimas atidavė savo duoklę, didelę duoklę rezistencijai prieš rudąją okupaciją, kaip kad jis buvo sudėjęs dideles aukas kovoje su raudonąja okupacija. Lietuvių tautos tvirtybė ir buvo, kad kaimas ėjo solidariai išvien su savo šviesuomene, išvien į laimėjimus ir pasiaukojimą.

Kartoju: išdavikų visur yra. Yra lankstančių nugarkaulį pagal valdžios pasikeitimą ir prisitaikančių prie kiekvieno naujo atėjusio į valdžią. Bet sakau: lietuviai turėjo taip maža naciams pataikūnų, ir tie pataikūnai buvo tokie smulkūs žmoneliai, kad jie nė kiek nelėmė tautos nusistatymo nei bendros akcijos. Visi, be išimties, autoritetingesnieji lietuviai stovėjo arba aktyviai įsijungę į rezistenciją, arba iš šalies jai pritardami. Niekada tauta taip nebuvo šiuo atžvilgiu vieninga, kaip pasipriešinimo metu.

Vieningai rezistencijos linijai išlaikyti, politinės grupės ir kovos organizacijos sudarė bendrą koordinuojantį organą, organą, reiškiantį tautos valią — Vyriausią Lietuvos Išlaisvinimo Komitetą. Jis davė bendrąsias rezistencijos direktyvas.

Tiesa, spauda buvo gaudoma. Įtariamieji platinimu ar bendradarbiavimu buvo gabenami į Vokietijos konclagerius. Bet jų vietoj stodavo kiti, ir nė vienas laikraštis nebuvo dėl to sustojęs.

Paskutinėmis dienomis 1944 gegužės mėn. buvo suimtas ir beveik visas Vlikas. Jis buvo apkaltintas vokiečių karinės ir ūkinės veiklos sabotažu, apkaltintas ryšiais su anglosaksais, ir byla buvo atiduota liaudies teismui (Volksgericht). Laimė, kad jos nesuspėjo teismas spręsti, ir amerikiečių kariuomenė, paėmusi Bayreuthą, likusius gyvus iš kalėjimo išvadavo.

Tačiau net ir tuo metu, kada Vlikas buvo suimtas, rezistencijos darbas nesustojo. Bematant komitetas buvo atgai-

vintas naujais žmonėmis, kurie pirmųjų darbą tęsė, ligi jie išėjo į laisvę.

Gal tamsta manai, kad aš pramanau ar pagrąžinu lietuvių tautos kančias ir pasipriešinimą dabar. Bet jei manim tamsta negali tikėti, pavartyk tamsta Vliko pranešimus ir memorandumus, kurie pasiekė aliantų valstybių galvas ir užsienio reikalų ministerijas. Ne šiandien, bet anais okupacijos laikais jie buvo rašyti, ir Vakarų aliantai buvo informuojami apie padėtį.

— Gerai, tikiu, kad jūs daug prisikentėt nuo nacių, nes jie ir kitur panašiai elgėsi. Bet kaip jūsų nelaikysi nacių šalininkais, jeigu jūs patys laisva valia pas nacius atbėgot.

— Pone kapitone, ar jūs apgalvojot,

ką reiškia laisva valia?

Ar tamsta esi matęs žvirblį, vanago užkluptą, kaip jis sprunka tiesiog į žmogaus trobą arba į žmogaus glėbį ir slepiasi drebėdamas? Jis sprunka, tamsta pasakysi, laisvai, nors nežino, ar tas nenaudėlis jo neiškeps ir nesudoros kaip ir vanagas.

Taip spruko lietuviai nuo vanago iš Rytų, kurio nagus jie buvo pažinę, į svetimą lizdą. Ar jie laisvai, savu noru skrido? Įsivaizduok, tamsta, kad jūsų namus kaimynas piktadarys padegė. Tamsta iš savo degančio namo iššokai tiesiausiu keliu į kaimyno piktadario daržą. O ten tvarkos saugotojas, jau pačiupęs už pakarpos padegėją, čiumpa ir tamstą ir kaltina: tamsta susidėjai su padegėju ir net jo darže lankaisi. Tamstos nusikaltimas juo didesnis, kad tamsta sąmoningai ir laisva valia į jo daržą atbėgai... Ar ne panašiai tamsta dabar mus sodini į kaltinamųjų suolą sykiu su karo padegėjais?! Kada karo banga staiga užgriuvo; kada bombos krito aplinkui; kada bolševizmo antplūdis, jau pažįstamas iš anksčiau, graso kiekvieno laisvei ir gyvybei, būtų naivu ir demagogiška kalbėti apie laisvą atbėgimą. Tai buvo prievartos

bėgimas, bėgimas iš baimės netekti daugiau nei gyvybės ir laisvės.

Į vakarinius aliantus pro nacinę skaistyklą

O dėl to, kad bėgom į vakarus. Tamsta, pasakyk, kur kitur galima buvo bėgti? Dar į Švediją? Taip, per jūras mėgino keli šimtai į ten pabėgti. Bet vokiečių karo laivai daugumą jų sugaudė ir sukišo į kalėjimus ar pristatė sutvirtinimų darbam. Mums liko tik vienas kelias, norint į vakarus pakliūti, pas vakarų aliantus — per Vokietiją (ne į Vokietiją, kaip tamsta sakai!).

Gestapas puikiai žinojo, kur mes bėgom. 1944 pabaigoje lietuvių skyriaus vedėjas gestape pasakė: tautų santykiavimas su vokiečiais esąs trejopas — su vokiečiais, tada jos klauso vokiečių direktyvų; prieš vokiečius, tada jos bus sutriuškintos; neutralios, o jos yra anglofiliškos, ir jų laukia antrųjų likimas; lietuviai esą trečiosios, o net ir antrosios grupės...

Lietuviai žinojo, kad bėga ne į vaišes. „Liekantiems gresia greita mirtis ir laisvės netekimas iš sovietų rankos, pasitraukiantiems gresia lėtesnio tempo mirtis nuo bado. Vienintelė jiems viltis — ištesėti, iki pasirodys vakarų aliantai", skelbė vienas pogrindinis laikraštis, orientuodamas tautiečius naujosios sovietų invazijos akivaizdoje.

Vokiečiai turėjo puikią progą lietuviams atsikeršyti. Ja pasinaudojo. Visus jaunus vyrus, kurie peržengė sieną, sugaudė, pristatė apkasų darbams ar luftwaffei, ar tiesiog perdavė wehrmachtui. Sugaudė tokiu būdu keliolika tūkstančių. Juos atskyrė nuo šeimų ir apkasų darbuose išlaikė po kelis mėnesius, o kariuomenėje iki pat karo pabaigos. Štai kaip atsidūrė vokiečių kariuomenėje didžioji mūsų vyrų dalis. Jie laukė, kad juos siųstų į vakarus, kur jie tikėjosi greičiau galėsią pasiduoti aliantams. Tatai ir vokiečiai žinojo. Dėl to lietuvius daugiausia siuntė į rytų frontą. Žinojo, kad ten lietuviai

negalės pasiduoti į nelaisvę, nes bus žudomi. Tie vyrai dabar laikomi nelaisvėje, o dalis jų buvo perduoti Sovietų S-gai. Juos kaltinate kaip nacių karius, vokiečių talkininkus. Vokiečiai panašiai buvo kaltinę sovietų talkininkais lietuvių kariuomenės dalis, kurios buvo likusios Lietuvoje, ir siuntė juos į nelaisvę sykiu su raudonosios armijos kariais. Elgesys vienodas ir skriauda ta pati.

Ar tamsta nejauti, kad tie vyrai yra dvigubai nuskriausti. Juos nuskriaudė vokiečiai, per prievartą absoliutinę daugumą įgrūsdami į karines milines. Dabar skriaudžiate jūs, laikydami juos nelaisvėje ir kaltindami jų skriaudėjų kaltėmis. Nepamirškite dar ir to, kad žymi dalis tų vyrų buvo prievarta išvaryti anapus sienos. Ištisos trys pasienio apskritys buvo griežtu įsakymu evakuotos, grasinant sušaudymu, jei pasiliks.

Lietuviai ne vieninteliai buvo prievarta į vokiečių karines milines įvilkti. Atsiminkite, kaip atsidūrė vokiečių kariuomenėje prancūzų vyrai iš Elzaso — Lotaringijos. Tuos jų, kurie pakliuvo į raudonosios armijos nelaisvę, sovietai paleido. Kodėl gi su lietuviais elgiamasi, kaip su pikčiausiais naciais! Jei nekalbame apie žmoniškumą, tai bent apie teisingumą.

— Na galbūt. Galbūt lietuvių tauta rodė rezistenciją. Bet lietuvių tauta liko ten, savo tėvynėje. O dėl jūsų, kurie čia atbėgote, mes turime žinių, kad esate naciai, kolaborantai.

Tremtiniai kolaborantai?!

Jei mes, tremtiniai, būtume buvę naciai, tai žinot, ką būtume padarę? Būtume jums, amerikiečiams, karą paskelbę! Visai ne juokais! Naciai labai mus spyrė vėl skelbti mobilizaciją ir totaliai įsijungti į Vokietijos vedamą karą — taip kaip Vlasovo armija. 1944 rugsėjo mėn. buvo reikalavę, kad gen.

Raštikis imtųsi organizuoti. Bet jis ir šiuo kartu, kaip ir Lietuvoje, atsisakė kategoriškai. Tada norėjo naciai sušaukti lietuvių tremtinių konferenciją, kuri paskelbtų mobilizaciją. Bet visi įžymesnieji žmonės atsisakė joje dalyvauti. Konferencija nepasisekė. Mobilizacija nepaskelbta. Lietuviai tremtiniai ir čia atsilaikė. Atsilaikė, nes ir ištrėmime veikė tos pačios rezistencinės organizacijos ir to paties Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto delegatūra, nors joms buvo nepalyginti sunkiau veikti. Vis dėlto, jos sugebėjo nustatyti ir perduoti vieningo laikymosi liniją. O ir patys tremtiniai jau tiek buvo įgudę į nacių metodus, kad lengvai iššifruodavo tikruosius vokiečių siekimus ir juos sugebėjo paversti niekais.

Prašėte, kad kalbėčiau trumpai. Dėl to dėsčiau, tik nedaugelį faktų iš tų, kuriuos pergyvenome per trejus rudosios okupacijos metus.

Yra žmonių, kurie netiki ir faktais. Todėl beprasmiškos pastangos būtų įtikinėti, beliktų tik konstatuoti, kad mūsų, tremtinių, kaip ir tėvynėje likusių, sąžinė yra rami. Rami, nes ištesėjome tėvų ir protėvių tradicijas, nesidavėme suklaidinami naujųjų laikų teutonų, nepuolėme kaimynų, kai jie buvo jau kitų užpulti.

Mes nesidavėme sukurstomi ir prievarta verčiami pasisakyti prieš vakarinius aliantus. Nei pirmomis nei paskutinėmis karo dienomis iš mūsų tokio žodžio neištraukė.

Mes sėkmingai apgynėme savo jaunimą nuo nacinio auklėjimo.

Mes pavyzdingai sulikvidavome ir niekais pavertėme brutaliausias nacių pastangas sumobilizuoti mūsų jaunimą į SS legioną ir kitus SS dalinius.

Mes išvengėme žinomesnių žmonių įtraukimo į kolaborantus.

Taip, mes išlaikėme politinio subrendimo egzaminus. tačiau dėl to skaudžiai, labai skaudžiai nukentėjo mūsų kraštas.

Mūsų tautiečiai tūkstančiais, pradedant nuo pirmosios nacių įžengimo dienos ir baigiant paskutinėmis, buvo šaudomi čia pat Lietuvoje.

Mūsų krašto gyventojų daugiau kaip 10% (iš dalies rasiniais sumetimais) buvo išžudyti (pagalvokit, kokis tai būtų kraštui nuostolis, jeigu tokis procentas būtų išžudytas jūsų amerikiečių!). Mūsų rinktiniai šviesuomenės žmonės ir ūkininkai buvo išgabenti į KZ ar kalėjimus, iš kurių daugelis neišėjo.

Mūsų vyriausios švietimo ir kultūros įstaigos buvo uždarytos. Sulikviduota spauda, sustabdytas knygų leidimas, sulikviduotas organizacinis gyvenimas.

Mūsų tautiečių šimtas tūkstančių prievarta buvo išsiųsti iš savo krašto darbams.

Mūsų ekonominės gėrybės buvo gabenamos į reichą; jos ėjo gausingiems nacių kadrams ir jų šeimoms, o Lietuvos gyventojas buvo maitinamas bado racionu.

Mūsų gyventojų geriausi ūkiai, namai, įmonės buvo atimti ir atiduoti nacių pareigūnams ir kolonistams, vykdant sistemingą Rytų kolonizaciją.

Mūsų tremtinių tūkstančiai prievarta sugaudyti ir įvilkti į vokiečių karių uniformas.

Mūsų daugelis miestų išgriauta, kaimų išdeginta, įmonių mašinos išgabentos į reichą.

Mūsų tauta, šalia Lenkijos ir Belgijos, viena iš labiausiai nekaltai nukentėjusių tautų. Viena iš sėkmingiausiai organizuočiausiai variusių rezistenciją prieš okupantą.

Mes siekiame savos laisvės!

Siekėme, siekiame ir sieksime — atstatyti savo nepriklausomą demokratinę Lietuvą.

To mes neišsižadėjome nei raudonosios, nei rudosios okupacijos metu. Dėl nepriklausomo gyvenimo orientavo-

mės pagal Vakarų demokratijų skelbiamas direktyvas ir į jas veržėmės, ieškodami globos.

Dėl jo kovojame ir kovosime. Kas laisvėje pagyveno, nelaisvėj gali nebent mirti.

Jums tai atrodo naivu, kad tokios mažos valstybės (nors nemažesnės už Šveicariją, Belgiją, Daniją) įsigeidė išlaikyti savo politinę nepriklausomybę!

Bet ar tos mažos valstybės yra sudarytos ne iš tokių pat žmonių, kaip didžiosios? Ar jos mažiau jaučia ir mažiau galvoja?

Mes siekiame tik teisingumo!

Jeigu Attlee paskelbė reikalą sugrąžinti politikai krikščionišką moralę ir jeigu ji iš tiesų būtų politikon sugrąžinta, tai mes norėtume šauktis jos vieno principo — teisingumo! Tik teisingumo!

Teisingumo vardan mes turėtume pateikti sąskaitas Vokietijai ir kaltinimus naciams.

Teisingumo vardan galėtume jums padėkoti už globą, bet ir daugeliui jūsų pasakyti: jūs apkalbate mus, sąmoningai šmeižiate, apšaukdami mus ne tik naciais, bet ir kriminalistais. Ar gi aš neturiu pagrindo taip kalbėti? Štai skelbiate apie mus:

> Ein offizieller Bericht der amerikanischen Militaerregierung hebt hervor, dass die meisten der aus den baltischen Laendern stammenden Fluechtlinge infolge ihrer Symphatie fuer den Nationalsozialismus nach Deutschland geflohen sind und auch heute noch keinen Hehl aus dieser Gesinnung machen. Die Fluechtlinge baltischer Nationalitaet sind ausserdem auch fuer einen grossen Teil der Verbrechen verantwortlich... (*Die Neue Zeitung* 5.I.46).

Sakysite, čia ne amerikiečių laikraštis. Bet be kieno žinios negali nė eilutė praeiti? Kas jį leidžia: ar ne patys amerikiečiai? O amerikietinis *Stars and Stripes* ar ne tą pačią insinuaciją įsidėjo, tik jau pavadino žinia ne iš Washingtono kaip *Neue Zeitung*, o tiesiai iš Frankfurto, niekam akių nedumdamas. O radijas? Per radiją buvo paskelbta, kad lietuvis apiplėšęs vokietį ūkininką, išprievartavęs jo dukterį. Nurodytoj vietoj patikrinus, pasirodė, nei ten būta prievartavimo, nei apiplėšimo, nei tokio lietuvio.

Sakote, jus suklaidina informatoriai. Bet iš kur jūs savo informacijas semiatės ir kieno pranešimais jūs tikite? Mumis jūs netikite (nes mes esą naciai, hitlerininkai). Bet jūs tikite vokiečių informatoriais, kurie Hitlerį į valdžią išsirinko patys, demokratiškai, ir kurie jo vadovaujami ir mūsų ir kitas tautas buvo pavergę ir apiplėšę.

Jūs tikite vokiečių skundais, kad mes esame jiems didelė našta. Bet vokiečiai iš Lietuvos išgabeno tiek maisto, drabužių, apavo, baldų ir kito turto, kad dabartinis tremtinių išlaikymas neatstoja nė procentų to kapitalo, kuris iš Lietuvos išgabentas. O dėl patalpų, kurias mes užimame, tai primintina, kad vokiečiai savo kariniams ir civiliniams žmonėms iš mūsų buvo atėmę visus geriausius butus.

Ar teisingumas nereikalauja, kad tauta, mus nuskriaudusi, bent šiuo tuo ir mums atsiteistų, bent iš teisingumo?

Vokiečių aukštosios mokyklos nenori priimti mūsų studentų. O kas kaltas, kad jie dar tik studentai ir dar neturi savo profesijos? Juk vokiečiai buvo uždarę visas mūsų aukštąsias mokyklas ir sukliudę jaunimui mokslus baigti. Ar teisingumas nereikalauja, kad bent savose mokyklose leistų mūsų studentams studijuoti ir atitaisytų nors iš dalies skriaudą, kurią jų tautiečiai yra padarę?

Jūsų informatorius — sovietiniai šaltiniai. Jūs tikite sovietų pareigūnais, kuriems uoliai talkina ir kai kurie jūsų DP pareigūnai. Abejojate, kad taip būtų? Deja, taip yra. Tie,

kurie siūlo mums, tremtiniams, sovietinę literatūrą, įkalbinėja keliauti į sovietus, tie patys ir lietuvius šmeižiančias korespondencijas iš Frankfurto rašo.

Širdyj tebejausdamas savo tautos karo metu patirtas skriaudas, tebegirdėdamas deginamus ir žudomus tautiečių vaitojimus ir dabar ją neteisiai šmeižiant, po to, kai aš Tamstai visa tai paaiškinau, drįstu, Pone Kapitone, kreiptis į Jus, o per Jus ir į daugelį Jūsų pareigūnų su kaltinimu. Su senuoju Zola tariu

J'accuse!

Kaltinu Jus ir kai kuriuos Jūsų kolegas administratorius ir politikus, kad išduodat garbingas jūsų tautos tradicijas priglausti ir globoti kiekvieną, kuris pas jus atbėgo, persekiojamas ir laisvės ieškodamas.

Kaltinu, kad šmeižiate mano tautą, kuri šiame kare yra netekusi visko, elgdamosi, kaip jai sąžinė diktavo, orientuodamasi į Vakarų demokratijas ir į jas viltis sudėdama.

Ir jeigu Tamsta ir būtum linkęs pritarti mano Tėvynės laisvės laidotuvėms ir net padėtum ją laidoti, man dar lieka viena viltis: skaičius tų, kurie yra ištikimi Amerikos laisvės ir demokratijos idealams, auga diena iš dienos.

Leiskite man dar atviriau pasisakyti: atrodo, kad jūsų ne vienas politikas yra suinteresuotas mus apjuodinti, kad galėtų nusiplauti rankas dėl Lietuvos ir kitų Pabaltijo kraštų likimo. Ligi šiol jūsų kraštas kilniai atsisakė pripažinti smurtą ir neteisybę, Pabaltijo kraštams padarytą. Bet jeigu kai kuriems politikams bus intereso paaukoti tas mažąsias valstybes Sovietų imperializmui, tai jie drąsiau galės teisintis, pirmiau jas apkaltinę nacizmu.

1946

LIETUVOS VERGIJOS DEŠIMTMETIS

1. Ketvirtasis padalinimas

Du didieji karo nusikaltėliai susitiko antru kartu 1939 rugsėjo 28 — Molotovas ir Ribentropas. Slaptai ir galutinai juodu susitarė pasidalinti Lenkiją ir Lietuvą bei jos kaimynes Latviją su Estija. Ribentropas dosniai perleido savo nusikaltimo bendrininkui Estiją, Latviją ir beveik visą Lietuvą, sau kukliai pasilikdamas tik Lietuvos siaurą juostą pagal Šešupę (paskiau ją savo bendrininkui pardavė už 31 mil. auksinių markių!). Taip buvo sutartas ketvirtasis Lietuvos padalinimas, praėjus 144 metams nuo trečiojo, kuriame buvo dalyvavę tie patys rusai ir prūsai, Lietuvos kaimynai ir draugai.

Gavę laisvas rankas, Sovietai šuoliais, staigiais ir klastingais, o paskiau jau ciniškai atvirais, ėmė grobti Lietuvą dalimis, kaip graikų padavimo vienaakis milžinas Kiklopas, kuris rijo graikus ne visus iš karto, bet palaipsniui, pasigardžiuodamas. Vieną koją Sovietų Kiklopas įkėlė į Lietuvą, priversdamas Lietuvos vyriausybę pasirašyti „tarpusavio pagalbos paktą" ir įvesdamas į Lietuvą 20,000 raudonosios įgulos (1939.10.10).

Toje sutartyje Sovietai dar pasirašė pasižadėjimą: „Šios

sutarties vykdymas jokiu būdu nepaliečia susitariančių suvereninių teisių, ypatingai jų valdymo formos, ūkinės socialinės sistemos, o taip pat jų apsigyvenimo priemonių ir remiasi nesikišimo į vidaus reikalus principu".

Po 8 mėnesių Sovietai padarė naują klastingą šuolį — laužydami aną nesikišimo 7 paragrafą, pareikalavo pakeisti Lietuvos vyriausybę, vidaus politiką ir įsileisti sovietų kariuomenės jau neribotą kiekį. Taip Sovietų lokys įkėlė į Lietuvos žemę antrą koją ir įsirito su visu prakauliu kūnu (1940.6.15). Prasidėjo vėl viena iš okupacijų, kurių Lietuva, stovėdama Rytų ir Vakarų sankryžoje, buvo daugel pakėlusi. Visos jos buvo žiaurios, tačiau sunku ir palyginti pastarosios žiaurumus ir sunaikinimus su ankstesnėmis.

Ruso, dabar atėjusio bolševiko vardu, naujus okupacijos tikslus ir metodus buvo atspėjęs poetas Vienažindys pasakėčioj, dar prieš keliasdešimt metų parašytoj. Ten rusiškas vilkas, įšokęs pas ožį, gyrė savo kailį ir įkalbinėjo: tu, ožy, gali įsigyti tokį pat blizgantį kailį kaip mano, tik reikia, kad sutiktum pereiti per mano vidurius ir mano kraujuje atgimti... Ir bolševikai užsimojo perleisti lietuvius per bolševizmo vidurius ir suvaidinti, kad tai daroma pačių lietuvių sutikimu ir jų naudai. Tai vaidybai buvo padarytas „liaudies seimas", kuris „nutarė" įsijungti į Sovietiją (1940.7.21), buvo pasiųsta delegacija į Maskvą, kad toji malonėtų priimti į Sovietiją (1940.8.3). Toliau sekė Lietuvos bolševikinimo ir rusinimo žygiai, ir po kiekvieno jų buvo organizuojamos padėkos „tėvui ir saulei". Net po baisiųjų deportacijų buvo dėkojama už „nepageidaujamo elemento" išvežimą iš Lietuvos (1941.6.14).

Žmonių valios klastojimas buvo gerai surežisuotas, bet jame buvo neužgrimuotų spragų, pro kurias pasirodydavo vilko kailis. Pvz., liaudies seimo rezoliucijoje prasitarta, kad Lietuva įjungiama į Sovietų Sąjungą, raudonosios armijos dėka, o ir *Pravdos* 1940 rugsėjo 4 prasitarta tais pačiais

žodžiais: „Lietuvių tauta, padedama raudonosios armijos, numetė Smetonos režimą ir įvedė naują sovietinę tvarką". Pats karo nusikaltėlis Molotovas jau birželio 30 dieną, dar prieš liaudies seimo rinkimą, tuometiniam liaudies vyriausybės užsienių reikalų ministeriui prof. Krėvei Mickevičiui atvirai pasakė: „Sovietų Sąjungos vadovybė yra nutarusi Baltijos valstybes įjungti į sovietinių respublikų šeimą". Taigi „liaudies seimas" turėjo tik įvykdyti, ką Maskvos vadovybė jau buvo nutarusi.

Visą Lietuvą pervaryti per sovietinius vidurius sutrukdė karas (1941.6.22). Bet čia, anot Vienažindžio, lietuviškasis ožys parodė, kad jis turi ragus. Su karo pradžia įvykęs sukilimas prieš okupantą per kelias dienas atsiėjo daugiau kraujo ir gyvybių kaip visos laisvės kovos 1918-20 metais. Tačiau jomis buvo pirmiausia atvaduoti iš bolševikų Kaunas ir Vilnius, atstatyta Lietuvos nepriklausomybė ir paskelbta Laikinoji vyriausybė. Sukilimas sugriovė visų metų sovietinius tvirtinimus, kad Lietuva savo noru virtusi sovietine respublika.

Laikinoji vyriausybė jau dvi dienas buvo šeimininkas Kaune ir Vilniuje, kai įžygiavo vokiečių kariuomenė. Ji įžygiavo jau ne į sovietinę, bet į nepriklausomą Lietuvą. Laikinoji vyriausybė buvo nelaukta rakštis Vokietijai, atsiradusi prieš Vokiečių Užsienio reikalų ministerijos iškalkuliavimą. Kai Laikinoji vyriausybė, vokiečių reikalaujama išsiskirstyti ar virsti nacių talkininke, griežtai atsisakė jų reikalavimus vykdyt, po šešių savaičių jos veikimas buvo prievarta nutrauktas, ir į savo kietą ranką Lietuvą paėmė antrasis nusikalstamo suokalbio dalininkas — nacinė Vokietija. Laikinosios vyriausybės sulikvidavimas iš pat pradžių nulėmė lietuvių santykius su naujuoju okupantu. Į jo šūkavimus, kad vokiečiai esą išvadavę Lietuvą ir kad lietuviai iš dėkingumo turį atiduoti vokiečiams lašinius, duoną, namus, laukus, visą žemę ir savo vaikus karui bei darbams Vokie-

„J. Tautos pragmatizmo keliu yra nuėjusios iki cinizmo. Jos imasi kelti balsą dėl persekiojimų Čilėje, nes Čilė maža valstybė ir antikomunistinis yra jos režimas. Bet jos tyli dėl Lietuvos tikinčiųjų skundo, nes jis nukreiptas prieš Žmogaus persekiojimą, vykdomą galingos komunistinės vyriausybės. Jungtinės Tautos atsisako kelti tokius klausimus, dėl kurių galėtų susilaukti nemalonumo. Dėl tokio JT charakterio Vakaruose kai kurie publicistai davė jom patronu Poncijų Pilotą". (Iš Juozo Brazaičio įvadinio žodžio Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos I t., 1974, psl. 19-20. Pasirašytas slapyvardžiu Z.V.)

Juozas Brazaitis su kai kuriais LFB veikėjais 1968.

tijoje, lietuviai pažiūrėjo su pasipiktinimu. Ko ko, bet jau savo vaikų atiduoti kvailai nacionalsocializmo garbei ir jo kolonizaciniams tikslams lietuvių tauta per savo pogrindinę spaudą griežtai atsisakė. Ir būtų per ilga pasakoti, kokių priemonių lietuviai sugalvojo savo vaikams gelbėti. Pasyvus pasipriešinimas buvo toks stiprus, kad Lietuva vienintelė, šalia Lenkijos, iš visų nacių okupuotų kraštų neleido vokiečiams suorganizuoti lietuvių SS legiono. Už tą pasipriešinimą teko pakelti dideles aukas: geriausi žmonės atsidūrė Vokietijos koncentracijos lageriuose, ir vienam tik Flossenburgo lageryje buvo nužudyta 2480 lietuvių; ištisi kaimai ir bažnytkaimiai po 400 žmonių ir daugiau buvo sudeginti, gyventojai nužudyti, net vaikai, motinų išmesti iš degančio namo, sužvėrėjusių žandarų buvo sviedžiami atgal į ugnį (Lintupiai, Pirčiupis).

1944 liepos 13 raudonoji armija vėl įsiveržė į Vilnių, ir Lietuva iš naujo pateko į pirmojo suokalbininko rankas. Lietuvių kariniai daliniai, gaivališkai susiorganizavę Žemaičiuose, priešinosi antrajai sovietų invazijai. Jie su šautuvais kovėsi prieš tankus ir žuvo. Jie žuvo, bet pasipriešinimo dvasia liko gyva. Visuose Europos rytuose nėra ir dabar tokio stipraus ir organizuoto pasipriešinimo, kaip Lietuvoje, tam Sovietų prievarta ir smurtu vykdomam lietuviško „ožio" virtimui sovietišku „vilku". Jau penkeri metai pergyventi šioj antrojoj okupacijoje, jau dešimt metų Lietuva naujoje vergijoje. Jos galo dar nematyti, bet jau matyti, ko per tą laiką yra netekęs ir ką laimėjęs Lietuvos gyventojas ir lietuvių tauta.

2. Išlaisvinimas nuo Vakarų, nuo pažangos ir nuo laisvės

Pažangi valstybė siekia kuo geriausiai apsaugoti ir kuo labiausiai patenkinti visų piliečių ir kiekvieno reikalus, tiek dvasinius, tiek medžiaginius. Dvasiniai reikalai patenkinami tada, kai pilietis turi pagrindines demokratines laisves:

politinę laisvę — laisvę pareikšti savo valią dėl krašto valdymo, dalyvauti rinkimuose, rinkti, kas jam patinka, pats statyti kandidatus, spaudoje ir kalbose kritiškai pasisakyti dėl valdžios ir atskirų asmenų; susiorganizavimo laisvę — laisvę dėtis į politines, ūkines, profesines, kultūrines ar religines draugijas; tikėjimo laisvę — laisvai ir nekliudomai savo tikėjimą išpažinti ir jį viešai praktikuoti. Materialiniai reikalai patenkinami, kai pilietis gali turėti sau patinkamą profesiją (užsiėmimą), turėti pagal ją darbą ir gauti uždarbį, kuris įgalintų jį ir jo šeimą padoriai pragyventi ir susidaryti santaupų ar įsigyti nuosavybės. Prie kiekvieno žmogaus giliausių teisių priklauso ir laisvė gyventi savo krašte. (Tik už didžius nusikaltimus graikai nuteisdavo atplėšti žmogų nuo šeimos ir išvyti iš gimtojo krašto).

Kur šitie reikalai geriausiai patenkinami, ten žmogus gali daugiausia parodyti kūrybos, ten valstybė yra pažangiausia. Šita kryptimi stengiasi eiti vakarinio pusrutulio valstybės. Šita kryptimi ėjo ir nepriklausoma Lietuva, būdama pačiame Europos geografiniame centre ir palaikydama visus ryšius tik su vakarų valstybėmis.

Sovietai okupavę atitvėrė Lietuvą nuo Vakarų ir prievarta lenkia ją į Rytus, visais žmogaus reikalų patenkinimo atžvilgiais atsilikusius. Į atsilikimą gramzdina ir Lietuvą. Atsilikimą žiauresnį, negu Vakarų valstybės tais užmirštais laikais, kai dar jose klestėjo prekyba vergais. Vakaruose politinės, susiorganizavimo, tikėjimo laisvės, o taip pat laisvės gyventi savo šalyje niekas neginčija. Vakaruose daugiausia kovojama dėl uždarbio dydžio, dėl darbo ilgumo. Kas į Sovietų rankas pakliuvo, pilietinių laisvių niekas neturi. Ten viskas priklauso nuo partijos, nuo 14 žmonių gaujos, susėdusios politbiure. Sovietų pavyzdžiu ir Lietuvoje dabar niekas negali reikšti savo valios. Visi turi vykdyti tik partijos valią. Negali būti kitos partijos, tik komunistų, kitos jaunimo organizacijos, tik komjaunimas, kito laikraščio, tik kompartijos lei-

džiamas, kitos knygos, tik valdžios išleista. Ir visa tai daroma net ne pagal vietinės partijos valią, bet pagal Maskvos planus ir direktyvas. Net laikraščių vardas tas pats kaip Maskvoje, formatas tas pats, laužymas, šriftas, ne tik mintys — viskas Maskvos kopija, tik lietuviškais žodžiais parašyta. Ir tai praktiškai reiškia bolševikų pasakymą „socialistinis turinys ir tautinė forma".

Tikėjimo laisvės sovietiniame krašte nėra ir iš principo negali būti, nes kiekvienas pilietis verčiamas išpažinti, praktikuoti ir skelbti tik sovietišką „tikėjimą" — bedievybę ir materializmą. Kitoks tikėjimas persekiojamas. Tikintieji ir einantieji į bažnyčias ar namie laiką šventųjų paveikslus atleidžiami iš tarnybų. Mokyklų jaunimui draudžiama tikėjimo tiesų mokytis net už mokyklos sienų. Bažnyčios apdėtos mokesčiais kaip pasilinksminimo namai. Paskiausiu laiku nustatyta, kad bažnyčios viena nuo kitos būtų ne arčiau kaip per 7 kilometrus. Tokiu būdu miestuose daug bažnyčių uždaroma. Kunigai, nors neturi jokio uždarbio, apdedami trigubais dirbančiųjų mokesčiais. Kunigai ir vyskupai buvo verčiami dirbti NKVD tarnybai: kunigai ir visi kunigų seminarijos auklėtiniai — šnipinėti, vyskupai prievartaujami išleisti ganytojiškus laiškus prieš partizanus, duoti pasaulio spaudai pareiškimus, kad sovietinis režimas bažnyčias remia. Kai jų sau nepalenkė, visus vyskupus suėmė ir išvežė (liko tik vienas K. Paltarokas, 74 metų amžiaus, ir tas pats iki paskutinių laikų gyvenęs nelegaliai). Kunigų išimta iš pastoracijos darbo jau virš 70%. Vieni išvežti, kiti slapstosi. Daugelyje parapijų kunigų visai nebeliko. Naujų paruošti nebeįmanoma, nes iš keturių seminarijų, kuriose mokėsi per 300 auklėtinių, beliko viena seminarija, kuriai nustatytas kontingentas 60 klierikų. Kunigai per išpažintį provokuojami: agentai eina išpažinties, o paskui kunigus kaltina, kad jie neišdavę priešvalstybinio sąmokslo. Jokios maldaknygės, jokio religinio turinio laikraštuko ar knygelės. Nuolatiniai straips-

niai, prakalbos, paskaitos, pamokos vidurinėse ir aukštosiose mokyklose prieš religiją, prieš Vatikaną, prieš Lietuvos kunigus. Jaunimą spaudžia dėtis į komjaunimo organizaciją. Nori jį perauklėti tikrais bedieviais ir bolševikais. Tam gimnazijų ir kitų vidurinių mokyklų pristeigta daugiau nei nepriklausomoj Lietuvoj. Nors jose mokslo lygis žemesnis (sumažintas bendras mokymo metų skaičius iš 13 į 12, trūksta specialistų — mokytojų), bet Sovietams svarbiau už mokslą yra sovietinis auklėjimas. Jaunimui perauklėti aukštosiose mokyklose paskirti specialūs prorektoriai iš Maskvos. Kova prieš religiją, parodžiusi 1945 metais truputį atlyžimo, dabar, ypač nuo 1947 pradžios, stiprėja metai iš metų. Tikėjimo laisvės beliko tik atminimas.

Šalia tikėjimo laisvės kiekvienas žmogus Vakaruose turi ir kūrybos laisvę. Rašytojas, dailininkas, muzikas, mokslininkas kuria pagal savo įsitikinimus ir pergyvenimus. Lietuvoj, kaip ir visoj Sovietijoj, šitos laisvės seniai nebėra. Juo toliau, juo labiau spaudžiama, kad menas ir mokslas skelbtų materializmą, bedievybę, bolševizmą. Rašytojams ir dailininkams partija nustato, ką jie turi rašyti ir kaip. Po partijos suvažiavimo 1949 *Tiesa*, partijos organas, rašytojams nustatinėjo: „kovoti prieš buržuazinės ideologijos liekanas, prieš kiekvieną mėginimą prašmugeliuoti nacionalistinius nuodus", kurti tokią literatūrą, kuri naudinga „darbo žmonių kovoje dėl savo geresnės ateities, dėl pilnutinio komunizmo pergalės" (1949.3.3). Rašytojas turi suniekinti Vakarus, ypačiai Jungtines Valstijas, pasmerkti visą nepriklausomos Lietuvos gyvenimą, pagarbinti komunistų partiją, raudonąją armiją, kolchozus, tarybinį patriotizmą, rusų pranašumą prieš vakariečius, bedievius, o geriausia Staliną. Rašytojas Grušas novelėje aprašė ūkininko su savo bernu susipykimą ir susitaikinimą. Už tai buvo pasmerktas, nes darbininkas turįs kovoti ir buožę ūkininką nukovoti. Jokio susitaikinimo negali būti. Sovietinės rašytojos Valsiūnienės knygelė apie

bolševikinę Melnikaitę kritikos buvo priimta šaltokai, bet ji „pasitaisė": įdėjo dar posmą:

Kur Leninas? Klausiu
    Aš saulės šviesios,
Man saulė šviesioji
    Atsako:
— Narsioji širdis Draugo
    Žemės visos
Krūtinėje Stalino
    Plaka.

Tada kritika su palankumu sutiko. „Jau šio vieno eilėraščio sukūrimas yra didelis Valsiūnienės poetinio talento laimėjimas" (*Tiesa,* 1947.7.27).

Kairysis rašytojas Jakubėnas, kuris drįso pasakyti, kad Lietuvoje kurti neįmanomos sąlygos — išgabentas. Išgabenta jau ir visa eilė kitų rašytojų, kuriais anksčiau mielai bolševikai buvo naudojęsi (Boruta, Lukauskaitė). 1948 metais buvo koliojami Lietuvos mokslininkai, kad jie per mažai bolševikiški. Jie atgailojo ir prižadėjo pasitaisyti. Partijos suvažiavime 1949 partijos sekretorius Sniečkus užpuolė ir lietuvių kalbos žodyno redaktorių: girdi, žodyno kalba esanti klerikališka, o redaktorius nesimokąs dabartinės kalbos. Dailininkai 1948 buvo brigadomis išgabenti į kolchozus, kad juos atvaizduotų savo paveiksluose. Tačiau ir bolševikai mato, kad iš senųjų rašytojų, kurie dar likę Lietuvoje, naudos nebus daug. Jų neperdirbsi. Jie nutilo, o jeigu bolševikiškai parašo, tai ir vaikas iš tokių raštų pasišaipys. Griebiasi paskutiniu laiku ieškoti naujų rašytojų tarp jaunimo, tarp gimnazistų, studentų. Iš jų nori išauginti bolševikus, „priešakinius kovotojus". Ar tai pasiseks, — bolševikai tikisi; mes abejojame, nes rašytojui trūksta bolševikijoj pagrindinės kūrybai sąlygos — laisvės.

3. Išlaisvinimas nuo pinigo, nuo namo, žemės ir uždarbio

Darbo, uždarbio, nuosavybės teisė?

Sovietai naikina skirtumą tarp kapitalisto ir darbininko, pirmiausiai atimdami nuosavybę. Lietuvoj nacionalizacijos buvo paskelbtos jau 1940 rugpjūčio 25. Buvo nacionalizuoti indėliai bankuose, didesni už 1000 litų (160 dol.). Šitokiu būdu iš bankų buvo paimta 38 milijonai litų, kurie priklausė 12,000 tarnautojų, darbininkų, smulkių savininkų. Iš pensijų fondo paimta 40 mil. litų, ir pensininkams visos pensijos nubrauktos. Paimta be jokio atlyginimo visas auksas, sidabras, akcijos ir kiti vertybiniai popieriai. Lito kursas nustatytas — 0,90 rb., nors lito perkamoji galia buvo iš tikrųjų 4-5 kartus didesnė nei rublio. Taigi kiekvienam piliečiui, kuris turėjo šiek tiek litų, buvo atimta faktiškai trys ketvirtadaliai, o palikta tik vienas ketvirtadalis. Iš Lietuvos Banko sovietai paėmė 223 mil. litų, jų vietoj įmokėjo tik 200 mil. rb., nors paimtieji litai buvo verti 780 mil. rb. Tokiu būdu buvo apiplėšti ir atskiri piliečiai ir visas kraštas. Lietuvon atvykę rusai galėjo viską išpirkti, o Lietuvos gyventojams pinigai buvo atimti.

Kai atėjo vokiečiai, jie nustatė 1 M. — 10 rb., vadinas, 11 litų už markę. Atsimenant, kad markė prieš karą buvo lygi 2.40 lt., išeina, kad vokiečiai pinigo vertę numušė taip pat 4-5 kartus. Kai bolševikai atėjo antru kartu, jie markės visai neėmė, ir žmonės visai pinigų neteko. Naujų rublių jie galėjo gauti tik iš karių, pardavinėdami savo daiktus. Šitokiu būdu visi gyventojai per kelis atvejus buvo sulyginti — visi pinigo neturėjo.

Lyginami ir kitais atžvilgiais. Štai buvo nacionalizuota prekyba, jeigu jos metinė apyvarta didesnė kaip 115,000 rb. (20,000 dol.). Paliko tik smulkios krautuvėlės, kurios išsivertė be samdomų tarnautojų. Bet joms buvo skirti dideli mokesčiai, negavo prekių, ir antros okupacijos metu turėjo

visos likviduotis. Buvę savarankūs prekybininkai buvo paversti valstybinių įmonių tarnautojais, darbininkais ar bedarbiais (buožėms darbas neduodamas).

Nacionalizuoti namai, kurie turi naudojamo ploto didesniuose miestuose 220 kv. m, mažesniuose 170 kv. m. Vadinas, dviejų aukštų namelis 12 metrų ilgio ir 9 metrų pločio jau atimamas, ir savininkas turi arba išsikelti, arba jis gauna tame name sau kambarį ar porą kambarių (nuo žmogaus po 9 kv. m) ir turi mokėti nuomą. Jeigu jis, statydamasis namą, buvo prisidaręs skolų, tai tas skolas vis tiek turi jis sumokėti, o ne valstybė, kuri iš jo namą atėmė. Šitokiu būdu buvo paliesti 14,000 savininkų, ir jie turėjo virsti nuomininінkais.

Nacionalizuota ir žemė. Žemė visa paversta valstybės nuosavybe. Buvusiems savininkams palikta tik teisė ją valdyti, bet nei parduoti nei kam perleisti negalėjo. Palikta ne daugiau kaip 30 hektarų. Kita išdalyta mažažemiams ir bežemiams. Ir seniesiems ūkininkams ir naujakuriams buvo uždėtos tokios pyliavos ir tokie mokesčiai, kad visoj Lietuvoj jau pirmaisiais metais jas tegalėjo išpilti tik 8,400 ūkių iš bendro skaičiaus 33,456. O 4,492 žemę gavusieji naujakuriai nuo jos atsisakė. Antros okupacijos metu reforma dar griežtinama: paliko po 20 hektarų, paskui po 15 ha; pakaltintiems, kad pyliavas vokiečiams buvo išpylę ar geruoju su vokiečiais sugyvenę, pakaltintiems, kad jų giminės į vakarus pasitraukę, palikta tik po 5 ha, o pakaltintiems partizanus rėmus visai ūkis atimtas, ir patys jo gyventojai išvežti į Rusiją.

Jei ir mažas ūkis gali būti produktingas, ir iš jo gali prasimaitinti jo savininkas ir valstybė turėti naudos, tai Lietuvos ūkis sovietiniame režime, tiek didesnis, tiek mažesnis, negali būti nei produktingas, nei pelningas. Nepriklausomoj Lietuvoj didžiausias ūkininko pajamų šaltinis buvo kiaušiniai, mėsa, sviestas, kuriuos gabeno daugiausiai į Angliją ir kitas vakarines Europos valstybes. Iš vakarų gabenosi sau reikalingus pramonės gaminius, mašinas, įrankius, trąšas.

Sovietija atėmė nuo ūkininko vakarų rinkas, atėmė ir ūkiui būtinas pramonines prekes. Ūkio apyvarta ir pažanga dingo. Dar daugiau. Antros okupacijos metu iš ūkininkų atėmė gyvulius, tepalikdami po vieną karvę, po vieną arklį, atėmė darbo jėgą, vyrus išgabendami, o iš šalies samdytis darbininko nebuvo galima. Ūkis laikėsi tik iš seno įsigyvenimo. Jį dar labiau prislėgė minėti mokesčiai ir pyliavos. Jei jos buvo išpilamos, tai 1947 buvo skiriamos papildomos pyliavos. Kai negalėjo ūkininkas išpilti, jis atidavė paskutinį gyvulį ir tokiu būdu ūkį galutinai varė į bankrotą, norėdamas pusmečiui pratęsti nelaimę. O ji buvo neišvengiama. Nepajėgiančius apkaltina sabotažu ir teisia 6 metams ištremti. 1948 *Tiesa* paskelbė, kad vienoj tik Marijampolės apskrity tokiu būdu buvo nuteisti 153 ūkininkai. Tokios ūkio politikos rezultatas toks, kad 1947 40 procentų visos žemės buvo nedirbamos, o ūkininkų dalis metė ūkius, kad nebūtų deportuoti. Nėra kaimo, kuriame nebūtų namų užkalinėtais langais ar durimis. O ir *Tiesa* 1948 rašė, kaip Kauno bolševikų pareigūnai išvykę griauna negyvenamus namus ir juos gabenasi į miestą, kad turėtų kuo kūrenti.

Su 1948 pradžia, galima sakyti, baigiamas individualinio ūkio laikotarpis. Jis imamas likviduoti ir smarkiu tempu pereinama į kolektyvinį ūkį, kolchozą. Net tie, kurie buvo gavę žemės iš sovietinio režimo, „reiškia džiaugsmo", kad galės savo žemę pervesti į kolchozą. 1948 pradžioje buvo kolchozų tik 20, o jau 1949 metų pradžioje apie kovo pabaigą jų buvo per 900. Kai kuriuose Šiaulių apskrities valsčiuose visi ūkininkai jau suvaryti į kolchozus, po keliolika, keliasdešimt šeimų.

Kolchoze ūkininkas grąžinamas į baudžiauninko padėtį, nes jis dirba ne sau, ir ne tai, kas jam prie širdies. Darbą jam paskiria. Už darbą gauna atlyginimą pinigais ir grūdais. Bet ne tokį, kokį sutaria, o tokį, kokį nustato kolchozo administracija. Mokestį gauna, atskaičius visas gamybos išlaidas

ir dar palikus sumas, reikalingas tolimesnei kolchozo pažangai. Šitaip skaičiuojant, kolchozo pažangai niekada nebus gana, ir kolchozo darbininkui lieka labai skurdžios pajamos. Kolchozas turi statyti pirmoj eilėj ūkio, o paskui jį dirbančiojo reikalus. Ir seniau taip buvo: pirmoj eilėje dvarininko, paskui baudžiauninko reikalai. Kolchoze atsidūręs žmogus iš jo pasitraukti negali. Šituo atžvilgiu buvę žemės savininkai prilygsta darbininkus, dirbančius įmonėse.

Darbininko uždarbiai Sovietų Sąjungoje labai nedideli. Bet Rusijoje žemas ir pragyvenimo standartas. Lietuvių darbininkas pripratęs prie aukštesnio gyvenimo lygio, tad jam išgyventi iš uždarbio yra labai sunku. Nepriklausomoje Lietuvoje darbininkas uždirbo vidutiniškai 153.31 litą per mėnesį. Tai sudarė 188% pragyvenimo minimumo. Kai tik atėjo bolševikai, jis uždirbo 195 rb. arba 111% pragyvenimo minimumo. Antros okupacijos metu tarp uždarbio ir pragyvenimo minimumo nėra nė palyginimo. Kvalifikuotas darbininkas 1947 uždirbo 300-450 rb., o kilogramas riebalų 1947 buvo 120 rb. Negalėdamas išgyventi iš uždarbio, darbininkas yra priverstas vogti įmonės produktus ir juos pardavinėti juodojoj rinkoj arba išsipardavinėti savo daiktelius. Išgyventi negali nė tarnautojai. Įstaigos mėgina organizuoti jiems pagalbą, paimdamos savo žinion vadinamus valstybinius ūkius, sovchozus, ir iš jų išlaikyti savo tarnautojus. Dėl gaunamo uždarbio neapsimokėtų dirbti fabrike ar įstaigoje ir būtų geriau bėgti į kaimą, kur pavalgyti vis dar tebėra daugiau. Tačiau tarnautojas ir darbininkas jaučiasi pririštas prie savo įstaigos ar įmonės, nes jeigu jis pasitrauks, tai jis neteks darbo pažymėjimo, o tokius čiumpa ir gabena į „broliškas" respublikas darbams.

Kad iš darbininkų išspaustų daugiau produktingumo, tebevartojamos soclenktynės, savikritika, plano vykdymas ir t.t. Apie darbininkų teises dalyvauti fabriko administravime ir pelno paskirstyme buvo daug kalbama pirmos okupacijos

metu. Bet tik kalbama. Jau pirmos okupacijos metu paaiškėjo, kad sovietinis režimas yra pakeitęs tik kapitalizmo vardą. Iš esmės jis yra žiauresnis darbininko išnaudotojas. Nepriklausomoj Lietuvoj darbininkas galėjo skųstis darbo inspektoriui, o bolševikinėje Lietuvoj nėra kam skųstis, nes kapitalisto ir išnaudotojo rolę perėmė pati valstybė. Nepriklausomoje Lietuvoj darbininko reikalus gynė profesinės sąjungos ir draugijos. Jos galėjo ir streikus rengti. Sovietiniame režime streikas yra sabotažas ir jokių streikų niekad nesti. Jokia kritika tam sovietiniam išnaudotojui negalima, darbininkas, išdrįsęs padėtį kritikuoti tik tarp draugų, rytojaus dieną jau nepasirodo. Jį sudoroja NKVD kaip reakcionierių, liaudies priešą.

4. Vergo organizavimas ir laisvojo naikinimas

Sovietinis režimas šitaip visose gyvenimo srityse — žemės ūkyje, pramonėje, prekyboje — žmones sulygina, atpalaiduodamas juos nuo teisių ir laisvių, nuo turto, nuo nuosavybės, nuo pastovumo, organizuodamas visai naują žmogų. Žmogų, kuris neturi savo valios nei minties bei iniciatyvos, aklai klausantį tik partijos ir jos viršininkų įsakymų. Žmogų, kuris be turto, be nuosavybės, materialiai visai nesavarankus ir yra priklausomas nuo jam darbą duodančios ir jam šiokį tokį uždarbį teikiančios valdžios, arba tikriau tos pačios partijos. Žmogų, kuris yra tik darbo įrankis, vergas, atlyginamas tiek, kad nemirtų, bet ne tiek, kad galėtų padoriai gyventi. Žmogų, kuriš laikomas amžinoje nežinioje, nesaugume, nesurištas pastovesniais ryšiais nei su žeme, net su šeima. Tokis žmogus, laikomas tarp bado ir sotumo, tarp laisvės ir kalėjimo, tarp būti ir nebūti, priartinamas prie gyvulio-žvėrelio padėties. O toks yra sąmoningai sovietinio režimo palaikomas, nes toks lengviausiai valdomas. Toks tegalvoja apie šios dienos duoną, apie šios dienos poilsį, apie savo egzistencijos bent laikinį pratęsimą, bet ne apie aukš-

tesnius politinius siekimus ir pastovesnius idealus. Tie aukštesnieji valdymo reikalai ir idealai jau priklauso visagalinčiai išrinktųjų gaujelei politbiurui, partijai. Iš kitos pusės tokie žmonės yra ir pavojingiausi, nes išalkęs žmogus virsta tikrai žvėrim ir sukelia kruvinas revoliucijas. Kad pastarosios nelaimės nebūtų, sovietai turi žiauriausią pasaulyje policiją ir šnipų tinklą, kuris nepatenkintuosius suseka, suima ir likviduoja.

Vietinių gyventojų likvidavimas Lietuvoje prasidėjo su bolševikų įėjimu (1940.6.15). Pradėta nuo vidaus reikalų ministerio Skučo ir saugumo viršininko Povilaičio. Antras etapas — 1940 liepos 12 dienos naktį visuomenės veikėjų suėmė apie 500. Toliau individualinis suiminėjimas. Per metus kalėjimuose buvo 12,000 (kai bolševikai atėjo į Lietuvą, jie rado nepriklausomos Lietuvos kalėjimuose viso tik 245 kalinius, kurie kaip politiniai buvo paleisti). Iš jų apie 5,000 buvo nukankinti tardymo metu ar išvežti (Červenėje sušaudyta 500, Pravieniškėse 400, Raseiniuose 76 ir t.t.). Tik 1941 birželio 14 naktį prasidėjo masinis vežimas, kurio metu dingo iš Lietuvos netoli 40,000. Antroji okupacija tęsė pirmosios planą. Pirmiausia buvo suimti žmonės, susiję su Laikinąja vyriausybe ir partizanais, buvę rezistencijos žmonės vokiečių okupacijos metus. Toliau vėl grįžo prie 1941 sudarytų sąrašų, kuriuose pažymėtų asmenų dėl karo nebuvo spėję išvežti. Pagal juos, o taip pat ir pagal naujai sudaromus sąrašus rankiojo žmones individualiai, gabeno ir tebegabena į apskrities kalėjimą, paskui į Vilniaus ar Kauno, o iš ten jau po „teismo" už akių kas mėnuo dideliais būriais geležinkeliu ar pėsčiomis gabena į Rusiją. Kas mėnuo apie 2-3,000.

Ligi 1947 pabaigos naikinimo balansas buvo toks: nužudyta ar žuvę 30,000; deportuotų į Rusiją 120,000; repatrijuodintų į Lenkiją 140,000. Viso ligi 1947 metų galo 290,000. Tarp jų eilė profesorių, rašytojų, žurnalistų, daugiausia betgi ūkininkų. Taip pat išgabenti, kaip minėta, visi Lietuvos

vyskupai, išskyrus tą vieną.

1948 deportacijos sustiprintos. Gegužės-birželio mėn. buvo masinės deportacijos, daugiausia vėl ūkininkų. Per tą pusę metų išgabenta ne mažiau per 60,000. Tokiu būdu ligi metų vidurio balansas smarkiai paaugo. Vien bolševikų dėka Lietuva jau 1948 vidury buvo netekusi 350,000. O jei priskaitysim dar pirmosios okupacijos metu išvežtuosius 40,000, nužudytuosius ir per kalėjimus išgabentus 5,000, o taip pat sulikviduotus vokiečių okupacijos metu 300,000, tai Lietuva yra netekus ligi 1948 metų vidurio 695,000, arba 20-25% visų gyventojų. Koks tai smūgis nedidelei valstybei, galima įsivaizduoti prileidus, kad tokio procento netekdama Prancūzija ar Anglija, būtų netekusios po 8 milijonus, Jungtinės Valstijos 24-30 milijonų.

Bet šis Lietuvos deportuotojų skaičius dar toli nebuvo įvykdęs 1941 bolševikų sudaryto plano išgabenti iš Lietuvos 700,000 lietuvių. Anas planas atgimė 1948 liepos mėnesį, kada NKVD pareigūno Abakumovo parašu buvo išleista slapta instrukcija, pasiruošti naujai deportacijai, masinei, apimančiai Lietuvą, Latviją, Estiją, Karelų Suomiją. Deportacija turėjo būti įvykdyta 1948 lapkričio-gruodžio mėn. Kokį skaičių palietė šitas planas, tuo tarpu dar sunku pasakyti. Bet *Svenska Morgenbladet* korespondentas iš Londono pranešė: „kas ketvirtas lietuvis deportuojamas... Į jų vietą gabenami mongolai" (1949.3.28).

Sovietinis režimas žmones naikina ne dėl to, kad jie būtų konkrečiai nusikaltę tam ar kitam įstatymui. Vakarų Valstybėse yra susigyventa su praktika, kad žmogus baudžiamas tada, kai jis yra sulaužęs paskelbtus jam privalomus įstatymus. Sovietiniame režime, panašiai kaip ir nacių, žmogus naikinamas, jam siaurinamos teisės jau vien dėl to, kad jis yra nepageidaujamos kilmės. Naciai sunaikinti ar nuteisinti ėmėsi jiems nepriimtiną „menkesnių" rasių žmones, sovietai naikina ir nuteisina jiems nepriimtinos socialinės kilmės žmones. Ne-

svarbu, ar žmogus yra turtingas, ar beturtis, ar gal net bedarbis; svarbu, kas buvo jo tėvai. Pagal jų socialinę kilmę žmonės skirstomi į tinkamus ir netinkamus sovietiniam režimui, į liaudį ir buožes, į turinčius daugiau teisių ir mažiau. 1947 gruodžio 12 sovietinis ministerių kabinetas Lietuvoje įsakė sudaryti buožių sąrašą, buožiškumą nustatant pagal jų turėtą žemės kiekį prieš karą, prieš okupaciją. Buožės jau nepriimami net į kolchozus. Jie turi būti išvežti, sunaikinti. Buožių, kurie turi 18 ha žemės, vaikai nepriimami ir į universitetą.

Šitokiu būdu suskaldomi Lietuvos gyventojai ir paskui dalimis likviduojami. Lietuva kolonizuojama mongolais, rusais ir kt. Šito likvidavimo akivaizdoje jau nebėra prasmės kalbėti, ko nustojo lietuvis, netekęs nepriklausomybės. Neteko visko: turto, dažnas ir šeimos, padoraus gyvenimo, uždarbio, saugumo sau ir savo šeimai, visokeriopos laisvės.

Ir vis dėlto ne visko. Neprarado jis savo valios pajautimo. Neprarado laisvės troškimo. Neprarado pasiryžimo ją ginti. Dėl to ir iš visų sovietinių respublikų Lietuvoje patys sovietai priskaito mažiausiai dalyvavus balsavimuose 1946. Kai Estijoj balsavusių skaičių žymi 98.7%, kitose respublikose net 99.9%, Lietuvoje tik 91.78%. (*Nouvelles Sovietiques,* 1946.2.23). Dėl to Kauno universitete 1947 m. iš 2,000 studentų komjaunuolių buvo tik 13. Dėl to partizanų skaičius Lietuvoje didžiausias ir pasipriešinimas organizuotas.

Pasyviame ir aktyviame pasipriešinime lietuvių charakteris netenka tų bruožų, kurie buvo paskutiniu laiku beatsirandą nepriklausomoje Lietuvoje: išlepimo ir patogumų ieškojimo. Atgyja iš tėvų paveldėti bruožai: atkaklus pasyvus pasipriešinimas, kuris tėvus buvo įgalinęs per 40 metų nepriimti rusiškos raidės, atgyja idealizmas ir mokėjimas už idealus pasiaukoti, kaip tėvai buvo aukojęsi Kražiuose. Pasiaukoti ligi mirties. Jeigu 8,000 partizanų vyrų ir merginų susisprogdino, nenorėdami pasiduoti gyvi bolševikams, tai rodo, kaip jie yra išmokę ir užsigrūdinę žiūrėti mirčiai į akis. Jie

žūsta kaip riteriai, kurie ėjo vaduoti Šventojo Grabo. Jų žuvimas yra didžiausias protestas, kokis tik gali būti, prieš sovietinį režimą. Tai didis liudijimas, jeigu žmonės pasirenka mirtį, bet ne sovietinį režimą.

Dėl tokio žuvusių daugumo kaltas ne tik okupantas. Vakarų aliantų, britų, amerikiečių, vadovaujančių sąžinė turi prisiimti didelę moralinės atsakomybės dalį. Ne kas kitas, o juk Rooseveltas ir Churchillis paskelbė 1941 liepos 4 Atlanto Chartoj pažadą atstatyti suverenines teises ir laisvę tų tautų, kurioms prievarta jos buvo atimtos. Jeigu ne tie pažadai, girdėti per radiją, daug didesnis skaičius iš Lietuvos būtų pasitraukę nuo bolševikų, gelbėdami savo gyvybę. Bet pasitikėdami didžiaisiais valstybių vadais ir norėdami prisidėti prie jų pažadų greitesnio įvykdymo, jie liko savo krašte. Ir dabar po kelerių metų jie jaučiasi tų vakarinių aliantų ir jų chartų apvilti ir išduoti. Šitas išdavimas nepalaužia atkaklumo, tik sėja desperaciją, kuri veda į pasiryžimą kuo brangiau parduoti gyvybę, jeigu negalima gyvent laisvėje. Jie daros panašūs į senųjų laikų Margirį su savo karžygiais, Pūnios gynėjais. Šiandien visa Lietuva virtusi Pūnia, o Margerių dešimtys tūkstančių. Jų vardas nuėjo į tautos didžiavyrių skrynias, o Pūnia atgimė. Kada atgims Lietuva ir kada naujųjų didžiavyrių vardus surašys savo šventovių marmure ir širdyse?

Šitas klausimas spaudžia širdį lietuviui. Vakarinio pasaulio kitam žmogui, amerikiečiui, britui, prancūzui... jis nerūpi. Jam svarbu tai, kas liečia jį tiesiogiai šiandien. Jis nenori galvoti, kad Lietuvos likimas liečia ir amerikiečius, ir anglus, ir prancūzus. Lietuva, Latvija, Estija ir kiti sovietų okupuoti kraštai yra dabar nelyginant vakarinio pasaulio desantai tarp bolševizmo jėgų. Jie turi užėmę punktus ir juose gina ne tik savo tautos, bet visų Vakarų reikalą. Vakarai džiaugiasi, kad anapus geležinės uždangos yra jėgų, kurios neleidžia bolševizmui galutinai įsišaknyti ir jį sprogdina. Bet desantas

gali būti sėkmingas, jei tuojau eina pagrindinės jėgos ir paremia desantų laimėtus punktus. Kitaip tik be prasmės aukojamos jėgos. Vakarai, savo šūkiais gundę pavergtąsias tautas rezistuoti, savo neveiklumu jas yra išdavę sunaikinti. Kada vakarai bus priversti nuo bolševizmo vaduotis, jau gali būti pavėlintas reikalas, nes pavergtosios tautos ligi tol gali būti sunaikintos. Už tai, ką dabar pavergtosios tautos laimi savo kančiomis ir gyvybėmis, ką dabar vakariečiai laimi dovanai, turės tada jau amerikiečiai, anglai, prancūzai ir kiti mokėti savuoju krauju. Tada parlamentuose pakils triukšmas ir ieškos atsakingų pareigūnų, kuriems galėtų kaltę suversti. Bet tada bus vėlu.

Amerikos ir Europos lietuviai yra daug padarę, kad praplėštų akis vakarų visuomenei ir vyriausybėms, iki kokios grėsmės yra privedęs jų pačių kraštus jų žiūrėjimas pro pirštus į okupuotų kraštų kančias, jų lankstymasis prieš karo nusikaltėlį, jų užsiliūliavimas saugumu, tariamai saugomu atominės bombos. Dar daug reikės laisvųjų atkaklumo ir energijos, o pavergtųjų kančios, iki galutinai bus pabusta iš to apgaulingo sapno, ar iki suūš vėl audra, kuri padarys galą ir ketvirtojo padalinimo vergijai.

1950

LIETUVOS PARTIZANŲ LAIŠKAS ŠV. TĖVUI

1948 Vakarų Europą pasiekė Lietuvos partizanų vadovybės siųstas tikinčiųjų laiškas Šv. Tėvui Pijui XII. Laiško pabaigoje buvo sakoma: „Rašome jį pogrindyje prie mirgančios šviesos, kiekvieną valandą laukdami enkavedisto pasirodant. Kai šitas laiškas Jūsų Šventenybę pasieks, mūsų galbūt nebebus gyvų; galbūt kai kurie iš tų, kurie neš šį laišką, prie savo kūnų priglaudę, bus kritę nuo čekisto kulkų".

Tikrai, iš būrio vyrų tik du pasiekė Vakarus su brangia našta. Jų atneštas laiškas buvo perduotas į tuometinio Šv. Tėvo tautinio delegato kan. Felikso Kapočiaus rankas, kuris, nuvykęs į Romą, asmeniškai įteikė Pijui XII su lydimuoju raštu ir vertimais.

Bet taip buvo įvykdyta tik viena Lietuvos tikinčiųjų valios dalis.

Savo laiške jie kreipiasi į visą laisvąjį pasaulį, kad jis atvertų savo akis ir pamatytų, jog bolševizmas rengiasi laimėti visą pasaulį, ir vargas tiems, kurie nori apsigaudinėti atominės energijos turėjimu. Laiškas dėl to turėjo patekti į laisvąją Europą. Pirmiausia jis perėjo per viso pasaulio lietu-

vių spaudą. Lengvai perėjo per italų spaudą. Sunkiau jam buvo nugalėti kitus Vakarus. Dar buvo laikai, kada Vakarų Europa norėjo užsimerkti ir ausis užsiimti. Dėl to pačių lietuvių pastangomis jis buvo paskelbtas atskira knygele prancūziškai. Bet laiškas buvo rašytas tokia degančia širdim, kad jis negalėjo nepaliesti tų, kurie į širdį atsako. Pirmas ir didžiausias jo skelbėjas ir gasintojas buvo rašytojas Edzard Schaperis, gyvenąs Šveicarijoje. Daugumą savo pranešimų apie Baltijos valstybes jis baigdavo, perskaitydamas ištisai Lietuvos tikinčiųjų laišką. Laiško gilumas ir rašytojo įkvėpimas padarydavo tai, kad daugel klausytojų nesulaikydavo ašarų. Nuo šiol laišku rūpintis ėmė patys svetimieji. Šveicarijos žurnalas *Anima* 1950 laišką paskelbė ištisai ir padarė atspaudą, vardu „Notschrei eines Sterbenden Volkes" — Mirštančios tautos pagalbos šauksmas, — ir jį platino parapijose prie bažnyčių. Kiekvienas, jį atvertęs, pastebėjo to paties Schaperio įvedamuosius žodžius: „Iš tikrųjų tai nėra šauksmas tik į Romą. Tai įspėjimas ir šauksmas pabusti viso pasaulio krikščionims... Pogrindžio laiškas, kuris karštai alsuoja narsia ištverme, kukliai prakalba apie bedievybės kovą prieš Dievą ir Bažnyčią, apie neįsivaizduojamą terorą prieš mažą, demokratinę, Vakarams ištikimą tautą... Iš ten paskutinių krikščionių kasdieninės kančios mozaika mums yra pamokymas apie milžinišką tarp bolševizmo ir krikščionybės frontą, į kurį esame kiekvienas pašauktas. Tegul bus kiekvienas į jį pažadintas šauksmo mirštančiųjų iš Lietuvos miškų".

Atėjo laiškas ir į Vokietijos gyventojų mases. Pirmiausia karštai juo susidomėjo Tarptautinio komiteto krikščioniškajai kultūrai ginti Vokietijos skyrius, kurio centras yra Bonnoje. Iš visų projektų, kuo jis karščiausiai galėtų prabilti į visuomenę, savo pirmajam leidiniui jis pasirinko Lietuvos tikinčiųjų laišką. Gausiai iliustruoto, pavadinto „Hilferuf aus den Waeldern Litauens" — Pagalbos šauksmas iš Lietuvos

miškų, ir „Čia kovoja kryžius prieš Sovietinę žvaigždę", — išleido 10,000 egz. ir greitai išplatino taip pat per parapijas. Paskleidė brošiūras ir tarp kitų komiteto narių — Italijos, Prancūzijos, Ispanijos, Belgijos, Liuksemburgo, Graikijos, Rumunijos, Sveicarijos, Slovakijos. To Komiteto Vokietijos skyrius iškilmingoje konferencijoje Bonnoje, kur dalyvavo ir kitų tautų svečiai, rengėjai kalbėjo apie krikščioniškosios kultūros naikinimą ir gynimą Lietuvoje, kurios kančių dokumentą, minėtą laišką, įteikė kiekvienam dalyviui į rankas, o lietuvių atstovą prof. Z.Ivinskį pakvietė prabilti tos tautos vardu. Tai buvo 1952 metų pradžioje.

Laiškas davė įkvėpimo ir minčių vienam vokiečių žurnalistui iš Stuttgarto beletristiniu būdu atvaizduoti laiško mintis. Dalis 1952 buvo paskelbta *Schwaebisch Illustrierte* su laiško ištraukomis ir partizanų nuotraukomis, atneštomis iš Lietuvos.

Krauju buvo nušlakstytas kelias, kuriuo laiškas atėjo iš Lietuvos. Lėtai ir vargingai jis skynė sau kelią į Europos žmonių sąžinę. Bet prasiskynė. Jis buvo vienas iš pirmųjų dokumentų, kuriais Europa buvo įspėta dėl savo likimo. Kiekviena nauja žinia iš Lietuvos gilina ir tvirtina tuos įsitikinimus Europoje, kuriuos diegė tikinčiųjų laiškas. Jo įtaka nemirė ir nemiršta, nes tai kankinių laiškas ir testamentas, kuris buvo paskelbtas lygiai prieš penkerius metus.

1953

REZISTENCIJOS DIENA

Dešimt metų jau Lietuva aklinai atitverta nuo Vakarų. Jos likimas primena graikų skulptūrą, kurioje Laokooną ir jo sūnus vis labiau veržia apsiraičiusios gyvatės. Jei ten atvaizduotų kankinamųjų veiduose esąs išreikštas tylus didingumas ir taurus paprastumas, tai lietuvių tautos veide stipriausiai atsispindi du kiti bruožai — kančia dėl okupanto smurto ir tam smurtui pasipriešinimo dvasia.

Vakarai vis daugiau įžvelgia pirmą bruožą. Bolševizmo klasta, smurtas, sadistiniai išradimai milijonams išnaudoti ir sunaikinti, visa pavergimo ir naikinimo sistema iškilo su visu siaubu.

Silpniau Vakarai mato pasipriešinimo ženklus. Ir mes patys lig šiol daugiau turėjome kalbėti apie kankinimą. Iš trijų dešimčių liudininkų Kersteno komisijoje tik pora tekalbėjo apie lietuvių tautos pasipriešinimo veiksmus, rezistencijos dvasią.

O kalbėti apie tai jau reikia. Ne tik dėlto, kad reikia teisybę liudyti. Kalba apie pasipriešinimo žygius ir žmones reikalinga esantiems tremtyje. Pasiaukojimo ir herojizmo pavyzdžiai gali apvalyti dvasią nuo emigracijos rūdžių ir su-

veržti laiko atleidžiamus dvasinius ryšius tarp tremties ir kovojančio krašto.

Svetimiesiems kalba apie bolševikų persekiojimą nepažadina kovos dvasios. O pasiryžimas kovoti su bolševizmu daugeliui Vakarų žmonių labiau reikalingas negu žinojimas apie bolševizmo smurtą. Pavergtųjų pasipriešinimas, mažos tautos herojizmas yra aštresnis dyglys sąžinei tų tautų, kuriose stiprėja dvasia palaipsniui prieš bolševizmą kapituliuoti. Pasipriešinimo reikšmę netiesiogiai iškėlė Amerikos politikos vairuotojai, tvirtindami paremsią tas tautas, kurios pačios priešinsis.

Tiesa, pasipriešinimo veiksmai krašte — ir kalbos apie juos užsieniuose — gali užtraukti naujas okupanto represijas. Dėl to protinga iš šalies nekurstyti tų veiksmų. Bet neprotinga būtų tuos veiksmus ir žmones, kurie jau įėjo į tautos kovų istoriją, nutylėti ir pamažu visai užmiršti. Kraujo auka turi kilti kaip Čiurlionio paveiksle šviesiaisiais dūmais į Viešpaties sostą ir grūdinti žmonių gerą valią. Aitriais tirštais dūmais turi neraminti įdiržusias sąžines.

Atėjo momentas, kad svetimieji prabilo apie pabaltiečių pasipriešinimą. Danų buvusi komunistė, vokiečių belaisviai liudijo apie pabaltiečių pasipriešinimo žygius Sibiro lageriuose. MVD pulkininkas atėjo liudyti, kaip sovietų divizijos buvo reikalingos lietuvių pasipriešinimui palaužti. Priešo liudijimas ir atsisakymas persekioti yra didelis pripažinimas.

Šiuo metu prasminga yra mintis — tremtyje kasmet rengti rezistencijos dieną ir tai dienai skirti birželio 23. Tą dieną prieš 13 metų buvo paskelbtas lietuvių tautos sukilimas prieš bolševikinį okupantą, atstatytas nepriklausomų Lietuvos organų veikimas ir krauju paliudyta lietuvių tautos valia gyventi laisvoje savo valstybėje.

Birželio 14 yra simbolinė kentėjimo ir skausmo diena, kurioje sutelktas visų tebetrunkančių deportacijų ir žmogaus

naikinimo siaubas.

Birželio 23 yra simbolinė diena, kuri išreiškia tautos pasipriešinimą, tebetrunkantį ligi šiol.

Simbolinė rezistencijos diena turi priminti tremtyje kiekvienam rezistencijos kovų gyvą ir tebetrunkančią kruviną eigą, joje žuvusius, žūstančius, tebekovojančius rezistencijos veikėjus, žinomus ir nežinomus. Ji turi sustiprinti tremtyje herojinę dvasią priešintis visam, kas naikina ir silpnina gyvąjį lietuvį. Ji turi pažadinti kiekvienam individualiai pasiryžimą kreipti pasaulio dėmesį, kad ten anapus uždangos tautų pasipriešinime yra didžioji talka kovoje su barbarybe.

Solidarumo dvasia bus pajausta ir krašte ne kaip kurstymas į desperacinius žygius, bet kaip karštas linkėjimas kantriai ištverti.

1954

REZISTENCIJOS PAGERBIMAS

Birželio 23 vis daugiau paminima Lietuvos rezistencija. Tai dienai buvo duotas ir J. Brazaičio pranešimas per Amerikos Balsą Europoje Lietuvos jaunimui. Jo ištraukos:

Laisvajame pasaulyje šiomis dienomis lietuviai prisimena tas birželio 15, 14 ir 23...

Birželio 15 ir 14 tai ženklas grobiamos, naikinamos, deportuojamos, kenčiančios Lietuvos. Birželio 23 atverčia kitą lietuvių dvasios lapą. Tai pasipriešinusios, kovojančios, laiminčios Lietuvos lapas. Birželio 15 primena, kad lietuvių tauta buvo viena iš pirmųjų Vakaruose sovietinio imperializmo aukų. Birželio 23 liudijo, kad lietuviai buvo vieni iš pirmųjų, kurie svetimam smurtui pasipriešino. Ir dabar birželio 23 proga laisvėje esantieji lietuviai mini lietuvių tautos rezistenciją, pasipriešinimo dvasią, kuri per eilę metų reiškiasi įvairiomis formomis.

Tėvynės pasipriešinimo dvasią labiausiai seka jaunimas. Iš partizanų parašytos knygos *Partizanai už geležinės uždangos*, iš laisvėn pakliuvusių žmonių pasakojimo jie seka tuos nežinomus didvyrius, vyrus ir moteris, seka ir tuos pasyviosios rezistencijos žmones, kurie sugeba maskuoti

savo veidą ir veiklą, kad išvengtų betikslės aukos. Minėjimuose prie inscenizuoto partizano kapo pergyvena graudų partizano likimą, išreikštą partizanų poezijos tokiuose žodžiuose:

Ateis pavasariai, paskęs laukai žieduose,
Miškuose pirmosios žibuoklės sužydės,
O kas ateis prie tavo kapo, žuvęs partizane,
Ir kas vainiką iš pirmų žiedų uždės.

Jaunimo susibūrimuose dažnai skamba graudi partizanų daina „Gegužėle, šį metelį tu anksčiau pas mus parlėk", arba gilios tėvynės meilės daina: „Aš verkiau parimus tarpvartėj darželio".

Tarptautiniuose jaunimo suvažiavimuose, leidiniuose svetimomis kalbomis jaunimas nepraleidžia progos liudyti tiek apie kankinamą Lietuvą, tiek ir apie lietuvių herojinę pasipriešinimo dvasią.

Ir liudija sėkmingai. Laisvajam pasauliui pažįstami jau ne tik Lietuvos skundai. Vis daugiau dėmesio kreipia į pavergtųjų pasipriešinimo dvasią ir žygius. Lietuvių rezistencijos žmonių liudijimai Amerikos kongrese Kersteno komisijoje, Sovietų MGB pulkininko Burlickio parodymai, iš Vorkutos grįžusio vokiečių gydytojo Scholmerio, amerikiečio Noble ir kt. pasakojimai parodė laisvajam pasauliui, kad bolševikam pasisekė užgrobti valstybes, bet nepasisekė laimėti palankumo bolševizmui nei palaužti lietuvių laisvės noro nei išsilaisvinimo vilties. Vakaruose stiprėja įsitikinimas, kad didžiausias talkininkas kovoje prieš komunizmą tai pavergtųjų valia neišsižadėti laisvės troškimo.

Birželio 23 laisvėje esantieji lietuviai gyvai jaučia, kaip geležinė uždanga neįstengia nuslėpti ne tik Lietuvos kančių, bet ir jos pasipriešinimo dvasios. Lyg neregimais spinduliais, lyg oro tiltu jungiasi tą dieną laisvėje esantieji su pavergtaisiais. Tą dieną abeji ima giliau gyventi tuo pačiu tikėjimu, kurį

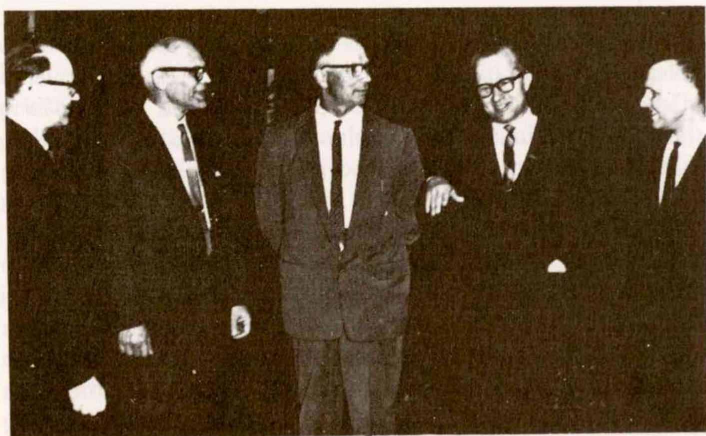
laisvės kovotojo kapo akivaizdoje išreiškia partizanų poezijos autorius:

Ir čia žuvai. Ir parašei krauju ant tėvų žemės:
„Lietuvi, amžiais būk didus, nes tavo kelias — kruvina kova".
Ir metai eis, žydės laukai prie kelio,
Ir kelsis vėl iš kraujo Lietuva.

1955

„Juo tamsesnė naktis, juo skaidriau ir mažas žiburėlis pašviečia — rodo kelią, palaiko tikėjimą, drąsina žengti pirmyn... Ne žiburėliai, o skaidrūs Žiburiai yra tie amžino atminimo ir lietuvės, kurie organizavo nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą ar kurie pradėjo laimėjimo tebesiekiantį rezistencijos žygį" (Iš J. Brazaičio žodžio, pasakyto New Yorke 1958.VI.23, minint 1941 sukilimą)

1. Juozas Brazaitis su kai kuriais Lietuvių fronto bičiuliais: Vytautas Vaitiekūnas, Brazaitis, Stasys Barzdukas, Leonardas Valiukas ir Kazys Ambrozaitis 1964 Clevelande. 2. Juozas Brazaitis Amerikos Lietuvių kongrese, Čikagoje 1952. Iš k. į d.: Brazaitis, Strikienė, A. Valonis, S. Bredes, O. Zailskienė, vysk. V. Brizgys, kan. J. Končius, kun. (dabar vysk.) A. Deksnys, P. Grigaitis.

AR TREMTYJE REZISTENCIJA GALIMA?

Rezistencijos vardas išpopuliarėjo paskutinio karo metu. Vakaruose juo vadino pasipriešinimą nacinei okupacijai ar naciniam režimui. Lietuviai pirmieji tą rezistencijos turinį praplėtė, parodydami pasipriešinimą jau bolševikams ir prieš juos sukildami 1941 metų birželio 23-čią.

Nuo to laiko 15 metų. Viena okupacija Lietuvoje keitė kitą; sugrįžo vėl pirmoji; pasikeitė rezistencijos kovotojai; dalis atitrūko į vakarus; didžioji dalis po velėna ar nukeliavo į Sibirą; atėjo nauja karta. Daug kas pasikeitė, pasikeitė ir rezistencijos formos bei plotis, bet rezistencijos dvasia tebėra Lietuvoje gyva.

Tie, kurie atsidūrė vakaruose, vieni jaučia savyje kirminėlį, kad paliko kovos draugus; kiti jaučiasi toliau rezistenciją vykdą, Vasario 16-tą dėdami po dolerį ar dešimtinę Lietuvai laisvinti; treti, laimėję saugumą ir aprimdami, taria: ar bėra prasmės kalbėti apie rezistenciją, čia, laisvame krašte, kur tavęs niekas nepersekioja...

Tikrai, ar rezistencija čia įmanoma?

Lietuvoje rezistencija reiškia pasipriešinimą priešui, kuris nori sunaikinti ar sužaloti gyventojus, jų gyvenimo bū-

dą bei kultūrą. Laisvame krašte tokio išorinio priešo nėra. Laisvame krašte kreipiamos akys, kaip padėti nugalėti priešą, kuris naikina paliktą tėvynę. Deja, visas čia esančių ginklas prieš tą priešą — šauksmas. Tik šauksmas, baidant priešą ir maldaujant kitus jį baidyti. Šauksmas visur ir visomis priemonėmis.

Tačiau rezistencija reiškia ir kovą, ir globą tam, kas padeda išlaikyti tautos dalį, čia tremtyje esantį lietuvišką žmogų ir jo sukurtą dvasios turtą. Niekas čia jo nepersekioja, tad mažiau į jį ir akis kreipiama kaip į šauksmą dėl priešo. O vis dėlto lietuvis čia nyksta, silpsta, menkėja. Silpsta dėl tinkamos jam palankios atmosferos nebuvimo. Silpsta dėl to, kad priešu jis virsta pats sau. Rezistencija čia reikalinga prieš save vardan savęs. Bet aiman, — sakytų Vaižgantas, — lengva kovoti su kitais, tik ne su savim.

Kokios rūšies rezistencija čia galima ir reikalinga, pavyzdį parodė rezistencijos organizatoriai Lietuvoje. Paskutinės rezistencijos metu dėmesį jie nukreipė ne tik į priešą, bet ir į save — sudaryti laisvės kovotojams tinkamą dvasią, išugdyti patį kovotoją. Ne priklausymas kuriai socialinei klasei ar partijai bei organizacijai svarbu Lietuvos rezistentui, bet jo charakteris ir jo nusistatymai bei nusiteikimai, kurie lems jo kovą ir santykius su kovotojais bei tauta.

Koks turi būti rezistentas-kovotojas? Partizanų statutas skelbia:

> Laisvės kovotojais gali būti lietuviai vyrai ir moterys be amžiaus skirtumo, aukštos moralės, drąsūs, ryžtingi, niekuomet nesusiteršę praeityje prieš lietuvių tautą ir visiškai atsidavę už Lietuvos išlaisvinimą (18 par.).
>
> Laisvės kovotojas veikdamas visuomet vadovaujasi tik Lietuvos gerove, nežiūrėdamas iš to sau pačiam naudos ar pasipelnymo (41 par.).

> Visų laipsnių vadai ir eiliniai laisvės kovotojai niekada neturi patekti į desperatišką ir pesimistišką stovį. Visose aplinkybėse jų moralė privalo būti kuo aukščiausia (25 par.).

O visas laisvės kovų sąjūdis pasiryžęs ne tik kovoti su priešu, bet ir ugdyti tautoje tautinę savigarbą, vienas kito supratimą bei paramą.

Kas paskaitė J. Daumanto knygą *Partizanai už geležinės uždangos*, Joseph Scholmerio, Jean Charles Rampelbergo ar MVD pulk. Burlickio liudijimus, kokius lietuvius jie matė Lietuvoje ir Sibire, galėjo pamatyti, kad statutų žodžiai jiems buvo ne deklamacijos, o tikrasis gyvenimas ir veikimas.

Rezistencija Lietuvoje sukūrė naujus kovotojų charakterius.

Tremtyje buvo mestos didelės jėgos į šauksmą dėl laisvės, bet praeita buvo pro rezistencijos giliausią šaknį ir pagrindą — sukurti savyje, laisvintojuose ir visuomenėje tinkamą dvasią, nusiteikimus, kurie būtų atrama aktyviam lietuviškumui išlaikyti, atrama sugyvenimui tarp asmenų ir grupių, atrama ir pačiam šauksmui dėl laisvės.

Tie nusiteikimai būtų reikalingi kitokie nei tėvynėje. Jie turėtų kaip tik išryškinti tai, už ką tauta kovoja, kuo remia visą kovą ir kovos aparato sėkmingumą. Tokie nusiteikimai būtų pirmiausia — pagarba asmeniui, už kurį kovojame; pagarba laisvei, kurią norim grąžinti tėvynei ir joje esantiems asmenims; pagarba laisvės logiškai išvadai — tolerancijai, vienas antro supratimui, kurie yra pagrindas tarpusavio sugyvenimui ir bendradarbiavimui; pagarba teisei, kurios atstatymo reikalavimu grindžiame visą išlaisvinimą...

Kai tie nusiteikimai bus iškelti, išryškinti, išpopuliarinti, kai jie virs kiekvieno savaime aiškia, išpažįstama ir vykdoma tiesa, kai jie darys įtakos tarpusavio santykiams ir laisvinimo šauksmui, — tada savaime aprims kiti šauksmai, kurie šian-

dien išsiveržia kaip emigrantinės degeneracijos skausmai. Tik prigydžius savyje tuos nusiteikimus ir jais pradėjus gyventi, vienybė laisvinimo darbuose ir organizacijose, sugyvenimas ir bendradarbiavimas gali nukristi kaip savaime prinokęs vaisius. Tuo atveju ir lietuvis, laimėjęs tam tikrus įsitikinimus ir nusiteikimus, būtų paruoštas įsijungti į išlaisvintos Lietuvos gyvenimą labiau, negu be jų grįžęs su Lietuvos atstatymo planų glėbiais.

Praplėsti rezistencijos turinį šia kryptimi yra didžiulis ir pats reikalingiausias rezistencijos uždavinys tremtyje.

1956

REZISTENCIJA 15 METŲ FONE

1. Ko rezistencija siekia; 2. Ar rezistencijai lietuviai buvo pasiruošę; 3. Ar rezistencijos aukos buvo beprasmės; 4. Ar laisvėje esą lietuviai patalkino krašto rezistencijai; 6. Ar laisvieji lietuviai panaudojo kovai krašto rezistencijos laimėjimus; 6. Kuriuo keliu toliau.

I.

1941 metų birželio 23 sukilimas buvo pirmas lietuvių rezistencijos prieš sovietus prasiveržimas viešumon. Nuo to laiko keitėsi žmonės, keitėsi organizacijos ar jų vardai, keitėsi Lietuvos priešai, keitėsi ir rezistencijos uždaviniai bei metodai, bet išliko gyva dvasia, kuri vykdo rezistenciją. Gyva Lietuvoje, gyva Sibire, daugiau ar mažiau gyva ir tremtyje.

Rezistencija yra tautos nepaprastos padėties padaras. Lietuviškas žodis „pasipriešinimas" gan tiksliai jos pobūdį išreiškia. Tai pirmiausia pasipriešinimas išorinio priešo pastangoms sunaikinti tautą ir valstybę. Tautos gyventojų pastangos tuo nepaprastu metu labiau nukreiptos priešintis. Paprastuoju metu, valstybės normalaus gyvenimo eigoje, tos pačios pastangos labiau skirtos kurti — valstybinio gyvenimo rūmui kurti bei puošti.

Nenormalios padėties padaras ir rezistencinės organi-

zacijos, kaip normalių laikų padaras yra politinės partijos. Normaliais laikais susikuria eilė skirtingų partijų, skirtingų pagal savo programą, kurią nori vykdyti valstybinio gyvenimo rūme. Nenormaliais laikais susikuria taip pat ne viena rezistencinė organizacija. Jos labiausiai skiriasi viena nuo kitos savo narių vienas kitu pasitikėjimu, kuris yra būtinas konspiracijos sumetimais.

Nenormalioje padėtyje ir partijos, jei jos yra, netenka savo tiesioginės prasmės — rinkimų keliu siekti valdžios, kuri įgalintų jas tvarkyti valstybę pagal savo programą. Nenormalioje padėtyje suspenduojamos partijų programos ir joms vykdyti pagrindinė priemonė — valdžios paėmimas. Joms tenka tie patys nepaprasto meto uždaviniai, kuriuos vykdo rezistencinės organizacijos.

Rezistencijos tiesioginis uždavinys — vykdyti tai, kas sėkmingiausiai sukliudytų svetimos jėgos užmačias. Bolševikų okupacija jas turi trejopas: naikinti lietuvių valstybės nepriklausomybės sąmonę, kad lietuviai susigyventų su mintimi, jog Lietuva yra ir turi būti Sovietų Sąjungos dalis; naikinti tautinės nepriklausomybės sąmonę, kad lietuviai imtų galvoti esą menkesnės tautinės vertės už rusus, esą tik mažesnieji rusų broliai; silpninti biologinį tautos potencialą, kad menkėtų gyvoji atrama valstybinei ir tautinei nepriklausomybei.

Pasipriešinti toms užmačioms reiškia daryti visas pastangas, kad okupacija būtų pašalinta, o kol tai įvyks, — išlaikyti lietuvių sąmonėje gyvą valstybinę ir tautinę nepriklausomybę, išsaugoti kuo daugiau gyvo tautos biologinio potencialo.

Penkiolikos metų perspektyvoje dar nematyti žymių, kiek yra priartėjęs okupacijos pašalinimo laikas. O jau labai žymu, kad biologinis tautos potencialas yra sumažintas ir atskiestas. Belieka susimąstyti ties klausimu, kiek valstybinės ir tautinės nepriklausomybės idėja išliko gyva ir skaidri.

II.

Lietuvos okupacijos galimybei, taigi ir rezistencijai lietuviai nebuvo pasiruošę. To nepasiruošimo buvo dvi didžiosios priežastys. Viena, vadistinio režimo ilgas užtrukimas dalį lietuvių visuomenės spėjo nupolitinti, nustumti nuo domėjimosi valstybės reikalais; kitoje dalyje buvo sukėlęs neapykantą režimui ir piktą džiaugsmą, kad jam ateina galas. Antra priežastis — dalis lietuvių šviesuomenės, savo praeityje susigyvenusi su rusų visuomene, tebegyveno ta praeitimi ir nestengė įžiūrėti, kad rusas komunistas nėra tas pats, kas buvo jo jaunystės dienų pažįstamas rusas demokratas. Sovietinių tautų kultūroms pažinti draugija Lietuvoje buvo kilusi ne tik pagal tiesioginį užsienio reikalų ministerio S. Lozoraičio paraginimą, kaip tai skelbė a.a. prof. Krėvė Mickevičius. Jos pirmininkas pats Krėvė jau Lietuvos valstybės pirmaisiais metais (1924) viešose diskusijose reikalavo, kad Lietuva eitų į artimus ryšius su Sovietais, spirdamosi prieš Vokiečius. Tai buvo vienas iš ženklų, kad dalis šviesuomenės linko į rusiškus rytus. Artimumu rusams gyveno ir akademikų sukeltas kultūrbolševizmo sąjūdis su *Trečiojo fronto, Literatūros* žurnalais. Prieš juos aktyviai stojo kovoti *Naujoji Romuva, Židinys, XX amžius,* o prieš slaptą komunistų partijos veiklą tarp darbininkų aktyviai reiškėsi veik vienintelė paskutiniu metu Krikščionių darbininkų sąjunga. Taigi dvejopas buvo kovojančios visuomenės avangardas. Jei šiandien Vakaruose pastebimas tam tikrų sluoksnių palankumas ir „koegzistencializmas" sovietikai, iš kitos pusės kova prieš jį, tai tą patį reiškinį lietuviai pergyveno prieš porą dešimčių metų. Šiandien iš tų sovietikos simpatikų daugelis yra atvirtę; tai rodo jų prisipažinimai klydus, bet tai nekeičia jau įvykusios raidos.

Tos dvi priežastys buvo pagrindinės, kodėl nuėjo sveikinti Paleckio ir jam lojalumo pareikšti demokratinės partijos (krikščionys demokratai, liaudininkai), nuėjo tautininkų sei-

mo prezidiumas, šaulių ir kariuomenės atstovai, o ir prezidentas nepareiškė jokio paprieštaravimo ženklo. Turbūt dėl to pat ir diplomatai pareiškė protestus tik vėliau, kai „liaudies seimas" nutarė prašyti Sovietus, kad Lietuvą priimtų į sąjungą.

Lietuva įkrito į Sovietų Sąjungos glėbį lengvai — be aktyvaus ir pasyvaus pasipriešinimo. Ne tik vyriausybės, bet ir demokratinių partijų. Įkrito lengviau, nei bolševikai laukė.

> (Tai minčiai patvirtini referentas citavo sovietų NKVD majoro Petrovo liudijimus, paskelbtus 1949 *Tribune de Généve:* „Dekanozovas pranešė iš Lietuvos, kad nesutiko jokio pasipriešinimo: respublikos prezidentas ir vyriausybė visiškai pabėgo į Vokietiją. Latvijoje reikalai ėjo ne taip gerai. Nebuvo laukta pasipriešinimo, bet prezidentas Ulmanis mūsų projektam pasipriešino. Taline mes pergyvenome pačius sunkiuosius momentus". Davęs Petrovo porą vaizdų, kaip pasipriešinimas reiškėsi Estijoje, referentas apgailestavo, kad mums yra palikti ir primenami daugiau liūdni to meto vaizdai, kaip valdžios žmonės sutiko savo kolegas perduoti sovietų malonei ar kaip šauliai ir pasienio policininkai nukreipė savo ginklus prieš savo valstybės prezidentą. Laikydamas tai netikro valstybinio susipratimo ženklu, referentas darė išvadą:)

Reikėjo laukti, iki susidarė okupacijai pasipriešinimo dvasia ir virto darbais. Kilo ne iš režimo likučių ir ne iš buvusios politinės organizuotosios visuomenės likučių. Kilo svarbiausia iš jaunimo, kuris buvo kariuomenėje, akademiniame darbe, įstaigose, fabrikuose. 1941 birželio 23 sukilimas pademonstravo tą pasipriešinimą, į kurį įsijungė tada ir visi kiti lietuviai be politinių pažiūrų ir amžiaus skirtumo. Ko negalėjo padaryti Lietuva 1940, tą ji padarė 1941. Ir iš to laiko paliko daugelio atmintyje herojizmo, pasiaukojimo vaizdų, kurių nedavė 1940 metai.

III.

Nuo ano sukilimo dienos lietuvių pasipriešinimas ėjo ir tebeina gal net stipriau nei kaimynuose. Pasipriešinimas raudonajai, rudajai ir vėl raudonajai okupacijai. Eina tėvynėje ir Sibire. Jo nuotrupos rado atgarsio St. Ylos ir A. Kučo kacetinėje literatūroje. Jų ištisa epopeja yra Daumanto *Partizanai už geležinės uždangos*. Dar nuostabesni liudijimai svetimųjų — Joseph Scholmerio *Mirusieji grįžta* (ištraukos buvo *Į Laisvę* Nr. 7, 8), arba MVD pulkininko Burlickio pareiškimas Kersteno komisijai.

(Pacitavęs Burlickio liudijimą apie partizano Miškinio žuvimą 1950, referentas darė išvadą:)

Kelių eilučių liudijimas apie Miškinį suima visą pasipriešinimo tragiką. Jis išreiškia pasipriešinimo didybę — Miškinis buvo pripažintas autoritetu visoje Lietuvoje. Jo sujungtos rezistencijos galybei palaužti buvo reikalingas pats Maskvos saugumo viršininkas Kruglovas. Kovotojo tragiškas likimas — jis žino, kad jis nelaimės, bet jis kovoja pagal prisiimtą uždavinį: parduoti savo gyvybę kuo brangiausia kaina, bet tik nepasiduoti gyvam. Jis susinaikina...

Miškinio likimas tai vienas iš dešimčių tūkstančių. Akivaizdoje tokios baisios aukos, ne vienas išreiškia abejojimą, ar toji auka nebuvo beprasmė, ar ne geriau prisitaikinti prie padėties ir išlikti gyvam? Mums, esantiems saugioje vietoje, nėra moralinės teisės kurstyti bent mažiausiu žodžiu, kad jie aukotųsi; nėra teisės nei sakyti, kad jų auka yra beprasmė. Bet kas norės susirasti atsakymą, turės pats pirma atsakyti į klausimą: ar pasipriešinimas ir visos jo aukos prisidėjo prie valstybinės nepriklausomybės ir tautinės nepriklausomybės išlaikymo Lietuvoje esančių lietuvių sąmonėje?

Lietuva šiandien iš pagrindų pakeista politinėje, ūkinėje, socialinėje srityje. Keičiamas ir lietuvių galvojimas. Tačiau tu-

rime pagrindo tvirtinti, kad Lietuvoje patriotizmo yra šiandien nemažiau kaip kada nors, ir lietuvių nuotaikos yra ilgam antirusiškos ir antibolševikiškos. Vadinas, tauta savo dvasioje yra gyva, okupacijos nepalaužta. Gyva ne tik kartoje, kuri augo nepriklausomoje Lietuvoje. Ji gyva ir jaunime, augusiame jau pavergtoje. Nepaslaptis, kad antirusiški jausmai yra paveikę net dalį ir tų, kurie yra atsidūrę komunistų partijoje.

Ar ji būtų tokia, jei nebūtų buvę rezistencijos? Jei visi būtų prisitaikę ir nuėję pasroviui? Jeigu nebūtų buvę žmonių, kurie pasipriešino savo gyvybės auka? Jų desperatiška kova ir tragiškas likimas gali būti palygintas su A. Mickevičiaus Konrado Valenrodo keliu — kovodamas su priešu ir paskutiniu momentu susinaikindamas, jis davė taip pat suprasti, kad tai jo kelias ir kad ne visi tokiu keliu gali eiti. Ir dabartinės Lietuvos kovotojai neskelbia, kad jų keliu turi eiti visa kita gyventojų dalis. Tačiau jie pasirinko kelią aukos, kurios moralinis dydis plaukia iš to, kad tai savanoriška auka. Ta savanoriška auka negali būti be įtakos likusiems tarp gyvųjų. Kurie jos ženklus matė savo akimis, negalėjo nepajusti įspūdžio visam gyvenimui. Kas kita tiems, kurie to tiesiogiai nėra matę. Taip gali būti su būsima karta Lietuvoje, jei rezistencijos ugnis išblėstų ir jaunoji karta nebejaustų gyvo asmeninio kontakto su rezistencijos nešėjais. Taip gali būti ir su lietuviais, esančiais tremtyje, kurie savo praeityje nėra rezistencijos kovoje dalyvavę ar bent sąmoningai su ja susipažinę.

IV.

Krašto rezistencijai esame patalkinę, bet esame ją ir apvylę... — kalbėjo referentas, atsakydamas į klausimą: ar laisvėje esą lietuviai yra veikę tėvynėje likusios rezistencijos veiklą.

Krašto rezistencija matė, kad esame sustiprinę laisvame pasaulyje propagandą. Esame virtę pavergtųjų balso šaukliais. Net daugiau: eilė žmonių iš laisvojo pasaulio yra pademonstravę simboliškai laisvojo lietuvio vienybę su pavergtuoju, atiduodami savo gyvybę su jais ir už juos. Jų auka yra taip pat laisvos valios auka ir dėl to moraliai didelės vertės.

Tačiau esame krašto rezistenciją ir apvylę, kaip ją yra apvylę ir suklaidinę Vakarai. Apvylę tada, kai laisvojo pasaulio lietuviai suėjo į tiesioginį ryšį su pavergtojo krašto rezistencija.

(Tam teigimui iliustruoti referentas nurodė du tų santykių tarp krašto ir laisvojo pasaulio epizodus — santykius su Vlako-BDPS delegatūra, santykius su Vliku. Citavo krašto rezistencijos įgaliotinio raportą krašto rezistencijos vadovybei, iš kurio buvo matyt, jog kraštas į laisvėje esančius žiūrėjo kaip į savo vaduotojus, pirmuosius jų ryšininkus priėmė su visišku pasitikėjimu; priėmė visus jų siūlymus. Bet tas pasitikėjimas per porą metų vis labiau ėmė blėsti ir virto dideliu kartumu ir nusivylimu, kai patyrė, kad tie ryšininkai kraštą informavo klaidingai; kai kraštas padarė visas pastangas susirišti su Vakarais, o laisvėje esą lietuviai neištesėjo sutarto ryšio ir į krašto pastangas neatsakė; kai patyrė paramą, skirtą kraštui, buvus sunaudotą vietos reikalams; kai iš krašto atgabentą medžiagą, patyrė, nepatekus į laisvinimo veiksnių rankas ir netinkamai panaudotą ar visai nepanaudotą. Raportas rodė, kaip po to nusivylimo tąja BDPS-Vlako delegatūra krašto rezistencija savo pasitikėjimą ir įgaliojimus perkėlė 1948 Vlikui, rezervuodamasi sau specialias funkcijas. Po pusantrų betgi metų tas pats krašto specialus įgaliotinis raštu (Nr. 6, 1949 gruodžio 6 d.) Vliko pirmininkui jau nurodė eilę faktų, kuriais Vlikas buvo pažeidęs susitari-

mą ir paneigęs krašto įgaliotiniui rezervuotas teises. Rašte tiek kartumo, kad net daroma išvada, jog Vlikas ir VT faktinai esą atsisakę nuo susitarimu prisiimtų įsipareigojimų... Taip yra pergyvenę krašto rezistencijos atstovai santykius su laisvaisiais lietuviais vakaruose).

V.

Krašto rezistencijos auka ir laisvėje esantiems lietuviams veltui nenuėjo, tačiau kai kurių jos žygių ir neišnaudojome kovai, — atsakė į tai, ar krašto rezistencijos žygiai yra stiprinę laisvėje esančių lietuvių rezistencinius pasiryžimus, — jų žygiai stiprino ir tebestiprina laisvėje esančių rezistencinę dvasią; juos laisvieji populiarina tarp svetimųjų. Bet ne visa tai, ką rezistencija laikė laimėjimu, panaudotinu tolimesnėje kovoje už nepriklausomybę, laisvieji panaudojo. Du pavyzdžiai... 1941 sukilimas nuėmė nuo tautos kaltinimą, kad ji sava valia įsijungusi į Sovietų Sąjungą ir nepasipriešinusi prieš valstybės grobimą. Sukilimas davė formalų valstybės atstatymo ženklą — vyriausybę. Vyriausybės buvimas ir išlaikymas iki dabar būtų galėjęs turėti reikšmės. Jos instituciją pratęsus, prestižas tarp svetimųjų būtų kitokis nei tų egzilinių vyriausybių, kurios yra sudaromos užsieniuose, nes anoji vyriausybė turėjo mandatą iš Lietuvos — kraujo mandatą. Savo tarpe vyriausybės išlaikymas būtų atėmęs bet kokį pagrindą ginčui dėl įgaliojimų ir kompetencijų. Tačiau nuo šio valstybinio kelio nusisukome ir pasirinkome kitą — tokį, kuriuo ėjo mūsų tėvai prieš 1918, sudarydami Lietuvos Tarybą, tikusią tai padėčiai, kai Lietuvos valstybės dar nebuvo, ir kada tarybai reikėjo kovoti dėl šiokių ar tokių vyriausybės funkcijų jai pripažinimo. Dabar tai jau praeities klausimas.

Kitas pavyzdys, kaip skirtingai laisvieji ir pavergtieji pažiūri į kovos dėl nepriklausomybės priemones, yra krašto pristatytos informacinės dokumentinės medžiagos panaudoji-

mas. Lietuvos tikinčiųjų laišką Pijui XII krašto rezistencija laikė vienu iš pagrindinių tautos valios pareiškimų, o lietuvių atstovai, kurie pristatinėjo Kersteno komisijai lietuvišką medžiagą, sutiko laikyti jį „neautentišku". Ir tas dokumentas nevirto kovos priemone.

Šios rūšies faktai neskelbia, kad vienur patriotizmo daugiau, kitur mažiau. Jie tik rodo, kad tie patys dalykai Lietuvoje ir čia kitaip vertinami. Kova prieš okupaciją, valstybinės nepriklausomybės atstatymas vykdoma ir čia, bet valstybingumo ženklų, dėl kurių nors priežasčių nepatogių, sunkiau vykdomų, lengvai išsižadama. Taip buvo atsisakyta panaudoti aną 1941 vyriausybės buvimo faktą; taip paskiau Vlikas atsisakė vientisos Lietuvos valstybės koncepcijos, prisiimdamas regioninį atstovavimą; taip buvo nutarta, kad Vliko nariais gali būti ir ne Lietuvos piliečiai, arba ir siūlyta, kad Lietuvai svetimoje sostinėje atstovautų svetimos valstybės pilietis ir tarnautojas.

Tas sąmyšis valstybinės nepriklausomybės supratime, atrodo, kilęs iš nepakankamo aiškumo, už ką kovojame, ką norime atstatyti ir kiek su tais norais deriname savo veiksmus. Iš to neaiškumo kilo ir eilė kitų minties nesusipratimų: svarstymas, ar mums reikalingas politinis ar kultūrinis veikimas, ar partijos ar rezistencinės organizacijos, ar vienybė ar daugingumas... Net tame svarstyme tų pačių žmonių ima painiotis mintys: čia įrodinėjama, kad rezistencinės organizacijos nebegalimos, kad jos tegali būti tik Lietuvoje, o čia vėl tų pačių žmonių nutariama, kad Vlike Mažosios Lietuvos ar Vilniaus krašto lietuviai, eidami į Vliką, turi vadintis tik rezistencinių organizacijų vardais; čia raginama visas pajėgas sutelkti kovai už Lietuvą, o čia pat ir tie patys asmens nuo tų jėgų sutelkimo atsisako, bijodami, kad sutelkę gali laisvinimo organe valdžios netekti.

Šitokis dualizmas tarp šūkių ir darbų yra ženklas, kad blaškomės tarp normalios padėties veikimo ir nenormalios.

Išlaisvinimo, bendros, vieningos kovos šūkiai tebėra rezistencinio charakterio, kuriuos padiktavo nepaprastos padėties reikalas. Noras išlaikyti valdžią savo rankose ar ją paimti yra natūralus normalių valstybės laikų parlamentinis ženklas. Jeigu šiandien tremtyje valdžios troškimas pasirodo kartais stipresnis už išlaisvinimo kovos organizavimą ir tai kovai visų jėgų sutelkimą, tai yra ženklas, kad vis daugiau pasijuntame esą „normalioje padėtyje". Tokia eiga visai suprantama, kada vis daugiau yra žmonių, kurie nėra turėję tiesioginio ryšio su rezistenciniu veikimu ir rezistencijos žmonėmis. Tai rodo laisvėje esančių nutolimą nuo tos dvasios, kuri reiškėsi krašto rezistencijoje. Tai nėra kam priekaištas, o tik diagnozė. Su tuo tenka skaitytis, ieškant kelių kasdieniniame veikime.

VI.

Visuomeninės minties ir darbų sąmyšį tremtyje jaučia daugelis, — teigė referentas.

> (Priminęs, kad dėl to sąmyšio daugelis bičiulių iš atskirų vietovių kreipėsi į valdybą su įvairiais pasiūlymais, ir tokį reagavimą laikydamas teigiamu reiškiniu, referentas kalbėjo, kad reikia turėti prieš akis tam tikrus dėsnius, pagal kuriuos galima būtų teisingiau įvertinti konkrečius visuomeninio gyvenimo siūlymus ir reiškinius. Būtent:)

Pirmas — norėdami būti ištikimi rezistencijos siekimams, turime palaikyti mintyje, kad tebegyvename nepaprastą metą, kuris reikalauja rūpintis ne kaip ten ar kitur „valdžią paimti", bet ar tas bei kitas žygis bus naudingas lietuviškam reikalui: ar prisidės prie Lietuvoje bei Sibire esančių padėties palengvinimo, ar prisidės prie okupanto klastos dešifravimo, ar prisidės prie lietuvių jėgos sustiprinimo tremtyje.

Tokiu matu matuojami daugelis reikalų, kuriuos laikome pirmaeiliais, pasirodys apgaulingi miražai. Tokis pvz. būtų svarstymas, ar organizuotis reikia į partijas ar į rezistencinius sąjūdžius, ar veikti politikoje ar kultūroje. Ne tai svarbu, kad organizacija svarstytų, ar jai būti politinei ar kultūrinei, o svarbu tai, kad ji matytų, kas šiuo metu yra lietuviškam reikalui reikalinga, ar yra kas reikalą tenkins. Ir jei nėra tam darbininkų, tai savas jėgas atiduoti tai sričiai.

Ne tai svarbu, kas turi daugiau kompetencijų ir įgaliojimų, ir ne tai, kieno vardu veiks kurioje sostinėje lietuvių atstovai, o tai, kad jie ten būtų ir kad aktyviai veiktų Lietuvai naudinga kryptimi.

Iš čia antras dėsnis — vertinti institucijas, žmones daugiau pagal darbus, mažiau pagal įgaliojimus, pagal dvasią, mažiau pagal raidę. Turėti titulus ir įgaliojimus ir juos laikyti užkasus yra menkesnis Lietuvai pasitarnavimas nei tos kuklios motinos, kuri savam vaikui paseks vakare lietuvišką pasakėlę.

Ir dar trečias dėsnis — tarpusavio santykius tvarkyti pagal teisę ir teisingumą, pagal natūralinės teisės dėsnį: ko sau nenori — nedaryk kitam. Jį vykdant, bus įmanoma realizuoti toleranciją bei padorumą santykiavime tarp asmenų ir grupių. Teisės ir teisingumo respektavimas savo tarpe stiprins moralines jėgas kovai prieš sovietinę okupaciją, nes kova prieš okupaciją yra ne kas kita, kaip kova už pažeistos, sulaužytos teisės atstatymą. Kovoti už teisės atstatymą ir sykiu toleruoti jos laužymą tarp savęs yra prieštaravimas savo siekimams, kuris silpnina savas jėgas, nuvertina mus bei mūsų siekimus svetimųjų akyse, atima jų palankumą ir pritarimą mūsų kovai.

Tais dėsniais nesunku atskirti tikras ir netikras vertybes. Jų laikymasis grąžins asmenims vidaus vienybę, pareiškimams turinį, o darbams tikslingumą ir jėgą.

(Nurodęs dabar galimos veiklos uždavinius krašto atžvilgiu, tremties atžvilgiu ir savos organizacijos atžvilgiu, referentas sugrąžino dėmesį į krašto rezistencijos charakterį:)

Ten partizanai tik vienu iš uždavinių laikė tiesioginę kovą su okupantu; kitas uždavinys buvo sutelkti tarp partizanų rinktinius žmones ir jiems ugdyti tam tikras dorybes, kad virstų šviesiu pavyzdžiu kitiems lietuviams.

Kai tremtyje žodis nustoja turinio ir pasitikėjimo, to asmeninio spinduliavimo pavyzdys daros juo prasmingesnis ir įtakingesnis. Kas šiuo keliu savo veikimą reiškia, pratęsia rezistencijos dvasią iš praeities į dabartį ir grindžia ateities laimėjimo viltis. Tai nelyginant upė, kuri išėjusi iš rezistencijos šaltinio, nesunykusi tremties dykumose, veržiasi į laisvės marias.

1956

PARTIZANAI

ANTROSIOS SOVIETŲ OKUPACIJOS METU

Lange parymo sena motulė, ir merguželė verkė viena...
Jinai žinojo, kad vėjai siuto, kad partizano sunki dalia...

Šis partizanų pasireiškimo laikotarpis išsiskiria iš kitų savo platumu, apėmusiu visą tautą, ištvermingumu, trukusiu daugiau kaip dešimtmetį, žūtbūtinės kovos žiaurumu ir žuvusių gausumu — iki 50,000. Jo raidoje pažymėtini trys laiko tarpai: masinis sąjūdis iki 1947, centralizuota organizacija iki 1952, individualus partizaninis veikimas po to laiko.

Partizanų atsiradimo veiksniai

Buvo keli veiksniai, lėmę kitokį Sovietų okupacijos sutikimą 1944 nei 1940: a) pirmosios okupacijos patirtis, kad su sovietiniu okupantu neįmanomas joks sugyvenimas tiems, kurie siekia savo tautai nepriklausomybės ir savo kultūros, o asmenims bent reliatyvios laisvės sąžinei; b) vokiečių okupacijos metu įsiūbuotas visame krašte pasipriešinimas ir

sukurtos pasipriešinimo organizacijos; c) pogrindinės spaudos dar vokiečių okupacijos metu sukeltas optimizmas, kad bolševikų galima okupacija truksianti neilgai ir kad reikią tik išlaukti, iki bus įvykdyti Atlanto Chartos pažadai atstatyti nepriklausomybę tiems kraštams, kurie ją turėjo prieš karą, bet kurie jos buvo dėl karo netekę; d) reikalas gintis ir gyventojus ginti nuo sovietų kareivių prievartavimo ir plėšikavimo; e) noras išvengti suėmimo ar mobilizacijos į sovietinę armiją. Vienos tų priežasčių buvo svarbesnės vieniems, kitos kitiems, tačiau visos jos skatino trauktis į miškus masiškai ir virsti partizanais.

Anksčiausiai partizanai pasirodė ir ėmė organizuotis Žemaičiuose, kurie ilgiausiai buvo išlikę bolševikų neužimti ir kur dėl to buvo susitelkę daugiausia buvusių karių. Jau 1945 pradžioje partizanų judėjimas buvo apėmęs visas Lietuvos vietas, išskyrus rajonus, kur buvo dideli Sovietų kariuomenės daliniai — Paprūsėje, šiaurės vakarų Lietuvoje. Miškingosios vietos, kaip Rūdninkai, Prienšilis, Labanoro, Tauragės miškai glaudė didesnius partizanų junginius nuo keliasdešimt iki kelių šimtų vyrų (1945.III prie Naročiaus ežero partizanų grupės buvo 800 vyrų). 1945.IV buvo skaičiuojama, kad visoje Lietuvoje partizanų turėjo būti 30,000. Skaičius ir asmeninė sudėtis turėjo nuolat keistis: buvo skaičiuojamas partizano amžiaus vidurkis — dveji metai.

Partizanų socialinis ir moralinis charakteris

Socialinės padėties atžvilgiu partizanai daugiausia buvo kilę iš darbininkų ir smulkiųjų ūkininkų. Jie buvo įvairios profesijos ir amžiaus — karininkai, tarnautojai, studentai, vyresniųjų klasių mokiniai, ūkininkaičiai, darbininkai. Paslankiausias buvo jaunimas — kai kur ištisos mokinių klasės prisistatė ir nesidavė perkalbamos grįžti į legalų gyvenimą. Moterys partizanų veikloje buvo ne tik ryšininkės, slaugės,

bet ir aktyvios kovotojos, rodžiusios heroizmo lygiom su vyrais.

1945.I-II į įvairias Lietuvos vietas vokiečiai buvo nuleidę savo agentų, radistų, sabotažo vykdytojų lietuvių. Kartu buvo numesta ir nemaža ginklų, šaudmenų bei sprogmenų. Daugumas desantininkų buvo grynai lietuviškos orientacijos. Vokiečių pagalba pasiekę Lietuvą, jie tuojau prisijungė prie vietos partizanų ir pasidavė jų drausmei ir direktyvoms. Prie partizanų paskui prisijungė ir negausūs nuo bolševikų pabėgę atskiri vokiečiai, išmokę lietuviškai ir vėliau pasiekę savo tėvynę repatriacijos keliu. Bet jie tebuvo išimtys. Kai partizanai ėmė glaudžiau organizuotis, buvo bendra taisyklė: partizanais tegalėjo būti tik lietuviai. Tai įsakmiai pažymėjo Tauro apygardos statutas 1945.

Statutas paryškino ir moralines kvalifikacijas kandidatams į partizanus: „Laisvės kovotojais gali būti lietuviai vyrai ir moterys be amžiaus skirtumo, aukštos moralės, drąsūs, ryžtingi, niekuomet nesusiteršę praeityje prieš lietuvių tautą ir visiškai atsidavę už Lietuvos išlaisvinimą". Stojantieji į partizanų organizaciją turėjo duoti priesaiką: „Aš... prisiekiu Visagalinčio Dievo akivaizdoje vardan kritusių brolių už Lietuvos laisvę ir Nepriklausomybę uoliai dirbti Nepriklausomos Lietuvos atstatymo darbą, nesigailėdamas nei jėgų, nei gyvybės, griežtai vykdyti vadovybės įsakymus, didžiausioje paslaptyje laikyti veikimą, nesidėti su priešu ir viską pranešinėti savo viršininkams. Man yra žinoma, kad už šios priesaikos sulaužymą būsiu baustas mirties bausme. — Tai, ką pažadu, tegul Dievas išlaikyti man padeda". Partizanas negalėjo iš organizacijos išstoti, iki bus iškovota Lietuvai nepriklausomybė. Išstoti negali net ir atgavus nepriklausomybę, iki bus vadovybės leista. Iš margos masės, atsidūrusios miškuose, ar dar gyvenančių legaliame gyvenime partizanų vadovybė siekė sudaryti aukštų moralinių kvalifikacijų bendruomenę, pasiryžusią kovoti ne tik su priešo okupacija

dėl krašto laisvės, bet ir su savim dėl savo asmenybės aukštesnio moralinio lygio. Tokių žmonių organizuota bendruomenė yra išskirtinė visos tautos kovojanti dalis, kaip viduriniais amžiaus riterių luomas.

Partizanai įvairiai vadinosi. Žemaičiuose buvo pradžioje populiarūs vanagai, Suvalkų krašte miško broliai. Paskiau buvo priimtas bendras pavadinimas laisvės kovotojai, nors šis terminas buvo suprastas plačiau ir reiškė apskritai rezistencijos narį. Pačiai organizacijai, kada ji pradėjo centralizuotis, buvo vartojamas Partizanų Sąjūdžio vardas, nuo 1948 Lietuvos Laisvės Kovų Sąjūdis.

Partizanų veiklos sritys

Veikimo pradžioje tiek organizacinė dalinių struktūra, tiek veikimo sritys, būdai, uždavinių supratimas buvo skirtingas. Tačiau visi turėjo pagrindinius tikslus tuos pačius: paralyžuoti bolševikinio aktyvo veiklą, trukdant jų užsibrėžtus planus ir naikinant NKVD pajėgas, provincijoj siaučiančias. Kitos rūšies uždavinys buvo palaikyti tvarką, apsaugant gyventojus nuo nuolatinių plėšikavimų, vykdomų tiek raudonarmiečių, tiek civilių. Vengdami atvirų kautynių su raudonosios armijos daliniais, partizanai stengėsi kontroliuoti bolševikų pastatytą administraciją ir atgrasinti jos pareigūnus nuo pataikavimo bolševikams ir gyventojų išnaudojimo bolševikų interesams. Pagarsėjusius NKVD pareigūnus ar jų įstaigas partizanų daliniai užpuldavo dienos metu net Kaune, Panevėžyje, Šiauliuose, Marijampolėje ir kt. Užpuolę valsčių vykdomuosius komitetus, sunaikindavo ar paimdavo dokumentus, kad nebūtų žinia, kurie gyventojai pyliavų nėra davę.

Pirmais okupacijos metais partizanams tekdavo kautis daugiausia su istrebiteliais (žmonių vadinamais stribais), kuriuos bolševikai organizavo 1944 rudenį vietinės administracijos apsaugai ir pagalbai išrinkti iš gyventojų rek-

vizijas, mokesčius, suiminėti ir kt. Kiekvienas valsčius turėjo sudaryti istrebitelių grupes po 30 žmonių: joms vadovavo rusai. Tai buvo savanoriai, atleidžiami nuo karinės prievolės. Algos jiems nemokėjo. Turėjo patys pasirūpinti pragyvenimu. Tokia santvarka skatino juos plėšikauti iš gyventojų. Kovai su jais partizanai vartojo lanksčią taktiką. Įspėjimais, grasinimais, prikalbinimu dirbti ir partizanų naudai, o dar daugiau ginkluotais užpuolimais partizanai pakrikdė stribus. Po pagarsėjusių likvidavimų Gižuose, Kačerginėje, Žaliojoj susidarė legendos apie partizanus ir jau 1945 stribai bėgo iš savo tarnybos, nustoję ir bolševikų pasitikėjimo. Likvidavus istrebitelius, nebuvo sunku administracijos aparatą padaryti neveiksmingą. Jis nepajėgė išrinkti rekvizicijų, griauti išvežtųjų ar į vakarus pasitraukusių trobesių, kirsti mišką, organizuoti kolchozų.

1946-47 partizanai turėjo uždavinį — sutrukdyti rinkimus į „aukščiausią tarybą". Jų veiklos dėka rinkimuose tedalyvavo 1946 tik 27-28%. Ligi 1947 buvo sutrukdyta ir žemės kolektyvizacija bei atgabentų iš Rusijos kolchozininkų įkurdinimas.

Partizanų veikla buvo nukreipta ir prieš negeroves pačių vietos gyventojų tarpe: 1946 paskelbtas draudimas degtinę varyti, draugautis su atėjūnais. Buvo baudžiami vagys, plėšikai, įdavikai, komunistų pataikūnai. Gyventojams informuoti ir orientuoti leido lapelius, karikatūras, kabino juos prie medžių ar net kai kur įsakydavo kaimo pirmininkui pereiti per gyventojus, perskaityti kiekvienam. Leido pogrindinius laikraštėlius.

Ligi 1947 provincija buvo faktiškai partizanų kontrolėje. Miesteliuose enkavedistai turėjo tik atramos punktus, iš kurių darydavo išvykas kovai su partizanais ir kuriuos partizanai savo ruožtu atlankydavo užpuoliais.

Partizanų centralizacija ir organizacijos struktūra

Karui 1945 pasibaigus ir nesulaukiant Atlanto Chartos autorius vykdant duotą pažadą atstatyti nepriklausomybes kraštams, iš kurių dėl karo jos buvo atimtos, kilo partizanuose pirmas didelis susirūpinimas: padėtis gali ilgiau užtrukti, ir reikia ruoštis ilgesnei kovai. Tam reikalinga partizanų centralizacija ir vieningas kovos planas. Iniciatyvos centralizacijai pirmieji ėmėsi suvalkiečiai. 1945 rugpjūčio 25 įvyko Suvalkų krašto partizanų dalinių suvažiavimas, kuris sujungė partizanus į Tauro apygardą. Jos vadu išrinktas Mykolas Jonas. Apygardos štabas užmezgė ryšius su Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Raseinių, Telšių ir kai kuriais dzūkų partizanų daliniais. Žemaičiai įkūrė tada Kęstučio apygardą, dzūkai A apygardą. 1946 balandžio 23 apygardos Tauras ir A susijungė. Visos pietų Lietuvos vadu išrinktas plk. Kazimieraitis (sovietų spaudos skelbtas kaip plk. Vitkus), jo pavaduotoju Mykolas Jonas. Pirmasis pasiėmė siekti ryšių su rytų Lietuvos partizanais, antrasis — toliau palaikyti ryšius su žemaičiais. Abudu žuvo 1946. Tačiau apsijungimas buvo ir toliau. 1946 IX-XI sudarytas „vyriausias ginkluotų partizanų štabas" su karine kolegija ir politiniu komitetu. O 1947 sausio 12 Vilniuje buvo jau partizanų vadų suvažiavimas. Centralizacija buvo atbaigta formaliai, tačiau niekad nebaigta faktiškai, nes vadų ir ryšininkų žuvimas reikalaudavo nuolatinių pastangų ryšiams iš naujo sumegzti.

Kiekviena apygarda veikdama derinosi prie vietos sąlygų, tačiau visur partizanų organizavimosi pavyzdžiu iš pradžių buvo Lietuvos kariuomenės struktūra, lyg partizanai būtų jautęsi atkūrę Lietuvos kariuomenę, nors ir miškuose. Jie dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformą, vartojo kariuomenėje buvusius laipsnius ir kėlimą į juos, kadrų paruošimą miško karo mokyklose; ginklus komplektavo ir maisto

tiekimu rūpinosi tam tikri skyriai, kaip kariuomenėje intendantūros.

Labiausiai yra pažįstama Tauro apygardos struktūra. Jos viršūnėje buvo vadas, renkamas. Prie vado štabas su dviem skyriais — kariniu štabu ir politine dalimi (pastaroji rūpinosi propaganda, visuomenės informacija, spaudos organizavimu). Karinis štabas turėjo 4 skyrius: rikiuotės, mobilizacijos, žvalgybos ir ūkio. Apygardos teritorija buvo padalyta į 4 rinktines. Prie kiekvienos rinktinės štabo buvo gydytojas ir kapelionas. Rinktinė padalyta į kuopas, būrius, skyrius. Skyriaus dydis 8-10 vyrų. Šitoks partizanų prisirišimas prie tam tikros jų gyvenamos teritorijos buvo paskesnis padaras. Kai būti miškuose darėsi vis sunkiau, kai masinis partizanų sąjūdis virto vis labiau centralizuota pogrindine organizacija, — vis labiau nyko išviršiniai kariuomenės pavidalai, ir stiprėjo pogrindinės armijos charakteris — išsilaikyti nepastebėtam ir veikti gyvenamosios vietos gyvenime ir per jį veikti. Tokia tvarka garantavo gerą orientaciją vietos padėtyje, greitą ir tikslų reagavimą, palengvino maitinimosi ir išsilaikymo klausimą. Sovietinė spauda paskiau vaizdavo partizanus tokiais žodžiais: dienomis jie dirbdavo kolchoze, o naktimis eidavę partizanauti.

Bolševikų kova su partizanais

Partizanų susidūrimai su NKVD vadovaujamais istrebiteliais ar enkavedistų kariuomenės daliniais sudarė legendą apie partizanų galybę tarp vietos gyventojų ir tarp pačių enkavedistų. Pažindami vietos sąlygas, ginkluoti dažniau kulkosvydžiais ir automatais, sovietinės spaudos prasitarimu, geriau už istrebitelius ir, svarbiausia, vedami kovos dvasios, partizanai kautynėse pridarydavo priešui kelis kartus didesnių nuostolių, nei jų turėdavo patys, ir tada pasitraukdavo, jei tai buvo galima. (J. Daumanto *Partizanuose* minima aukų tokia proporcija: Žemaitkiemio kautynėse žuvo

bolševikų 27, partizanų 3 ir sužeisti 5; Būdininkų kautynėse bolševikų žuvo per 100, partizanų 6; Palių kautynėse 200:17; Daukštagirės kovoje žuvo visi enkavedistai be partizanų nuostolių; Alšininkų 79 partizanai kovėsi prieš diviziją, 94:11: Žiemkelio, prie Veiverių, kautynėse, kur 47 partizanai kovėsi su 300 enkavedistų, partizanų žuvo 16; Gerčių, prie Kazlų Rūdos, kovėsi 150 partizanų su 2000 enkavedistų, žuvo partizanų 33, enkavedistų 290; Raišupy žuvo visi 6 partizanai ir enkavedistų 67).

Tokia padėtis buvo aliarmuota Maskvai pačioje pradžioje. Iš Maskvos buvo paskirtas Suslovas prie Lietuvos komunistų partijos sovietiniam režimui įtvirtinti, o 1944 rudenį į Panevėžį atvyko vidaus reikalų ministro pavaduotojas Kruglovas ir partijos bei NKVD viršūnės instruktavo, kaip reikia likviduoti partizanus. Kruglovo direktyvomis, turėjo būti sustiprinta agentūrinė veikla partizanams, jų šeimoms, rėmėjams sekti, brautis į partizanų organizacijos vidų, kad galima būtų pirmiausia viršūnes likviduoti; turėjo būti diskredituotas partizanų vardas gyventojų akyse, sustiprinta ginkluotų pajėgų veikla, košiant miškus ir namus, stengiantis įtraukti partizanus į atviras kautynes; namai ir kaimai, kur buvo pastebėti partizanai ar jų rėmėjai, įsakyta sudeginti, žmones išvežti, gyvulius ir paukščius perduoti vietos partinėms vadovybėms. Atsakomybę už visą akciją pavedė vidaus reikalų ministrui Bartašiūnui. Pagal Kruglovo direktyvas 1945 tarp Tauragės ir Raudondvario (vasario mėn.), paskui Kazlų Rūdos miškuose (liepos mėn.) pasirodė provokaciniai desantai, vaidinę anglus ir vokiečius, kurie turėjo provokuoti vietos gyventojus ir p. Labiausiai pasisekė antrai jų grupei. Provokaciniai desantai buvo susieti su masiniu gyventojų ir miškų košimu, ieškant partizanų bunkerių miškuose ir trobose.

1945 Bartašiūnas paskelbė amnestiją tiems, kurie prisistatys ir atiduos ginklus. Tokių partizanų buvo. Dalis jų vėl

aptaisyti partizanų drabužiais, apginkluoti ir pasiųstį gyventojų provokuoti. Kurie gyventojai parodė jiems paramos, buvo suimami ir išvežami. Kurie paramos nerodė, buvo terorizuojami ar žudomi kitą dieną tų provokatorių, veikiančių partizanų vardu ir tuo būdu partizanus kompromituojančių. Toks teroras kėlė gyventojams pasiilgimą — kad viskas kuo greičiau baigtųsi. 1946-47 masiniai gyventojų trėmimai buvo skirti tam pačiam tikslui — kovai su pasipriešinimu, kad būtų įtvirtintas režimas. Nuo 1946 nukautųjų partizanų lavonus pradėjo mėtyti miestų ir miestelių aikštėse. Iš partizanų, patekusių į enkavedistų rankas, kankinimais stengėsi išgauti žinias apie draugus (Bagotosios pusgyvis partizanas Perkūnas buvo pjūklu perpjautas į tris dalis; partizanui Eumai, kai jis atsisakė išduoti paslaptis, išpjautas liežuvis). 1947 sausio 10 Punios miške buvo aptiktas pietų Lietuvos apygardos štabo bunkeris. Kai ten buvo paimti du granatų pritrenkti partizanai, jų vardu buvo paskelbtas atsišaukimas į partizanus, kad jie toliau nesipriešintų. Vyskupų vardu buvo skelbiami taip pat atsišaukimai. Kai arkiv. M. Reinys pamoksle pareiškė, kad jo vardas pavartotas be jo sutikimo, jis buvo suimtas ir išvežtas. Taip pat kaltinamas rėmęs partizanus buvo suimtas ir išvežtas vysk. V. Borisevičius. Ginkluotoje kovoje prieš partizanus vartojo patrankas ir lėktuvus.

Partizanų vadovybė mėgino iš pat teroro pradžios prisitaikyti prie naujos padėties. 1945 rugpjūčio 25 Suvalkų krašto partizanų vadų suvažiavime buvo nutarta nedrausti partizanams pasinaudoti Bartašiūno amnestija — registruotis ir atiduoti ginklus. Toki tuojau pat buvo išjungiami iš organizacijos. Partizanų vadovybei rodėsi, kad naujiems rezistencijos uždaviniams partizanų skaičius yra per didelis, nematant greito padėties pagerėjimo. Partizanų sąjūdis turėjo susiaurėti, susidrausminti ir dar giliau nusileisti į pogrindį. Sovietų pareigūnai, kaip liudijo plk. Burlickis Kersteno komitete, turėjo įspūdį, kad po visų valymų ir provokacijų parti-

zanų vadovybė silpnina aktyvų pasipriešinimą, dalį kovotojų atleisdama ir saugodama savo kadrus. Sovietinis saugumas betgi matė, kad galutinis pasipriešinimas nėra palaužtas. Kova vyko toliau, tik siauresniu plotu. Kovai su partizanais ir toliau buvo paliktos Lietuvoje dvi enkavedistų divizijos; vienos štabas buvo Vilniuje, kitos Šiauliuose. Tačiau labiausiai NKVD stiprino agentų infiltraciją į partizanų eiles, ypačiai į vadovybes. Skatino taip pat, kad partizanai pasiduotų ir išdavinėtų savo vadus. Saugumas buvo nustebintas, kad partizanai toliau mažiau kreipia dėmesio į kitataučius, laikydami juos tik sovietų valdžios įrankiais, o naikina daugiausia savuosius išdavikus, lietuvių komunistų elementą. Išdavikai buvo pats pikčiausias ir daugiausia žalos pridaręs priešas.

Partizanų materialinę padėtį labiausiai apsunkino nuo 1949 sustiprėjusi kolektyvizacija. 1952 viduryje kolchozai buvo apjungę jau 96% ūkininkų. Pasunkėjo dėl to partizanų ryšiai su kaimu, pasunkėjo parama, prieglauda, maitinimasis. Šitas kolektyvizacijos įvedimas apytikriai sutampa su partizanų organizuotos ir centralizuotos kovos silpimu. Viena iš didžiųjų silpimo priežasčių buvo taip pat partizanų santykiai su Vakarais, kurie laužė partizanų moralę.

Partizanų ryšiai su Vakarais

Pirmieji okupuotą Lietuvą pasiekė ryšininkai iš Vakarų: kai kurių tremtyje esančių lietuvių grupių įgalioti į Lietuvą atvyko 1945 rudenį du ryšininkai (Daunoras ir jo draugas). Sumezgęs ryšį su plk. Kazimieraičiu, pirmasis grįžo į Vakarus. Kai jis antrą kartą atvyko į Lietuvą 1946 gegužės mėnesį, plk. Kazimieraitis jau buvo žuvęs. Ryšininkui pasisekė susisiekti su Tauro štabu ir prikalbinti štabo žmones, kad prisiimtų iš Vakarų atvežtą dvilypę organizacijos struktūrą — BDPS — (Bendras Demokratinio Pasipriešinimo Sąjūdis) ir VLAKas (Vyriausias Lietuvos Atstatymo Komitetas). Sutaręs radijo ryšius palaikyti, ryšininkas 1946 rudenį grįžo į Vakarus, par-

,,Su šviesiu tikėjimu žiūrime ypačiai į jaunimą, nes jame visais laikais buvo ir bus daugiau tokių, kurie prasiveržia pro minią savo idealistiniu aktyvumu ir išdrįsta pasipriešinti savo epochos ir aplinkos deivei Kirkei, neatlaidžiai siekiančiai savo įtakon patekusius nužmoginti ir paversti padarais, kurie teturi šeriuotų kiaulių pavidalus ir jų siekimus. Jaunimas pirmasis grasomai pareikalauja, kad nužmogintiems būtų sugrąžintas Žmogaus paveikslas ir Dvasios šviesa..." (Iš J. Brazaičio žodžio, pasakyto New Yorke 1958.VI.23, minint 1941 sukilimą)

Juozas Brazaitis su kai kuriais LFB tarybos ir valdybos nariais Kennebunkporte, Me., 1960: kun. K. Balčys, P. Kisielius, Brazaitis, K. Ambrozaitis, V. Naudžius, V. Majauskas, J. Girnius.

veždamas įgaliojimus septyniems asmenims sudaryti BDPS delegatūrą užsienyje. Tačiau sutartas radijo ryšys neveikė. Nesulaukdama iš Vakarų atsiliepiant, partizanų vadovybė pasiuntė savo ryšininkus į Vakarus. Jie pasiekė Dancigą 1947 gegužės mėnesį ir atnaujino ryšį su Daunoru. Pastarasis atkalbėjo partizanų ryšininkus nuo vykimo toliau į Vakarus, pažadėdamas rudenį vėl į Lietuvą pats atvykti. Krašto ryšininkai laimingai grįžo atgal birželio 6. Bet ryšio radijo pagalba su Vakarais ir vėl nebuvo. Vakarus bešaukdami žuvo du partizanų radistai.

1947 gruodžio mėnesį partizanų vadovybė pasiuntė antrus ryšininkus į Vakarus pro Rytprūsius. Dviem asmenims pasisekė Vakarus pasiekti. Jie atvežė daug dokumentinės medžiagos, pavergtos Lietuvos atsišaukimą į laisvąjį pasaulį, Lietuvos tikinčiųjų laišką šv. Tėvui. Krašto specialus įgaliotinis, veikdamas BDPS prezidiumo vardu, turėjo įgaliojimus patikrinti ir patvarkyti pogrindžio atstovavimą užsienyje ir, svarbiausia, surasti pogrindžiui pagalbos. Krašto atstovavimą užsienyje perkėlęs iš BDPS delegatūros Vlikui (1948 Baden Badeno susitarimas) ir palikęs specialius krašto rezistencijos ryšininkus, Lietuvos pogrindžio atstovas tegalėjo grįžti į Lietuvą 1950.

Ryšys su Vakarais partizanų vadovybei nedavė svarbiausio dalyko — nesustiprino jų tikėjimo Vakarais. Tai pasirodė jau 1947 po pirmos partizanų ryšininkų kelionės į Vakarus. Skaitydami iš Vakarų gautą informaciją, darėsi tokias išvadas: „Jie mus atidavė mirčiai Jaltoje, Potsdame... kartoja ir toliau tas klaidas, neišdrįsdami pakelti protesto balso prieš mūsų tautos naikinimą, net nenorėdami žinoti, kad mes dar esam jais ne tik nusivylę, bet kad tęsiam kovą su jų „sąjungininku", nebežinodami pralaimėjimo... Ir ilgas ir baisiai kruvinas dar styro mums prieš akis kovos kelias... Belieka tęsti kovą toliau, pačiais gudriausiais metodais, kurie suteiktų mums galimybių šitą kovą išvesti ligi reikiamo mo-

mento" (Daumantas, *Partizanai,* 306 p.). Krašto specialaus įgaliotinio raporte partizanų vadovybei, kuris pasiekė ją 1949, reiškiama kartumo dėl laisvėje esančių lietuvių. Specialiu raštu Vlikui tas pats įgaliotinis skundėsi atitinkamų Vliko žinioje esančių pareigūnų neveiklumu, dėl kurio žuvo pakeliui į Vakarus naujas ryšininkas iš krašto.

Partizanų pasipriešinimo išgesimas

Kruglovas 1951 antrą kartą atvyko į Lietuvą vadovauti operacijoms prieš partizanus. Plk. Burlickio liudijimu, Kruglovo veikla buvo labiausiai nukreipta prieš partizanų vadovybę, kurios priekyje buvęs Miškinis ir kurio buveinė buvusi Prienų miškuose. Pagal Burlickio pareiškimą Kersteno komitete 1954 birželio 28, Sovietams „daugiausia rūpesčių pridaręs ir visuotinai pripažintas vadinamo lietuvių banditų judėjimo vadas buvo lietuvis, vardu Miškinis. Lietuvių tauta laikė šitą lietuvį tautiniu didvyriu, ir jis turėjo milžinišką autoritetą tarp lietuvių... Apsuptas ir pasijutęs beviltiškoje padėtyje, pagal vietinių NKVD pareigūnų informacijas, Miškinis nusižudė". Tai buvo 1951 spalis. Tik vėliau *Tiesa* paskelbė, kad tas Miškinis kitaip vadinosi Skirmantas, Daumantas, Skrajūnas, o tikroji pavardė buvo **Juozas Lukša,** kuris buvo, kaip pogrindžio įgaliotinis, nuvykęs į Vakarus ir iš ten grįžęs.

Skirmanto žuvimas buvo didelis smūgis partizanams, tačiau jis partizanų veiklos nesunaikino. Dar 1951 buvo paskelbta visa eilė išdavikų ir saugumo agentų, kurie žuvo nuo partizanų rankos. Tik nuo 1952, kada buvo baigta kolektyvizacija, laikoma, kad centralizuotas ir organizuotas partizanų sąjūdis išseko. Liko dar ilgam individualus ir vietinio pobūdžio veikimas. Jo buvimą liudijo ir tai, kad 1955 rugsėjo 17 buvo pakartotinai paskelbta Sov. Sąjungos amnestija. Ir 1956 kovo 22 KGB kreipėsi į „dar besislapstančius asmenis", kad jie pasinaudotų amnestija. *Tiesa* Lietuvoje paskelbė 6 pavar-

des asmenų, kurie ta amnestija pasinaudojo. Taip pat dar 1957 buvo suimti kai kurie asmenys už partizanavimą, ir net 1959 Žemaičiuose buvę nušauti 3 partizanai. Tačiau pasipriešinimas iš ginkluoto partizaninio savo visuma jau įsiliejo į kitas formas.

Partizanų paliktoji spauda ir poezija

Autentiško ir pilno partizanų veiklos vaizdo neįmanoma susidaryti be spaudos, kuri buvo vienas iš pagrindinių partizanų kovos ginklų. Tačiau Vakarus pasiekė tik labai maža jos dalis. Bent eilė jos vardų: *Kova* (leido BDPS), *Aukuras* (Lietuvos partizanų X-jo dalinio štabas), *Aukštaičių Kova* (Lietuvos Laisvės Armijos Vytauto Apygardos štabas), *Mylėk Tėvynę* (Merkio rinktinės partizanų štabas), *Laisvės Talka* (LLA 1-ji Liūto rinktinė), *Laisvės Varpas* (vėliau tapęs Kęstučio apygardos organu, leido Lietuvos partizanų A. apygardos štabas), *Laisvės Rytas* (Lietuvos partizanų I grupės štabas, *Kovos Keliu* (Tauro apygardos partizanai), kurį vėliau pakeitė *Laisvės Žvalgas,* pasidaręs Tauro apygardos laisvės kovotojų organas; *Už Tėvų Žemę* (Lietuvos partizanų N grupės štabas), *Partizanas* (LLK pietų Lietuvos srities organas).

„Ši antrosios bolševikų okupacijos pirmųjų metų laisvoji pogrindžio spauda, palyginti su vokiečių okupacijos metais leistąja pogrindžio periodika, atrodo žymiai menkesnė technikiniu atžvilgiu. Daugumas tų leidinių spausdinti ne spaustuvinėmis priemonėmis, bet rotatoriais, šafirografais, kiti tiesiog surašyti rašomąja mašinėle. Daugelio jų popierius labai blogos rūšies, pasitaiko leidinių, spausdintų ant vyniojamo popieriaus" (S. Žymantas, *Santarvė,* 1954 nr. 10). Tačiau visų jų kovingai dvasiai gali būti būdingi *Kovos* 1947 kovo 22 vedamojo Lituania Militans — Kovojanti Lietuva žodžiai: „Ta kovojanti Lietuva gyva ir yra čia, kur teka Nemunas ir Vilija, kur vaitoja okupacijos lietuviai, nes čia teka kraujas, nes čia

gęsta už laisvę kovotojų gyvybės, kaip žvakės, nes čia yra milžinų kapai ir jų ainiai — Lituania Militans".

Žymiai gausesnis partizanų palikimas yra jų poezija, pasiekusi Vakarus. Partizaninė bendruomenė kūrė savo poeziją — dainas, kurios plaukė iš jų specifinės aplinkos. Tos poezijos kolektyvinį vartojimą ir jos socialinę funkciją atvaizdavo Daumantas 1946 Naujų Metų sutikimo aprašyme, kur po oficialios kalbos „atsiradusi susimąstymo tyla buvo pertraukta partizanų mėgstama daina":

Toli už girių leidosi saulė,
Dainavo broliai ardami,
Dainavo tėviškės artojai,
Arimą juodą versdami...

Stovėjai, mama, tu prie vartų,
Kalbėjai — vakaras gražus...
Ir per naktis tu nemiegojai,
Prie lopšio supdama vaikus...

„Dainavome toliau. Visų balsuos skendėjo didelis graudumas, dar daugiau ryškindamas jau ir taip graudžius dainos žodžius,"

Dabar ilgu žaliajam sodžiuj
Toli išklydusių vaikų.
Ir vakarai čia taip nuobodūs
Be jokio džiaugsmo, be dainų.

Bet lauk, motule, aš sugrįšiu,
Sugrįšiu tavęs išbučiuot...

„Vis skambėjo dainos posmai, pildami graudulingą skausmą į kiekvieno sielą ir versdami nenoromis susimąstyti... Po to sugaudė kita daina, grynai partizaniška. Ją vedė skambiu tenoru Skirmantas, padedamas draugų:"

Pražydo pirmos melsvos žibuoklės,
Paukštelių dainos skriejo linksmai,
Tėvynės ginti išėjo broliai,
Tylūs, bet narsūs, kaip sakalai.

Lange parymo sena motulė,
Ir mergužėlė verkė viena...
Jinai žinojo, kad vėjai siuto,
Kad partizano sunki dalia...

„Daina kėlė prieš akis partizaninio gyvenimo vaizdus, dainuojantiems primindama ne vieno draugo mirtį, —"

Miegoki tyliai tu, partizane,
Tavęs gimtoji šalis liūdės.
Pačioj jaunystėj padėjęs galvą,
Lietuvą laisvą visad regi.

Tokia yra socialinė partizaninės dainos aplinka ir socialinė jos prasmė: daina buvo priemonė išvengti kankinančios tylos kolektyve, ypačiai pirmoje partizanų veiklos stadijoje — stovykliniame gyvenime: buvo priemonė stiprinti kolektyviai heroinę dvasią. Kai kurios dainos lietė ir konkrečias kautynes (Kalniškių mūšis, Raišupio didvyriai) ir savo turiniu kalbėjo apie herojinį aktą — kovą ir žuvimą už tėvynę, tikėjimą, kad tėvynė juos atsimins, tačiau vaizdai apie motulę, mergelę, mums yra tiek elegiški, kad partizaninėse dainose, kaip ir ilgų amžių liaudies dainose, persveria minoriški tonai. Čia gali įžvelgti juo didesnį vidaus dramatizmą, nes partizanas laisvu apsisprendimu yra pasirinkęs auką kovoje už tautinį principą ir atsisakęs nuo to, į ką taip veržiasi visa jo prigimtis, sėslaus, namų žmogaus prigimtis.

Neišaiškinti yra partizanų dainų kūrėjai. Tačiau savo forma dainos yra artimos tai poezijai, kuri ieškojo artimo ryšio su liaudies kūrybos elementais vadinamo neoromantizmo metu (Miškinio, Aisčio, Brazdžionio, S. Nėries laiko-

tarpis). Poetinio grožio ir melodijos originalumo atžvilgiu daugelis partizaninių dainų buvo praeinamo pobūdžio; jos bus ateityje tam tikro istorinio laikotarpio liudininkas. Tačiau tarp jų yra ir didelio skonio, gilios, nuoširdžios nuotaikos dainų, kaip Žilvino „Partizanai", Kariūno „Partizano dalia", „Partizano kapas" (*Į Laisvę*, 1953, nr. 1, 1954 nr. 2, 3).

Partizanų sąjūdžio atgarsiai Lietuvoje

Partizanai dvejopai vertinami Lietuvoj buvo jau pirmaisiais jų veiklos metais. Vieni juos brangino ir rėmė, kaip atliekančius heroišką ir Lietuvai naudingą žygį. Kiti prikaišiojo jiems egoistinius motyvus, ieškant išsigelbėjimo partizanavime ir užtraukiant grėsmę nepartizanaujantiems. Tai matyti iš Kęstučio apygardos vado Visvydo kalbos Vilniaus suvažiavime 1947: „Kai kurie asmenys nori įžiūrėti, kad šiandieniniai laisvės kovotojai yra pilna to žodžio prasme „bėdos vaikai"... Kas buvo „bėdos vaikai" ir troško išsaugoti kailį, tas rado priemonių ir būdų — ir daug saugesnių, negu ginklas. Pagaliau ir tiems, kurie buvo išėję laisvės kovos keliu su ginklu rankoje, aš manau, buvo kelių ir būdų... pasigauti tos tariamosios „laisvės" (tam tikslui „nemažą lengvatą buvo juk suteikęs ir „draugas" Bartašiūnas)... Taigi naivu ir netikslu tvirtinti, kad asmeninių bėdų verčiami kovoja laisvės kovų sąjūdžio nariai. Kas taip galvoja, tas nepažįsta kovos sąjūdžio arba jį pažįsta tik iš dalies... Laisvės kovos sąjūdžio narys su granata kišenėje veža slaptąją spaudą, laisvės kovos sąjūdžio narė lietuvaitė... tamsią darganotą naktį neša slaptąją korespondenciją, laisvės kovos sąjūdžio narys... apsuptas iš visų pusių priešo, iššaudęs paskutinius šovinius, žūsta susisprogdinęs granata... Laisvės kovos draugai, pasakykite, ar tai eina kalba apie kailio saugojimą"? (Daumantas, *Partizanai*, 237 psl.).

Vakarus yra pasiekęs pranešimas apie gyventojų neigiamus atsiliepimus partizanų adresu, apie partizanų vadų nesu-

tarimus. Pranešimas iš tų laikų, kada saugumas labiausiai buvo paleidęs partizanus provokatorius, ir gyventojai nebegalėjo orientuotis, kur tikrieji partizanai, kur tik provokatoriai, siekę plėšimais ir žiaurumais kompromituoti partizanus. Plk. Burlickio liudijimas apie tuos pačius laikus priešingas: Miškinis buvęs laikomas visos tautos didvyriu ir turėjęs tarp lietuvių didžiausią autoritetą. O į teigimą, kad dėl partizanų veiklos buvo ištremta daug asmenų ir šeimų, netiesiogiai atsako kaip tik tų tremtinių rašyta 1953 ir Vakarus pasiekusi 1959 maldaknygė *Marija, Gelbėk mus*. Joje apie laisvės kovotojus kalbama kaip kankinius ir šventuosius. („*Mūsų tautos kankiniai, išmelskite stiprybės*, sumanumo ir vienybės mūsų Tautos darbuotojams, išmelskite tikrai šviesų *amžinąjį poilsį galvą paguldžiusiems už savo žemę*"). Paskesni pranešimai rodė, kad Lietuvos jaunojoj kartoj reiškėsi partizanų kultas. Jo įtakoje rodėsi tos pačios pasipriešinimo dvasios ženklai (Vėlinių iškilmės kapuose, Vasario 16 demonstracijos, partizanų dainų dainavimas, žr. *Į Laisvę* 1959 nr. 14, 15).

Sovietinis režimas Lietuvoje pirmiausia stengėsi partizanus paskandinti tyloje. Nuo 1957 ėmėsi kitos taktikos — laikydamas partizanų sąjūdį jau likviduotą, prašneko, kiek sovietinis saugumas turėjo vargo su partizanais. K. Liaudis, „valstybės saugumo komiteto prie LTSR ministrų tarybos pirmininkas", skelbė: „Pokario metais saugumo organai didelį dėmesį skyrė buržuazinėms ginkluotoms gaujoms likviduoti vakarinėse Ukrainos srityse, Baltarusijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje... Lietuvos valstybės saugumo darbuotojai negailestingai kovojo su ginkluotomis banditų gaujomis" (*Tiesa*, 1957 gruodžio 22). To pirmininko pavaduotojas L. Martavičius: „Pokariniais metais LTSR čekistų organų dėmesys buvo nukreiptas į likvidavimą ginkluoto nacionalistinio pogrindžio, kuris rimtai trukdė taikiai socialistinei statybai" (*Komjaunimo Tiesa*, 1957 gruodžio 22).

Prašneko jau taip pat apie sovietų pagrindinį metodą partizanų sąjūdžiui likviduoti — agentų, išdavikų infiltraciją. K. Liaudis ėmė kalbėti ir apie pagalbą iš Vakarų. „Hitlerininkų sumanymą sukurti Lietuvoje ginkluotą pogrindį parėmė JAV ir Anglijos imperialistinės žvalgybos ir kontrrevoliucinė lietuvių emigracija" (*Tiesa*, t.p.). Konstatuoja, kad saugumas tą pogrindį jau sutriuškinęs, taip pat ir iš Vakarų siunčiamas grupes. *Ogoniok* 1957 aprašė, kaip vienoj grupėj Palangos pajūry žuvo lietuvis Nėris, kurio sovietinė spauda nedešifravo. Bet labiausiai dėmesys į tas grupes buvo sukeltas 1959. *Tiesoje* (nr. 139-177, VI.17—VIII.31) ir kituose sovietiniuose laikraščiuose paskelbta „dokumentinė apybraiža", vardu *Vanagai iš anapus,* vaizduoja dviejų grupių iš Vakarų atvykimą. 1960 praplėtus ji išleista atskirai. Pirma grupė parašiutais nuleista 1950 spalio 3. Joje buvę J. Lukša, B. Širvys ir Trumpis. Antroji grupė nuleista 1951 balandžio 19. Joje buvę Julijonas Būtėnas ir Jonas Kukauskas. Pirmos grupės narys Trumpis žuvęs kautynėse. Širvys buvęs paimtas gyvas. Antros grupės vyrai, po keliolikos dienų, beieškant ryšio su J. Lukša, buvę apsupti bunkeryje. Būtėnas nusižudęs, Kukauskas pasidavęs. Išdavęs J. Lukšą, kuris dėl tos klastos žuvo 1951 rugsėjo mėnesį. Kukauskas nusipelnęs laisvę ir teisę studijuoti Politechnikos institute. Tais pat metais *Tiesa* ir kita spauda skelbė saugumo tardymo duomenis, kaip Telšių vyskupas V. Borisevičius rėmęs partizanus; kaip vysk. Borisevičių ir jo pavaduotoją vysk. P. Ramanauską išvežus, vyskupijos valdytojas kan. J. Juodaitis rėmęs partizanus, patvirtinęs Lietuvos tikinčiųjų laiško Šv. Tėvui tekstą. *Tiesa* 1960 vasario 20 paskelbė ir Jono Deksnio „išpažintį", iš kurios aiškėjo, kad Deksnys buvo tas pats J. Daumanto knygose minimas Daunoras, pirmasis ryšininkas iš Vakarų. Deksnys Vakaruose daręs pastangų, kad negrįžtų į Lietuvą J. Lukša, krašto rezistencijos specialus įgaliotinis. Pats Deksnys grįžęs į Lietuvą 1949 drauge su krašto

rezistencijos nariu Mažvydu, kuris buvo į Vakarus atvykęs drauge su J. Lukša. Nuomonės tarp Mažvydo ir Deksnio išsiskyrė. Mažvydas Lietuvoje žuvęs, Deksnys patekęs į bolševikų rankas. Šitie sovietų spaudos duomenys patvirtino, kaip plačiai ir visuotinai partizanų sąjūdis buvo apėmęs Lietuvą.

Sovietinėje lietuviškoje literatūroje partizanai rado atgarsio Dovydaičio *Tiltas,* Usiačiovo *Nemunas laužia ledus,* Baltrūno *Pavasaris Dainavoj,* plačiausiai — 1959 premijuotame Alf. Bieliausko romane *Rožės žydi raudonai.* Visų bendra tendencija — pristatyti partizanus kaip banditus, dirbančius prieš liaudies interesus, siekiančius grąžinti buržuazinį režimą, dirbančius už amerikiečių pinigus. Toks gausus prašnekimas po ilgos tylos apie partizanus turėjo pagrindinį tikslą — diskredituoti partizanus ir, jei negalima jų visai ištrinti iš žmonių atminimo, tai padaryti juos neigiamus. Prieš juos sovietinis režimas padiktavo rašytojams vaizduoti sovietinius partizanus, kurie padėjo raudonajai armijai ateiti į Lietuvą. Prieš J. Daumanto *Partizanus už geležinės uždangos,* išleistus 1950 Vakaruose, nuo 1958 Lietuvoj pradėti leisti bolševikų partizaninės veiklos pasakojimai, pvz. P. Kutkos *Girioj aidi šūviai* ir kt. Nors partizanų sąjūdis sunaikintas, bet būtina buvo sunaikinti jų aureolę tautoje, norint, kad sovietinis režimas būtų įtvirtintas.

Partizanų atgarsiai Vakaruose

Vakaruose lietuvių dėmesys į partizanus nukrypo su partizanų ryšininkų atvykimu 1948. Jų atgabentos partizanų dainos buvo pasisavintos ir dainuojamos jaunimo. Stovyklose buvo inscenizuojamas partizano kapas. Partizanų kultas labiausiai plito nuo 1954, kai spaudoje buvo paleistas šūkis žymėti pasipriešinimą komunizmo okupacijai specialia rezistencijos diena ir spaudoje buvo gausiai skelbiama partizanų poezija bei vaizdai. Žinias apie partizanus Vakaruose

panaujino iš Lietuvos atvykę repatriacijos keliu vokiečiai ir lietuviai.

Poezijoje B. Brazdžionis rezistencinę lietuvių tautos dvasią personifikavo *Vaidila Valiūnu* 1956 su specialiu atsižvelgimu į partizano motinos ir sesers pergyvenimus. Didesnio atgarsio partizanai susilaukė dramoje. Jai medžiagos davė J. Daumanto dokumentiniai vaizdai *Partizanai už geležinės uždangos* 1950. Ypatingai dramos autorių dėmesį patraukė sovietinė kovos prieš partizanus priemonė — partizanų lavonų laikymas aikštėse. J. Griniaus drama *Žiurkių kamera* 1954 pirmoji į santykius tarp sovietinio saugumo ir partizanų pažiūrėjo moraliniu atžvilgiu ir rado lietuviškoje partizanų lavonų niekinimo medžiagoje atsinaujinus sofoklinės Antigonos dilemą: ar laikytis moralinio principo ir rizikuoti gyvybe, ar laikytis biologinio išlikimo principo ir eiti prisitaikymo keliu? Partizaninėje kovoje autorius matė moralinio principo pasirinkimą. A. Landsbergio drama *Penki stulpai turgaus aikštėje* 1959 pažvelgė egzistencinio tikslingumo požiūriu ir iliustravo dilemą: ar tikslingiau yra priešintis ir žūti, ar prisitaikyti, stengiantis išlikti, tikintis išlaikyti tautinę gyvybę, nors ir vergijoje? Autorius pateikė labiau išgyventus argumentus antrosios galimybės naudai. V. Alanto pasakojimas *Tarp dviejų gyvenimų* 1959 eina kitu keliu: kuria epochinį vaizdą, kuriame sovietinės okupacijos brutalumas pažadino partizaninį pasipriešinimą, nes kito kelio nebuvo, norint lietuviui išlikti žmogumi.

Vakaruose nelietuviškas pasaulis ilgai nebuvo palankus priimti informacijai apie partizanus: Sovietų adoracija Vakaruose dar nebuvo pasibaigusi. Iš partizanų ryšininkų atneštos medžiagos daugiausia atgarsio susilaukė Lietuvos tikinčiųjų laiškas Šv. Tėvui, kuriam laišką įteikė kan. F. Kapočius 1948. Laiškas buvo gausiai cituojamas spaudoje. Šveicarijos leidykla jį paskelbė atskiru leidiniu su rašytojo E. Shaperio baigiamuoju žodžiu 1949. Vokietijos krikščioniš-

kajai kultūrai ginti komitetas jį taip pat išleido kaip savo pirmąjį leidinį 1950. Tačiau Vakarų oficialios institucijos neatsiliepė į partizanų šauksmą. Nebuvo atsakymo iš popiežiaus. Nebuvo laiškas pateiktas vad. Kersteno komitetui ir dėl to nebuvo įtrauktas į kongreso tyrinėjimų protokolus. Nebuvo kovojančios Lietuvos medžiaga paversta oficialiu dokumentu, kuris liudytų Lietuvoje kilus pasipriešinimą prieš sovietinį žmogaus pavergimą anksčiau ir trukus ilgiau nei sukilimai Rytų Vokietijoje, Lenkijoje, Vengrijoje. Lietuvos partizanų kovos nebuvo dėl to pastebėtos nė tarptautiniame forume, Jungtinėse Tautose, šalia kovojančios Rytų Europos kitų tautų. Lietuvos partizanai buvo palikti tyloje.

1960

SUKILIMAS IR TAUTA

1941 sukilimas — jau praeitis. Jis nuėjo į tautos istoriją. Įsirikiavo į eilę kitų sukilimų — šalia 1831 metų, šalia 1863 sukilimo. Taip pat šalia 1905 metų. Pagaliau šalia 1919-21 metų kovų dėl laisvės. — Tai vis tautos ginkluotos pastangos nusikratyti okupacija to paties priešo, tos pačios Rusijos, baltosios, carinės ir dar žiauresnės — raudonosios, diktatūrinės.

I.

Kas amžinai vertinga tuose sukilimuose?

Sukilimai susiklojo vienas paskui kitą laiko eigoje kaip, sakytum, piliakalniai teritorinėje erdvėje. Ir vieni ir antri byloja apie žmones, kurie buvo toki pat kaip ir dabar. Su tais pačiais džiaugsmo, geresnio gyvenimo siekimais. Tačiau atėjo tokios gyvenimo dienos, kada tie žmonės rizikavo savo laime ir savo gyvybe vardan aukštesnio ir bendresnio tikslo — tautos ir tautiečių laisvės. Rizikavo savo laisva valia, nepriversti, nemobilizuoti. Laisvas savęs aukojimas aukštesniam idealui tai aukštesnio prado laimėjimas žmoguje, tai

asmens moralinis kilimas, kuris gali vienus nuvesti į šventuosius, kitus į herojus.

Toki asmens yra visos tautos moralinės didybės manifestacija, dvasinis lobynas, nes tautą, pasak Auguste Comte, sudaro gyvieji ir mirusieji. Juo gyvieji yra sąmoningesnė tautos dalis, juo labiau jaučia ir supranta savo egzistencinį ryšį su praeitimi. Jiem natūralu saugoti piliakalnius ir kitas tautos darbo, kūrybos, gyvenimo vertybes. Natūralu, jei ir sukilime pasireiškusi moralinė didybė norima palaikyti gyvųjų atminime. O 1941 sukilime yra pagrindo branginti ne tik sukilėlių, žuvusių, moralines, pasiaukojimo, vertybes, bet ir sukilimo duotas politines vertybes — manifestavimą, kad tauta siekia laisvės; tauta savo vaikų laisva valia atiduotu krauju liudija, kad jai primestas svetimas režimas buvo smurtas ir melas.

Taip suprantam sukilimus ir šį sukilimą mes daugumas. Taip supranta sukilimo prasmę bei reikšmę ir Lietuvos priešas. Jis dėl to nori, kad būtų užgesinti visi židiniai, iš kurių spinduliuoja moralinė jėga, o juo labiau tautos politinė valia. Jis dėl to taip rūpestingai stengias nepatinkamus įvykius išimti iš istorijos, kaip šimtus ir tūkstančius nepatinkamų žmonių išima iš gyvenimo. O jei išimti įvykių negalima, tai juos perdažo. Lietuvos istorijoje jau perdažė įvykius, kurie liečia Lietuvos ir Rusijos santykius. Perdažė taip, kaip Rusiją atvaizdavo Lietuvos geradare, o Lietuvą parodė tai geradarei vergiškai dėkingą ir Rusijos pranašumą maldingai garbinančią.

Priešui dėl to būtina perdažinėti ir 1941 sukilimą. Ypatinga perdažymo aistra pakilo šiemet — laikraščiuose, specialiose brošiūrose (pvz. *SS tarnyboje)*. „Sukilimas?" klausė *Tėvynės balsas* ir pats atsakė: nebuvo jokio sukilimo; tebuvo užpuldinėjimai, kuriuos prieš Lietuvos liaudį vykdė nacių agentai, hitlerininkai, karo nusikaltėliai, banditai, ir dėl to jie turi būti išduoti ir nubausti.

Tai įprastas sovietinis metodas — ko nepavyko išimti iš

gyvenimo ir iš atminimo, tam reikia nuimti moralinę aureolę, kaip ją nuėmė dešimtim tūkstančių ir savųjų veikėjų.

Įvyko tai, dėl ko Lietuvos atstovas Washingtone prieš 20 metų buvo įspėjęs:

„Galimas daiktas, kad Sovietų ir jų simpatikų propagandos mašina bandys lietuvių sukilimą peikti ir dergti. Galbūt prikaišios naciškumą. Tačiau kiekvienas nuoširdus lietuvis, kiekvienas kenčiančios Lietuvos draugas skaitys savo pareiga priekaištus atremti" (*Darbininkas*, 1941.7.8).

II.

Akcija prieš 1941 sukilimą ir jo dalyvius rodo, kad sukilimas nėra baigtas. Eina kova dėl sukilimo moralinės ir politinės prasmės. Kova dėl šviesos, kuria gyviesiem tas sukilimas turi pašviesti iš praeities.

Tie, kurie priešinosi sovietų fiziniam smurtui, turi pareigos pasipriešinti ir sovietų propagandiniam smurtui. Priešintis ne pykčiu ir niekinančiu žodžiu. Priešintis ramiu įvykių nušvietimu ir nužėrimu tų šiukšlių, kuriom priešas nori užpilti šviesą. Priešintis nušvietimu vieno ir pagrindinio sovietinės propagandos išprovokuoto klausimo: kas buvo tie, kurie subrandino pasipriešinimo ir sukilimo nuotaikas krašte ir pagaliau įvykdė patį sukilimą?

Jei įsivaizduotume tokį klausimą teisme kilus, tai mūsų ginamasis žodis, apologija, šiuo atveju būtų nereikalingas. Vietoj ginamosios kalbos siūlytume pakviesti liudininką. Tas liudininkas būtų enkavedistas, du enkavedistai. Enkavedistų liudijimas jau surašytas. Surašytas 1941 balandžio 14 ir pasirašytas dviejų — vidaus reikalų komisaro A. Guzevičiaus, kuris sykiu buvo ir saugumo vyresnysis majoras, antras parašas NKVD skyriaus viršininko Todes. Liudijimas pavadintas „memorandumu apie kontrarevoliucinių lapelių išplatinimą Lietuvos teritorijoje" (žr. *Report on the Select Committee to Investigate Communist Aggresion and the Forced*

Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. III. 472-494 p.). Memorandumo liudijimas pradedamas žodžiais:

„Nuo momento, kada sovietinė tvarka buvo įsteigta Lietuvoje, kontrarevoliucinis nacionalistinis elementas išplėtojo aktyvią antisovietinę veiklą, pasirinkdamas pagrindiniu metodu savo priešiškam subversyviniam darbui antirevoliucinių lapelių ir anoniminių laikraščių platinimą".

Ko tas vadinamas antirevoliucinis elementas siekė?

Liudininkai atsako:

„Apskritai, lapeliai ragino nuversti sovietinę valdžią, sabotuoti, boikotuoti rinkimus į Sovietų Sąjungos aukščiausią sovietą; platino piktus melus apie partijos ir vyriausybės lyderius ir skleidė provokacinius gandus apie būsimą karą tarp Sovietų Sąjungos ir Vokietijos etc."

Ar tai buvo vieno antro asmens darbas?

Liudininkai atsako:

„Masinis kontrarevoliucinių lapelių platinimas buvo apėmęs visas sovietinės Lietuvos apskritis".

Kas buvo tie platintojai ir autoriai?

Liudininko žodžiai:

„Autoriai ir platintojai antisovietinių lapelių, laiškų, kurie buvo gauti eilėje įstaigų, pasirodė esą nariai kontrarevoliucinių padalinių ir buvusių antisovietinių politinių partijų bei organizacijų, nacionalistinis mokyklinis jaunimas ir (universiteto) studentai".

Toliau liudininkai kalba apie veiklą atskirose apskrityse — jų mini 17. Mini dvejopus veiklos ženklus — lapelius bei jų turinį, antra, suimtų platintojų ar autorių vardus. Sustojame tik prie vienos vietovės — kaip raportas vaizduoja antirevoliucinę veiklą Kaune. Štai jos santrauka:

Antisovietiniai lapeliai Kaune pakliuvo į NKVD rankas nuo 1940 rugsėjo mėnesio (vadinas, su mokslo metų pradžia). Jie sistemingai — toliau kalba liudininkai — buvo platinami gatvėse, mokyklų patalpose. Jų rasta apie 50. Susek-

ta ir likviduota antisovietinė organizacija. Jos nariai buvo gimnazijų mokiniai ir vadinosi LNP, kuri turėjo savo skyrius Kauno, Vilniaus, Ukmergės ir kitų miestų gimnazijose. Buvo suimti 26 aktyvūs organizacijos nariai. Sumini jų pavardes.

Nuo spalio mėnesio, kai buvo Kaune rinkimai, suimtas ir rotatorinis laikraštis *Laisvoji Lietuva*. Suimti 4 asmenys, Laisvosios Lietuvos sąjungos nariai. Pavardės.

Gruodžio-sausio mėn. lapeliai rodėsi universitete, pasirašyti Lietuvos partizanų aktyvistų skyriaus Kaune. Vasario 16 suimti gimnazistai ir studentai, rengę demonstraciją prie Nežinomo kareivio kapo. Suminėtos pavardės.

Dar paskutiniai klausimai. Vienas: ką tie lapeliai, atsišaukimai skelbia?

Liudininkai enkavedistai surašo eilę atsakymų:

,,Tegyvuoja nepriklausoma Lietuva", ,,Šalin komunistų teroras", ,,Lietuva lietuviams".

Kitame: ,,Lietuviai, nepasiduokime maskoliams".

Dar kituose: ,,Tautiečiai, lankykite bažnyčias, klausykite kunigų, būkite katalikai. Tegyvuoja Smetona".

,,Tegyvuoja Vytis" (Radęs lapelį, parašyk 10 kitų tokių).

,,Šalin komunistai banditai".

,,Šalin Stalinas".

,,Brangūs broliai ir sesers lietuviai. Nebalsuokite už tuos driskius. Šalin Stalino konstitucija".

,,Šalin komunistai, Lietuvos pavergėjai. Jie žadėjo nemokamą mokslą, o iš tikrųjų įvedė mokestį".

Sumini dar ir porą konkretesnių ir kitokesnių:

,,Kovokite prieš draugą Staliną, prieš žydus, už Hitlerį ir Smetonos grąžinimą".

,,Prieš Staliną, komunistų partiją, žydus — už ministerį Raštikį ir prezidentą Smetoną".

Dar paskutinis klausimas: ar tie platintojai ir autoriai buvo buožinis elementas?

Liudininkai atsako netiesiogiai. Jie sumini suimtųjų pa-

vardes ir amžių bei socialinį kilimą. Imame iliustracijai Telšius. Iš 10 suimtųjų tokis vaizdas:

Glazauskas, 22 metų, buhalteris, ūkininko nuomininko sūnus.

Čiužas, 18 metų, amatų mokyklos mokinys, darbininko sūnus.

Puškorius, 19 metų, tos pat mokyklos mokinys, darbininko sūnus.

Čiurinskas, 33 metų pradžios mokyklos mokytojas.

Lileikis, 25 metų, ligoninės tarnautojas, tarnautojo sūnus.

Žvirgždynas, 20 metų, gimnaziją baigęs.

Guzauskas, 29, knygyno tarnautojas, metereologijos stoties tarnautojas.

Molakauskas, 20 metų, amatų mokyklos mokinys, darbininko sūnus.

Tarvainis, 20 metų, metereologijos stoties prižiūrėtojas.

Nutraukiam liudininkų parodymus... Dabartinis komunistas matys, kaip enkavedistų liudijimas niekais paverčia jo propagandą apie sukilimą. Bet nesijaudindamas jis galės paaiškinti: liudininkai nepatikimi — jie buvo stalinistai.

Gal sovietinė propaganda ir tiki tuo, ką ji skelbia. Ji galvoja, kad ir kiti taip daro, kaip Sovietai. Antai 1943 atsišaukimas iš Maskvos radijo ragino lenkus Varšuvoje sukilti. Tas atsišaukimas buvo pasirašytas Molotovo ir lenkų socialisto Osobka-Morawskio.

Tačiau ne komunistam įtikinti skiriamas šis pranešimas. Jis skiriamas mums patiem. Komunistinė propaganda siekia ne tik Lietuvoje. Ji stengias paversti kovos lauku ir mūsų protus. Per laisvojo pasaulio lietuviam skiriamą *Tėvynės balsą* ar kitas priemones mėgina įsibrauti ir į mūsų sąmonę. Tas jų pastangas ir sugriauja jų pačių agentų liudijimas. To liudijimo išvados virsta pagarbinimu, virsta apoteoze nepriklausomai Lietuvai. Jis rodo, kad

Antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje kilo nuo pat okupacijos pradžios ir greitai apėmė visą Lietuvą, miestus ir kaimus.

Aktyvaus pasipriešinimo ėmėsi labiausiai jaunimas — gimnazistai, studentai, darbininkai, tarnautojai. Raportas nesuminėjo, bet pridėkim iš kitų šaltinių dar karius, labiausiai jaunuosius karius, karininkus.

Pasipriešinimas kilo prieš svetimą okupaciją, už nepriklausomą Lietuvą. Vienas antras atsišaukimas su šūkiais už Hitlerį, už Smetoną, už Raštikį ir t.t. terodo, kad šūkiai nebuvo iš viršaus padiktuoti ir sukirpti visi pagal vieną kurpalį, kaip dabar randam Lietuvoje priimamas rezoliucijas už taiką, prieš kolonializmą ir t.t. Skirtingi tekstai ir šūkiai rodo, kad redagavimas ėjo iš masės. Jie rodė simpatijas tam, kas gali šiuo metu pašalinti didžiausią slogutį, vergiją. Hitleris buvo tada vienintelis, potencialus Stalino ir jo vergijos priešas. Tas istorinis fonas labai svarbu turėti prieš akis, norint įvertinti ano meto padėtį ir nusistatymus, kalbas, pareiškimus. Laisvų žmonių nuomonės skirtingos. Ir šiandien tarp laisvųjų lietuvių pasitaiko pareiškimų, kurie rodo palankumo susiderinti su padėtim, sukurta Lietuvoje sovietų. Lietuvių absoliutinė dauguma betgi yra nepalaužiamai nusistatę už nepriklausomos Lietuvos atstatymą. Prieš 20 metų taip pat pasipriešinimas demonstravo tautos absoliutinę daugumą nusistačius ne už Staliną ir ne už Hitlerį, bet už laisvą Lietuvą. Tai buvo jaunoji Lietuva, išaugusi nepriklausomybės laikais. Galim apgailestauti, kad nepriklausomybės laikais darėm kai kurias klaidas, bet sukilimas, pasipriešinimas yra nepaneigiamas liudijimas, kad nepriklausoma Lietuva išaugino jaunoje kartoje laisvės siekimą ir pasiryžimą už ją aukotis. Per 20 nepriklausomo gyvenimo metų išauginta tokia dvasia, kurios per kitus 20 metų negalėjo sunaikinti okupacinės represijos ir gundymai. Ir po 20 metų nuo ano sukilimo su tuo pačiu įsitikinimu galiu kartoti žodžius, kurie

buvo pasakyti 1941 birželio 26 Kaune, laidojant sukilimo aukas:

„Ne pirmas kartas šioje vietoje prasiveria duobės, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei.

Tačiau niekados toji duobė nebuvo tokia didelė kaip šiandien. Tai rodo, kokia stipri tėvynės meilė yra išaugusi jos vaikų širdyse, kad ištisi jų būriai — šimtai ir tūkstančiai savu noru ryžtasi mirti, kad svetimiems nevergautų.

Pajaučiam šių gilių kapų akivaizdoj visos tautos pasiryžimą gyventi per mirtį".

III.

Nėra įmanoma, nėra reikalo pasakoti, kaip po visą kraštą pabirusias pasipriešinimo grupes ėmė centralizuoti Lietuvos aktyvistų frontas, susikūręs spalio ir lapkričio mėn. Vilniuje ir Berlyne; kaip tiedu centrai palaikė tarp savęs ryšius, pradedant nuo gruodžio mėnesio; kaip atėjo pirmosios žinios apie galimą karą; kaip buvo pasiruošta sukilimui ir kaip jis buvo įvykdytas. Visa tai buvo aprašyta spaudoje, kuri šiemet sukilimui parodė nuoširdaus dėmesio ir jautrumo.

Verta betgi sustoti ties dviem paralelėm, kurios padeda suprasti sukilėlius ir mus pačius, kurie mėginam sukilimo faktus vertinti.

Viena paralelė tai 1941 Lietuvos sukilimas ir 1953 Rytų Vokietijos. Vokietijos sukilimas buvo sovietinių tankų palaužtas. Bet Vakarų Vokietijoje ano sukilimo diena tebeminima su pagarba. Tai didelė valstybinė šventė.

Tarp lietuvių Vakaruose 1941 sukilimas iš pradžių sukėlė didžiulį nustebimą ir džiaugsmą. Kaip kuriozas nuskamba komunistų mitingas Brooklyne birželio 30. Vienas to laiko laikraštis rašė: „Bimbai pasakius, kad Lietuvoje jau susidarė valdžia iš Škirpos, Raštikio ir kitų, suūžė salė nuo griausmingo plojimo, kuris tęsėsi kelias minutes" (*Dar-*

bininkas, 1941.7.14), iki Bimbai pasisekė nuraminti ir išaiškinti, kad čia ne ta valdžia, kuriai reikia ploti.

Po poros savaičių nežinios ir neaiškių gandų, kurie tegalėjo pasiekti Amerikos lietuvius iš Berlyno korespondento, jau randam ano meto spaudoje išaugusį klausimą: „Ar sukilimas buvo reikalingas?" Ir laikraštis smulkiau informuoja: „Girdisi kalbų, kad nebuvo reikalo sukilti; palauktų pora dienų, Vokietijos armija ir be lietuvių pagalbos išvytų bolševikus ir ‚paliuosuotų" Lietuvą" (*Darb.*).

Vieniem čia Amerikoje rodės, kad sukilimas beprasmis, nes jo priekyje žmonės, kurie galį virsti „lėline" valdžia. Kitiem beprasmis, nes reikalavo didelių aukų, o aukos tikrai didelės — 2,000. Daugiau per kelias dienas, negu per trejus nepriklausomybės kovų metus.

Įsikišti į sukilusį ginčą buvo priverstas ir Lietuvos atstovas. Liepos 8 spaudoje randam paskelbtą jo pareiškimą:

„... O betgi lietuvių ištvermė nepalaužta, ypač Lietuvos jaunimo dvasia: prie pirmos progos Lietuvos kariai, šauliai ir moksleiviai sukilo prieš Sovietų Tiraniją ir visam pasauliui parodė komunistų propagandos melagystę būk Lietuva savo noru pasidavusi Sovietams, parodė ir tai, kaip buvo nepakenčiamas Lietuvos liaudžiai rusiškas bolševizmas" (*Darbininkas*, 1941.7.8).

Ginčas gali būti pratęstas ir į mūsų dienas. Tačiau jam įstatyti į teisingą vagą įsidėmėtinas anų dienų *Amerikos* laikraščio įspėjimas:

„Patogiuose rūmuose gyvenantieji asmenys ir palankias sąlygas turinčios draugijos gali visokius pareiškimus siųsti šios šalies vyriausybei ir kur kitur". Kas kita vertinti čia, kas kita ten. Čia vertinimas gali būti loginis, paremtas naudos ir pasisekimo argumentais. Ten, Lietuvoje, sprendimas buvo ir bus psichologinis, egzistencinis. Tam tikrose situacijose visa žmogaus būtis pareikalauja padaryti tai, kas jos egzistenciją, buvimą, paliudytų. Asmuo jaučiasi moraliai naikinamas, jei

darys priešingai, nei jo visa prigimtis reikalauja. Jam tada geriau fiziškai žūti, bet save pareikšti. Be svarstymų, vienos sekundės nušvitimu žmogaus sąmonėje iškyla tiesa, kurios tikrumu negali abejoti ir kuri įpareigoja veiksmui.

Neužmirštamai man likęs pergyvenimas, kaip 1940 liepos 21 Kauno gatvėse nusikračiau sekliu ir įsprukęs pas vieną pažįstamą senamiesty sekiau per radiją aną liaudies seimo spektaklį Kauno teatre. Sulig žinomu balsavimu-aklamacija pro ryjamas ašaras staiga man išplaukė įsitikinimas, kad aš nieko negailėčiau okupacijai iš Lietuvos pašalinti... Tai buvo daugelio tuo metu pergyvenimas. Su tokiu pergyvenimu vieni ėjo per sieną su žiniom, kiti skleidė lapelius, treti griebėsi ginklo. Tikslas rodėsi pavergęs asmens būtį, kad jis nustelbė rizikos baimę, kaip anestezija nustelbia operacijos skausmą.

Jei prisimintume šios gerosios žemės, Amerikos, istoriją, tai J. Valstijų gimimo išvakarėse su tokiu pergyvenimu rašė Paine savo *Common Sense,* kurioje visa aistra leido šūkius už nepriklausomybę, jos neįrodinėdamas, bet tik konstatuodamas ir skelbdamas, kaip negincytiną, neabejotiną tiesą.

Šitokios prigimties yra tie, kurie gyvenime regi didesnių vertybių nei duona, poilsis, pramoga, prabanga, asmeninis saugumas, kurie nori matyti gyvenime idealus kaip laisvė ir teisingumas.

Ne paslaptis, kad tokios prigimties daugiau yra jaunimas. Jaunimas išpažįsta idealus. Jaunimas nevengia akcijos ir aukos kovai už idealus, tikėdamas laimėjimu, nevertindamas kliūčių ir darydamas galima tai, kas yra kitų akyse negalima.

Tik šitokiu būdu galime suprasti ir paskesnius partizanus. Matė, kad nėra remiami iš užsienio; kad jiem beliko tolimesniame kelyje tik žūti. Ir jie ėjo žūti vardan ištikimybės laisvei, kaip ir anie kankiniai vardan ištikimybės tikėjimui, nesilenkdami stabam.

Tai sunku suprasti ir pateisinti tiek pat patriotui, bet priešingo galvojimo žmogui, oportunistinio galvojimo, kuris, pro pirštus pažiūrėdamas į laisvę ir teisingumą, nori prisiderinti prie aplinkybių ir laimėti sau ir kitiem daugiau saugumo, daugiau duonos, daugiau prabangos.

Tačiau anuos kovotojus labai gerai suprato ten keturios lietuvės mergaitės, kurios rašė Sibiro maldaknygę. Jos kreipėsi maldose į žuvusius kovotojus kaip į tautos kankinius, jų atminimą nukėlė į giliausius, religinius, pergyvenimus ir apgaubė kankinių ir herojų aureole.

Antra paralelė — tarp Lietuvos sukilimo ir Amerikos herojizmo.

Stanfordo anglistikos profesorius John W. Dodds, svarstydamas, kas yra Amerikos herojai, sako: „Manau, neginčijami Amerikos herojai yra Washingtonas, Jeffersonas, Franklinas, Lincolnas ir Lee" (*American Memoir*, 132 p.). Jis pats labiausiai vertinąs Lincolną.

1941 Lietuvos sukilimas paryškino iš naujo, kad lietuvių tautoje dažniausi herojai buvo nežinomi mažieji žmonės — seniau nežinomasis tautosakos kūrėjas, nežinomoji motina prie ratelio mokyklos, nežinomasis knygnešys,nežinomasis 1919-21 savanoris, nežinomasis sukilėlis kovotojas ir paskiau partizanas.

Šių metų minėjimuose iškilo siluetais vienas kitas didžios aukos žmonių. Antai kapitonas Šverplaitis su išdaviko atkirsta ranka, suimtas, kalintas, kankintas, nužudytas, bet rezistencijos paslaptis su savim nusinešęs. Jaučiu prieš save akis, vaikiškai besišypsančias akis, leitenanto Naujokaičio, kuris už drąsą per sieną žinias atnešti buvo apmokėtas keturiom kulkom. Nedingsta iš akių tik atneštas drabužis, kruvinas, buv. policininko, kuris įvykdė savo uždavinį — išgelbėjo Vilijampolės tiltą, nors buvo apmokėtas daugiau kaip 40 kulkų. Tik keli vardai. O kiek tokių vyrų ir mergaičių, kiekvienas žino iš ano meto aplinkos.

Ir būtų gražu, jei daugiau tokių veidų būtų iškelta iš nežinomųjų į žinomuosius, kiek aplinkybės tai leidžia, nes tai tautos brangi dalis, kuri įkvepia ateičiai.

IV.

Žiūrėdamas į ateitį, dar sykį noriu grįžti prie žodžių iš praeities:

„Pasiliko viltis, kad jų kraujas neišgaruos be vaisių šioms dienoms ir ateičiai", buvo sakoma partizanų laidotuvėse.

„Šios tylios kuklios laidotuvės, kaip tylus ir kuklus buvo mūsų partizanų pasiaukojimas, ateityje pavers jų kapus gausiai lankoma vieta. Tylos ir ramybės vieta.

„Tos ramybės ir tylos, kurioje telkiasi ir bręsta nauja dvasios energija naujam gyvenimui kurti ir dėl jo kovoti".

Anų žodžių gyva liko viena tiesa — kad jų kraujas neišgaravo be atminimo. Antrą tiesą gyvenimas sugriovė — jų kapai negali būti lankomi, jie sunaikinti. Tačiau kiekvienas savo atminime ir savo širdyje galim sukurti Panteoną, kuriame jie būtų gyvi.

Man rodos, šiuo momentu, šiame susitelkime, tai yra jau įvykę. Šiuo momentu tarp mūsų praeitis yra atgijus dabartyje ir tiesia projekciją ateities pasiryžimam. Būtent:

Šis susitelkimas manifestuoja mūsų pripažinimą ir išpažinimą, kad anie žuvusieji buvo tylieji didvyriai, paliudiję savo krauju tautos valią siekti tautai laisvės.

Manifestuoja mūsų pasiryžimą atmesti gundymus ir grasinimus, kad apsiprastume su okupacijos sukurta padėtim, atmesti nors ir tylų jos pripažinimą.

Manifestuoja mūsų tikėjimą, kad pasiaukojimas laisva valia vardan aukštesnių vertybių yra tikrasis ir vienintelis kelias asmens, šeimos, bendruomenės gyvenime į taiką, laimę, pažangą. Tai yra tikrasis kelias į žmonijos konflikto teisingą sprendimą, kuris reikš ir nepriklausomos Lietuvos atsikėlimą.

Su tuo tikėjimu iš šio susitelkimo teks grįžti visiem į nervingą neramų kasdienį gyvenimą. Grįžti ir jame nepalūžtamai laikytis su tvirtu įsitikinimu: juo tamsesnė aplinkui naktis, juo skaidriau turi degti tikėjimo ir vilties žiburiai.

1962

LIETUVOS ŽYDŲ LIKIMAS IR LAIKINOJI LIETUVOS VYRIAUSYBĖ

Įvykius, kurie buvo prieš 33-30 metų, suaktualino iš dalies keli pamfletai bei dokumentų ar tariamų dokumentų rinkiniai:

1. *Nazi War Criminals Among Us*. By Charles R. Allen, Jr., A Jewish Currents Reprint. New York, 1963, 16 p.

2. *He kissed the swastika*. „Mintis" Publishing House, Vilnius, 1964, 16 p.

3. *Nacionalistų talka hitlerininkams*. Vilnius, 1970, 190 p.

4. *Documents Accuse*. Gintaras, Vilnius, 1970, 310 p.

Trečią ir ketvirtą leidinius paruošė tie patys autoriai: A. Baranauskas, K. Rukšėnas, redagavo E. Rozauskas.

Šie leidiniai davė medžiagos JAV įstaigom atnaujinti investigacijas, kaip tai paskelbė *New York Times*.

Dokumentų rinkinį vertinant, žiūrima: (I) ar paskelbtieji dokumentai patikimi — tikri; (II) ar nėra praleistų dokumentų ta pačia tema, kurie leistų patikrinti pirmųjų teigimus; (III) ar iš dokumentų daromos išvados sutaria su vaizduojamo laikotarpio bendra padėtimi.

Toliau čia ir bus liečiami tie dokumentai ar tariamieji

dokumentai, kurie liečia Lietuvos Laikinosios vyriausybės veiklą — 1941 birželio 14 - rugpjūčio 5 laikotarpį.

Ar dokumentai tikri?

Dėmesio verti dokumentai, pažymėti *Documents Accuse* Nr. 52 ir Nr. 40.

1. Pirmuoju dokumentu, Nr. 52, esą „all the Jews of Lithuania were robbed and driven in ghetto", skelbia 120 p.

Šis dokumentas — netikras. Prieš jį kalba šie faktai:

(a) Laikinosios vyriausybės priimtieji nutarimai būdavo pasirašomi min. pirmininko pareigas einančio Ambrazevičiaus ir reikalų vedėjo J. Švelniko. Nutarimas Nr. 52 išsiskiria iš minėtos tvarkos: čia padėtos (mašinėle, ne pasirašytos!) pavardės, Ambrazevičius ir vidaus reikalų ministerio J. Šlepečio.

(b) Šio „nutarimo" data — 1941 rugpjūčio 1 diena. Tuo tarpu Zivilverwaltung paskelbtas 1941 liepos 25 d. *Documents Accuse* duoda dokumentą Nr. 50 žydų ghetto reikalu, pasirašytą The Gebietskommissar of the City of Kaunas Cramer, SA-Ober-fuehrer. Pasirašytas 1941 liepos 31 d. Taigi anksčiau už dokumentą, priskiriamą Lietuvos vyriausybei.

(c) Šio Laikinosios vyriausybės „nutarimo" šaltiniu nurodomas leidinys *Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai"* Kaunas, 1941, p. 99-100. Pažymėtina, kad tai nėra leidinys Lietuvos Laikinosios vyriausybės, o ją likvidavus, pirmojo generalinio tarėjo (prie Generalkomisariato) įstaigos.

2. Dokumentas Nr. 40 komentuojamas kaip „PG adopted a decision to organize a concentration camp-ghetto for Jews" (120 p.).

Dėl šio dokumento žymėtini šie faktai:

(a) To paties „dokumento" fotokopija buvo paskelbta ir leidiny *Nazi War Criminals...* 36 psl. Tame leidiny po fotokopija parašas, kad tai „meeeting of July 30, 1941, when

Ambrazevičius signed the decree 'for the establishment of concentration camps for the Jews' (ir žydų koncentracijos stovyklos steigimas) — see arrow". Tačiau pačiame čia skelbiamame „dokumente" nėra jokio nutarimo apie „establishment of concentration camps". Pamfleto leidėjas tik juodais dažais užbraukė kažkokią eilutę, kurios, matyt, jis nenorėjo skelbti.

(b) *Documents Accuse* ta pati fotokopija įdėta Nr. 40. Bet ji jau kitokia: ji papildyta nutarimu (2): „to approve the establishment of a concentration camp for Jews and to authorize Mr. Švipa, Deputy Minister of Municipal Economy, in co-operation with Colonel Bobelis, to take car of the above".

Pažymėtina: šis nutarimas (2) yra toks ilgas, kad jokiu būdu netilptų tarp nutarimo (1) ir parašytų (plg. vietą *Nazi War Criminals...* 36 p.). Tai leidžia daryti išvadą, kad antroji nutarimo dalis fotomontažo keliu įdėta.

(c) Nutarimo (2) lietuviška redakcija yra ne to paties stiliaus kaip nutarimo (1). Nutarime (2) iškreipta net asmens pavardė: vietoj „Švipui" parašyta „Švipai", (Lyg reikalų vedėjas nebūtų žinojęs viceministerio pavardės!).

Nutarime (1) pavardės rašomos be „p." (ono): rašoma tiesiog: išklausius „pulk. Bobelio pranešimo". O nutarime (2) jau rašoma: „p. Švipai", „p. pulk. Bobeliu". Angliškame *Documents Accuse* šis lietuviškos redakcijos nesutarimas jau išlygintas.

(d) Kad *Nazi War Criminals...* nebuvo to nutarimo (2), rodo ir to pamfleto paraše minima „arrow", kuri rodo ne į vyriausybės nutarimą, bet į... pulk. Bobelio pranešimą.

(e) Dėmesio verta ir tai, kad lietuviškai išleistoje *Nacionalistų talka...* tie patys autoriai šio „dokumento" neskelbė, kaip neskelbė ir kito „dokumento", kuris buvo ir *Nazi War Criminals...* ir *He kissed the swastika:* esą vysk. Brizgys „has forbidden all clergy to aid Jews in any way" (*Nazi...* 37

p., *He kissed...*" 15 p.).

Lietuviškai leidžiamo leidinio *Nacionalistų talka...*, gal matė, kad lietuviškai skaitančiam iš karto kris į akis šis falsifikatas, bet angliškai skaitantis to nepastebės...

Ar dokumentacija pilna?

Dokumentai gauna teisingos prasmės ir ima teisingiau vaizduoti istoriją, kai jie sugretinami su kitais, apie tuos pačius dalykus kalbančiais dokumentais. O *Documents Accuse* autoriai vengė tų dokumentų, kurie rodytų, kas buvo daroma žydų padėčiai gerinti, ar kurie rodytų, kas buvo tikrasis žydų klausimo sprendėjas.

1. Jie visiškai nutylėjo gen. St. Raštikio liudijimą jo knygoje *Kovose dėl Lietuvos* II t. 305-307 p. Ten autorius, buvęs Laikinosios vyriausybės krašto apsaugos ministeris, liudija, kaip žydų delegacija (buvęs Lietuvos kariuomenės vyriausias rabinas Sniegas ir Lietuvos kariuomenės atsargos leitenantas advokatas Goldbergas — kaip tik dėl to sėdėjęs sovietų kalėjime — abudu autoriui gerai pažįstami) atsilankė pas jį į namus, prašydami palengvinti jų padėtį ghetto.

Gen. Raštikis toliau liudija:

„Paaiškinau jiems, kad Lietuvos Laikinoji vyriausybė žydų, kaip ir daugelio kitų klausimų, reikalu yra visiškai bejėgė ir nieko negali padaryti. Jie ir patys gerai tai žinojo. Pažadėjau delegatams iškelti žydų reikalą palankia jiems prasme vokiečių karinėje vadovybėje, nes su vokiečių Gestapu aš jokio reikalo neturėjau" (306 p.). (Toliau žiūr. šio tomo nuo 140 iki 142 p. paskutinės eilutės).

2. Tas pats nepasitenkinimas dėl žydų klausimo, apie kurį kalbėjo gen. Raštikis vokiečių karinei vadovybei, buvo įsakmiai pareikštas ir Laikinosios vyriausybės pirmininkaujančio kalboje vyriausybės posėdyje 1941 rugpjūčio 5. Jo kalbą pakartojo ir *Documents Accuse* (Nr. 24). Joje konstatuota visa eilė trukdymų iš vokiečių pusės Laikinosios vyriau-

sybės veiklai. Joje pasakyta ir žydų klausimu: „Having no means, the Government could not positively influence any outrages, e.g. the executions of Jews in Kaunas and in the Provinces".

3. Nutylėjo *Documents Accuse* ir kitų leidinių žydų autorių liudijimus. Pvz. *The Case Against Adolf Eichmann*, Edited and with Commentary by Henry A. Zeiger. Published by The New America Library; *Their Brothers' Keepers*, by Dr. Philip Friedman (Columbijos un-to žydų istorijos lektorius), New York, 1957.

(a) Abudu autoriai liudija vokiečių norą sukurstyti Lietuvoje vietos gyventojus prieš žydus ir vokiečių nusiskundimą, kad tai nesiseka.

Zeiger cituoja žodžius generolo Stahlecker raporto, rašyto 1941.X.15 Himmleriui:

„Considering that the population of the Baltic countries has suffered very heavily under the government of Bolshevism and Jewry while they were incorporated in the USSR, it was to be expected that after the liberation from that foreign government, they (i.e. the population themselves) would render harmless most of the enemies left behind after the retreat of the Red Army. It was the duty of the security police to set in motion these self-cleansing movements and to direct them into the correct channels in order to accomplish the purpose of the cleansing operation as quickly as possible. It was no less important in view of the future to establish the unshakable and provable fact that the liberated population themselves took the most severe measure against the Bolshevist and Jewish enemy quite on their own so that the direction by German authorities could not be found out" (Zeiger, 66 p.).

Cituoja toliau tą patį raportą:

„To our surprise it was not easy at first to set in motion an extensive pogrom against Jews" (ib.).

Friedman cituoja to paties „SS Brigadefuehrer Franz Stahl'ecker, Commander of Einsatzgruppe A, operating in Baltic countries, kitus žodžius:

„On the basis of our instructions, the Security Police has initiated the solution of the Jewish question with all possible dispatch. However, we deemed it advisable that the Security Police should not put in an immediate appearance, as the extraordinarily harsh measures pursued might have a negative reaction, even in German circles. It is our purpose to show the world that the native population itself undertook to suppress the Jews".

Friedman nuo savęs prideda:

„However, Stahlecker, who proceeded to recruit his mercenaries from fascist partisan units, jobless police, and the underworld, discovered to his surprise and chagrin that Lithuanians, as a rule, shield away from the opportunity offered them by the Thousand-Year Reich. "It was not a simple matter", Stahlecker complained, "to organize an effective action against the Jews" (136 p.).

(*Documents Accuse* taip pat cituoja tą Stahleckerio raportą, (Nr. 73), tačiau nutyli tas vietas, kurias buvo iškėlę žydai rašytojai, būtent, Stahleckerio nusiskundimus, kad lietuviai nesiduoda sukurstomi taip lengvai prieš žydus).

(b) Abu minėti autoriai pastebėjo, kad žydų pogromai turėjo būti suorganizuoti ir įvykdyti pirmom karo dienom, kol krašte yra suirutė.

Abu taip pat mini, kad pirmasis, kuris Kaune pasidavė Stahleckerio sukurstomas, buvo žurnalistas Klimaitis su partizanų būriu. Friedman teigia jį turėjus 300 partizanų. Jiem priskiriama pogromų pradžia, birželio 25-26.

(c) Zeiger liudija, kad ghetto steigimo Kaune idėja ir reikalavimas priklauso vokiečiam:

„Kaune po pirmos operacijos žydų komitetas buvo iškviestas ir painformuotas, kad vokiečių valdžia nemato jokio

pagrindo kištis į kivirčus tarp lietuvių ir žydų. Vienintelė tad normaliai padėčiai sudaryti išeitis — sudaryti žydų ghetto. Į žydų komiteto atsikalbėjimus buvo pareikšta, kad nėra kitos galimybės tolesniam pogromam išvengti. Į tai žydai iš karto pasisakė pasiryžę esą viską padaryti, kad iškeltų savo rasės brolius į Vilijampolę" (ib.).

Kauno komendantas pulk. J. Bobelis buvo pranešęs Laikinajai vyriausybei apie gautą iš Stahleckerio reikalavimą — iškraustyti žydus iš Kauno per 5-6 valandas. Šis Stahleckerio dvigubas žaidimas paaiškėjo, kai po vizito pas Stahleckerį žydų atstovai atsilankė pas komendantą ir perdavė Stahleckerio pareiškimus (žr. šio tomo 136 p.).

(d) Komendantas Bobelis liudijo, kad jam pasisekė įtikinti vokiečius, jog per tokį trumpą laiką techniškai negalima iškeldinti; kad jis turįs atsiklausti ir savo vyriausybės. Bobeliui pasisekė laimėti laiko žydų klausimui apie mėnesį.

(e) Neteisinga skirti Klimaičio grupę prie LAF, kuris organizavo sukilimą. Klimaitis tik ką buvo išėjęs iš bolševikų kalėjimo. Jis ir suorganizavo apie save daugelį tokių pat pirmom karo dienom.

Žinomi taip pat faktai, kad partizanų būrius organizavo Lietuvoje pasilikę bolševikų agentai, ir jie plėšė žydus. Pvz. Pakruojuje žydai išžudyti vietinio advokato Požėlos iniciatyva. Tuo „nuopelnu" remdamasis, Požėla tuojau tapo Šiaulių apygardos komisaro Gewecke pirmuoju patarėju. Tik kai lietuviai surinko dokumentus ir jais įrodė, kad jis buvęs slaptas NKVD agentas ir įdavinėjęs žmones sovietų saugumui, vokiečiai savo patarėją likvidavo (žr. V. Rastenis, *Dirva,* 1964.VI.5).

Tokioj padėty visai suprantamas *Documents Accuse* cituojamas komendanto Bobelio birželio 28 įsakymas (Nr. 19) subordinuotis visom ginkluotom grupėm „Military Forces Staff". O patį Klimaitį buvo pavesta iškviesti į Laikinosios vyriausybės būstinę, kur gen. Pundzevičius bei gen. M.

Rėklaitis ar jų pavaduotojai įtikintų jį atsisakyti savo akcijos prieš žydus. (Tame pasikalbėjime Klimaitis verkęs ir aiškinęs, kad Stahlecker grasinęs jam likvidavimu, jei jis nevykdys Stahleckerio įsakymų. Jam buvo patarta dingti. Netrukus jis tai ir padarė).

Neatsakingų grupių ar asmenų veikla greitai baigėsi, bet prasidėjo sisteminga pačių vokiečių jau viešai vadovaujama veikla, kurią liudija ir dokumentai.

(f) *Doc. Accuse* Nr. 107 cituoja SS Standartenfuehrerio Jaeger slaptą pranešimą, kad nuo 1941 liepos 2 dienos jis perėmęs žydų reikalus į savo rankas ir vykdęs žydų likvidavimą.

Sovietų magazine *Šuyturys* ypatingu būdu išryškintas ir sudramatintas tas Jaegerio dokumentas, kuris buvęs pristatytas į Nuernbergo teismą. Su dokumentais buvo pasiųsti į Nuernbergo teismą „ekspertai" J. Jurginis ir prof. Kruncas. Jurginis minėtame *Šuytury* apie dokumentą rašė:

„Mudu su Kruncu, kaip ekspertai, pateikėm teismui pluoštą dokumentų, iš kurių vienas išgarsėjo Jaegerio ataskaitos vardu. Jį beveik ištisai perskaitė teismo pirmininkas, citavo radijas ir spauda. Jaegeris, — SS štandartenfiureris, trečiosios baudėjų komandos (Einsatzkommando) vadas, gestapo viršininkas okupuotai Lietuvai. 1941 m. liepos 2 d. iš tariamosios lietuviškų buržuazinių nacionalistų Škirpos-Ambrazevičiaus „vyriausybės" perėmė žmonių šaudymą Lietuvoje..." (1963.X.19).

Šis sovietinės spaudos cituojamas dokumentas rodo, kad žydų likimas priklausė ne nuo Laikinosios vyriausybės, bet nuo Gestapo viršininko Jaegerio jau nuo liepos 2 dienos. (O prieš jo atvykimą tos pareigos priklausė Stahleckeriui). Pačios sovietinės spaudos cituojami dokumentai aiškiai rodo, kad *Doc. Accuse* pastangos atsakomybę už žydų persekiojimą, naikinimą suversti Lietuvos Laikinajai vyriausybei yra neteisingos.

1. Dokumentų interpretacija

Kiekvieno pareiškimo prasmė aiškėja bendrame įvykių kontekste. *Doc. Accuse* tyčia ar netyčia tą kontekstą nurodė, cituodamas Lietuvos Laikinosios vyriausybės pirmininkaujančio kalbą vyriausybės paskutiniame posėdy (Nr. 24). Iš tos kalbos matyti, kaip Lietuvoje susidarė dvi nelygios jėgos: lietuviškoji, atstovaujama Lietuvos Laikinosios vyriausybės, LAF ir remiama visuomenės; vokiškoji, atstovaujama karinės valdžios ir Gestapo, o paskiau Zivilverwaltungo. Viena ir kita neturėjo jokių santykių. Vokiečiai palaikė santykius tik su žemesniu rangu — Kauno lietuvių komendantu ir Kauno miesto burmistru.

Šitokioje situacijoje santykiai galėjo būti įtempti ar atleisti atskirais pareiškimais viešumoje, lyg ritualinėm formulėm. Kiekvienas amžius turi savo „ritualines formules", kurios yra be turinio, bet antrai pusei gali skambėti maloniai. Pvz. šiuo metu tokia ritualinė formulė yra „taikos generacijos kūrimas" — apie ją kalbama, nors faktiškai ginkluojami arabai, ginkluojami žydai, ginkluojama Lotynų Amerika, ginkluojama Indija. Šiuo metu populiari Saugumo Tarybos 1973 spalio 22 dienos sutartis — grąžinti tarp Izraelio ir Arabų 1967 metų status. Sutartis abidvi puses laikinai nuramino, bet faktiškai ji nevykdoma.

Ano karo pradžios metu ritualinė formulė buvo „naujosios Europos kūrimas"; tokios pat formulės reikšmės turėjo *Doc. Accuse* (89 p.) minimas arkiv. Skvirecko, buv. prezidento Griniaus, buv. min. pirmininko Tumėno ir kitų telegramos siuntimas Hitleriui; tokia pat formulė buvo vysk. Brizgio radijo kalba, kuria „kvietė stoti į vermachto statybos batalionus" (*Doc. Ac.* Nr. 60). Vis tai buvo ritualinės formulės, siekiančios apraminti antrąją pusę, kurioje buvo fizinė jėga. Tai buvo tokios pat prasmės formulės, kaip 1940 metais visuomenės atstovų ėjimas pas „liaudies vyriausybės pirmininką" J. Paleckį lojalumo pareikšti. Tokios pat prasmės tu-

rėjo ir 1941 metų Kauno lietuvių komendanto bei burmistro priėmimas įsakymo steigti ghetto, bet atsikalbėjimas, kad techniškai taip greit tai neįmanoma padaryti, kad jiem reikia atsiklausti ir savo vyriausybės.

2. Ar ši taktika Lietuvos žydų reikalui pakenkė ar padėjo?

(a) Faktas: Stahleckeris buvo įsakęs komendantui Kauno žydus iškelti į Vilijampolę per 5-6 valandas. Komendantas Bobelis atsikalbėjo, kad techniškai taip greit neįmanoma. Jis informavo Lietuvos Laikinąją vyriausybę. Jis pateikė savo projektus. Vyriausybė tuos projektus svarstė ir atidėliojo, ir jie liko nepriimti. Bet laimėta laiko.

(b) Faktas: Burmistras Palčiauskas ir komendantas Bobelis 1941 liepos 10 išleido įsakymą žydam keltis į Vilijampolę; terminą davė nuo liepos 15 iki rugpjūčio 15. Vadinas, laimėta laiko ne 5-6 valandos, bet pusantro mėnesio.

(c) Faktas: Kada Gestapo surengė liepos 23-4 perversmą prieš Lietuvos Laikinąją vyriausybę ir bataliono vadu vietoj pulk. Bobelio pastatydino Gestapui priimtiną kapitoną Kviecinską, pastarojo jau rytojaus dieną (liepos 25) sušauktas susirinkimas, minimas *Doc Acc.* Nr. 47, jau sugriežtino reikalavimus žydam — nustatė griežtesnius, nei jie buvo paskelbti burmistro Palčiausko ir komendanto Bobelio.

Šie faktai rodo, kad Lietuvos Laikinosios vyriausybės linijai ištikimi savivaldybės ir komendantūros žmonės sugebėjo laimėti žydų naudai daugiau laiko, sugebėjo padėtį padaryti lengvesnę tiek, kad kai kurie žydai galėjo ir pabėgti.

(d) Faktas: Kada „the Gebietskommissar Cramer" 1941 liepos 31 išleido žydų reikalu dar griežtesnį įsakymą (nr. 50), komendantas Bobelis mėgino gauti vyriausybės pritarimą švelnesniam Jewish Statute (Nr. 52), kuris būtų nurodymas lietuviam, dirbantiem prie ghetto. (Tas komendanto Bobelio projektas *Doc Acc.*, kaip minėta, klaidingai paskelbtas kaip

tariamai Lietuvos Laikinosios vyriausybės priimtas statutas).

(e) Faktas: Vilniaus žydų liudijimas. Vilnius buvo kitoje karinėje apygardoje, ir Vilniaus lietuvių administracijai nebuvo leidžiama palaikyti ryšius su Kaune esančia Lietuvos Laikinąja vyriausybe. Ten ir žydų reikalas buvo pradžioje kitaip tvarkomas. Kaip liudija Isaac Kowalski, kurio atsiminimus skelbė New Yorko laikraštis *Jewish Press,* žydai buvo gaudomi ir varomi tariamai į darbus. Bet iš tų „darbų" jie negrįždavo. Tada ir Vilniaus žydai panoro patys gyventi drauge, gyventi ghetto. Kowalski rašo:

„In such circumstances, the Jews had no other choice but to wish to be brought to the ghetto. Ten thousand of our brothers and sisters disappeared without a trace during the month of terror. Everybody expected the same fate.

Of course, it stands to reason, that such a ceaseless pogrom caused the Jews to long for the day when they would be driven into the ghetto. They sincerely believed it was the only solution. Perhaps there would be work to do; the people would live together and such atrocities would not take place.

The long anticipated moment came at dawn, September 6, 1941. The Jews were awakened early in the morning by long whistles and yells from the those who came to force us into the ghetto.

At first, no one knew exactly what was going on. Soon it became clear that the time had come to go. That day traffic was stopped for non-Jews.

All the military and police forces of the Germans and Lithuanians were mobilized. Germans and Lithuanians were stationed in every courtyard and commanded the Jews to evacuate their homes in 15 minutes.

It was self-evident that 15 minutes were not sufficient for the aged and the children to get ready. It was impossible to get dressed and take along the bare necessities.

This was in great contrast to the city in Kovno. There the Jewish population was given a couple of days to move into the ghetto, with a chance to transfer their household goods in wagons and carts. In Vilna they only allowed us 15 minutes to get dressed and get packed. Each person could take only that which he could carry. Being awakened from a deep sleep and rudely driven into the ghetto did not make for organized (?) thinking. The Jews had to get dressed, and grab haphazardly in the little time allowed them. As a result, homes were left in panic, and when they reached the ghetto they lacked basic necessities" (Isaac Kowalski, A Secret Press In Nazi Europe. The Story of a Jewish United Partisan Organization. *Jewish Press,* January 23, 1970).

Šie Kowalskio liudijimai rodo:

(1) Kad Kaune, nors Lietuvos Laikinoji vyriausybė neturėjo jokios tiesioginės įtakos žydų likimui, nei jų ghetto, nei jų naikinimui, bet vyriausybės paskirtieji žmonės (komendantas ir burmistras) laikėsi vyriausybės linijos ir savo taktika laimėjo žydų naudai laiko ir švelnesnę padėtį iki to laiko, kai vokiečių administracija juos nušalino ir pastatė sau patikimus žmones:

(2) kad Vilniaus žydai buvo suvaryti į ghetto lygiai tokiu pat būdu, kaip darė bolševikai 1940 ir 1941 metais, apsupdami gyventojų namus anksti rytą ir per trumpą laiką įsakydami pasiruošti ir išveždami į vagonus, kuriais juos transportavo į Sibirą ar kalėjimus. Su Vilniaus žydais taip buvo padaryta, kai jau Kaune Lietuvos Laikinoji vyriausybė buvo likviduota.

Išvados

Dokumentų ir faktų visuma dėl žydų likimo Kaune ir Lietuvos vyriausybės rolės duoda tokias išvadas:

1. Lietuvos žydų likimą iš karto paėmė į savo rankas Gestapas, pirmiausia organizuodamas pogromus (žr. Zeiger,

66 p., Friedman 136 p. *Doc. Accuse* Nr. 73).

2. Kauno žydų delegacijai ghetto pasiūlė Gestapas, ir delegacija turėjo su tuo sutikti (žr. Zeiger ib.).

3. Pirmieji žydų pogromai Kaune buvo suorganizuoti Stahleckerio iniciatyva, panaudojant Klimaičio grupę, kuri su Lietuvos Laikinąja vyriausybe nieko bendro neturėjo.

4. Kauno komendantui Bobeliui ir burmistrui Palčiauskui pasisekė išmanevruoti ir laimėti žydų naudai laiko ir geresnes kėlimosi į ghetto sąlygas (žr. Kowalski liudijimą apie Vilnių).

5. Laikinosios vyriausybės pastangos paveikti vokiečių karinę vyriausybę per gen. von Rocques žydų naudai nedavė teigiamų vaisių (žr. gen. Raštikio liudijimą).

6. Laikinoji vyriausybė nepadarė faktiškai jokių veiksmų, kurie žydų padėtį būtų pasunkinę, tik parėmė komendanto ir burmistro laikyseną humaniškesnėje plotmėje, negu po jų nušalinimo nacių parinkti jiem patinkami žmonės.

7. *Documents Accuse* autoriai betgi „karo kaltininkais" akcentuoja labiausiai Lietuvos Laikinąją vyriausybę, nors:

(a) Lietuvos Laikinoji vyriausybė buvo paskelbta prieš nacių valią ir nacių niekad nepripažįstama;

(b) Laikinoji vyriausybė nepakluso nacių reikalavimui išsiskirstyti ar pasivadinti patariamąja (vokiečių) taryba;

(c) Prieš Lietuvos Laikinąją vyriausybę Gestapas suorganizavo 1941 liepos 23-4 perversmą;

(d) Lietuvos Laikinosios vyriausybės narių dauguma atsisakė priimti Generalkomisaro siūlomas generalinių tarėjų pareigas, ir Generalkomisaras von Renteln tai įvertino kaip atsisakymą bendradarbiauti;

(e) Lietuvos Laikinoji vyriausybė atsiribojo nuo vokiečių politikos žydų atžvilgiu (žr. min. pirmininko pareigas einančio kalbą 1941 rugpjūčio 5);

(f) Lietuvos vyriausybė buvo priversta veiklą nutraukti 1941 rugpjūčio 5 prieš savo ir tautos valią, ir, veiklą sustabdžius, daugumas vyriausybės narių nuėjo į pogrindžio veiklą.

Ir dėl jų bei kitų asmenų organizuotos pogrindžio spaudos sudarytos visuomenės opinijos Lietuva buvo vienintelis nacių okupuotas kraštas, kuriame naciam nepasisekė suorganizuoti lietuvių SS legiono;

(g) dėl nacių represijų už pasipriešinimą nacių politikai Lietuvoje tarp išvežtųjų į kalėjimus bei koncentracijos lagerius buvo ir keturi Lietuvos Laikinosios vyriausybės nariai. Laikyti tad Lietuvos Laikinąją vyriausybę „karo nusikaltėliais", kaip tai daro sovietų skelbiami leidiniai, tegalėtų tik nacių propagandistai.

8. Kodėl sovietų paruošti leidiniai taip labiausiai inkriminuoja Lietuvos Laikinąją vyriausybę? Dėl to, kad:

(a) Lietuvos Laikinoji vyriausybė reiškė lietuvių tautos valią būti nepriklausoma; reiškė pasipriešinimą svetimai okupacijai; ta valia išliko ir lig dabartinių laikų Lietuvoje, pasireikšdama pasipriešinimu sovietinei okupacijai bei jos vartojamam Žmogaus pagrindinių teisių paneigimui.

(b) Kai pasaulio viešoji opinija kaltina Sovietus žydų persekiojimu, Sovietų interesas nukreipti dėmesį nuo savęs į Lietuvos Laikinąją vyriausybę ir skelbti ją kaip žydų persekiotoją, nors ir Lietuvos žydai nukentėjo nuo sovietinio režimo: (1) ne vienas žydas nekomunistas buvo Sovietų iš Lietuvos deportuotas; (2) tas pats adv. Goldbergas, kuris buvo atsilankęs pas Lietuvos Laikinosios vyriausybės narį gen. Raštikį, kaip Lietuvos atsargos karininkas, Sovietų buvo laikomas kalėjime; (3) kai sovietinės okupacijos atstovai pastatė prie Vilniaus paminklą nacių sunaikintiem žydam, žydai ir čia buvo nuskriausti: paminklo įraše nutylėjo žydų vardą, o teįrašė „sovietinius piliečius".

Tokia dabartinė Sovietų politika vertė leidinių redaktorius dokumentus klastoti, dokumentus nutylėti, iš dokumentų daryti išvadas, kurios yra priešingos to laikotarpio faktam ir kitiem dokumentam.

Tai įprastinė sovietinė sistema, ir jos yra priversti laiky-

tis autoriai, nors jiem ir kiti faktai būtų žinomi ir iš kitų faktų logiškos išvados būtų kitokios.

Bet kaip tik šis momentas sovietinėm išvadom ir sovietinei akcijai pats tinkamiausias, jų manymu, metas: juk dabar veikia „detante".

1974 (?)

Straipsnių šaltiniai

VIENŲ VIENI dvidešimt penkerių metų rezistencijoje, pasirašyta N. E. Sūduvio slapyvardžiu. Iliustracijos ir aplankas Pauliaus Jurkaus. Išleido Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti. Leidinys Nr. 5. 1964, spausdino Pranciškonų spaustuvė 910 Willoughby, Brooklyn, N.Y. 11221. 424 psl.

Sutrumpinta laida vokiečių kalba *Allein, ganz allein*, Widerstand am baltischen Meer, tuo pačiu N. E. Suduvio („u" trumpoji) išėjo tais pačiais 1964 metais. Leidėju pasirašo Freunde der Litauischen Front in Europa, Dr. J. Kazickas, New Rochell, N.Y. 134 psl.

Anksčiau negu pasirodė anos dvi pirmosios knygos, tuo pačiu (Dr. N. E. Suduvio) slapyvardžiu išėjo dar trumpesnė laida apie Lietuvos okupaciją ir tragediją *Ein kleines Volk wird ausgeloescht*, Braune und rote Staatspolizei am Werk. Die tragaedie Litauens. Thomas — Verlag Zuerich. Printed in Switzerland. Druck: Uto-Buchdruckerei A. G. — Zuerich. 1947. 99 psl.

GYVENTI PER MIRTĮ, iš ministerio pirmininko pareigas ėjusio Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio birželio 26 d. kalbos, laidojant 1941 metų birželio sukilėlius Kaune. Kalba spausdinama iš *Aidų*, 1971, Nr. 6, p. 251.

PRIEŠ TAUTOS VALIĄ. Kalba pasakyta ministerio pirmininko pareigas ėjusio Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio paskutiniam Lietuvos Laikinosios vyriausybės posėdy 1941 rugpjūčio 5 d. kai vyriausybė prieš jos valią savo veiklą turėjo nutraukti. Posėdyje dalyvavo visi ministeriai, sekretoriavo dr. J. Sakalauskas. Prie posėdžio protokolo buvo prijungta ištisai ir ši kalba.

Kalbos ištraukų spaudoje galima buvo užtikti ir anksčiau. Pilnas tekstas skelbiamas pirmą kartą. Jį gavome dr. Broniaus Nemicko dėka. Prisiųsdamas šią kalbą, dr. Nemickas paaiškina, kai ją pavyko gauti:

„Lietuvos pasiuntinybę Berlyne vokiečiams uždarius ir jos tarnau-

tojams išsibarsčius, Antanas Valiukėnas, pabėgęs iš Lietuvos nuo bolševikų ir atsidūręs Berlyne, tapo Lietuvos atstovo pulk. Kazio Škirpos asmens sekretoriumi ir artimu politiniu bendradarbiu. Šiose pareigose jis turėjo progos artimai susipažinti su Švedijos karo ataše pulk. H. Julin-Dannfelt. Man yra pasakojęs Vl: Žilinskas, buvęs mūsų pasiuntinybės Stockholme sekretorius, kad po karo pulkininkas grįžęs į Stockholmą, dirbęs generalinam štabe, pakeltas į generolus majorus ir paskirtas karo ataše į Maskvą.

,,A. Valiukėno artima pažintis su pulkininku ir abipusis pasitikėjimas įgalino perdavinėti Lietuvos pogrindžio informaciją į laisvąjį pasaulį Švedijos pasiuntinybės Berlyne · diplomatiniais kanalais... į Stockholmą mūsų ministrui Vytautui Gyliui (Švedijos jau nebepripažįstamam, bet ten dar tebegyvenančiam). Gylys šiomis žiniomis, išskyrus slaptąją informaciją, turėjo aprūpinti mūsų atstovybę, laisvojo pasaulio lietuvių organizacijas, spaudą. Nežinau, kuriais sumetimais ir kokiu pagrindu daug Gyliui siunčiamos informacijos patekdavo ir Amerikos pasiuntinybėn Stockholme. Stockholman nukeliavo ir Lietuvos Laikinosios vyriausybės paskutiniojo protokolo nuorašas bei jos ministro pirmininko pavaduotojo J. Ambrazevičiaus laiško vertimas. 1943 vasario 18 d. visų šių dokumentų fotostatus atsiuntė Valstybės departamentui; tų pat metų birželio 4 d. Strateginės saugumo įstaigos jie buvo uždrausti (klasifikuoti) ir tik 1980 kovo 4 d. deklasifikuoti. Taigi dabar jie kiekvienam prieinami".

LAIŠKAS DR. ADRIAN VON RENTELNUI, rašytas 1941 rugpjūčio 9, be abejo, vokiečių kalba. Lietuviškojo vertimo kopija gauta taip pat dr. Br. Nemicko dėka tokiais pat kanalais, kaip ir Ambrazevičiaus—Brazaičio kalba paskutiniam L.L. vyriausybės posėdy.

J'ACCUSE, Vokiečių okupacijos apžvalga. Straipsnis pažymėtas 1946 vasario 16 data, rastas Brazaičio archyve, rašytas mašinėle, nespausdintas, pateikiamas kiek sutrumpintas. Straipsnis atsiliepia į pokario nuotaikas, kai tremtiniai buvo kaltinami nacizmu ir karo nusikaltimais. Apžvalgoje minimi faktai tikri, bet išdėstyti populiaria, lengvai suprantama forma, kaip dialogas su amerikiečiu pareigūnu — kapitonu (fiktyvus asmuo).

LIETUVOS VERGIJOS DEŠIMTMETIS, *Metraštis 1950*, red. Leonardas Andriekus, OFM, Brooklyn, NY. 1949, p. 83-96, pasir. Juozas Brazaitis.

LIETUVOS PARTIZANŲ LAIŠKAS ŠV. TĖVUI KELIAUJA PER EUROPĄ, *Aidai*, 1953, Nr. 6, p. 287, pasir. J.B.

REZISTENCIJOS DIENA, *Į Laisvę*, 1955 Nr. 6, p. 44-45.

AR TREMTY REZISTENCIJA GALIMA, *Lietuvių dienos*, 1956 birželio mėn., pasir. Juozas Brazaitis.

REZISTENCIJA 15 METŲ FONE, *Į Laisvę*, 1956, Nr. 11, p. 22-31, pasir. J. Brazaitis.

PARTIZANAI, *Į Laisvę*, 1961 Nr. 24, p. 3-18, pasir. Juozas Brazaitis, ir *Liet. enciklopedija XXII*, Bostonas 1960, p. 44-52, pasir. J. Brz. Čia spausdinamas straipsnis imtas iš *ĮL*.

Autoriaus nurodyta literatūra (tik prie *LE* str.):

J. Daumantas *Partizanai už geležinės uždangos* 1950; *Communist Agression Investigation*, Fourth Interim Report, 1954, 1368-75; J. Brazaitis „Rezistencija Lietuvoje" (*Lietuva*, 1956 Nr. 8); (") „Rezistencija 15 metų fone" (*Į Laisvę*, 1956 nr. 11); St. Žymantas „Laisvosios spaudos nelaisvėje puslapius atskleidus" (*Santarvė*, 1954 nr. 10); (") „Twenty Years of Resistance" (*Lithuania*, 1960 nr. 2).

SUKILIMAS IR TAUTA, *Aidai*, 1962 Nr. 2, p. 49-55, pasir. Juozas Brazaitis. Žurnalo redakcija pridėjo tokią pastabą: „Laisvojo pasaulio lietuviai 1961 m. gausiai minėjo 1941 m. sukilimo dvidešimtį. Minėjimų serija baigta Clevelande, ir jų prasmė ten buvo sintetiniai paryškinta čia spausdinamoje paskaitoje".

LIETUVOS ŽYDŲ LIKIMAS IR LAIKINOJI LIETUVOS VYRIAUSYBĖ, *Į Laisvę*, 1978 Nr. 73, p. 16-27, pasir. Juozas Brazaitis.

VARDYNAS

PASTABOS

Šeštasis Juozo Brazaičio raštų tomas papildo skaitytojui jau žinomus pirmuosius penkis. Papildo rezistencine ar artimų jai temų medžiaga, kurią pavyko rsti Brazaičio archyve arba kitur anksčiau paskelbtų straipsnių pavidalu. Didžiausią tomo dalį sudaro *Vienų vieni,* 1964 Brazaičio paskelbtas veikalas, vertinęs karo ir okupacijos įvykius, kuris šiuo metu pasidarė itin aktualus.

Praėjus keturiasdešimčiai metų po pasaulį sukrėtusio Antrojo pasaulinio karo, visuomenės akys nukrypo į ano meto svarbiųjų įvykių sukaktis, nes tai dabar galima vertinti iš viską išryškinančios perspektyvos. Įdomūs kariavusių šalių vadų susitikimai, jų slaptosios konferencijos ir visuomenės vos nujaučiami jų nutarimai ir sutartys. Dabar jau praeities dalykai, bet jie savo laiku turėjo lemiamos reikšmės net ir eiliniam, ypač karo eigoje okupuotų šalių, gyventojui. Tų įvykių padariniai tebejaučiami.

Slaptiems archyvams atsidarius, ten sukrauti karo meto ir su juo susijusių įvykių dokumentai pasidarė prieinami istoriko, politiko, visuomenininko, tyrinėtojo studijoms. Įvairiausiose diskusijose karo meto dokumentų analizėse nesunku pastebėti polinkį praeitį vertinti iš naujo. Girdėti kritiškų balsų, priekaištų vadams ir sau dėl karo žiaurumų, kai kurių įvykių interpretacijos ar tikslingumo. Domisi ir lietuviai. Parūpo patiems pasklaidyti karo dokumentus ir patirti iš pirmųjų šaltinių įvairių įvykių tikrąsias priežastis bei pasaulio vadų pajėgumą tuos įvykius stumti žmoniškumo ar jų pačių pageidaujama viena ar kita kryptimi.

Vienų vieni dėl to pasidarė labai ieškomas veikalas, bet laida išparduota. Pasiryžta leisti jo antrąją. Tačiau nuo pirmosios laidos

praėjo daugiau kaip dvidešimt metų. Ir jie buvo neramūs, svyravo tarp taikos ir šaltojo karo, būta ir susidūrimų ir naujų pastangų bei idėjų pasaulio taikai išlaikyti. Į visa tai ir atsiliepė žurnalistinė Brazaičio plunksna. Šie vėliau parašyti straipsniai atspindi autoriaus pažiūrą į pasaulines varžytines dėl dominavimo, taikos bei karo, bado problemas. Jie gali papildyti, naujai nušviesti ir paskatinti pervertinti įsigalėjusias populiarias nuomones, ypač turint galvoje savo tautos reikalus, o gal surasti ir tikrąjį visų nelaimių kaltininką.

Skaitytojas nesunkiai pastebės, kad techniškai šis tomas nevisai vienodas. Taupant lėšas, pirmoji tomo dalis, t.y. *Vienų vieni*, yra atlikta fotokopiniu būdu, likusioji dalis surinkta tokiu pat šriftu, kaip ir ankstesnieji tomai. Dėl tos priežasties skirsis ir rašyba, nes ji taisyta pagal dabar kalbininkų sutartus dėsnius tik antrojoj dalyje. Straipsniai sudėti chronologine eile; kai kurie spaudoje pasirodo pirmą kartą.

Redakcinė komisija, baigdama redagavimo darbą, dėkoja visiems Juozo Brazaičio bičiuliams, pagelbėjusiems renkant spausdintą ir rankraščiuose išlikusią medžiagą bei nuotraukas.

TURINYS

Kodėl vienų vieni?

Rezistencija

— — —